

“महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास”  
(१८६७-२००५)

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे  
इतिहास विभाग

तात्विक व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखांतर्गत इतिहास विषयातील  
विद्यावाचस्पती(पीएच.डी.) पदवीसाठी सादर केलेला शोधप्रबंध

संशोधक

श्री. भोसले संजय हणमंत

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एस. पी. शिंदे

मे २०१७

## प्रमाणपत्र

प्रमाणित करण्यात येते की, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्विक व सामाजिक शास्त्र विद्याशाखांतर्गत इतिहास या विषयातील विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) या पदवीसाठी श्री. भोसले संजय हणमंत यांनी “महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास” (१८६७ ते २००५) या विषयावरील शोधप्रबंधाचे काम माझ्या मार्गदर्शनाखाली पूर्ण केलेले आहे.

सदर शोध प्रबंधामध्ये त्यांनी नमूद केलेली माहिती व संशोधनात्मक विधाने ही माझ्या माहितीप्रमाणे बरोबर आहेत. सदर माहिती त्यांनी इतरत्र कोठेही वापरलेली नाही. विद्यापीठ अनुदान आयोगाच्या (यु.जी.सी.) २००९ च्या नवीन नियमाला अनुसरून सदर शोधप्रबंधाचे काम केलेले आहे.

स्थळ : सातारा  
दिनांक :

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ.एस.पी. शिंदे

## CERTIFICATE

This is to certify that the thesis entitled, “महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास” (१८६७ ते २००५) submitted by Shri. Bhosale Sanjay Hanmant to Tilak Maharashtra Vidyapeeth, Pune for the award of the degree of Doctor of Philosophy (Ph. D.) is a bonafide record of the research work carried out by him under my supervision. The contents of the thesis, in full or parts have not been submitted to any other Institute or University for the award of any other degree or diploma.

Furthermore, in accordance with the UGC rules 2009: that govern the Ph.D. students, the students has completed the due process that includes Interview.

Place: Pune

Signature of Research Guide

Date -

Signature of Head of the Department

Office seal

## प्रतिज्ञापत्र

मी प्रतिज्ञापूर्वक नमूद करतो की, “महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास” (१८६७ ते २००५) हा शोधप्रबंध मी प्रा. डॉ. एस. पी. शिंदे यांच्या मार्गदर्शनाखाली टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या पीएच.डी. पदवीसाठी हा शोधप्रबंध सादर केला आहे. हा शोधप्रबंध इतर कोणत्याही विद्यापीठात कोणत्याही पदवीसाठी सादर केलेला नाही.

स्थळ : सातारा

संशोधक

दिनांक :

(श्री. भोसले संजय हणमंत )

## ऋणनिर्देश

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाच्या तात्विक व सामाजिकशास्त्र विद्याशाखांतर्गत इतिहास या विषयातील पीएच. डी. प्रबंध “महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास” (१८६७ ते २००५) या विषयावर विद्यावाचस्पती (पीएच. डी.)पदवीसाठी सादर करित आहे. महाबळेश्वर हे थंड हवेचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. या शहराचा विकास करण्यासाठी नगरपालिकेने मोठे योगदान दिले आहे. त्यामुळे नगरपालिकेची माहिती प्रकाशात यावी. या हेतूने हा विषय पीएच.डी.साठी निवडलेला आहे.

माझे मार्गदर्शक आदरणीय प्रा.डॉ.एस.पी.शिंदे यांनी मला विषयाच्या निवडीपासून संपूर्ण प्रबंध पूर्ण होईपर्यंत बहुमोल मार्गदर्शन केले. त्यांच्यामुळेच हा प्रबंध लिहिण्यास प्रेरणा मिळाली, त्यांचे मानावे तेवढे आभार थोडेच आहेत. त्यांच्या स्नेहपूर्वक सहकार्यामुळे हा प्रबंध पूर्ण होऊ शकला. त्यांचे मार्गदर्शन व प्रोत्साहन लाभले, याबद्दल त्यांचे आभार मानण्याऐवजी ऋणात राहण्यात आनंद वाटतो.

माझ्या संशोधन कार्यात टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे आदरणीय प्रा.डॉ.बी.डी.कुलकर्णी (अधिष्ठाता, सामाजिकशास्त्र विभाग) यांनी बहुमोल सहकार्य केले, त्याबद्दल त्यांचा ऋणी आहे. इतिहास विभाग प्रमुख डॉ. सौ.नलिनी वाघमारे व प्रा.डॉ.सौ.स्वराली कुलकर्णी यांनी मार्गदर्शन केले व वेळोवेळी सूचना केल्या त्याबद्दल आभारी आहे. सर्व कार्यालयीन सेवक यांचाही आभारी आहे.

माझ्या संशोधनासाठी महाबळेश्वर नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी सचिन पवार व रेकॉर्ड विभागातील अधिकारी श्री.किशोर कांबळे, दिपक मोरे व सेवक रमेश रोकडे, एकनाथ भालेराव यांनी नगरपालिकेतील आवश्यक ती कागदपत्रे उपलब्ध करून दिली. तसेच नगरपालिकेतील सर्व विभागातील अधिकारी व कर्मचारी आणि नगरपालिका शिक्षण मंडळातील अधिकारी, शिक्षक व सेवक वर्गाने माहिती दिल्याबद्दल या सर्वांचे आभार. तसेच महाबळेश्वर येथील रोटरी क्लबचे डॉ.प्रकाश ठोके यांनी संशोधनासाठी बहुमोल सहकार्य केले त्यांचे ही आभार.

संशोधनासाठी मुंबई पुराभिलेखागार विभागातील संचालक अधिकारी व कार्यालयीन प्रमुख सौ. साळुंखे मॅडम यांनी मला परवानगी देऊन कागदपत्र मिळवून देण्यासाठी मदत केली त्याबद्दल त्यांचे आभार. मराठी ग्रंथसंग्रहालय मुंबई येथील डॉ.खोबरेकर सर व इतर

अधिकाऱ्यांनी मला सहकार्य केल्याबद्दल आभार मानतो. पुणे येथील पेशवे दप्तर व कोल्हापूर येथील पुराभिलेखा-गारामधील संचालक, कार्यालयीन कर्मचारी यांनी मला सहकार्य केल्याबद्दल आभार मानतो. सातारा येथील नगरवाचनालय, महाबळेश्वर नगरवाचनालय, पुणे येथील टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठाचे ग्रंथालय, कोल्हापूर येथील शिवाजी विद्यापीठाचे बॅरिस्टर खर्डेकर ग्रंथालय, मेढा येथील आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय मेढा, ग्रंथालय, छत्रपती शिवाजी कॉलेज, सातारा ग्रंथालय याठिकाणी मला माहिती उपलब्ध झाली, त्याबद्दल ग्रंथपाल, सेवकांचे आभार.

आमच्या जयवंत प्रतिष्ठान हुमगाव संस्थेचे अध्यक्ष आमदार शशिकांत शिंदे, संस्थेचे सचिव सौ. वैशाली शिंदे, विश्वस्त श्री ऋषिकेश शिंदे, श्री अशोकराव नवले, श्री. राहूल जगताप यांच्या सहकार्याबद्दल आभार. याशिवाय आमदार शशिकांत शिंदे महाविद्यालय मेढा येथील प्राचार्य डॉ.एम.बी.वाघमोडे, उपप्राचार्य डॉ.प्रमोद घाटगे, प्रा. प्रमोद चव्हाण, प्रा.डॉ.संग्राम शिंदे, प्रा.प्रकाश जवळ, प्रा.डॉ.ज्ञानदेव काळे, इतिहास विभाग प्रमुख प्रा. शंकर गेजगे, प्रा.डॉ.सुधीर नगरकर, श्री. विठ्ठल कोकरे, श्री प्रविण देशमुख, श्री विनोद जाधव, शैलश जुनघरे व महाविद्यालयातील सर्व स्टाफ यांचे सहकार्य लाभले. त्यांचेही आभार.

या विषयाच्या संशोधन कार्यासाठी प्रा.डॉ. डी. बी. मासाळ, प्रा.आर.के देशमुख, प्रा. डॉ. दिलीप जाधव, प्रा. डॉ. दत्तात्रय कोरडे, प्रा.डॉ. संजिव बोडखे, प्रा.कमलसिंह क्षत्रिय, चि.अजय शिंदे, यांनी मदत केली त्यांचेही आभार. या शोधप्रबंधाचे अतिशय सुक्ष्मपणे वाचन करून व्याकरणदृष्ट्या दुरुस्त्या सुचविल्याबद्दल प्रा.सौ.गायत्री जाधव, प्रा.आनंद साठे यांचे मनःपूर्वक आभार.

माझे आदरणीय आई व वडील यांचे आशीर्वाद, भाऊ सुनिल, बहिण साधना, पत्नी रेश्मा, माझी मुले चि. वरद व जयदिप या सर्वांच्या प्रोत्साहनामुळे व प्रेमामुळे संशोधन कार्य पूर्ण होवू शकले.

या प्रबंधाचे टंकलेखन अचूक व सुबक करून त्यास मोहक रूप देऊन या शोधप्रबंधाचे काम वेळेत पूर्ण करून दिल्याबद्दल समृद्धी टाईपरायटरचे प्रो.प्रा.वैशाली कोरडे यांचे आभार मानतो

अभ्यासक  
श्री.भोसले संजय हणमंत

## अनुक्रमणिका

अ. क्र.	प्रकरणाचे नांव	पृष्ठ क्रं
●	प्रमाणपत्र	I
●	प्रमाणपत्र(इंग्रजी)	II
●	प्रतिज्ञापत्र	III
●	ऋणनिर्देश	IV-V
१.	महाबळेश्वर शहराची पार्श्वभूमी	१ ते २८
	संशोधन विषयाचे नांव, संशोधन विषयाची निवड, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची गृहितके, संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा, संशोधन तंत्र, संशोधन पद्धती, संदर्भ साहित्याचे पुनर्विलोकन, संदर्भ साधने, सिद्धांत कल्पना, प्रस्तुत प्रबंधाचे प्रकरणानुसार स्वरूप, संशोधन विषयाचे महत्त्व, महाबळेश्वर शहराची भौगोलिक परिस्थिती, महाबळेश्वर नावाची उत्पत्ती, महाबळेश्वर शहराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, महाबळेश्वर शहरातील सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवन, महाबळेश्वर शहराची लोकसंख्या	
२.	महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना, राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्था	२९ ते ७७
३.	महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शैक्षणिक कार्य	७८ ते १२२
४.	महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शहर विकासातील योगदान	१२३ ते १६५
५.	महाबळेश्वर नगरपालिकेची महसूल व्यवस्था	१६६ ते २३०
६.	महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन क्षेत्रातील योगदान	२३१ ते २५२
७.	मूल्यमापन	२५३ ते २६९
	संदर्भ ग्रंथ सूची	२७० ते २७६
	परिशिष्टे	२७७ ते २८४
	नकाशे	२८५ ते २८६
	छायाचित्रे	२८७ ते २९०

## प्रकरण पहिले

### महाबळेश्वर शहराची पार्श्वभूमी

#### १.१ प्रस्तावना

सातारा जिल्हयातील महाबळेश्वर हे थंड हवेचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. या शहराचा विकास करण्यासाठी नगरपालिका या स्थानिक स्वराज्य संस्थेची स्थापना करणेत आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे उल्लेख प्राचीन कालखंडापासून आढळतात. प्राचीन काळात प्रांत, ग्राम, पूर किंवा नगर अशी विभागणी करून स्वशासनाकरीता असे प्रशासकीय विभाग पाडण्यात आले होते. मध्ययुगीन काळात प्रांत, जिल्हा, तालुका नगर, ग्राम असे प्रशासकीय विभाग पाडण्यात आले होते. पुढे ब्रिटिश काळात स्थानिक लोकांच्या गरजा भागविण्यासाठी नगरपालिका व लोकल बोर्ड यासारख्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या. याच काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला.

महाबळेश्वरला प्राचीन कालखंडापासून ऐतिहासिक वारसा आहे. यादवकाळापासून महाबळेश्वरचा उल्लेख सापडतो. तर महाबळेश्वरच्या अरण्याला ब्रम्हारण्य असे पुरातन काळापासून नाव आहे. ब्रिटिश काळात एक गिरीस्थान म्हणून हे शहर प्रसिद्धीस आले. ब्रिटीश गव्हर्नर सर जॉन माल्कम यांनी 'माल्कम पेठ' वसविल्यानंतर या ठिकाणी अनेक श्रीमंत लोक येवू लागले. येथील व्यवस्था पाहण्यासाठी एक त्रिसदस्यीय समिती स्थापन करण्यात आली होती. पुढे ती बरखास्त करून २९ मे १८६७ रोजी नगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. तिच्यामार्फत या शहराचा कारभार पाहिला जावू लागला. भौगोलिक दृष्ट्या महाबळेश्वर हे समुद्रसपाटीपासून उंचीवर असल्याने येथील हवामान थंड असून मानवी जीवनास आल्हाददायक असे आहे. पावसाचे सर्वाधिक प्रमाण असल्याने सदाहरीत वृक्ष मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. तर उंचच्या उंचडोंगर व खोल दरी असे भौगोलिक वेगळेपण लाभले आहे. येथील जंगलात विविध प्राणी, पक्षी, वृक्ष, फुले यांची विविधता दिसून येते. महाबळेश्वर शहराला प्राचीन कालखंडापासून आधुनिक काळापर्यंत ऐतिहासिक वारसा लाभला आहे. या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वर शहराची भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे सविस्तर विवेचन करण्यात आले आहे.



## १.२ प्रबंधाचे शिर्षक :

“महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास”(१८६७ ते २००५)

## १.३ संशोधन विषयाची निवड :

स्थानिक स्वराज्य संस्था या स्थानिक लोकांच्या गरजा चांगल्याप्रकारे सोडवू शकतील या हेतूने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय झाला. महाबळेश्वर हे अतिदुर्गम भागात वसलेले आहे. या शहराचा विकास कसा झाला. शहराच्या विकासात नगरपालिकेचे योगदान कशा स्वरूपाचे आहे. महाबळेश्वर शहराची लोकसंख्या कमी आहे. या कमी लोकसंख्येच्या शहरात नगरपालिकेची भूमिका कशा प्रकारची आहे. या हेतूने अभ्यास करण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे. ब्रिटीश कालखंडात लॉर्ड रिपन (इ.स.१८८१ते इ.स.१८८४) याला स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा जनक मानले जाते. परंतु याच्यापूर्वीच महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना १८६७ मध्ये झाली होती. या नगरपालिकेची कार्यप्रणाली कशा प्रकारची आहे. तिचे शहराच्या विकासातील योगदान कशा प्रकारचे आहे. तसेच ब्रिटिश कालखंडात स्थापन झालेल्या या नगरपालिकेचा आधार व प्रेरणा इतर नगरपालिकांसाठी मिळावी या हेतूने हा विषय निवडला आहे.

महाबळेश्वर नगरपालिका ही लहान लोकसंख्येसाठी कार्यरत असणारी स्थानिक स्वराज्य संस्था असून या नगरपालिकेचा अद्याप स्थापनेपासून कोणत्याही अभ्यासकाने साकल्याने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. या विषयावर संशोधन प्रकल्पांतर्गत प्रयत्न झालेला नाही. म्हणून या संशोधन प्रकल्पांतर्गत महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इ.स.१८६७ ते २००५ या काळात केलेल्या कामगिरीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निवडला आहे.

## १.४ संशोधनाची उद्दीष्टे:

- १) महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या स्थापनेमागील उद्दीष्टांचे विश्लेषण करणे.
- २) महाबळेश्वर शहराची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- ३) महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या राजकिय घडामोडींचा अभ्यास करणे.
- ४) महाबळेश्वर नगरपालिकेची प्रशासकिय संरचना अभ्यासणे.
- ५) महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या आर्थिक घडामोडींचा अभ्यास करणे.

- ६) महाबळेश्वर नगरपालिकेचा शहर विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ७) महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन स्थळांच्या विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ८) महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यावरण रक्षणासाठीच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ९) महाबळेश्वर नगरपालिकेने रोजगार निर्मितीसाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.

#### १.५ संशोधनाची गृहितके:

- १) महाबळेश्वर शहरातील नागरी कारभाराकरिता नगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली आहे.
- २) महाबळेश्वर नगरपालिकेत वेळोवेळी राजकिय स्थित्यंतरे झालेली आहेत.
- ३) महाबळेश्वर नगरपालिकेने स्वतःची प्रशासकिय संरचना निर्माण केली आहे.
- ४) विविध करांच्या माध्यमातून नगरपालिकेचा आर्थिक विकास होत आहे.
- ५) महाबळेश्वर नगरपालिकेमुळे शहराचा विकास झाला आहे.
- ६) महाबळेश्वर नगरपालिकेमुळे पर्यटन स्थळांचा विकास झालेला आहे.
- ७) महाबळेश्वर नगरपालिकेने पर्यावरण रक्षणासाठी वगवेगळ्या योजना राबविल्या आहेत.
- ८) महाबळेश्वर नगरपालिकेमुळे रोजगार निर्मिती झाली आहे.
- ९) महाबळेश्वर नगरपालिकेमुळे शैक्षणिक विकास झाला आहे.

#### १.६ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा:

महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना इ.स.१८६७ मध्ये झाली आहे. स्थापनेपासून इ.स.२००५ पर्यंत मी महाबळेश्वर नगरपालिकेविषयी संशोधन विषय अभ्यासासाठी घेतला आहे. ही माझी व्याप्ती आहे. तर महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या स्थापनेपासून इ.स.२००५ पर्यंतच्या कालखंडाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. ही या संशोधन विषयाची मर्यादा आहे.

#### १.७ संशोधन तंत्र

प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करत असताना संशोधनाच्या काही तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे. संशोधन विषयाशी निगडित असणाऱ्या साधनाचे प्राथमिक साधने व दुय्यम साधने असे विभाजन करून निवडलेल्या साधनांच्या आधारे प्रस्तुत विषयाचे विश्लेषण केले आहे. निवडलेल्या साधनांच्या आधारे घटनांची सत्यता तपासण्यात आली आहे. प्रस्तुत

साधनांच्या आधारे तळटीपा दिलेल्या आहेत. संदर्भ यादी, निवडक छयाचित्रे व योग्य परिशिष्टे दिलेली आहेत. योग्य त्या संशोधन तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

## १.८ संशोधन पद्धती

महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास(इ.स.१८६७ ते २००५) या विषयाच्या संशोधनासाठी सामाजिक शास्त्रात प्रचलित असलेल्या सर्वच संशोधन पद्धती इतिहास संशोधनासाठी उपयुक्त ठरतात. या शोधप्रबंधासाठी ऐतिहासिक पद्धती, सर्वेक्षणात्मक पद्धती, संदर्भ पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. संशोधनासाठीचे प्राथमिक तथ्य संकलन करण्यासाठी मुलाखती, गटचर्चा इत्यादी पद्धतीचा वापर केलेला आहे. संशोधनाच्या पाठीशी असलेल्या सैद्धांतिक संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी वर्णनात्मक किंवा गुणात्मक, सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक अशा विश्लेषणात्मक पद्धती, सांख्यिकी पद्धती, निरीक्षण पद्धतीचा वापर करणेत आला आहे. त्याचप्रमाणे वृत्तपत्रे, मासिके, स्मरणिका, वार्षिक अहवाल, फोटो, शासकिय कागदपत्रे, गॅझेटियर इत्यादी साधनांचा वापर केलेला आहे.

## १.९ संदर्भ साहित्याचे पुनर्विलोकन

प्रा. ज्ञानेश्वर आवाळे यांनी सन २००९ मध्ये “सातारा जिल्हयातील नगरपालिकेचे राजकारण (१९९२-२००६)” या विषयावर य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक येथे एम.फिल. पदवीसाठी राज्यशास्त्र विषयातून शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. यामध्ये सातारा जिल्हयातील आठ नगरपालिकांचे सन १९९२ ते २००६ काळातील राजकीय घटनांची माहिती दिलेली आहे.

श्रीमती सीमा चव्हाण यांनी २०१२ मध्ये ‘पर्यटन स्थळ महाबळेश्वर एक अभ्यास’ या विषयावर शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे एम.फिल.पदवीसाठी इतिहास विषयातून शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. यामध्ये महाबळेश्वरमधील पर्यटन स्थळे, पर्यटनपूरक उद्योग व व्यवसाय, वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था, ऐतिहासिक महाबळेश्वर इत्यादीची माहिती दिलेली आहे.

प्रा. डॉ. प्रमोद घाटगे यांनी २०१४ मध्ये ‘सातारा जिल्हयातील नगरपरिषदेच्या वित्तीय व्यवहाराचे अर्थशास्त्र(२००१-०२ ते २०१०-११) या विषयावर टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, येथे पीएच.डी.पदवीसाठी अर्थशास्त्र विषयातून शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. यामध्ये नगरपालिकांच्या वित्तीय व्यवहारांची माहिती देण्यात आलेली आहे.

शरद गोळे यांनी २००९ मध्ये 'ए स्टडी ऑफ सिलेक्टेड को ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटी इन महाबळेश्वर' या विषयावर कॉमर्स विभागातून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे एम.फिल.पदवीसाठी शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. यात महाबळेश्वर तालुक्यातील कोऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटीची माहिती दिली आहे.

नालबंद एस.सी.यांनी २००९ मध्ये 'महाबळेश्वर तालुक्यातील स्ट्रॉबेरी उत्पादकांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास' या विषयावर यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक येथून एम.फिल. पदवी मिळविलेली आहे. यामध्ये महाबळेश्वर तालुक्यातील स्ट्रॉबेरी उत्पादकांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांची माहिती दिली आहे.

प्रा.डॉ.बोडखे एस.एस. यांनी सातारा नगरपालिकेचा इतिहास (१८५३ ते २००३), या विषयावर टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात सन २०१५ मध्ये पीएच.डी.पदवी संपादन केलेली आहे.

प्रा.डॉ. टिके ए.एस. यांनी फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास(१८६८ ते १९४८) या विषयावर टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात सन २०१४ मध्ये पीएच.डी.पदवी संपादन केलेली आहे.अशा प्रकारे वरील सर्व अप्रकाशित शोधप्रबंधामध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेची सविस्तर माहिती कोठेही दिलेली नाही. त्यामुळे मी माझ्या शोधप्रबंधातून महाबळेश्वर नगरपालिकेचा सविस्तर इतिहास दिलेला आहे.

## १.१० संदर्भ साधने

प्रस्तुत संशोधनासाठी आवश्यक असणारी माहिती संकलीत करण्यासाठी प्राथमिक व दुय्यम साधनांचा उपयोग केला आहे.

### अ) प्राथमिक साधने

- १) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल (इ.स.१८८२ ते १९६७)
- २) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रके (इ.स.१८८५ ते २००५)
- ३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसेडींग बुक(इ.स.१८८२ ते २००५)
- ४) महाबळेश्वर नगरपालिका शिक्षण मंडळ रेकॉर्ड (इ.स.१९७९ ते २००५)
- ५) महाबळेश्वर नगरपालिका शाळा रेकॉर्ड (इ.स.१८८४ ते २००५)
- ६) महाबळेश्वर नगरपालिका निवडणूक रिपोर्ट (इ.स.१९६७ ते २००५)
- ७) महाबळेश्वर नगरपालिका मिटींग वृतांत (इ.स.१८८२ ते २००५)

८) महाबळेश्वर नगरपालिका मिटींग हजेरी बुक (इ.स.१९६७ ते २००५)

९) महाबळेश्वर नगरपालिका दवाखाना रेकॉर्ड (इ.स.१९८० ते २००५)

## ब) दुय्यम साधने

- १) संदर्भ ग्रंथ व पुस्तके
- २) वर्तमानपत्रे, मासिके, त्रैमासिके
- ३) विश्वकोश व संस्कृतिकोश खंड
- ४) स्मरणिका
- ५) एम.फिल. व पीएच.डी प्रबंध
- ६) सातारा जिल्हा गॅझेटियर
- ७) मुलाखती
- ८) सर्वेक्षण
- ९) निरीक्षण

## १.११ सिद्धांत कल्पना

- १) नगरपालिकेच्या स्थापनेमुळे महाबळेश्वर शहराचा विकास झाला.
- २) महाबळेश्वर नगरपालिकेत राजकीय स्थित्यंतरे घडून आली.
- ३) नगरपालिकेने आदर्श प्रशासन राबवून आदर्श निर्माण केला.
- ४) नगरपालिकेमार्फत शहरातील जनतेस पदवीपर्यंतचे शिक्षण मिळते.
- ५) नगरपालिकेने नागरिकांना मोफत औषधोपचार उपलब्ध करून आदर्श निर्माण केला.
- ६) नगरपालिकेने रोजगार निर्मिती करून आदर्श निर्माण केला.

## १.१२ प्रकरण नियोजन

### प्रकरणे पहिले – महाबळेश्वर शहराची पार्श्वभूमी

या प्रकरणात संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून काही मुद्दे मांडलेले आहेत. त्यामध्ये संशोधनाचा विषय, संशोधन विषयाची निवड, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची गृहितके, संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा, संशोधन तंत्र, संशोधन पद्धती, संदर्भ साहित्याचे पुनर्विलोकन, संदर्भ साधने, सिद्धांत कल्पना इत्यादी. याशिवाय या प्रकरणामध्ये सहयाद्रीच्या पर्वतरांगामध्ये वसलेल्या महाबळेश्वर शहराचे अक्षांश रेखांश व शहराची समुद्रसपाटीपासूनची उंची सांगितलेली

आहे. महाबळेश्वर या ठिकाणी सर्वाधिक पाऊस पडतो. तरीही येथील हवामान आरोग्यवर्धक आहे. ऑक्टोबर ते जून महिन्यापर्यंत येथील हवामान आरोग्यदायी असते. तर डिसेंबर महिन्यात सर्वाधिक थंडी असते. या शहराच्या परिसरात देशी, विदेशी फळभाज्यांचे उत्पादन घेतले जाते. येथील वनस्पती सदाहरित असून त्यांचा उपयोग विविध औषधोपचारासाठी केला जातो. येथील जंगलात मोठ्या प्रमाणावर वन्यप्राणी, पक्षी आढळतात. क्षेत्र महाबळेश्वर या ठिकाणी सात नद्यांचा उगम झालेला आहे. कृष्णा, वेण्णा, कोयना पूर्वेकडे, व सावित्री, गायत्री पश्चिमेकडे वाहत आहेत. तर भगिर्ठी व सरस्वती नदीचे प्रवाह लुप्त आहेत. या शहराच्या चारही बाजूंनी नद्यांची खोरी, विविध उंचीच्या सुळक्यांच्या डोंगरांचा विशाल प्रदेश अशी भौगोलिक विविधता दिसून येते. या परिसरात घडलेल्या घटनांमुळे या शहरास महाबळेश्वर हे नाव प्राप्त झाले. या शहरास प्राचीन काळापासून ऐतिहासिक वारसा लाभलेला आहे. त्याचा उल्लेख राष्ट्रकूट नृपतीच्या पांडरंगपल्ली ताम्रपटात आला आहे. मध्ययुगीन काळात देवगिरीचा यादवराजा सिंघण याने या भागावर आपले साम्राज्य निर्माण करून महाबळेश्वराचे मंदिर बांधले. यादवानंतर या भागातील शिर्के, मोरे यांनी काही काळ या भागावर आपले नियंत्रण प्रस्थापित केले. मोऱ्यांनंतर शिवाजी महाराजांनी जावळीचा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला. अफजलखानाच्या वधानंतर महाराजांनी येथील मंदिरास सोन्याचा कळस चढविला. रामदास स्वामींनी या भागात काही काळ वास्तव्य करून पंचगंगा मंदिरामागे मारूतीची स्थापना केली. पेशवेकाळात सवाई माधवराव पेशवे यांनी महाबळेश्वर मंदिरास भेट देवून दानधर्म केला. ब्रिटिशांची सत्ता या भागावर प्रस्थापित झाल्यानंतर त्यांना येथील हवामान फार आवडल्याने त्यांनी या ठिकाणी वास्तव्य करण्यास सुरुवात केली. साताराच्या प्रतापसिंह महाराजांनी शहराचा विकास घडवून आणला. वेण्णा तलाव बांधला. सातारा –प्रतापगड रस्ता तयार केला.

महाबळेश्वर शहरातील मूळ रहिवाश्यांमध्ये कोळी, धनगर, धावड, कुळवाडी, ब्राम्हण यांचा समावेश होतो. या लोकांचा शेती, शिकार करणे, गुरे राखणे, हा प्रमुख व्यवसाय होता. ब्रिटिशांच्या वसाहतीनंतर ते शेतीबरोबर पर्यटनावर आधारीत छोटे-मोठे व्यवसाय करतात. शहरात सर्व जातीधर्मातील लोक एकत्रित येवून एकमेकांचे सण मोठ्या प्रमाणावर साजरे करतात. त्यामुळे शहरात पर्यटकांना शांतता व सुरक्षितता लाभते. पर्यटनासाठी लोक इतर पर्यटन स्थळांपेक्षा महाबळेश्वरला जास्त पसंती देतात. इ.ची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

## प्रकरण दुसरे - महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना, राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्था

या प्रकरणामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांची पार्श्वभूमी, प्राचीन काळ, मध्ययुगीन काळ, ब्रिटिश कालखंड, महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना, सन १८९५ मधील म्युनिसिपालटीचे सदस्य, सन १८९५ मधील स्कुल कमिटी, सन १८९५ - १८९६ मधील मॅनेजिंग कामिटी, सन १८९८ मधील नगरपालिकेची बॉडी, सन १९०९ मधील नगरपालिका सदस्य बॉडी, सन १९१५ मधील असेसमेंट कमिटी, सन १९२१ ची नगरपालिका सदस्य बॉडी, सन १९३१ ची नगरपालिका सदस्य बॉडी, सन १९३५ मधील जकात कमिटी, सन १९३९ ची पहिली निवडणूक, सन १९३९ साली निवडून आलेले सदस्य व त्यांना मिळालेली मते, १९३९ ची नगरपालिका बॉडी, १९४२ ची दुसरी त्रैवार्षिक निवडणूक, निवडून आलेले सदस्य व त्यांना पडलेली मते, १९४८ ची तिसरी निवडणूक, वॉर्डनिहाय निवडून आलेले सदस्य व पडलेली मते, बिल्डींग कमिटी सॅनिटरी कमिटी, १९५१ ची चौथी निवडणूक, १९५१ ची बॉडी, स्पोर्ट कमिटी, हॉस्पिटल कमिटी, १९५५ ची पाचवी निवडणूक, १९५५ मधील नगरपालिकेचे सदस्य, १९५९ ची सहावी निवडणूक, १९५९ मधील नगरपालिकेचे सदस्य, १९६३ ची सातवी निवडणूक, १९६३ ची नगरपालिका बॉडी, वीज पुरवठा कमिटी, महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम १९६५, विविध विषय समित्या, पब्लिक वर्क्स कमिटी/सार्वजनिक बांधकाम समिती, एज्युकेशन कमिटी/शिक्षण समिती, आरोग्य रक्षण वैद्यकीय व सार्वजनिक आरोग्य समिती, पाणीपुरवठा व इलेक्ट्रिसिटी समिती, स्थायी समिती /नियोजन व विकास समिती, १९६७ ची आठवी निवडणूक, १९६७ च्या निवडणूकीतील सदस्य, १९७४ ची नववी निवडणूक, १९७४ च्या निवडणूकीतील सदस्य, वृक्षाधिकार समिती, सन १९८१ ते १९९१ प्रशासकीय कारकिर्द, सन १९८१ ते १९९१ या दहा वर्षांच्या काळात प्रशासकांनी महाबळेश्वर नगरपालिकेचा कारभार पाहिला, १९९१ ची दहावी निवडणूक, १९९१ च्या निवडणुकीत निवडून आलेले सदस्य, १९९६ ची अकरावी निवडणूक, १९९६ च्या निवडणूकीतील सदस्य, २००१ ची बारावी निवडणूक, २००१ ते २००५ मधील नगरपालिका, नगरपालिकेची प्रशासन संरचना, महाबळेश्वर नगरपालिकेची प्रशासनव्यवस्था, महाबळेश्वर नगरपालिकेचे प्रशासन व त्यांची कामे, नगरपालिकेचा मुख्याधिकारी, महाबळेश्वर नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी व त्यांचा कालखंड, नगरपालिकेतील विविध खाती, आस्थापना विभाग, सार्वजनिक बांधकाम विभाग,

आरोग्य विभाग, कर विभाग, बोट क्लब विभाग, प्रवासी कर विभाग, पाणीपुरवठा व जलनिस्सारण विभाग, जकात विभाग, विद्युत विभाग, अग्निशमन विभाग, भांडार विभाग, वृक्ष व संवर्धन विभाग, ग्रंथालय विभाग, महिला व बालकल्याण समिती, मागासवर्गीय विशेष कल्याण समिती, नियोजन व विकास समिती, दप्तरखाना विभाग, नगरपालिका कर्मचाऱ्यांना पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधा इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### **तिसरे प्रकरण – महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शैक्षणिक कार्य**

या प्रकरणामध्ये प्राचीन काळातील शिक्षण पद्धती, मध्ययुगीन काळातील शिक्षण पद्धती, आधुनिक काळातील शिक्षण पद्धती, महाबळेश्वर शहरातील शिक्षणाची पार्श्वभूमी, पूर्व प्राथमिक शिक्षण, प्राथमिक शिक्षण, गिरीस्थान नगरपालिका शिक्षण मंडळ प्रशासन अधिकारी यादी, शिक्षण मंडळ सभापती व उपसभापती यादी, नगरपालिका शिक्षण मंडळ अंदाजपत्रक,(रूपयांमध्ये) नगरपालिका शिक्षण मंडळ प्रत्यक्ष जमाखर्च, प्राथमिक शाळा, प्राथमिक शाळा क्र.१, प्राथमिक शाळा क्र.२, प्राथमिक शाळा क्र.३, प्राथमिक शाळा क्र.४, प्राथमिक शाळा क्र.५, शालेय गुणवत्ता, शालेय विविध उपक्रम, मोफत गणवेश, हरित महाबळेश्वर अभियान, आरोग्य तपासणी शिबीर, राष्ट्रीय कार्यक्रम, विज्ञान प्रदर्शन, क्रीडा स्पर्धा, सांस्कृतिक उपक्रम, बाल आनंद मेळावा, परिसर भेट, संगणक शिक्षण, शालेय पोषण आहार योजना, मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण, शिक्षक-मार्गदर्शक डायरी, शिक्षक ग्रंथालय, शासकिय योजना, इतर कमिट्या, शाळांमधील वर्गनिहाय विद्यार्थी व शिक्षक संख्या, शाळांमधील वर्षनिहाय एकूण विद्यार्थी संख्या व शिक्षक शिक्षण संख्या, माध्यमिक शिक्षण, एस.एस.सी.परीक्षा वर्षवार निकाल, उच्च माध्यमिक शिक्षण, १२ वी आर्ट्स निकालपत्रक, १२ वी कॉमर्स निकालपत्रक, सहशालेय उपक्रम, सांस्कृतिक कार्यक्रम, कलात्मक कार्यक्रम, सामाजिक कार्यक्रम, क्रीडा परिपाठ सहल, स्काऊट गाईड,संगणक कक्ष, गरीब विद्यार्थी सहाय्यक निधी, पालक सभा, सावित्रबाई फुले दत्तक-पालक योजना, स्पर्धा परीक्षा, महाविद्यालयीन शिक्षण इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### **प्रकरण चौथे – महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शहर विकासातील योगदान :**

या प्रकरणामध्ये रस्ते, महाबळेश्वर नगरपालिकेने रस्ते विकासावर केलेला खर्च, नगरपालिकेच्या प्रसिद्ध इमारती, समाजमंदिरे, दिवाबत्ती, भुयारी गटार योजना, सार्वजनिक



स्वच्छता गृह, शॉपिंग सेंटर, स्मशानभूमी, उद्याने, पाणीपुरवठा, महाबळेश्वर पाणीपुरवठा योजना (ग्लेनोगल धरण), महाबळेश्वर पाणी पुरवठा योजना (वेण्णा तलाव), सुधारित महाबळेश्वर पाणीपुरवठा, दवाखाना, म्युनिसिपल दवाखाना, नगरपालिकेने दवाखान्यास केलेले सहाय्य, मोफत औषधे, वैद्यकिय सुविधा, शासकिय दवाखाना व ग्रामीण रुग्णालय, महाबळेश्वर आरोग्य सोई, साथीचे आजार, शहराचा जन्म व मृत्यू दर, वयवार मृत्यू, रोगामुळे मृत्यू, ग्रंथालय, कचरा व्यवस्थापन, रोजगार निर्मिती, राष्ट्रीय कार्यक्रम, मागासवर्गीय व विशेष कल्याण समिती, महिला व बालकल्याण समिती, शिक्षण, वृक्षारोपन, महाबळेश्वर फेस्टीव्हल इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### **प्रकरण पाचवे - महाबळेश्वर नगरपालिकेची महसूल व्यवस्था**

या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या उत्पन्नाच्या बाबी, महाबळेश्वर नगरपालिकेचे एकूण उत्पन्न(१८७३ - २००५), महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या उत्पन्नातील कर व दर (१८८० -८१ ते २००४ - २००५), जकात, जकात नाके, जकातीचे दर, नगरपालिका जकात उत्पन्न(१८८० ते ८१ ते १९९९-२०००), पथकरकिंवा वाहन कर, वाहनाचे दर, नगरपालिकेचे पथकर उत्पन्न(१८८० ते २००४-२००५), पथकर उत्पन्न, कुत्र्यावरील कर प्राण्यांवरील कर, १८८०-८१ ते २००४-०५, यात्रेकरूंवरील कर, १९६० ते २००५ या काळात नगरपालिकेने आकारलेला पर्यटन कर, घरपट्टी कर, महाबळेश्वर नगरपालिकेने १९२१ मध्ये नगरपालिका हद्दीत घरपट्टी करात केलेली दुरुस्ती, जाहिरात कर, सन १९७० ते २००४ काळातील जाहीरात कर, वृक्षकर, सन १९७० ते २००५ या काळातील वृक्षकर, सन १९४९ ते सन २००५ या काळातील हॉटेल कर, किंवा व्यवसाय कर, करमणूक कर, कोंडवाडा कर, महाबळेश्वर नगरपालिकेतील सन १९७३ ते २००५ मधील कोंडवाडा कर, शिक्षण कर(१९६४ ते २००५), विशेष स्वच्छता कर, सन १८८१ ते २००४ मध्ये मिळालेला स्वच्छता कर, बोटीवरील कर, सन १९९५ ते २००५ या काळातील बोटीवरील कर, नगरपालिकेचे मालमत्ता व उपयोगितापासूनचे उत्पन्न(१९०३ ते २००५), नगरपालिकेचे अनुदाने व अंशदाने(१९८१ ते २००५), नगरपालिकेचे इतर उत्पन्न(१८८१ ते २००५) इत्यादी बाबीपासून महाबळेश्वर नगरपालिकेस उत्पन्न मिळत होते.

नगरपालिकेच्या खर्चाच्या बाबी, नगरपालिकेचा एकूण खर्च १८८१ ते २००५ नगरपालिकेचा सामान्य प्रशासन व वसुली खर्च १९०२३ ते २००४०५ नगरपालिकेचा सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च १९०२-०३ ते २००४-०५ नगरपालिकेचा अग्निशमन खर्च, १९०२-०३ ते १९७३-७४, नगरपालिकेचा दिवाबत्ती खर्च (१९०२-०३ ते १९९३-९४), नगरपालिकेचा सार्वजनिक आरोग्य व सोयीवरील खर्च(१९०२-०३ ते २००४-०५), नगरपालिकेचा पाणीपुरवठा खर्च(१९०२-०३ ते २००४-०५), नगरपालिकेचा साफसफाई व सोयीवरील खर्च (१९०२-०३ ते २००४-०५), नगरपालिकेचा दवाखाना खर्च (१९०२-०३ ते १९०४-०५), नगरपालिका लसीकरण खर्च, नगरपालिकेचा एकूण साथीचे रोगावरील खर्च (१९४९-५० ते २००४-०५), नगरपालिकेचा उद्यानावरील खर्च (१९०२-०३ ते २००४-०५), नगरपालिकेचा बांधकामावरील खर्च(सन १९०२-०३ ते २००४-०५), नगरपालिकेचा झाडे लागवडीवरील खर्च(सन १९५५-५६ ते १९९३-९४), नगरपालिकेचा शिक्षण खर्च (१९०२-०३ ते २००४-०५), नगरपालिकेचा अंशदाने खर्च(१९४८-४९ ते २००४-०५), नगरपालिकेचा इतर खर्च (१९०२-०३ ते २००४-०५) इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### **प्रकरण सहावे - महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन क्षेत्रातील योगदान**

या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वरास भेट देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या, महाबळेश्वरमधील प्रेक्षणीय ठिकाणे, विल्सन पॉइंट, बॅबिंग्टन पॉइंट व नॉर्थकोट, चोराची गुहा, गौळणी पॉइंट, एलफिन्स्टन पॉइंट, आर्थर सीट, विंडो पॉइंट, मारजोरी, सावित्री, कॅसल रॉक पॉइंट, बॉम्बे, कर्नाक, फाकलंड पॉइंट, सिडने किंवा लॉडविक पॉइंट केट्स निडल्स होल, एको पॉइंट, बगदाद पॉइंट, कॅनोट शिखर, बेकविथ स्मारक, पॉइंट प्लुटो, हत्तीचा माथा पॉइंट, वेण्णा लेक, चायनामन धबधबा, लिंगमळा धबधबा, धोबी धबधबा, क्षेत्र महाबळेश्वर कृष्णाबाई, मंदिर मारुती मंदिर व बाजार इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### **प्रकरण सातवे - मूल्यमापन**

या प्रकरणामध्ये निष्कर्ष काढलेला आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना झाल्यामुळे शहराचा विकास झाला. नगरपालिका ही स्थानिक स्वराज्य संस्था असल्याने या नगरपालिकेत वेळोवेळी राजकीय स्थित्यंतरे घडून आली. प्रशासकिय यंत्रणा कार्यक्षम होती.

त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपला आदर्श घालून दिलेला आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेने स्थापनेपासून शहरातील नागरिकांना नगरपालिकेमार्फत पदवी पर्यंतचे शिक्षण उपलब्ध करून दिलेले आहे. नगरपालिकेस विविध करांच्या माध्यमातून उत्पन्न मिळत असल्याने स्थानिक नागरिकांना सोयीसुविधा नगरपालिकेने उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. त्यामुळे शहराचा विकास घडून आला. शहरातील नागरिकांना रोजगार उपलब्ध व्हावेत याकरिता नगरपालिकेने रोजगार निर्मितीची साधने उपलब्ध करून दिलेली आहेत. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील नागरिकांच्या आरोग्याची विशेष काळजी घेतल्याने आजपर्यंत कोणत्याही साथीच्या रोगाचा प्रसार शहरात झालेला नाही. महाबळेश्वर नगरपालिकेने उत्पन्न वाढीसाठी विशेष प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिका आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नगरपालिका म्हणून ओळखली जाते. नगरपालिकेमार्फत विविध कार्यक्रम राबवून पर्यावरण रक्षणासाठी प्रयत्न केले जातात. महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत अनेक पर्यटन पॉइंट येत नाहीत. तरीही नगरपालिकेने पर्यटन ठिकाणांचा विकास घडवून आणला. पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी नगरपालिकेमार्फत विशेष काळजी घेण्यात आली. पर्यटन ठिकाणावर रॅलिंग पायऱ्या, पिण्याच्या पाण्याची सोय उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

### १.१३ संशोधनाचे महत्त्व :

महाबळेश्वर शहराच्या विकासात नगरपालिकेचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. नगरपालिकेस करांच्या माध्यमातून उत्पन्न मिळते. शिवाय नगरपालिकेने उत्पन्नाचे साधन सुरू केल्याने नगरपालिकेस मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळते. त्यामुळे महाबळेश्वर हद्दीतील नागरिकांना नगरपालिकेने सार्वजनिक पाणीपुरवठा, शौचालय, आरोग्य सुविधा, मुताऱ्या, शिक्षण, मंडई, शॉपिंग सेंटर, प्रशासकिय, मनोरंजन इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून दिल्याने मानवाच्या संपूर्ण विकासास मदत झाली आहे. महाबळेश्वरची लोकसंख्या कमी असूनही शहराचा विकास कोणकोणत्या उपक्रमातून झाला. त्याचे फायदे, दोष इ. अशाप्रकारचे संशोधन म्हणजे एखाद्या समस्येचा शोध घेवून त्यावर उपाय सुचविणे व शहराचा विकास घडवून आणणे हे या संशोधनाचे महत्त्व आहे.

## १.१४ महाबळेश्वर शहराची भौगोलिक परिस्थिती

### १.१४.१ स्थान

सहयाद्रीच्या पर्वतरांगात वसलेले महाबळेश्वर हे निसर्गरम्य गिरीस्थान आहे. महाबळेश्वर १७<sup>०</sup>५५ उत्तर अक्षांश व ७३<sup>०</sup>३५ पूर्व रेखांशावर आहे. महाबळेश्वरची समुद्र सपाटीपासूनची उंची ४७१० फुट आहे.<sup>१</sup> हे शहर पुणे वाई पोलादपूर रोडवर वसले आहे. या शहराच्या ठिकाणी मुंबई, पुणे कोकण या ठिकाणावरून सहज जाता येते. याशिवाय वाठार व कोरेगाव येथील रेल्वे स्टेशनवरूनही महाबळेश्वर येथे सहज जाता येते.

### १.१४.२ हवामान

महाबळेश्वर येथे सर्वाधिक पाऊस पडत असला तरी ऑक्टोबर ते जून महिन्यांपर्यंत येथील हवामान आरोग्यवर्धक आहे. ऑक्टोबर ते जूनपर्यंत येथील हवा थंड असून शरिरास आरोग्यदायी असते. जून ते सप्टेंबर हे पावसाळी महिने आहेत. या काळात प्रचंड पाऊस पडत असल्याने दोन ते अडीच महिने सुर्यदर्शन होत नाही. महाबळेश्वर येथे १८९६ साली अतिवृष्टी झाली त्यावेळेस येथे ४०२ इंच पाऊस पडला तर इ.स.१८९९ साली अनावृष्टी झाली त्यावेळेस १३९ मि.मी. पाऊस पडला.<sup>२</sup> महाबळेश्वरात सरासरी वार्षिक पर्जन्य ६,२२६ मि.मी पडते. जूलै हा सर्वाधिक पर्जन्याचा महिना आहे. ऑक्टोबर ते जानेवारी महिन्यात येथील हवा शुष्क होते व प्रचंड थंडी पडते. डिसेंबर हा सर्वाधिक थंडीचा महिना असतो. जिल्ह्यात हवामानविषयक वेधशाळा फक्त महाबळेश्वरला असून या वेधशाळेतील हवामानविषयक आकडेवारी फक्त पश्चिम घाट प्रदेशाकरिता निदर्शक मानली जाते. महाबळेश्वरला कमाल तापमानाची नोंद २० एप्रिल १९७६ रोजी ३७.६<sup>०</sup> सेल्शियस आणि किमान तापमानाची नोंद १ फेब्रुवारी १९४२ रोजी ३.९<sup>०</sup> सेल्शियस झाली होती. त्यानंतर ३ जानेवारी १९९१ रोजी महाबळेश्वर व पाचगणी येथे बर्फ आढळले. त्यावेळी तेथे शून्य अंश सेल्शियस एवढ्या विक्रमी किमान तापमानाची नोंद झाली.<sup>३</sup> फेब्रुवारीमध्ये हिवाळा हळूहळू कमी होत जावून उष्णता भासू लागते. फेब्रुवारी ते मे हे उन्हाळी महिने असून या काळात महाबळेश्वरात उन्हाळा कमी असतो.

### १.१४.३ पिके, वनसंपदा व प्राणी :

महाबळेश्वर व परिसरात भात, नाचणी, वरी, वाटाणा, गहू, बटाटा, सातू इत्यादी पिके घेतली जातात. याशिवाय नवलकोल, कोबी, स्ट्रॉबेरी, गुजबेरी इत्यादी भाज्या व फळे यांचे

उत्पादन घेतले जाते. येथील मुख्य वृक्ष जांभूळ, पिसा, औंदुबर इत्यादी हे वृक्ष इतर ठिकाणच्या वृक्षासारखे उंच वाढत नाहीत कारण डोंगर तांबड्या प्रस्तर दगडाचे असून त्यावर तांबड्या मातीचा थर आहे. जांभूळ, शहाजिरे, हिरडा, भोमा, गेळा, रामेठा, आसना, केंजळ, ऐन, नाना, बिलवा, अंजन, फणस, आंबा इत्यादी वृक्षांची झाडे डोंगरावर व जंगलभर आहेत. या शिवाय वाळुंज, कारवी, डिंगळा, रामाठा, चिमुट, कुसुर वेली, चवर, नेचे, कांदे, रानकेळी, कर्दळी, कळक, मेस, मानगा, चाकी इत्यादी वृक्ष आढळतात. ओक, ग्रेव्हिलिया, रोपस्टा, वयासरिना व युक्क्यालिटस इत्यादी परदेशी झाडांची लागवडही येथे केली जाते.<sup>४</sup> येथील झाडे विविध आजारावर औषधोपचारासाठी वापरली जातात. महाबळेश्वरमधील शासकिय दुग्ध शाळेतील विश्रागृहाजवळ ३७ फूट वाढलेल्या निवडुंगाची सर्वात उंच निवडुंग अशी लिम्का बुक ऑफ रेकॉर्ड २००७ मध्ये नोंद झाली आहे.<sup>५</sup>

जंगलात वाघ, कोल्हा, तरस, ससे, अस्वल, खोकडा, सांबर, डुक्कर, भेकर, सायाळ, खार, मुंगुस, पिशारा, कोळिसरा, रानमांजर, भाट, रानकोंबडे इत्यादी प्राणी आढळतात. येथे अतिवृष्टी मोठ्या प्रमाणावर होत असल्याने झाडी असूनही पक्ष्यांचे प्रमाण कमी आहे. परंतु येथील परिसरात सुतारपक्षी, गिधाड, घारी, ल्हावा, पाकोळी, मोर, साळुंखी, हलगुड, पिंगळा, डोळा, झाप, काळोती, चिचारी, गोगी, पारवा, पोटयारा, वाघूळ, गोचर, गोमा, केकाटी, खंडया, बगळा, परटीण इत्यादी पक्षी आढळतात. तसेच नाग, अधेल्या साप, धामणी, मण्यारी फुरसे, राती, चापडा, महांडोळ, अजगर, जोगेटा, रूखाडा, येरंडया, फरड, चितई, कांडोर, विंचू, इंगळी, विसांगर इत्यादी प्राणी आहेत.<sup>६</sup>

#### १.१४.४ नदीप्रणाली :

क्षेत्र महाबळेश्वर येथे कृष्णा, वेण्णा, कोयना, गायत्री, सावित्री, भागिर्धी व सरस्वती अशा सात नद्या उगम पावलेल्या आहेत. या सर्व नद्यांचे पाणी उगमस्थानाजवळच एका कुंडात एकत्र केले आहे. कृष्णा, वेण्णा, कोयना या नद्यावर पाणलोट क्षेत्र विकसित केले आले आहे. कृष्णा, वेण्णा, कोयना पूर्वेकडे सावित्री गायत्री या पश्चिमेकडे वाहत आहेत. शेजारीच भागिर्धी व सरस्वती नदीचे दोन लुप्त झालेले प्रवाह आहेत.

### १.१४.५ भूप्रदेश वर्णन :

महाबळेश्वर सहयाद्रीच्या मुख्य डोंगररांगामधील एक भाग असून शिंदोळा टेकड्यांमधील विल्सन पॉईंट हा येथील सर्वात उंच भाग आहे. महाबळेश्वरच्या चार ही बाजूंनी नद्यांची खोरी, विविध उंचीच्या सुळक्यांच्या डोंगराचा विशाल प्रदेश येथील डोंगरकड्यांचा भूप्रदेश ही या प्रदेशाची विशेषता होय. या पठाराच्या पश्चिम व नैऋत्यकडे कोयनेचे आणि उत्तरेकडील कृष्णेचे विशाल खोरे येथील भूस्वरूपाचे प्रमुख वैशिष्ट्य आहे. या दोन्ही खोऱ्यामुळे या गिरीस्थानास वेगळे महत्त्व प्राप्त झाले आहे.<sup>९</sup>

### १.१५ महाबळेश्वर नावाची उत्पत्ती :

स्कंदपुराणामध्ये प्रथमतः क्षेत्रमहाबळेश्वरचा संदर्भ येतो. विध्यांद्रिला नमवून (उंची कमी करून) मूळ वाराणसीचे अगस्तिमुनी दंडकारण्यात आले. सहय पर्वतावर त्यांनी वास्तव्य केल्यानंतर वाराणसी क्षेत्राची त्यांना आठवण होई. तेव्हा स्कंदानी त्यांना ब्रम्हारण्यातील महाबळेश्वर या स्थानाचे महत्त्व सांगितले.

सृष्टीची निर्मिती केल्यानंतर विष्णूंनी ब्रम्हदेवांना मनुष्य सृष्टी निर्माण करण्याची आज्ञा दिली. तेव्हा ब्रम्हदेवाने शिव, विष्णू, सरस्वती, कश्यपदि, ऋषी व वेद यांना बरोबर घेवून सहयाद्रीच्या ब्रम्हतीर्थ, विष्णूतीर्थ आणि रुद्रतीर्थ याठिकाणी तपश्चर्या करून मानव सृष्टी निर्माण करण्याचे सामर्थ्य प्राप्त करून घेतले. ब्रम्हदेवाच्या मनात प्रथम यज्ञ करून कार्यारंभ करावा असे आल्याने कश्यपादी ऋषींनी यज्ञाची अतिशय तयारी केली. देव, ऋषी, गंधर्व, किन्नर मोठ्या संख्येने आले. यज्ञाची मुहूर्तघटिका भरत आली तरी ब्रम्हदेवाची पत्नी सावित्री साजशृंगार करण्यात गुंतली होती. त्यामुळे यज्ञमंडपात येवू शकली नाही. म्हणून विष्णूंनी ब्रम्हदेवाची द्वितीय पत्नी गायत्री हिच्यासह यज्ञ दिक्षा घेण्यास सुचविले व मुहूर्त साधला पण सावित्री संतप्त झाली व तिने सर्वांना शाप दिला. “तुम्ही सर्वजण स्त्रीलिंग रूपात जगात अवताराल” विष्णूंनीही तिला तु ही आमच्याप्रमाणे जलरूप होशील. असा शाप दिला. ब्रम्हदेवांनी सावित्रीची व विष्णूचीही समजूत काढली. यज्ञ पुढे सुरू केला तेव्हा आणखीन नवे संकट समोर आले.

महाबळ व अतिबळ नावाचे दोन पराक्रमी दैत्य भाऊ या ठिकाणी राहत असत. ते तिन्ही लोकांस फार त्रास देत होते. तेव्हा ब्रम्हा, विष्णू व महेश हे सैन्य घेवून त्याच्याबरोबर युद्ध करण्यास गेले असता विष्णूने अतिबळाचा वध केला. ही बातमी महाबळास कळताच तो देवतांबरोबर युद्ध करण्यास आला व त्याच्या प्रतापापुढे देवतांचा टिकाव लागेना. तेव्हा देवतांनी महामाया देवीची प्रार्थना करून दैत्याचा नाश होईल अशी युक्ती सांगावी म्हणून विनंती केली. देवी प्रसन्न होऊन तिने महाबळास मोह घालून युद्धभूमीतून परत आणले नंतर महाबळाने संतुष्ट होवून देवतांना वर मागण्याविषयी सांगितले. तेव्हा देवतांनी 'तू आमचे हातून मरावास' हे वरदान मागितले, सर्व देव आपणास शरण आले आहेत. आपण विश्वाचे स्वामी आहोत व विश्वाचा उपभोगही घेतला आहे. तेंव्हा देहाचे सार्थक होवून गेले. आता मरण यावे हेच उचित असा विचार करून दैत्याने देवांस देह अर्पण केला पुढे देवांनी त्यास मुक्तिपद देवून वर मागण्यास सांगितले. तेव्हा दैत्याने देवाना वर मागितला तो असा की, शिवाने लिंगरूप होवून मस्तकी पंचगंगाच्या उगमाचे ओझे धारण करून महाबळेश्वर नावाने या ठिकाणी वास करावा व विष्णूने माझ्या भावाच्या म्हणजे अतिबळेश्वर या नावाने येथे रहावे आणि ब्रम्हदेवाने माझ्या कोटी सैन्याचे नाव धारण करून कोटीश्वर व्हावे. तसेच सर्व भूमीसही 'महाबळेश्वर' हेच नाव द्यावे.<sup>८</sup> अशी माहिती मिळते. पुढे माल्कम पेटयाचेही नाव 'महाबळेश्वर' ठेवण्यात आले. डोंगरमाथ्यावर राहणारे कोळी, धनगर आणि कूळवाडी या लोकांचा म्हणजेच डोंगरी इलाख्यात राहणाऱ्या मामलांचा म्हणजेच मावळ्यांचा ईश्वर तो मामलेश्वर. मामलेश्वर अर्थात शंकर सहयाद्रीच्या पायथ्यांचा स्वामी मामलेश्वर या शब्दावरून महाबळेश्वर हा शब्द उत्पन्न झाला असावा.<sup>९</sup>

## १.१६ महाबळेश्वर शहराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी :

### महाबळेश्वरचा प्राचीन इतिहास

राष्ट्रकूट घराण्यातील कृष्ण प्रथम (इ.स.७५७ ते इ.स.७७३) याने या प्रदेशावर आपले साम्राज्य निर्माण केले होते. राष्ट्रकूट नृपतीच्या पांडरंगपल्ली ताम्रपटात महादेवगिरीचा उल्लेख आहे. याच्या पूर्वेस अने(येण्या) नदी वाहत असल्याचाही उल्लेख आहे. महादेवगिरी म्हणजे सहयाद्रीच्या डोंगररांगा होत. ही महादेवगिरी डोंगररांग महाबळेश्वरपासून पूर्वेस १६ कि.मी. वर सुरू होते. महाबळेश्वर येथे उगम पावणाऱ्या कृष्णा नदीचा उल्लेख खारवेलच्या हाथीगुंफा

शिलालेखात 'कन्हवेन्ना' असा आला आहे.<sup>१०</sup> खारवेल राजा शुंग व सातवाहनाचा समकालीन असावा खारवेलचा काळ सांगणे कठीण आहे. तरो इ.स.पू.दुसऱ्या शतकात झाला असावा. महाबळेश्वरच्या अरण्याला ब्रम्हारण्य असे पुरातन काळापासून नाव आहे.<sup>११</sup> याठिकाणी ब्रम्ह, विष्णू व महेश यांनी सृष्टी निर्माण केल्यानंतर मानवप्राणी सृष्टी निर्मितीसाठी यज्ञ केला या यज्ञावेळी चिरकाल आठवणीत राहिल अशी सावित्रीच्या शापाची घटना घडली होती. म्हणून त्यास ब्रम्हदेवाचे नाव देण्यात आले.

### महाबळेश्वरचा मध्ययुगीन इतिहास

१३ व्या शतकातील यादवकाळापासून महाबळेश्वरचा उल्लेख मिळतो. देवगिरीचा यादव राजा सिंघण याने कृष्णा नदीच्या उगमापाशी एक पाण्याचे कुंड बांधले पुढे इ.स.१२१५ मध्ये महाबळेश्वराचे मंदिर बांधले.<sup>१२</sup> नांदगणे गावाजवळ ज्या ठिकाणी त्याने स्नान केले. ती जागा सिंघणडोह या नावाने ओळखली जाते. सिंघण राजाने महाबळेश्वर मंदिरात महादेव कोळी लोकांना विशिष्ट हक्क दिले. बाबाजी कोळी यांची मंदिराची व्यवस्था ठेवण्याकरिता नियुक्ती केली.<sup>१३</sup>

यादवांच्या न्हासानंतर या भागावर महाराष्ट्रातील शिर्के घराण्याची सत्ता होती. या घराण्यातील व्यंगोजी याने तळकोकणातील ८४ गावे जिंकली. त्यास शिर्कन टापा शिर्क्याचा प्रदेश म्हणून ओळखले जाते. या भागावर शिर्क्यांनी आपली स्वतंत्र सत्ता स्थापन केली होती. १६ व्या शतकात या भागावर अहमदनगरच्या निजामशाहीचा प्रभाव वाढीस लागल्यानंतर शिर्क्यांची सत्ता कमकुवत झाली. पुढे आदिलशाहीचे सरदार चंद्रराव मोरे याने जावळी व महाबळेश्वर भागावर आपली सत्ता स्थापन केली. मोरे हे मुळचे कर्नाटकचे या घराण्यातील परसोजी बाजीराव मोरे यास १६ व्या शतकात युसुफ आदिलशहाने १२,००० सैन्य देवून नीरा व वारणा दरम्यानच्या प्रदेशातील शिर्क्यांना घालवून देण्याची मोठी कामगिरी दिली. या सुपिक पट्ट्यात गुजर, मामूलकर, मोहिते आणि महाडिक या आपल्या सुभेदारासमवेत शिर्के मातब्बर होते.<sup>१४</sup> त्याचा बिमोड होईपर्यंत निजामशाहीचा धोका टळत नव्हता. म्हणून मोऱ्यांना ही कामगिरी दिली. ती मोऱ्यांनी यशस्वी केली. त्यामुळे मोऱ्यांना 'चंद्रराव' ही पदवी दिली. त्यांचा मुलगा यशवंतराव याने बुऱ्हाण निजामशहा बरोबरच्या युद्धात निजामशहाचे हिरवे निशाण जिंकून आणले म्हणून त्यांना जावळीचे राजे हा दुसरा सन्मानाचा किताब मिळाला.<sup>१५</sup> कृष्णाजी बाजी



चंद्रराव मोरे यांनी पंचगंगेचे मंदिर बांधले.<sup>१६</sup> त्यांना पाच मुले होती. त्यांनी आपली जहागिरी त्यांना वाटून दिली.

जावली प्रांतांचा अधिकारी दौलतराव मोरे मृत्यू पावला. त्याला मुलगा नव्हता म्हणून त्याच्या पत्नीने मोरे घराण्यातील एक तरुण यशवंतराव यास दत्तक घेतले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्यामुळे भाऊबंदकीची बाधा न होता हे दत्तकविधान पार पडले. छत्रपती शिवाजी महाराजांच्या इतिहासात चंद्रराव मोरे म्हणून ज्याचा उल्लेख केला जातो तो हाच यशवंतराव. छत्रपती शिवाजी महाराजांना वाटले की, हे मोरे आपल्याला सामील होवून आपल्या महत्वाकांक्षेस खतपाणी घालतील परंतु तसे झाले नाही. अफझलखान वाईचा सुभेदार म्हणून आल्यानंतर मोऱ्यांनी अफझलखानाशी मैत्रीसंबंध ठेवले. अफझलखान आपले सुभेदारीचे 'वाई' ठाणे सोडून विजापूरकडे गेल्यानंतर छत्रपती शिवाजी व मोरे यांच्यात संघर्ष सुरू झाला. पुढे शिवाजी महाराजांनी चंद्रराव व त्याच्या भावावर हल्ला केला. त्यात हणमंतराव मारला गेला. प्रतापराव मोरे विजापूरस पळून गेला. खुद्द चंद्रराव म्हणजे यशवंतराव याने आपली दोन मुले घेऊन रायरीचा आश्रय घेतला. शिवाजीने त्यास पकडून आपल्या नजरकैदेत ठेवले.<sup>१७</sup> छत्रपती शिवाजी महाराजांनी रायरी व जावलीचा प्रदेश काबीज केला. हिंदवी स्वराज्यात जावळी सामील होणे ही घटना अतिशय लाभदायक व महत्पूर्ण मानली जाते. त्यामुळे हिंदवी स्वराज्याची सीमा दुपटीने अधिक विस्तारली. पश्चिम समुद्रकिनाऱ्यापर्यंत सत्ता पाहोचून उत्तर कोकणातील काही भाग व सातारा जिल्ह्यातील डोंगराळ भाग यावर महाराजांचे निशाण फडकू लागले. कोकणच्या साऱ्या व आरमारावर प्रभुत्व आल्याने समुद्रातून देशावर होणाऱ्या व्यापार, लष्करी व प्रवाशी हालचालीवर नियंत्रण राखणे सहज शक्य झाले शिवाय जावळी येथील अपार धन महाराजांना प्राप्त झाले. त्यामुळे स्वराज्याचा खजिना समृद्ध झाला. जावळीच्या जवळचे चंद्रगड, मकरंदगड, कांगोरी, सोनगड, चांभारगड हे किल्ले स्वराज्यात दाखल झाले. जावळी शिवाजी महाराजांच्या हाती गेल्याने विजापूरच्या आदिलशहाचा कोकणच्या बंदरातून होणारा व्यापार बंद झाला जावळीच्या जवळच पारघाटाच्या तोंडावर आणि रडतोंडी घाटाच्या समोर एक डोंगर आहे. त्यास ढोपरा अथवा भोरप्या अथवा गुडघ्याचा डोंगर म्हणत असत. महाराजांनी याच डोंगरावर मोरो त्रिंबक पिंगळे यांना प्रतापगड किल्ला बांधण्याची आज्ञा दिली. किल्ल्याचे प्रत्यक्ष बांधकाम वास्तूशास्त्रज्ञ अर्जोजी यादव यांनी केले.<sup>१८</sup>

छ.शिवाजी महाराजांच्या वाढत्या स्वराज्याची चिंता विजापूर दरबारालाही वाटू लागली होती. त्यामुळे शिवाजीच्या बंदोबस्ताकरिता विजापूरच्या दरबाराने अफजलखानाची नियुक्त केली. अफजलखान हा काही काळ वाईचा सुभेदार असल्याने त्याला त्या प्रदेशाची चांगली माहिती होती. सप्टेंबर १६५९ मध्ये अफजलखान हा विजापूरहून वाई येथे आला. त्याने आपले सैन्य पसरणीच्या घाटावर महाबळेश्वरपर्यंत पसरविले होते. तर शिवाजीचे लोक प्रतापगडाखाली जावळीच्या जंगलात मोक्याच्या जागी दबा धरून बसले होते. प्रतापगडाजवळ खानाची भेट ठरवावी असा शिवाजी महाराजांचा बेत होता. त्यानुसार दोन्ही बाजूच्या मुत्सद्द्यांनी गडाच्या पायथ्याशी जे लहान पठार आहे. ती जागा निवडली. तर भेटीचा दिवस १० नोव्हेंबर १६५९ हा निश्चित केला.<sup>१९</sup> प्रतापगडाच्या पायथ्याशी शिवाजी व अफजलखानाची भेट झाली. अफजलखानाच्या वधानंतर महाराजांनी महाबळेश्वर मंदिरावर सोनाचा कळस चढविला व महाबळेश्वरच्या मंदिराचा जिर्णोद्धार केला.

सन १६५६ च्या सुमारास रामदास स्वामींनी जावळी, शिवथरघळ, महाबळेश्वरच्या जंगलातून भ्रमंती केली. महाबळेश्वर येथे आल्यानंतर येथून त्यांनी लोकांना धर्मोपदेश देण्यास सुरुवात केली. याठिकाणी त्यांनी दोन ते अडीच महिने वास्तव्य केल्यानंतर त्यांना अनेक शिष्य मिळाले. अनंत भट व दिवाकर भट गोसावी( महाबळेश्वरकर) यांना त्यांनी अनुग्रह दिला. पंचगंगा मंदिरामागे त्यांनी मारुतीची स्थापना करून अनंत भटांना या मारुतीची सेवा करण्यास सांगितले. समर्थांनी गावोगावी स्थापन केलेल्या मारुती मंदिरापैकी हे पहिले मंदिर होय.<sup>२०</sup> छत्रपती शिवाजी महाराजांची महाबळेश्वरच्या देवस्थानावर फार भक्ती होती. म्हणून त्यांनी जावळी जिंकल्यानंतर या देवालयास दरवर्षी १०० होनांची देणगी, सव्वा अकरा मण गळ्या, दोन भगवी वस्त्रे, एक शालू, एक पितांबर व दररोज पूजा साहित्य इत्यादी वार्षिक देणगी लावून दिली. महाराजांच्या वेळी महाबळेश्वर येथे गोपाळ श्रीधरभट्ट महाबळेश्वरकर नावाचा एक सुर्यानुष्ठानी राहत होता. प्रत्यक्ष छत्रपती शिवाजी महाराज व त्यांच्या मातोश्री जिजाबाई यांनी गोपाळ भट्टाकडून गुरुपदेश घेतला होता. ६ जानेवारी १६६५ रोजी सूर्यग्रहणाचा योग असताना छत्रपती शिवाजी महाराजांनी आपल्या मातोश्री जिजाबाई व एक ज्येष्ठ मुत्सद्दी सोनोपंत विश्वनाथ डबीर यांची सुवर्णतुला केली असे जेथे शकावलीत नमूद आहे.<sup>२१</sup> हे सर्व सोने दान करण्यात आले.

छत्रपती शाहू महाराजांनी इ.स.१७१२ मध्ये येथील मंदिरास भेट देवून त्याचा जिर्णोद्धार केला. पेशवेकाळात सवाई माधवराव पेशवे हे १४ ऑक्टोबर १७९१ रोजी वाईहून क्षेत्र महाबळेश्वरला आले. महाबळेश्वरला भेट देणारा हा पहिला पेशवा होय. त्यांच्याबरोबर चार्लस मॅलेट व प्राईस हे पेशवे दरबारातील दोन इंग्रज प्रतिनिधी होते. पेशव्याने यावेळी महाबळेश्वर मंदिरास सतरा रुपये आठ आणे दान केले.<sup>२२</sup> १८१८ मध्ये पेशव्यांची सत्ता संपुष्टात आल्यानंतर या भागावर ब्रिटिश राजवटीची सत्ता प्रस्थापित झाली.

### आधुनिक काळातील महाबळेश्वर

सन १८२४ मध्ये जनरल पितर लॉडविक हा इंग्रज अधिकारी सातारचा रेसिडेंट असताना उन्हाळ्यात हवा पालटासाठी तो महाबळेश्वरला आला. क्षेत्र महाबळेश्वर मंदिर वगळता या पर्वतावर युरोपियनांपैकी पहिले पाऊल ठेवणारा लॉडविक हा होय. लॉडविक नंतर महाबळेश्वरला येणारा दुसरा इंग्रज कॅप्टन ब्रिग्ज हा होय. सातारचे रेसिडेंट असताना १० मे १८२५ ला महाबळेश्वरला आला. हे ठिकाण त्याला फार आवडल्याने त्याने सातारचा राजा प्रतापसिंह यांना येथपर्यंत रस्ता बांधण्यासाठी प्रवृत्त केले. त्याने स्वतः करिता शिंदोळा पार्क येथे एक कुटिवजा इमारत बांधली हा महाबळेश्वरमधील पहिला बंगला होय. हे ठिकाण आता विल्सन पॉईंट म्हणून ओळखले जाते. तो येथे आपल्या मुलासह राहिला व महाबळेश्वर हे ठिकाण आरोग्य धामासाठी निवडावे असे त्याने मुंबईचा तत्कालीन गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एलफिस्टन यास कळविले.<sup>२३</sup> १८२६ मध्ये सर जॉन माल्कम महाबळेश्वरला आले व त्यांनी महाबळेश्वरच्या विकासात उत्साहवर्धक लक्ष टाकून या ठिकाणी आजारी युरोपियन शिपायांकरिता एक दवाखाना बांधला. सन १८२८ च्या नोव्हेंबर महिन्यात माल्कम साहेबांनी आपल्या बरोबर एक विलियमसाहेब म्हणून डॉक्टर आणले. त्यांच्याकडून महाबळेश्वरच्या हवेची आरोग्याच्या दृष्टीने चिकित्सा करून घेतली. येथील हवामानाबद्दल अनुकूल अहवाल आल्यानंतर त्यांनी येथे गिरिस्थान वसविण्याचा निर्णय घेतला. नंतर त्यांनी सरकारी बंगल्याकरिता जागा निवडून काढल्या व खाजगीतला आपला बंगला तयार करविला त्यास 'माऊंट माल्कम' असे म्हणतात. माल्कम साहेबांच्या सांगण्यावरून सातारचे महाराजांनी 'नहर' गाव वसविले. येथील जवळपासच्या खेड्यातून राहणाऱ्या धनगर व कोळी लोकांच्या तोंडातही 'नहर' हेच नाव वसले आहे. नहर म्हणजे थंड प्रदेश या अर्थास अनुसरून येथील हवापाण्यावरून हे नाव दिले गेले

असावे असे वाटते.<sup>२४</sup> २३डिसेंबर १८२८ला प्रतापसिंहाने रेसिडेन्ट कर्नल रॉबर्टसन याच्याकडे एक योजना पाठवून महाबळेश्वरचे रूपांतर स्वखर्चाने पेटयात करावयाची तयारी दर्शविली होती. यामुळे गव्हर्नरला आनंद झाला त्याने या नव्या पेटेस प्रतापसिंहाचे नाव द्यावे अशी सुचना केली. परंतु ही सुचना प्रतापसिंहानी नाकारून पेटेस गव्हर्नरचे नाव राहिल असे फर्मान काढले त्यानुसार या पेटेस माल्कमपेठ असे नाव ठेवण्यात आले. १६ मे १८२९ रोजी ईस्ट इंडिया कंपनी व सातारकर महाराज यांच्यात करार होऊन माल्कमपेठ व सभोवतील १५ मैलाच्या परिघाची जागा महाराजांनी कंपनीस दिली तसेच पारगावही दिले. परंतु प्रतापगडचा किल्ला व त्या सभोवतील गडकऱ्यांच्या जमिनी पूर्वीप्रमाणे महाराजांकडे राहाव्या असा स्पष्ट ठराव होता. माल्कमपेठ व पारगावचे ऐवजी कंपनीने महाराजांस खंबाटकीचे घाटाखालील खंडाळा हा गाव दिला.<sup>२५</sup> प्रतापसिंह महाराजांनी 'माल्कम पेट' येथे येवून राहण्यास जनतेस आवाहन केले. येथे निवासस्थाने उभारून पर्यटकांना या ठिकाणास भेटी देण्यास आकर्षित केले गेले. येथे वस्ती करावी व वाढवावी असा सातारच्या महाराजांनी हौशी लोकांना आग्रह केला. परंतु १८३७ साली छ.प्रतापसिंहावर मुंबई सरकारची गैरमर्जी होवून त्यांना सुमारे सव्वा लाख रुपयांचा सालीना तनखा देवून काशीस ठेवले व तेथेच त्यांचा १८४७ साली मृत्यू झाला. सन १८५० साली गव्हर्नर जनरल लॉर्ड डलहौसीच्या संस्थाने खालसा धोरणाच्या आहुतीत सातारच्या राजांना दिलेला सर्व मुलूख परत कंपनी सरकारचे अंमलाखाली आल्या.

सर जॉन माल्कमनंतर डिसेंबर १८३० मध्ये मुंबईच्या तत्कालीन कमांडर-इन-चिफ सर थॉमस सिडने बेकविथ हा मुंबईचा गव्हर्नर बनला व तो जानेवारी १८३१ मध्ये महाबळेश्वरला आला परंतु येथील हवामान न मानवल्याने १५ जानेवारी १८३१ ला तो मरण पावला. त्याचे ९ मीटर उंचीचे स्मारक महाबळेश्वरला आहे. सातारच्या छत्रपतींमार्फत सातारा महाबळेश्वर रस्ता आणखी वाढवून पारघाटातून महाडातून रायगड जिल्हयातील दासगांवपर्यंत नेण्यात आला. महाबळेश्वर स्थापनेच्या काळात महाबळेश्वरला मुंबई बाणकोट समुद्रमार्ग, बाणकोट-महाड सावित्री नदीतून यावे लागत होते ते नागोठाण्यापर्यंत नावेने येत. त्यानंतर इंदापूर-दासगांव-महाड-पोलादपूर असा प्रवास करून यावे लागत. याकरिता ४८ तास प्रवासास लागत तर पुण्याहून मात्र घोडयावरून लोक ६ तासात महाबळेश्वर मुक्कामी येत असत.<sup>२६</sup> महाबळेश्वर शहरात राज्यकर्ते आले त्यापाठोपाठ व्यापारी आले. येथील युरोपियन

वस्तूंनी भरलेले पहिले दुकान १८३० साली फ्रामजी नासरवाजी पटेल या पारसी बाबाजीने सुरू केले.<sup>२७</sup>

चिन व मलाया देशातील कैद्यांना पुणे व ठाणे येथील ठिकाणच्या तुरुंगाची हवा मानवत नसल्याने त्यांच्यासाठी १२० कैदी राहू शकतील एवढा कैदखाना येथे बांधण्यात आला होता. या कैदी लोकांकडून पेठेतील अनेक रस्ते करून घेतले होते. आजूबाजूस झाडे लावली. या कैद्यांनी फावल्या वेळेत बटाटे व काही विलायती फळे व भाज्या करावयास सुरुवात केली. त्यांनी बटाटे व स्ट्रॉबेरीच्या बागा लावून येथील माळी लोकांना बागा विकसित करावयाची कला शिकवली. तसेच कळकाच्या टोपल्या, खुर्च्या वगैरे वस्तू बनविण्याची उत्तम कला रूजविली. सन १८६४ मध्ये हा कैदखाना बंद करण्यात आला.<sup>२८</sup> या वेळी मुक्त झालेल्या कैद्यांनी लग्ने करून येथे आपले संसार थाटले व येथेच स्थायिक झाले.

सर जॉन ऑर्थर मुंबईचा गव्हर्नर असताना १८४२ ते १८४६ पर्यंत वारंवार महाबळेश्वरला जात असे तो ज्या ठिकाणी जावून बसत असे. त्या पॉईंटला 'ऑर्थरसीट' नाव देण्यात आले. पुढे सन १८६२ ते १८६७ या काळात सर बार्टल एडवर्ड फ्रेअर या गव्हर्नरनेही महाबळेश्वरच्या विकासास मोठा हातभार लावला. त्याच्याच प्रयत्नाने मुंबई व पुणे येथील नामांकित व्यक्ती या ठिकाणी येवू लागल्या त्यातील काहींनी याठिकाणी बंगले बांधले त्यांच्यात प्रामुख्याने भोर, औंध, फलटणचे संस्थानिक तसेच भाऊ दाजी लाड, रावसाहेब मंडलिक, दादोबा पांडुरंग, मोरारजी गोकुळदास, दिनशा माणिकजी पेटिट इत्यादींचा समावेश होता. सन १८४० मध्ये येथे फक्त ७० बंगले होते. ते १९१५ पर्यंत २२० झाले.<sup>२९</sup> सन १८२७ ते १८६६ पर्यंत येथील व्यवस्थापन एक समिती करीत असे. शासननियुक्त मेडिकल ऑफिसर डॉ.वॉकर हा या समितीचा पहिला प्रमुख होता. सन १८६७ मध्ये ही समिती बरखास्त करून तिचा कारभार नगरपालिकेकडे हस्तांतरित करण्यात आला.

स्वातंत्र्य लढयाच्या धामधुमीत इ.स.१९४६ मध्ये महात्मा गांधी येथील 'मुरारजी कॅसल' नावाच्या बंगल्यात विश्रांतीसाठी महिनाभर राहिले होते.

### १.१७ महाबळेश्वर शहरातील सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवन :

महाबळेश्वर येथे वास्तव्य करणाऱ्या मूळ रहिवाशांमध्ये प्रामुख्याने कोळी, धनगर, धावड, कुळवाडी, ब्राम्हण यांचा समावेश होतो. या लोकांमध्ये सर्वात जास्त लोकसंख्या धावड

लोकांची आहे. हे लोक अत्यंत कष्टाळू आहेत. त्यांचा लोखंड काढण्याचा धंदा होता. हे लोक येथील तांबड्या मातीतून कोणत्याही यांत्रिक साधनाचा आधार न घेता मातीतील लोखंडापासून मेहनतीने ओबडधोबड अशा अनेक वस्तू तयार करून त्यापासून ते उदरनिर्वाह करीत होते. परंतु शासनाने पर्यावरण रक्षणाकरिता माती उत्खनन बंद केल्याने हे लोक इतर व्यवसायाकडे वळले. ते गवंडी काम ही करत यांच्या खालोखाल कुळवाडी लोकांची संख्या आहे. हे लोक सतत शेतात राबत असतात. कोळी लोक सर्वात हुशार आहेत. मध काढणे, शेतकी, मजूरी व शिकार करणे इत्यादी व्यवसाय ते करतात. धनगर लोक पूर्वी फार भोळसट होते. गुरे राखून हे लोक कुटुंबाचे पोषण करीत दूध व लोणी विकण्याचा त्यांचा व्यवसाय होता. परंतु त्यांना वजन मापाची काही माहिती नसल्याने त्यांची फसवणूक केली जात असे. त्यांच्या स्त्रिया जंगलातून लाकूड गोळा करून विकत असत.<sup>30</sup>

शिकार करणे, गुरे राखणे, शेती करणे हा येथील लोकांचा प्रमुख व्यवसाय होता. शेतीतून निघणारी धान्ये गहू, भात, ज्वारी पालेभाजी, दुग्धजन्य पदार्थ, मांसाहार हा या लोकांचा आहार होता. सन १८५३ मध्ये येथे सरकारी जंगलाची हद्द ५ मैल ठरून मर्यादित झाल्यामुळे या लोकांची फार गैरसोय झाली. त्यांना 'माल्कम पेठ' येथे मोलमजूरी करून गुजारा करावा लागत असे. येथील लोकांची आर्थिक परिस्थिती बिकट असल्याने हे लोक सर्पण, काठया, फणस, आंबे, करवंदे, मधाची पोळी, नेचे, आर्चिड, शेवाळ इत्यादी किरकोळ वस्तू आणून विकत. जंगलातील वस्तू विकून त्यांना आपली तूट भरून काढावी लागत असे.

लोकांची भाषा मराठी आहे. धावड लोकांची भाषाही मराठीच आहे. परंतु त्यात हिंदुस्थानी शब्दांची बरीच भेसळ झाली आहे. मुसलमान लोकांची हिंदी भाषा आहे. धावड लोकांना दाढी असते व त्यांचा पोषाख मुसलमानी धरतीचा असतो. बाकीच्या सर्व जातींचा पोशाख एकसारखाच आहे. येथील मुस्लिम समाज धावड समाज म्हणून ओळखला जातो. येथील जमिनीतून निघणारा जांभा दगड काढून त्याला घडवून विविध इमारती बांधण्याचे काम धावड लोकांकडून केले जात असे. महाबळेश्वर येथील क्लबाची इमारत त्याचाच सुंदर नमुना आहे.<sup>31</sup> याचबरोबर ते शेती व पर्यटनावर आधारित छोटेमोठे व्यवसाय करतात. महाबळेश्वर शहरातील सर्व जातीधर्मातील लोक एकत्रित येवून एकमेकांचे सण मोठ्या आनंदाने साजरे करतात. शहरात मोहरम, ताबुत, होळी, जत्रा तसेच हिंदूंचे अनेक सण एकत्रित साजरे करतात.

महाबळेश्वर शहराचा विस्तार वाढत असताना ब्राम्हण, पारधी, मुसलमान, मराठे, धनगर, कुणबी, मारवाडी, शिंपी, वाणी, पंचमवाणी, तिराळे, गुजर व कोमटी, रोटीवाले, बोहरी व मेमन, धावड, चांभार, बुरुड, खाटीक इत्यादी लोक शहरात वास्तव्यास आहेत ते विविध व्यवसाय करीत आहेत.<sup>३२</sup> महाबळेश्वर शहरातील लोक गुण्या गोविंदाने राहतात. एखादी समस्या निर्माण झाली. तर सामंजस्याने ती सोडविले जाते.<sup>३३</sup> त्यामुळे या शहरात पर्यटकांना शांतता व सुरक्षितता लाभते.

#### १.१८ महाबळेश्वर शहराची लोकसंख्या :

अ.नं.	वर्ष	लोकसंख्या
१.	१८७१	२७५९
२.	१८८१	३२४४ <sup>३४</sup>
३.	१९०१	५२९६
४.	१९११	४०६८
५.	१९२१	५०००
६.	१९३१	४६००
७.	१९४१	५०८०
८.	१९५१	४८८८
९.	१९६१	६०२९
१०.	१९७१	७३१८
११.	१९९१	१०३५४
१२.	२००१	१२७३६ <sup>३५</sup>

#### १.१९ समारोप :

महाबळेश्वर हे सहयाद्रीच्या मुख्य डोंगररांगामध्ये वसलेले असल्याने त्यास निसर्गाचीही वेगळी साथ मिळाली आहे. समुद्रसपाटीपासून उंचीवर असलेल्या ठिकाणास तेथील प्रसिद्ध ठिकाणामुळे त्यास महाबळेश्वर हे नाव मिळाले. शहराच्या चारही बाजूंनी नद्यांची खोरी, विविध उंचीच्या सुळक्यांच्या डोंगररांगा अशा विशाल भूप्रदेशामुळे त्यास गिरीस्थानाचे वेगळे महत्त्व प्राप्त

झाले. याठिकाणी मोठ्या प्रमाणावर वनराई आहे. प्रचंड स्वरूपाचा पाऊस पडत असला तरी तेथील हवामान आरोग्यास आल्हाददायक असेच आहे. येथील जमिनीत खडक जवळ असूनही वनराई मोठ्या प्रमाणावर आहे. परंतु ही झाडे इतर ठिकाणांसारखी उंचच्या उंच वाढत नाहीत. वृक्षांमध्ये विविधता असून ती सदाहरित अशीच आहेत. जंगलाचे प्रमाण अधिक असल्याने वन्यजीवांचे प्रमाणही या भागात अधिक आढळून येते.

या शहरास प्राचीन काळापासून वारसा लाभला आहे . त्याचा उल्लेख राष्ट्रकूट नृपतीच्या पांडरंगपल्ली ताम्रपटात अने(येण्या) नदी तर खारवेलच्या हाथीगुंफा शिलालेखात कन्हवेन्ना असा उल्लेख आला आहे. त्यामुळे महाबळेश्वरच्या अरण्याला पुरातन काळापासून ब्रम्हारण्य म्हणून ओळखले जाते. १३ व्या शतकात देवगिरीचा यादवराजा सिंघण याने कृष्णा नदीच्या उगमापाशी कुंड बांधून तेथे मंदिर उभारले. यादवांच्या अस्तानंतर याच भागातील शिर्क्यांनी याठिकाणी आपली सत्ता उभी केली. शिर्क्यांनंतर मोऱ्यांनी याठिकाणी आदिलशाहीची राजवट या भागावर प्रस्थापित केली. पुढे छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चंद्रराव मोऱ्यांकडून जावलीचा प्रदेश जिंकून घेतला व या भागावर आपले वर्चस्व प्रस्थापित केले. छत्रपती शिवाजी महाराजांची महाबळेश्वरच्या देवस्थानावर फार भक्ती होती. त्यामुळे त्यांनी महाबळेश्वर मंदिराचा जीर्णोद्धार घडवून आणला व आपल्या मातोश्री जिजाबाई व वयस्कर ज्येष्ठ मुत्सुद्धी सोनोपंत डबीर यांची सुवर्णतुला केली. त्यांनी येथील मंदिराकरिता वार्षिक रोख देणगी लावून दिली. छत्रपती शाहू महाराजांनी या मंदिराला भेट देवून याचा जिर्णोद्धार घडवून आणला पेशवेकाळात सवाई माधवराव या पहिल्या पेशव्यांने महाबळेश्वरास भेट दिली. येथील मंदिरास सतरा रूपये आठ आणे दान केले. त्यांनी आपल्याबरोबर चार्लस मॅलेट व प्राईस हे दोन ब्रिटिश अधिकारी आणले होते.

सन १८२४ मध्ये पिटर लॉडविक थंड हवेचे ठिकाण वसविण्यासाठी महाबळेश्वरला आले होते. त्यांच्यानंतर कॅप्टन ब्रिग्ज यांनी महाबळेश्वरला शिंदोले डोंगरावर एक कॉटेज बांधली. सातारच्या प्रतापसिंह महाराजांकडून महाबळेश्वराकरिता रस्ता करवून घेतला व पिण्याच्या पाण्यासाठी वेण्णा तलाव बांधून घेतला. सर जॉन माल्कम यांनी महाबळेश्वर याठिकाणी युरोपियन सैनिकांसाठी दवाखाना बांधला. त्यांच्याच प्रयत्नाने प्रतापसिंह महाराजांनी याठिकाणी माल्कम पेठ वसविली. पुढे तिला महाबळेश्वर या नावाने ओळखले जावू लागले. या



ठिकाणी लोकवस्ती वाढावी, याकरिता प्रतापसिंह महाराजांनी लोकांना प्रोत्साहित केले. हळूहळू या ठिकाणची लोकवस्ती वाढत गेली. सरकारी इमारतीची संख्याही वाढली. १८२७ ते १८६६ पर्यंत येथील व्यवस्थापन एका समितीमार्फत पाहिले जात होते. शासननियुक्त मेडिकल ऑफिसर डॉ.वॉकर हा या समितीचा पहिला प्रमुख होता. एप्रिल १८६७ मध्ये ही समिती बरखास्त करून तिचा कारभार नगरपालिकेकडे हस्तांतरित करण्यात आला.

महाबळेश्वर शहरात प्रामुख्याने कोळी, धनगर, धावड, कुळवाडी व ब्राम्हण यांचा मूळ रहिवाशांमध्ये समावेश होतो. हे लोक अत्यंत कष्टाळू आहेत. ते शाकाहार व मासांहार असा दोन्ही प्रकारचा आहार घेतात. सरकारने येथील जंगलांची हद्द वाढविल्यामुळे या लोकांची आर्थिक परिस्थिती नाजूक बनली. त्यांना मोलमजूरी व जंगलातील वस्तू विकून आपली गुजराण करावी लागते. शहरात विविध जाती धर्माचे लोक गुण्यागोविंदाने राहत असून ते एकत्रितरित्या सणोत्सव साजरी करतात. त्यामुळे पर्यटकांना शहरात शांतता व सुरक्षितता लाभते.

## संदर्भ

- १) लांजेकर रू.ज., महाबळेश्वरची सहल, विद्यादिप प्रकाशन, पुणे, पृ.२
- २) खरे गं.ग., महाबळेश्वर मार्गदर्शक, गंगाधर गणेश खरे प्रकाशक, पुणे, १९३१, पृ.१६
- ३) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सातारा जिल्हा, १९९९, पृ. ३०
- ४) दीक्षित द.क., महाबळेश्वर, सौ.व श्री.मुकुंद दीक्षित प्रकाशक, पुणे, पुनरावृत्ती२०११,  
पृ.६६, ६७
- ५) रेड्डी सुनिला(संपा.), रानफूल सहयाद्रीचे, प्रकाशन बबनराव ढेबे, अध्यक्ष, मराठी साहित्य  
परिषद शाखा महाबळेश्वर, २००९, पृ.२८
- ६) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.९०
- ७) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, उपरोक्त, पृ.८२५
- ८) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.१८, १९
- ९) लांजेकर रू.ज., उपरोक्त, पृ.९
- १०) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.८२९
- ११) जोशी ल लक्ष्मणशास्त्री(संपा.), मराठी विश्वकोश, खंड १२, पृ.१४०४
- १२) लांजेकर रू.ज., उपरोक्त, पृ.१०
- १३) पारसनीस डी.बी., महाबळेश्वर, लक्ष्मी आर्टस प्रिटींग वर्क्स, भायखुळा, मुंबई, १९१६,  
पृ.६
- १४) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.१२३
- १५) पारसनीस डी.बी., उपरोक्त, पृ.१०
- १६) कित्ता, पृ.१३
- १७) कुलकर्णी अ.रा.व खरे ग.ह.(संपा.), मराठ्यांचा इतिहास खंड १, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन,  
पुणे, २०१०, पृ.१५०
- १८) भावे प्रभाकर, प्रतापगड युद्ध, वरदा प्रकाशन, पुणे, दुसरी आवृत्ती, २०००, पृ.६
- १९) ) कुलकर्णी अ.रा.व खरे ग.ह.(संपा.), उपरोक्त, पृ.१५६
- २०) लांजेकर रू.ज., उपरोक्त, पृ.१०
- २१) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.८२९

- २२) कित्ता, पृ.८३०
- २३) सातारावाला के.टी., महाबळेश्वर अँड इन्व्हायरन्स विथ मॅप, मुंबई, १९५४, पृ.६
- २४) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.१८
- २५) कित्ता, पृ.४२
- २६) रड्डी सुनिला(संपा.), उपरोक्त, पृ.२८
- २७) कित्ता, पृ.२८
- २८) लांजेकर रू.ज., उपरोक्त, पृ.१३
- २९) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.८३२
- ३०) सातारावाला के.टी., उपरोक्त, पृ.९१
- ३१) मुलाखत श्री अब्बास लतीफ नालबंद, मुख्याध्यापक नगरपालिका महाबळेश्वर शाळा  
क्र.४, महाबळेश्वर, दि.१६.२.२०१३, वेळ :- ३.३३ वा.
- ३२) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.१३४
- ३३) मुलाखत बावळेकर डी.एम., माजी नगराध्यक्ष नगरपालिका महाबळेश्वर, महाबळेश्वर,  
दि.१०.०१.२०१५, वेळ :- सांय. ५.१६ वा.
- ३४) नगरपालिका महाबळेश्वर प्रशासकीय अहवाल- १८८१-८२, पृ.१
- ३५) महाराष्ट्र राज्य- सातारा जिल्हा जनगणना अहवाल, २००१, पृ.३

## प्रकरण दुसरे

### महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना, राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्था

#### २.१ प्रस्तावना

महाबळेश्वर शहराच्या विकासातील महत्त्वाची घटना म्हणजे नगरपालिकेची स्थापना होय. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या महाबळेश्वर मधील आगमनामुळे शहरातील वसाहतीत वाढ होवू लागली. ब्रिटिश अधिकारी शहरात वास्तव्य करू लागल्यानंतर तेथील व्यवस्था पाहण्याकरिता स्टेशन फंडाची निर्मिती केली. या स्टेशन फंडाकरिता शासकिय तिजोरीतून खर्च केला जात असे. स्टेशन फंडास नगरपरिषदेचा दर्जा दिल्यानंतर शहराच्या विकासास चालना मिळाली नगरपरिषदेच्या सदस्यांमध्ये शासकिय अधिकाऱ्यांचा समावेश असल्यामुळे स्थानिक लोकांच्या विकासावर भर देण्यात आला. नगरपरिषदेच्या सदस्यांमध्ये वेळोवेळी बदल घडून आला त्यामुळे कार्यक्षम प्रशासकीय अधिकारी नगरपरिषदेस प्राप्त झाले त्याचा परिणाम म्हणजे शहराचा विकास घडून आला.

नगरपालिकेस कार्यक्षम व निर्दोष प्रशासन मिळाल्याने शहरातील लोकांकरिता शिक्षण, आरोग्य, रस्ते, पाणीपुरवठा, शहर स्वच्छता, कुटुंबकल्याण, सांडपाणी व्यवस्था, दिवाबत्ती, करमणूक इत्यादी सोयी उपलब्ध झाल्या याशिवाय शहरातील स्थानिक लोकांना नगरपालिकेच्या कार्यक्षम अधिकाऱ्यांमुळे अनेक नोंदीवरून दाखले मिळण्यास सुरुवात झाली. नगरपालिकेतील प्रशासन यंत्रणा कार्यक्षम असल्याने शहरातील जनमानसात नगरपालिकेने आपला वेगळा ठसा निर्माण केला आहे. नगरपालिकेत राजकिय घडामोडी घडत असताना शहर विकासाकरीता विविध समित्या स्थापन करून शहराचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना, त्यातील राजकीय बदल व नगरपालिकेतील कार्यक्षम प्रशासन व्यवस्था करित असलेली कामे यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

#### २.२ स्थानिक स्वराज्य संस्थांची पार्श्वभूमी

प्राचीन काळापासून 'नगर' हा शब्द सर्वत्र प्रचलित आहे. नगर म्हणजे 'लोकसंख्येचा आकार व घनता अशा दृष्टिकोनातून त्याचा अर्थ लावता येतो.' म्हणजेच मोठ्या लोकसंख्येचे

शहर म्हणजे 'नगर' होय. यावरून शहरीकरण किंवा नागरीकरण उदयास आले. लोकांचे ग्रामीण क्षेत्राकडून नागरी क्षेत्रात स्थलांतर म्हणजे नागरीकरण होय. थॉमसन वॉसनच्या मते, "नागरीकरण म्हणजे, लोकांचा शेती व्यवसायाकडून दुसऱ्या व्यवसायात जाण्याचा प्रयत्न असतो. यामुळे जो समुदाय निर्माण होतो. तो साधारणपणे मोठा असून त्याचे कार्यक्षेत्र प्रामुख्याने व्यापार, उद्योग, अशासकीय स्वरूपाचे असते."<sup>1</sup> शहरी व ग्रामीण स्तरावर स्वशासनाचा कारभार करणाऱ्या व्यवस्थेला स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणतात. भारतात पुरातन काळापासून स्थानिक स्वराज्य संस्था अस्तित्वात होत्या. शहराचा कारभार स्वतः पाहणे ही कल्पना स्थानिक संस्थेचा मुलाधार आहे.

ब्रिटिश शब्दकोशानुसार, "स्थानिक शासन व्यवस्था म्हणजे राज्यांच्या अंतर्गत मर्यादित क्षेत्रात उपाय योजना करून अंमलबजावणी करणारी व्यवस्था म्हणजे स्थानिक शासन होय." जी.डी.एच.कोल. यांच्या मते, "स्थानिक शासन संस्थेच्या मार्गदर्शनातून समाजाची जडणघडण व विकास होत असतो. अशा विकास यंत्रणेलाच स्थानिक शासन असे म्हणता येते."<sup>2</sup> ग्रामपंचायत, नगरपंचायत, नगरपरिषद, महानगरपालिका, पंचायत समिती, जिल्हा परिषद इत्यादी स्थानिक स्वराज्य संस्था आहेत. स्थानिक शासनाची व्याख्या विविध प्रकारे करण्यात आली आहे. गोल्डीगच्या मते, "स्थानिक लोकांनी स्वतः त्यांच्या प्रश्नांची व्यवस्था करणे." ही होय.

### २.२.१ प्राचीन काळ :-

प्राचीन काळापासून स्थानिक शासनाबाबत उल्लेख सापडतात. राज्याची विभागणी अनेक भागामध्ये करून त्यावर अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली जात असे. प्रांत, ग्राम, पूर किंवा नगर अशी विभागणी करून स्वशासनाकरीता प्रशासकीय विभाग पाडले होते. हडप्पा व मोहेंजोदडो संस्कृतीतील उत्खननात नगराची उत्कृष्ट रचना व तेथील विकसित जीवनाची माहिती मिळते. यावरून असे दिसून येते की, याठिकाणी स्वतंत्र नगर राज्ये अस्तित्वात होती. व त्यांचे सुव्यवस्थित प्रशासन व नागरी जीवन अस्तित्वात होते. मौर्यकाळात राज्याचे प्रांतात व प्रांताचे लहान विभागात विभाजन करण्यात आले होते. त्यावर जनपद, स्थानिक, गोप अशा अधिकाऱ्यांची नियुक्ती करण्यात आली होती.<sup>3</sup> मौर्यकाळात पाटलीपुत्र, तक्षशिला, उज्जयिनी,

तोषाली, कोशांबी अशी नगरे होती. या नगरांना स्वायत्तता होती. त्यावर तीस सदस्यांची नगरसभा होती. त्यात एकूण सहा समित्या होत्या. या समित्या म्हणजे कर समिती, जनगणना समिती, परराष्ट्र व्यवहार समिती, वाणिज्य समिती, खानेसुमारी समिती, उद्योग समिती, शिल्पकला समिती याशिवाय सार्वजनिक आरोग्य, सार्वजनिक बांधकाम, पाणीपुरवठा, नगरस्वच्छता, शाळा, दवाखाने, मंदिरे, बंदरे, रस्तेदुरुस्ती अशी सार्वजनिक कामे नगरप्रशासनाकडे होती.<sup>४</sup>

प्राचीन काळात स्थानिक शासनाला महत्त्व देऊन स्थानिक नागरिकांच्या सहाय्याने सभा व समिती स्थापन करून स्थानिक शासनात सहभागी करून घेतले जात असे. त्यांच्यामार्फत स्थानिक समस्यांवर विचारविनिमयाद्वारे चर्चा करून त्याची सोडवणूक केली जात असे. यावरून असे दिसून येते की, प्राचीन काळात स्थानिक शासनास महत्त्व दिले होते तसेच मोठ्या नगरांसाठी स्वतंत्र अशी प्रशासनव्यवस्था निर्माण करून त्यांच्या गरजांची पूर्तता केली जात असे.

### २.२.२ मध्ययुगीन काळ :-

भारतात सुलतानशाही कालखंडात प्रशासनाचे प्रांतात व जिल्ह्यात विभाजन करण्यात आले त्याला 'शिक' म्हणत व शिकाचे परगण्यात विभाजन करण्यात आले. परगण्यात चौधरी, मुन्सरिम, खेड्यात मुकादम प्रमुख अधिकारी होते. राज्यपालांना आपल्या प्रांतात शांतता सुव्यवस्था ठेवणे, प्रजेकडून कर वसूल करणे, सुलतानाला संकटकाळात मदत करणे इत्यादी कार्ये करावी लागत.<sup>५</sup> सुलतानकाळात स्थानिक शासनाकडे दुर्लक्ष झालेले दिसून येते.

अकबर काळात साम्राज्याचे पंधरा प्रांतात विभाजन करून सत्तेचे केंद्रीकरण करण्यात आले. प्रांताचे जिल्हा किंवा सरकार, जिल्ह्याचे परगणा, महाल किंवा तहसिलीमध्ये विभाजन करणेत आले. त्यावर शिकदार, अमील किंवा मुनसिफ, पोतदार आणि कारकून हे अधिकारी होते. याशिवाय कानूनगो व चौधरी हे दोन महत्त्वाचे अधिकारी होते.<sup>६</sup> पेशवेकालीन कोतवालाकडे नगराची व्यवस्था सोपविण्यात आली होती.

एकदरित मध्ययुगात राजसत्तेला महत्त्व प्राप्त झाल्याने साम्राज्याचे अधिकारी राजसत्ता बलिष्ठ व्हावी यासाठी सर्वस्व पणाला लावत.

### २.२.३ ब्रिटिश कालखंड

भारतात ब्रिटिशांनी शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची स्थापना केली. १६८७ मध्ये मद्रास नगरपालिकेची स्थापना केली. त्यानंतर शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा खऱ्या अर्थाने विकास सुरू झाला. १७५७ च्या प्लासीच्या लढाईत ब्रिटिशांचा भारतातील पाया भक्कम झाल्यानंतर त्यांनी आपल्या साम्राज्य विस्तारात वाढ केली. ग्रामीण भागातील स्थानिक कार्याची जबाबदारी पार पाडण्यासाठी जिल्हा समित्या स्थापन केल्या. कर व उपकर वसुलीची जबाबदारी या समित्या पार पाडत होत्या. सन १८६० मध्ये मुंबई प्रांतात समित्या स्थापन झाल्यानंतर, त्यांच्यामार्फत स्थानिक निधी गोळा करण्याचे कार्य केले जावू लागले. सन १८६६ मध्ये रस्ते उपकर आकारून, तो वसूल करण्याची जबाबदारी जिल्हा समित्यांवर टाकण्यात आली. सन १८६९ मध्ये या समित्यांना कायदेशीर दर्जा देण्यात आला. जिल्हा समित्यांची स्थापना सरकारकडून केली जात. जिल्हाधिकारी हा या समितीचा अध्यक्ष होता व इतर सभासदांमध्ये सरकारी अधिकारी, इनामदारांचा एक प्रतिनिधी व महसूल आयुक्ताने नेमलेले सहा बिनसरकारी सभासद यांचा सामावेश असे. तालुका स्तरावर सात सभासदांची तालुका समिती होती. जिल्हा व तालुका समित्यांना सार्वजनिक आरोग्य व स्थानिक सुविधा उपलब्ध करून देण्याचे कार्य करावे लागत होते.<sup>९</sup>

ब्रिटिशांनी सरकारचा शासकीय खर्च भागविण्यासाठी लागणारा पैसा कर रूपाने स्थानिक भारतीय जनतेकडून उभा करण्यासाठी आर्थिक विकेंद्रीकरणाच्या तत्वांचा स्विकार करावा, असे मत सन १८७० मध्ये लॉर्ड मेयोने मांडले. त्यानुसार शिक्षण, सार्वजनिक बांधकाम, साफसफाई इ. केंद्रसरकारचे काही विषय प्रांत सरकारकडे सोपविण्यात आले. त्यामुळे प्रांत सरकारकडून स्थानिक संस्थाविषयी कायदे करण्यात आले. सन १८८० मध्ये लॉर्ड रिपन भारताचा गव्हर्नर बनला. त्याने सन १८८२ मध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थासंबंधी क्रांतिकारक ठराव प्रसिद्ध केला. त्यामुळे त्यांना स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा जनक म्हणतात. या ठरावानुसार मुंबई प्रांतात सन १८८४ मध्ये मुंबई लोकल बोर्ड कायदा करण्यात आला. तालुका स्तरावर तालुका बोर्ड व जिल्हा स्तरावर जिल्हा बोर्ड स्थापन करण्यात आले. जिल्हाधिकारी हा जिल्हा बोर्डाचा अध्यक्ष होता. भारतात हॉबहाऊस यांचे अध्यक्षतेखाली सन १९०७ मध्ये नेमलेल्या रॉयल विकेंद्रीकरण आयोगाने' खेडे हा स्थानिक शासनाचा आधारभूत

घटक मानून प्रत्येक खेड्यासाठी ग्रामपंचायत स्थापन करण्याची शिफारस केली होती. परंतू ती यशस्वी होऊ शकली नाही. सन १९१६ च्या चेम्सफर्डच्या प्रस्तावात भारतातील ग्रामीण स्थानिक संस्थांचा विकास करण्यासाठी मतदानाच्या अधिकाराचा विस्तार करणे, पंचायतीतील सर्व सभासद लोकनिर्वाचित असणे, पंचायतींना कर आकारण्याच्या व अंदाजपत्रक तयार करण्याचा अधिकारांचा समावेश होता. परंतु त्याची अंमलबजावणी होऊ शकली नाही. सन १९१९ च्या भारत सरकारच्या कायद्याने प्रांतात द्विदल शासन पद्धती सुरू करण्यात आली. कृषी, सहकार व स्थानिक शासन हे विषय प्रांताकडे सोपवण्यात आले. यामुळे मध्यवर्ती सरकारचे स्थानिक स्वराज्य संस्थांवरील नियंत्रण संपुष्टात आले. सर्व प्रांतामध्ये ग्रामपंचायत, जिल्हा बोर्ड, नगरपालिका यासारख्या स्थानिक स्वराज्य संस्था स्थापन झाल्या. १९३५ च्या कायद्याने प्रांतांना स्वायत्तता देण्यात आली. ग्रामपंचायतीचे अधिकार वाढवून स्थानिक नागरिकांवर घरपट्टी सक्तीची केली.<sup>६</sup> सन १९३९ मध्ये दुसऱ्या महायुद्धास सुरुवात झाल्याने स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासास अडथळा निर्माण झाल्याने सामुहिक विकास योजना व राष्ट्रीय विस्तार योजनेत, बलवंतराय मेहता समितीच्या अहवालानुसार महत्वाचे बदल करण्यात आले. स्थानिक शासन व्यवस्था अधिक प्रभावी करण्याच्या हेतूने सन १९९३ मध्ये ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती झाली. ७३ व्या घटना दुरुस्तीने ग्रामीण प्रशासन व्यवस्थेस व ७४ व्या घटनादुरुस्तीने नागरी प्रशासन व्यवस्थेस घटनात्मक दर्जा दिला गेला. घटनेतील ११ व्या परिशिष्टात पंचायतीची कार्ये व १२ व्या परिशिष्टात नगरपरिषदांची कार्ये नमूद केली आहेत.<sup>९</sup>

थोडक्यात स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्वशासनास महत्त्व देऊन त्यांच्यामार्फत विकास घडवून आणला व त्या अधिक सक्षम बनविल्या.

### २.३ महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना :-

माल्कम या ब्रिटीश अधिकाऱ्याच्या नावाने 'माल्कम पेठेची' वसाहत इ.स.१८२७ पासून सुरू झाली. सुरुवातीस हे हिल स्टेशन १८३० मध्ये रत्नागिरी कलेक्टर यांच्या नियंत्रणाखाली होते. १८३५ मध्ये ठाणे कलेक्टर व १८५५ मध्ये ते सातारा कलेक्टर यांचे नियंत्रणाखाली आले. १८२६ मध्ये साताऱ्याचा रेसिडेंट जनरल ब्रिग्ज याने शिंदोळा पार्क या ठिकाणी बंगला बांधला. त्यानंतर वसाहत वाढण्यास हळूहळू सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी या ठिकाणाला हिल स्टेशन अशी संज्ञा दिली. सन १८२७ पासून येथील कारभार पाहणेकरिता व हिल स्टेशनची



स्वच्छता राखणेकरिता सरकारतर्फे एक त्रिसदस्यीय समिती नेमली होती. या समितीत स्थानिक वैद्यकीय अधिकारी, वनअधिकारी व सुपरिटेण्डेंट इत्यादींचा समावेश होता.<sup>१०</sup> या समितीस सरकारी तिजोरीतून काही ठराविक रक्कम घेऊन ती या हिल स्टेशनच्या स्वच्छतेकामी वापरण्याची परवानगी होती. सन १८६५ मध्ये या स्टेशनची सुधारणा करण्याची कल्पना काढली. याकरिता या त्रिसदस्यीय समितीस नगरपरिषदेचा दर्जा देण्यात आला. १८६६ मध्ये ही व्यवस्था पूर्ण स्टेशनास लागू केली. एप्रिल १८६७ मध्ये ही समिती बरखास्त करून येथील व्यवस्थापन टाऊन म्युनिसिपालिटीकडे सोपविण्यात आले. २९ मे १८६७ रोजी समिती बरखास्त करून सरकारने या ठिकाणी म्युनिसिपालिटी स्थापन केली.<sup>११</sup>

सन १८२६ ते १८८६ पर्यंत या हिल स्टेशनचा कारभार स्थानिक कमिटीमार्फत पाहिला जात होता. याची जबाबदारी सुपरिटेण्डेंट म्हणून डॉ. वॉकर या सरकारी डॉक्टरांकडे होती. १८८६ मध्ये पहिल्यांदा दहा सदस्यांचे एक मंडळ म्युनिसिपालिटीकरिता निवडण्यात आले.<sup>१२</sup> शहराची लोकसंख्या फार कमी असल्यामुळे म्युनिसिपालिटीच्या मॅम्बर्सची नेमणूक सरकारतर्फे होत असे. या सदस्यांमध्ये काही सरकारी नोकर असत. व काही शहरातील मोठमोठ्या व्यापारी लोकांचा समावेश होता. सरकारी नोकरांमध्ये सुपरिटेण्डेंट व महालकरी याशिवाय सबडिव्हिजनल इंजिनिअर, डिव्हिजनल ऑफिसर, रेंज फॉरेस्ट ऑफिसर, पोलिस फौजदार व सरकारी डॉक्टर यांचा समावेश होता.<sup>१३</sup>

महाबळेश्वर म्युनिसिपालटीचा कारभार सातारा जिल्ह्याचे कलेक्टर यांचेकडे आला. परंतू ते सातारा येथे राहत असल्यामुळे या म्युनिसिपालिटीचे सर्व अधिकार येथील सुपरिटेण्डेंटकडे आले.

२.३.१ सन १८९५ मधील म्युनिसिपालटीचे सदस्य :-

नगरपालिका कमिशनर मिटींगचे हजर सदस्य (दि. ४.११.१८९५)

अ.न.	नाव	पद
१.	सर्जन मेयर सी. लॉरिल- सुप्रिटेडन्ट	अध्यक्ष
२.	एच. डब्लू.क्लेमंडस्- असिस्टंट इंजिनियर	सदस्य
३.	आर.डब्लू.पेठे - रेंज फॉरेस्ट ऑफिसर	सदस्य
४.	नासरवाजी डोसाभाई	सदस्य
५.	कारसोजी दादाभाई सातारावाला	सदस्य
६.	एम.बोमन्जी	सदस्य
७.	एल. ओ. ओर	सदस्य
८.	अब्राहम शालोम	सदस्य
९.	एम. कारवाचौ	सदस्य
१०.	डी.एस.साठे - महालकरी	सदस्य <sup>१४</sup>

२.३.२ १८९५ मधील स्कुल कमिटी

- १)एम बोमन्जी
- २) नासरवाजी डोसाभाई
- ३) डी. एम.साठे
- ४) आर.डब्लू. पेठे<sup>१५</sup>

महाबळेश्वर म्युनिसिपालटीमध्ये सरकारी लोक सभासद होते. त्यांच्या सारख्या बदल्या होत असत.

२.३.३ सन १८९५ - १८९६ मधील मॅनेजिंग कमिटी

अ.न.	नाव	पद
१.	सर्जन मेयर सी. मॉटो - सुप्रिटेडन्ट	अध्यक्ष
२.	आर.डब्लू.पेठे	सदस्य
३.	डी.एस.साठे	सदस्य
४.	एल. ओ. ओर	सदस्य
५.	कारसोजी दादाभाई सातारावाला	सदस्य
६.	मुसाकासम	सदस्य
७.	एम. कारवाचौ	सदस्य
८.	नासरवाजी डोसाभाई	सदस्य <sup>१६</sup>

**२.३.४ सन १८९८ मधील नगरपालिका बॉडी**

अ.न.	नाव	पद
१.	सर्जन लेफ्टनंट कर्नल डेव्हिडसन	अध्यक्ष
२.	डी.जी. शिंदे - महालकरी	उपाध्यक्ष
३.	एल. ओ. ओर	सदस्य
४.	एम. कारवाचौ	सदस्य
५.	कारसोजी दादाभाई सातारावाला	सदस्य
६.	मुसाकासम	सदस्य
७.	एम.बोमन्जी	सदस्य
८.	आर.डब्लू.पेठे - रेंज फॉरेस्ट ऑफिसर	सदस्य
९.	नासरवाजी डोसाभाई	सदस्य
१०.	चौसाळकर	सदस्य <sup>१७</sup>

नगरपालिका सदस्यांमध्ये काही शासकीय व काही शहरातील प्रतिष्ठित नागरीकांचा समावेश होता.

**२.३.५ सन १९०९ मधील नगरपालिका सदस्य बॉडी**

अ.न.	नाव	पद
१.	मेजर जे.बी.जेमसन-I.M.S	अध्यक्ष
२.	बी.डी.देवळे- महालकरी	उपाध्यक्ष
३.	गेयर -इंजिनिअर	सदस्य
४.	खान बहादूर लेफ्ट कर्नल मेजर डी.डी.खंबाटटा	सदस्य
५.	नासरवाजी डोसाभाई	सदस्य
६.	जे.डब्लू.डिसूझा	सदस्य
७.	जे. ए. गोन्सालविस - रेंज फॉरेस्ट ऑफिसर	सदस्य
८.	काझी सय्यद हुसेन	सदस्य
९.	कारसोजी दादाभाई सातारावाला	सदस्य
१०.	मुसाकासम	सदस्य <sup>१८</sup>

### २.३.६ सन १९१५मधील असेसमेंट कमिटी

अ.न.	नाव	पद
१.	लेफ्टनंट कर्नल मेजर डी.डी.खंबाट्टा	अध्यक्ष
२.	नासरवाजी डोसाभाई	सदस्य
३.	जे.डब्लू.डिसूझा	सदस्य
४.	कारसोजी दादाभाई सातारावाला	सदस्य
५.	जे. ए. गोन्सालविस	सदस्य <sup>१९</sup>

नगरपालिकेच्या कारभाराकरिता काही सरकारी व काही सरकार नियुक्त सभासद निवडून त्यांच्या मार्फत नगरपालिकेचा कारभार चालविला जावू लागला त्याकरिता काही कमिट्या स्थापन केलेल्या होत्या काही सरकारी अधिकाऱ्यांचा नगरपालिका सभासदांमध्ये समावेश होता. परंतू त्या अधिकाऱ्यांच्या बदल्या होत असल्याने, नगरपालिका क्षेत्रात विकास घडवून आणण्यात अडथळा निर्माण होत होता.

नगरपालिकेच्या सदस्यांची संख्या १० वरून १२ करणे बाबत ठराव मंजूर करण्यात आला. यामध्ये ६पेक्षा अधिक सभासद निवडूनआलेले नसावेत व सरकारी परिपत्रकानुसार जी.आर.क्र.९६९३ दि.१४ डिसे.१९२० नुसार ३ सदस्य हे नॉन ऑफिसिअल म्हणजे अल्पसंख्यांकाचे प्रतिनिधित्व करणारे असावेत तसेच ३ सदस्य सुप्रीटेंडंट, महालकरी, सब डिव्हिजनल ऑफिसर, P.W.D. असे ऑफिसर्स असावेत. नगरपालिका सदस्यांचे निवडीकरीता विद्यमान नगरपालिकेचे ५ वॉर्ड तयार करावेत म्हणजे ५ उमेदवार निवडून येतील व ६ वा उमेदवार टॅक्स देणाऱ्यांमधून निवडून देण्यात यावा.<sup>२०</sup> यानुसार नगरपालिकेच्या सदस्यांची वाढ करणेत आली.

**२.३.७) सन १९२१ ची नगरपालिका सदस्य बॉडी**

अ.न.	नाव	पद
१.	मेजर आर.एफ. स्टील -I.M.S	अध्यक्ष
२.	डी.व्ही.पटवर्धन - महालकरी	उपाध्यक्ष
३.	खान बहादूर लेफ्ट कर्नल मेजर डी.डी.खंबाटटा	सदस्य
४.	नासरवाजी डोसाभाई	सदस्य
५.	पी.बी.गावदेवरिया	सदस्य
६.	डी.व्ही. फाटक	सदस्य
७.	बी.एस.भिडे	सदस्य
८.	उमर मुसा	सदस्य
९.	एन.आर.जोशी. सबडिव्हिजन ऑफिसर P.W.D.	सदस्य
१०.	एस.जी. सोनी	सदस्य
११.	हासम गासम	सदस्य
१२.	आर.एन.मिस्त्री	सदस्य <sup>२१</sup>

महाबळेश्वर म्युनिसिपल बोर्डाने नागरिकांना मतदान करून सदस्य निवडून देण्याचा अधिकार न दिल्याने बोर्डाने म्युनिसिपल सदस्यांची संख्या १० एवढी निश्चित करून त्यामध्ये ४ सदस्य माजी अधिकारी असतील व ६ सदस्य सरकार नियुक्त असे ठरविले.<sup>२२</sup> सन १९३१ मध्ये म्युनिसिपल बोर्डाने आपल्या सदस्यांमध्ये घट करून त्यामध्ये बदल घडवून आणला.

**२.३.८) सन १९३१ची नगरपालिका सदस्य बॉडी**

अ.न.	नाव	पद
१.	मेजर बी.आय.शहा -I.M.S	अध्यक्ष
२.	ए.आर.मुजावर - महालकरी	उपाध्यक्ष
३.	जी.एल. खारकर- फॉरेस्ट ऑफिसर	सदस्य
४.	वाय.के.फडके.-सबडिव्हिजन ऑफिसर P.W.D.	सदस्य
५.	नासरवाजी डोसाभाई	सदस्य
६.	डी.पी.गोखले.	सदस्य
७.	जे.एन.डायस	सदस्य
८.	सुलेमान मुसा	सदस्य
९.	पी.बी.गावदेवरिया	सदस्य
१०.	डॉ.व्ही.पी.साबणे	सदस्य <sup>२३</sup>

असे दहा सदस्य नियुक्त केले होते.

### २.३.९) सन १९३५ मधील जकात कमिटी

अ.न.	नाव	पद
१.	सुप्रिटेडन्ट महाबळेश्वर(लेफ्ट कर्नल बी.आय.शहा I.M.S )	अध्यक्ष
२.	ए.आर.मुजावर महालकरी महाबळेश्वर	सदस्य
३.	जी.एल.खारकर, ओव्हरसियर महाबळेश्वर P.W.D.	सदस्य
४.	श्री.पी.बी.गावदेवरिया	सदस्य
५.	व्ही. छी. साबणे	सदस्य
६.	सुलेमान मुसा	सदस्य
७.	जे एम डायस	सदस्य
८.	जी व्ही वाईकर	सदस्य <sup>२४</sup>

### २.४ सन १९३९ ची पहिली निवडणूक

भारत सरकारच्या १९३५च्या कायद्याने प्रांतांना स्वायत्तता देण्यात आली त्यामूळे महाबळेश्वर नगरपालिकेत सदस्य निवडी करिता पहिल्यांदा निवडणूक घेण्यात आली. एकूण १२ नगरसेवकांपैकी २ नगरसेवक सरकारी अधिकारी होते. १० नगरसेवकांच्या निवडीकरिता नगरपालिकेचे तीन वार्ड तयार करण्यात आले. १० नगरसेवकांकरिता ही निवडणूक घेण्यात आली. या निवडणुकीमध्ये पहिल्यांदाच एक जागा हरिजनांकरिता व तीन जागा अल्पसंख्यांकाकरीता राखीव ठेवण्यात आल्या होत्या.

#### २.४.१ निवडून आलेले सदस्य व त्यांना पडलेली मते

वॉर्ड क्र.	नाव	आरक्षण	एकूण मते
१.	एस व्ही साबणे	स्त्री आरक्षण	६४
	धनजीभाई बी.अंकलेसरीया	जनरल	६२
२.	डॉ.व्ही.पी.साबणे	जनरल	९३
	अहमद हाजी ओमर	अल्पसंख्यांक	८९
	वासुदेव जी.गाडेकर	जनरल	७६
३.	सिताराम गेनू चांभार	हरिजन	९०
	तानु भाऊराव पटेल	अल्पसंख्यांक	२०९
	शेख अदामी इमाम्मुद्दीन	अल्पसंख्यांक	१७७
	रामचंद्र डी. दीक्षित	जनरल	१०६
	बंडू सिताराम पाटील	जनरल	१०२ <sup>२५</sup>

पहिल्या वॉर्डमधून दोन, दुसऱ्या वॉर्डमधून तीन व तिसऱ्या वॉर्डमधून पाच सदस्य निवडून आले तसेच सुप्रिटेण्डन्ट महालकरी हे सरकारी अधिकारी होते. पहिल्या निवडणुकी करिता एकूण ४६७ मतदान होते. त्यामध्ये पहिला वार्ड ११६, दुसरा वार्ड १३४, तिसरा वार्ड २१७ असे मतदान होते ही त्रैवार्षिक निवडणूक होती.

#### २.४.२) १९३९ ची नगरपालिका बॉडी

अ.न.	नाव	पद
१.	डॉ.एल.डी.थत्ते (MB.BS.,B.M.S)	अध्यक्ष
२.	डॉ.व्ही.पी.साबणे	उपाध्यक्ष
३.	एम.एच. दाते	सदस्य
४.	धनजीभाई बी.अंकलेसरीया	सदस्य
५.	सुशिलाबाई व्ही. साबणे	सदस्य
६.	व्ही.जी. गाडेकर	सदस्य
७.	तानू भाऊराव पटेल	सदस्य
८.	बंडू सिताराम पाटील	सदस्य
९.	आर.डी.दीक्षित	सदस्य
१०.	अहमद हाजी ओमर	सदस्य
११.	एस.के.आदम इमामुद्दीन	सदस्य
१२.	सिताराम गेनू चांभार	सदस्य <sup>२६</sup>

नगरपालिकेचा कारभार पाहण्यासाठी मॅनेजिंग कमिटी, स्कूल कमिटी, असेसमेंट कमिटी, जकात कमिटी इत्यादी कमिट्या पाडण्यात आल्या.

#### २.५) १९४२ ची दुसरी त्रैवार्षिक निवडणूक

ही दुसरी त्रैवार्षिक निवडणूक फेब्रुवारी १९४२ मध्ये पार पडली. या निवडणुकीमध्ये १० सदस्य निवडण्यात आले तसेच कॅप्टन जे.बी.रोडरायरीज हे अध्यक्ष व ए.टी.फराटे हे महालकरी असे दोन सरकारी अधिकारी निवडण्यात आले.

### २.५.१ निवडून आलेले सदस्य व त्यांना पडलेली मते

वॉर्ड क्र.	नाव	आरक्षण	एकूण मते
१.	एस व्ही साबणे	स्त्री आरक्षण	७०
	डी. बी.अंकलेसरीया	जनरल	७४
२.	व्ही. जी.गाडेकर	जनरल	१३२
	डॉ.व्ही.पी.साबणे	जनरल	१३२
	अहमद हाजी ओमर	अल्पसंख्यांक	१२९
३.	डी.के.दस्तुरे	जनरल	२००
	तानु भाऊराव पटेल	अल्पसंख्यांक	१९२
	शेख अदामी इमाम्मुद्दीन	अल्पसंख्यांक	१८८
	एल.सी.डिसुझा	जनरल	१७२
	सिताराम गेनू चांभार	हरिजन	१४५ <sup>२७</sup>

निवडणूक पार पडल्यानंतर नगरपालिका कारभार पाहण्याकरिता मॅनेजमेंट, स्कूल, असेसमेंट कमिट्या स्थापन करण्यात आल्या.

### २.६ १९४८ ची तिसरी निवडणूक :-

ही निवडणूक २१ मार्च १९४८ रोजी पार पाडली. या निवडणूकीत १० सदस्य तीन वॉर्ड मधून निवडून आले यात ए.एच.ओमर हे बिनविरोध निवडून आले. आर.जी.शिंदे हे अध्यक्ष व एम.डी.खोलनकर हे महालकरी सरकारी अधिकारी म्हणून नगरपालिकेच्या बॉडीवर नियुक्त करण्यात आले.



**२.६.१ वॉर्डनिहाय निवडून आलेले सदस्य व पडलेली मते :-**

अ. क्र.	वॉर्ड क्र.	नाव	आरक्षण	पडलेली मते
१.	१	टी.आर. इराणी आर.एस.इराणी	स्त्री आरक्षण जनरल	८७ १०५
२.	२	दत्तात्रय शंकर धोत्रे बलवंत पंढरीनाथ पोरे	जनरल जनरल	११३ १२३
३.	३	शेख आदम जमामुद्दीन कादर अली नालबंद पार्वती श्रीपती साळुंखे बाळकृष्ण सदाशिव महाबळेश्वरकर मोहमद बबन मुलाणी	अल्पसंख्यांक अल्पसंख्यांक हरिजन जनरल जनरल	१८० १७७ १५८ १५६ १६१ <sup>२७</sup>

ए.एच.ओमर हे वार्ड क्र.२ मधून बिनविरोध निवडून आले.<sup>२८</sup> निवडणूकीनंतर नगरपालिकेचा कारभार चालविण्यासाठी मॅनेजिंग, असेसमेंट व स्कूल कमिटी स्थापन करण्यात आली. तर नवीन अशी बिल्डिंग कमिटी व सॅनिटरी कमिटी स्थापन करणेत आली.

**२.६.२ बिल्डींग कमिटी :-**

अ.न.	नाव	पद
१.	ए.एच.ओमर	अध्यक्ष
२.	बी.पी.पोरे	सदस्य
३.	बी.एस. महाबळेश्वरकर	सदस्य
४.	के.ए.नालबंद	सदस्य <sup>२९</sup>

**२.६.३ सॅनिटरी कमिटी :-**

अ.न.	नाव	पद
१.	डी.एस.धोत्रे	अध्यक्ष
२.	के.ए.नालबंद	सदस्य
३.	आर.एस.इराणी	सदस्य
४.	बी.पी.पोरे	सदस्य
५.	एम.बी.मुलाणी	सदस्य <sup>३३</sup>

महाबळेश्वर हे पर्यटन क्षेत्र असल्याने शहराची स्वच्छता राखणेकामी सॅनिटरी कमिटीची स्थापना करण्यात आली होती.

## २.७. १९५१ ची चौथी निवडणूक

मे १९५१ मध्ये नगरपालिकेची चौथी त्रैवार्षिक निवडणूक पार पडली. या निवडणूकीत दहा नगरसेवकांची निवड लोकशाही मार्गाने करण्यात आली.

### २.७.१ १९५१ ची निवडून आलेली बॉडी :-

अ.न.	नाव	पद
१.	एम.एच.जमादार	अध्यक्ष
२.	ए.आय.चिपाडे	उपाध्यक्ष
३.	ए.पी.राजे	सदस्य
४.	आर.एस.इराणी	सदस्य
५.	एल.सी.डिसुझा	सदस्य
६.	श्रीमती जे.डी.डिसुझा	सदस्य
७.	एम.जी.साळुंखे	सदस्य
८.	व्ही.एच.वारुणकर	सदस्य
९.	आर.एच.जाधव	सदस्य
१०.	के.एस.कॉन्ट्रॅक्टर	सदस्य
११.	ए.एच.ओमर	सदस्य
१२.	बी.पी.पोरे	सदस्य

एम.एच.जमादार हे सरकारी अधिकारी नगरपालिकेचे अध्यक्ष होते. तसेच ए.जे.चिपाडे नगरपालिका नगरसेवक हे नगरपालिकेचे उपाध्यक्ष होते.<sup>३१</sup> या निवडणुकीत वॉर्डची संख्या व नगरसेवकांची संख्या कायम ठेवण्यात आली होती. नगरपालिकेने शहरातील लोकांमध्ये खेळाची आवड निर्माण व्हावी, तसेच पर्यटकांना मनोरंजनाचे साधन व्हावे म्हणून शहरात खेळांच्या स्पर्धांचे आयोजन करण्यास सुरुवात केली. याकरिता १९५४ मध्ये नगरपालिकेने स्पोर्ट कमिटीची स्थापना केली होती.

### २.७.२ स्पोर्ट कमिटी

अ.न.	नाव	पद
१.	कासम इस्माईल कॉन्ट्रॅक्टर - नगरसेवक	चेअरमन
२.	आर.एस.इराणी - नगरसेवक	सदस्य
३.	आर.एच.जाधव - नगरसेवक	सदस्य
४.	एल.सी.डिसुझा - नगरसेवक	सदस्य
५.	तुलसीराम पल्लोड -नागरिक	सदस्य
६.	एम.एस.गुणे -नागरिक	सदस्य
७.	एस.आर.माळवदे -नागरिक	सदस्य <sup>२२</sup>

या कमिटीत एकूण सात सदस्य निश्चित करण्यात आले. त्यापैकी चार सदस्य नगरसेवक व तीन सदस्य शहरातील नागरीक यांचा समावेश करण्यात आला होता. नगरपालिकेचे स्वतःचे हॉस्पिटल नाही. परंतु शहरात असणाऱ्या एम.जी.हॉस्पिटल या शासकीय दवाखान्याकरिता सल्लागार समितीची स्थापना सिव्हिल सर्जन, उत्तर सातारा व मेडिकल ऑफिसर एम.जी.हॉस्पिटल महाबळेश्वर यांनी केली. या सल्लागार समितीत नगरपालिकेच्या हुशार व माहितीगार नगरसेवकांची निवड केली.

### २.७.३. हॉस्पिटल कमिटी

अ.न.	नाव	पद
१.	ए.आय.चिपाडे	अध्यक्ष
२.	आर.एस.इराणी	सदस्य
३.	एल.सी.डिसुझा	सदस्य <sup>२३</sup>

या कमिटीच्या माध्यमातून महाबळेश्वर येथे असलेल्या सिव्हिल हॉस्पिटलमधील वैद्यकीय सोयी, उपचार पद्धती यांची माहिती नागरिकांना व्हावी व नगरपालिकेचे सहाय्य दवाखान्यास व्हावे अशी अपेक्षा होती. जिल्हा रुग्णालय सातारा येथील औषध व इतर गोष्टींची माहिती नगरपालिकेतील लोकांना देण्यासाठी, एल.सी.डिसुझा यांची नगरपालिका सदस्य म्हणून जिल्हा कमिटीवर नियुक्ती केली.

## २.८. १९५५ ची पाचवी निवडणूक :-

नगरपालिकेने मे १९५५ मध्ये नगरपालिका निवडणूक घेतली. या निवडणुकीत वॉर्ड व नगरपालिका नगरसेवक यांच्यात कोणताही बदल करण्यात आला नाही. या निवडणुकीत नगरपालिकेचे १० नगरसेवक लोकशाही पद्धतीने मतदान घेवून निवडण्यात आले होते.

### १९५५ मधील नगरपालिकेचे सदस्य :-

अ.न.	नाव	पद
१.	पी.आर.भालेराव (B.A.LL.B.)	अध्यक्ष
२.	ए.जे.शेख	उपाध्यक्ष
३.	डी.एच.ढवळे(महालकरी)	सदस्य
४.	ए.एच.ओमर	सदस्य
५.	टी.जे.पल्लोड	सदस्य
६.	एल.सी.डिसुझा	सदस्य
७.	श्रीमती आय.व्ही. डिसुझा	सदस्य
८.	डी.ए.शेटे	सदस्य
९.	एम.जे.मानकर	सदस्य
१०.	एस.आर.माळवदे	सदस्य
११.	आर.एच.जाधव	सदस्य
१२.	पी.एस.साळुंखे	सदस्य <sup>३४</sup>

नगरपालिका अध्यक्ष म्हणून पी.आर.भालेराव हे सरकारी अधिकारी होते तसेच ए.जे.शेख यांची उपाध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली होती.<sup>३५</sup> नगरपालिकेचे एकूण १२ सदस्य होते. त्यापैकी दोन सरकारी अधिकारी नियुक्त केले होते.

## २.९. १९५९ ची सहावी निवडणूक :-

नगरपालिकेची सहावी निवडणूक १९५९ मध्ये पार पडली. या निवडणुकीत १२ नगरसेवकांची बाँडी निश्चित होती. त्यापैकी दोन सरकारी अधिकारी व दहा लोकनियुक्त प्रतिनिधी होते.

### २.९.१. १९५९ मधील नगरपालिकेचे सदस्य :-

अ.न.	नाव	पद
१.	बी.आर.गहिलोत	अध्यक्ष
२.	ए.जे.चिपाडे	उपाध्यक्ष
३.	पी.एम.कुलकर्णी	महालकरी
४.	एल.सी.डिसुझा	सदस्य
५.	डी.आर.रानडे	सदस्य
६.	आर.एच.जाधव	सदस्य
७.	श्रीमती एल.के.वैद्य	सदस्य
८.	एम.जी.भोसले	सदस्य
९.	एन.के.जाधव	सदस्य
१०.	डी.ए.शेटे	सदस्य
११.	टी.जे.पल्लोड	सदस्य
१२.	एस.आर.माळवदे	सदस्य <sup>३६</sup>

यामध्ये श्री.बी.आर.गहिलोत हे सरकारी अधिकारी नगरपालिकेचे अध्यक्ष होते. तसेच ए.जे.चिपाडे हे उपाध्यक्ष म्हणून नियुक्त करण्यात आले होते.<sup>३७</sup> या निवडणुकीनंतर नगरपालिकेचा कारभार सुरळीत चालविण्यासाठी मॅनेजिंग कमिटी, सॅनिटेशन कमिटी, असेसमेंट कमिटी, स्कूल कमेटी व बिल्डींग कमिटीची स्थापना करण्यात आली होती.

### २.१०. १९६३ ची सातवी निवडणूक :-

नगरपालिकेची सातवी निवडणूक १९६३ रोजी घेण्यात आली. परंतू या निवडणुकीत नगरपालिकेच्या सदस्य संख्येत दोनने वाढ झाली. म्हणजे नगरपालिकेचे नगरसेवक १२ ऐवजी १४ झाले. १९५१ च्या जनगणनेनुसार महाबळेश्वर शहराची लोकसंख्या ४८८८ एवढी होती व १९६१ च्या जनगणनेनुसार ती ६०२९ होती. दहा वर्षात ती ११४१ ने वाढली होती. म्हणून नगरपालिकेने १० लोकनियुक्त सभासदांऐवजी, १२ लोकनियुक्त सभासद करावयाचे ठरविले. म्हणजे प्रत्येक ५०२ लोकसंख्येला एक जागा बसते. प्रत्येक वॉर्डची लोकसंख्या व लोकसंख्येस

एक जागा या गोष्टी विचारात घेऊन नगरपालिकेने खालीलप्रमाणे पुनर्रचना घडवून आणली.

वार्ड क्र.	लोकसंख्या	निवडण्यात येणाऱ्या सभासदांची संख्या	राखीव जागांची संख्या
१.	२०९४	०४	एक राखीव जागा स्त्रीयांसाठी १ ते ३ वॉर्डत फिरती
२.	१४४८	०३	-
३.	२४८७	०५	१ राखीव जागा हरिजनांसाठी <sup>३८</sup>

वार्ड क्र.३ मध्ये हरिजनांची लोकसंख्या जादा असल्याने त्या वार्डमध्ये हरिजनांकरीता राखीव जागा ठेवण्यात आली. नगरपालिकेने आपल्या लोकनियुक्त सभासदामध्ये २ ने वाढ केल्याने नगरसेवकांची संख्या १४ झाली. यामध्ये १२ सदस्य लोकनियुक्त होते.

#### २.१०.१. १९६३ ची नगरपालिका बॉडी

अ.न.	नाव	पद
१.	बा.रा.रणसुभे	अध्यक्ष
२.	मु.गो.भोसले	उपाध्यक्ष
३.	या.गु.शेख	महालकरी
४.	टी.जे.पल्लोड	सदस्य
५.	डी.आर.रानडे	सदस्य
६.	आर.एच.जाधव	सदस्य
७.	श्रीटी इराणी	सदस्य
८.	एस.आर.माळवदे	सदस्य
९.	पि.वी.वागदरे	सदस्य
१०.	एल.सी.डिसुझा	सदस्य
११.	ब.रा.धोत्रे	सदस्य
१२.	इ.ता.पटेल	सदस्य
१३.	ना.कृ.जाधव	सदस्य
१४.	आय.ई.चिपाडे	सदस्य <sup>३९</sup>

अध्यक्ष व महालकरी हे दोन्ही सरकारी अधिकारी नगरपालिका सभासद होते. तर मु.गो.भोसले हे नगरपालिका उपाध्यक्ष होते.<sup>४०</sup> नगरपालिकेची निवडणूक पार पाडल्यानंतर तिचा कारभार सुरळीत चालण्यासाठी मॅनेजिंग कमिटी, सॅनिटेशन कमिटी, असेसमेंट कमिटी, स्कूलकमिटी, बिल्डिंग कमिटी, ऑक्ट्राय कमिटी व वीज पुरवठा स्पेशल कमिटी स्थापन करणेत आली होती. महाबळेश्वरकरीता खासगी वीज कंपनीमार्फत वीजपुरवठा केला जात होता. त्यामुळे त्यात अनेक दोष होते. हे दूर करून महाबळेश्वर शहराकरिता कोयनेची वीज मिळणेकामी आय.इ.चिपाडे यांनी महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री यांना निवेदन देवून तीन दिवस प्राणांतिक उपोषण केले होते. त्यास यश आल्याने महाबळेश्वर शहरास कोयनेचा वीज पुरवठा होवू लागला. शहरासाठी केला जाणारा वीज पुरवठा सुरळीतरित्या सुरु रहावा यावर देखरेख करणेकरिता नगरपालिकेने वीजपुरवठा स्पेशल कमिटी स्थापन केली होती.

### २.१०.२ वीज पुरवठा स्पेशल कमिटी :-

अ.न.	नाव	पद
१.	एल.सी.डिसुझा	अध्यक्ष
२.	टी.जे.पल्लोड	सदस्य
३.	एस.आर.माळवदे	सदस्य
४.	डी.आर.रानडे	सदस्य
५.	पि.वी.वागदरे	सदस्य <sup>४१</sup>

अशा पाच लोकांची कमिटी स्थापन करून वीज पुरवठ्यावर देखरेख ठेवली होती.

### २.११ महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम १९६५

महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम १९६५ क्र.४० दि.१० सप्टेंबर १९६५ अन्वये नगरपालिकेच्या कारभारात बदल करण्यात आला. नगरपालिकेच्या कामकाजाकरिता विविध विषय समित्या स्थापन करण्यात आल्या. या विषयसमित्यांच्या सदस्यांकरिता नगरपालिकेच्या नगरसेवकांमधून निवडणूका घेण्यात आल्या. 'क' वर्ग नगरपालिकेच्या संबंधात कलम ६३ चे पोटकलम (४) खंड (क) अन्वये विषय समित्यांसाठी निवडणूका घेण्यात आल्या.<sup>४२</sup> या अधिनियमानुसार महाबळेश्वर नगरपालिकेत विषय समित्यांकरिता सदस्य संख्या चेअरमनसह

पाच सदस्य निश्चित करणेत आले. उपाध्यक्ष यांना सॅनिटेशन मेडिकल व पब्लिक हेल्थ या कमिटीचे सभापती करण्यात आले.

**२.११.१.१ विविध विषय समित्या :-**

महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम १९६५ नुसार खालीलप्रमाणे विषय समित्या स्थापन करण्यात आल्या. त्यांचे सदस्य व सभापती निवडण्यात आले.

**२.११.१ पब्लिक वर्क्स कमिटी/सार्वजनिक बांधकाम समिती :-**

अ.न.	नाव	पद
१.	डी.आर.रानडे	चेअरमन
२.	पि.वी.वागदरे	सदस्य
३.	आय.ई.चिपाडे	सदस्य
४.	आर.एच.जाधव	सदस्य
५.	मु.गो.भोसले	सदस्य <sup>४१</sup>

श्री रानडे डी.आर. यांची एकमताने सभापती म्हणून निवड करणेत आली होती.

**२.११.१.२ एज्युकेशन कमिटी/शिक्षण समिती :-**

अ.न.	नाव	पद
१.	एस.आर.माळवदे	चेअरमन
२.	ना.कृ.जाधव	सदस्य
३.	आय.ई.चिपाडे	सदस्य
४.	मु.गो.भोसले	सदस्य
५.	मुंढेकर भि.कृ.	सदस्य <sup>४१</sup>

श्री.माळवदे श.रा.यांची एकमताने सभापती म्हणून निवड केली होती.

**२.११.१.३ आरोग्य रक्षण वैद्यकीय व सार्वजनिक आरोग्य समिती :-**

अ.न.	नाव	पद
१.	धोत्रे ब.रा.	चेअरमन
२.	ना.कृ.जाधव	सदस्य
३.	मुंढेकर भि.कृ.	सदस्य
४.	पल्लोड तु.जो.	सदस्य



नगरपालिकेचे उपाध्यक्ष श्री.भोसले मु.गो. हे आरोग्य रक्षण वैद्यकीय व नगरपालिकेचे सार्वजनिक आरोग्य समितीचे पदसिद्ध सभापती होते.

**२.११.१.४ पाणीपुरवठा व इलेक्ट्रिसिटी समिती :-**

अ.न.	नाव	पद
१.	डिसोज्ञा एल.सी.	चेअरमन
२.	वागदरे पि.वी.	सदस्य
३.	धोत्रे ब.रा.	सदस्य
४.	पल्लोड तु.जो.	सदस्य
५.	पटेल इ.ता.	सदस्य

डिसोज्ञा एल.सी. यांची सभापती म्हणून निवड केली होती. चार विषय समित्यांकरिता जेवढे सभासद तेवढेच अर्ज आल्याने निवडणूक बिनविरोध झाली.

**२.११.१.५ स्थायी समिती /नियोजन व विकास समिती :-**

अ.न.	नाव	पद
१.	रणसुभे बा.रा. (नगरपालिका अध्यक्ष)	चेअरमन
२.	भोसले मु.गो. (नगरपालिका उपाध्यक्ष)	सदस्य
३.	रानडे द.रा. (चेअरमन सार्व.बांधकाम)	सदस्य
४.	माळवदे श.रा. (चेअरमन शिक्षण समिती)	सदस्य
५.	डिसोज्ञा एल.सी. (चेअरमन पाणीपुरवठा)	सदस्य

'क' वर्ग नगरपालिकांच्या स्थायी समितीच्या सदस्यांकरिता कलम ६३ पोटकलम (१) अन्वये स्थायी समितीचा सभापती म्हणून नगरपालिकेचे अध्यक्ष श्री रणसुभे बा.रा. यांची निवड करणेत आली.

**२.१२. १९६७ ची आठवी निवडणूक**

महाबळेश्वर नगरपालिकेची आठवी निवडणूक १९६७ मध्ये पार पडली. या निवडणुकीत एक सदस्य मतदार संघाचे धर्तीवर नगरपालिकेच्या वार्डाची पुनर्रचना करण्यात आली. महाराष्ट्र

सरकारच्या आदेशानुसार महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या सभासदांची संख्या १५ करण्यात आली. १९६१ च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्येचे आकडे लक्षात घेऊन एक सदस्य मतदारसंघाचे धर्तीवर महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या कार्यालयाने नगरपालिका हद्दीत पंधरा मतदारसंघ दर्शविणारा तयार नकाशास मंजूरी दिली होती.<sup>४४</sup> या नवीन वार्डरचनेनुसार स्त्रियांसाठी राखीव जागा १ ते ७ व ८ ते १५ या पद्धतीने फिरत्या ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. तसेच १९६५ च्या कायदानुसार या निवडणुकीपासून दोन स्विकृत सदस्य घेण्याची पद्धत सुरू झाली.

### २.१२.१ १९६७ च्या निवडणुकीतील सदस्य :-

अ.न.	नाव	पद
१.	टी.आर.इराणी	अध्यक्ष
२.	पि.वी.वागदरे	उपाध्यक्ष
३.	एल.सी.डिसूझा	सदस्य
४.	डी.आर.रानडे	सदस्य
५.	आय.ई.चिपाडे	सदस्य
६.	तु.जो.पल्लोड	सदस्य
७.	इ.ता.पटेल	सदस्य
८.	एस.एन.नायडू	सदस्य
९.	एच.आय.डोंगरे	सदस्य
१०.	श्रीमती पी.जी.यादव	सदस्य
११.	आर.जी.बागवान	सदस्य
१२.	डी.बी.अंकलेसरीया	सदस्य
१३.	मा.पा.तांबे	सदस्य
१४.	के.व्ही.गौड	सदस्य
१५.	जी.बी.पल्लोड	सदस्य
१६.	एम.जी. राऊत	सदस्य
१७.	मु.गो.भोसले	सदस्य <sup>४५</sup>

या निवडणुकीत थ्रिटी इराणी यांची लोकनियुक्त अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली होती.

### २.१३. १९७४ ची नववी निवडणूक

महाबळेश्वर नगरपालिकेची नववी निवडणूक १९७४ मध्ये पार पडली. या निवडणुकीत नगराध्यक्ष थेट जनतेमधून निवडला जावू लागला. त्यामुळे या निवडणुकीला महत्त्व प्राप्त झाले.

हे नवीन बोर्ड २३ डिसेंबर १९७४ रोजी अस्तित्वात आले. तसेच १५ निवडून आलेले सदस्य व दोन स्विकृत सदस्य नगरपालिकेचे सदस्य होते.

२.१३.१ १९७४ च्या निवडणुकीतील सदस्य :-

अ.न.	नाव	पद
१.	श्री.शं.रा.माळवदे	अध्यक्ष
२.	श्री.मा.गे.राऊत	उपाध्यक्ष
३.	श्री.तु.जो.पल्लोड	सदस्य
४.	श्री.अ.गो.नायडू	सदस्य
५.	श्री.गौ.मु.पल्लोड	सदस्य
६.	श्री.रा.ह.जाधव	सदस्य
७.	श्री.रा.वि.मोरे	सदस्य
८.	श्री.हु.ई.डोंगरे	सदस्य
९.	श्रीमती आ.रा.मानकर	सदस्य
१०.	श्री.रा.रा.देवकुळे	सदस्य
११.	श्री.वि.सी.कुंभारदरे	सदस्य
१२.	श्रमती टी.आर. इराणी	सदस्य
१३.	श्रीमती.चॉ.आ.शेख	सदस्य
१४.	श्री.भा.द.रानडे	सदस्य
१५.	श्री.डी.एस.पवार	सदस्य
१६.	श्री.रा.गु.बागवान	सदस्य
१७.	श्री.पि.वी.वागदरे	सदस्य <sup>४६</sup>

या निवडणुकीत श्री.शं.रा.माळवदे यांची थेट जनतेतुन नगराध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली.<sup>४७</sup> त्यांनी श्री.मा.गे.राऊत यांची उपाध्यक्ष म्हणून निवड केली.

## २.१३.२ वृक्षाधिकार समिती :-

वृक्ष संरक्षण अधिनियम १९७५ च्या अंमलबजावणीकरीता महाबळेश्वर नगरपालिकेने कलम ३ प्रमाणे वृक्षाधिकार समितीची स्थापना केली. या समित्यात पर्यटन विभागाचे नामनिर्देशन सभासद सोडून, इतर सर्व सभासदांचा वृक्षाधिकार समितीत समावेश होता तसेच नगरपालिका अध्यक्ष हे वृक्षाधिकार समितीचे अधिनियमान्वये सभापती होते.

अ.न.	सभासदाचे नाव	पद
१.	श्री.शं.रा.माळवदे (अध्यक्ष नगरपालिका)	चेअरमन
२.	श्री.मा.गे.राऊत (उपाध्यक्ष नगरपालिका)	व्हा.चेअरमन
३.	श्री.तु.जो.पल्लोड	सदस्य
४.	श्री.अ.गो.नायडू	सदस्य
५.	श्री.गौ.मु.पल्लोड	सदस्य
६.	श्री.रा.ह.जाधव	सदस्य
७.	श्री.रा.वि.मोरे	सदस्य
८.	श्री.हु.ई.डोंगरे	सदस्य
९.	श्रीमती आ.रा.मानकर	सदस्य
१०.	श्री.रा.रा.देवकुळे	सदस्य
११.	श्री.वि.सी.कुंभारदरे	सदस्य
१२.	श्रीमती टी.आर. इराणी	सदस्य
१३.	श्रीमती.चॉ.आ.शेख	सदस्य
१४.	श्री.भा.द.रानडे	सदस्य
१५.	श्री.डी.एस.पवार	सदस्य

ही समिती स्थापन केली. या वृक्षाधिकार समितीची नगरपालिका हद्दीत वृक्षांची लागवड करणे, त्यांचे रक्षण करणे, निगा राखणे, त्यांची व्यवस्था राखणे इत्यादी कामे होती. वृक्षाधिकार समितीचे वृक्षाधिकारी म्हणून, नगरपालिका मुख्याधिकारी हे कामकाज पाहतील

असे ठरले होते. तर या समितीच्या कामकाजाकरिता दोन इन्स्पेक्टर व दोन शिपाई यांची नेमणूक करणेत आली होती.

वृक्षाधिकार समितीच्या खर्चाबाबत फंडजमा करण्यात यावा तसेच एकत्रित कराच्या उत्पन्नाच्या अर्धा टक्का येणारे उत्पन्न, ट्री सेसपासून मिळणारे उत्पन्न, शासकिय अनुदाने व इतर मदती याप्रमाणे शहरातील वृक्ष संवर्धनाचे कामकाज ही समिती पाहिल.<sup>४८</sup> असे ठरविण्यात आले होते.

## २.१४ सन १९८१ ते १९९१ प्रशासकीय कारकिर्द :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेचा कारभार १९८१ पर्यंत व्यवस्थित सुरू होता. परंतु नगरपालिकेच्या सभासदांचा कार्यकाल संपला व शासनाचा निवडणुकीबाबत कोणताही अध्यादेश नसल्याने नगरपालिका बरखास्त करण्यात आली. व तिचा कारभार प्रशासकामार्फत चालविला जावू लागला. महाराष्ट्र शासनाचे नगरविकास व आरोग्य विभाग क्र. एम.यु.जी./१०८१ सीआर२६१८१ युडी १, ५ फेब्रुवारी १९८१ अन्वये महाराष्ट्र नगरपालिका (दुरूस्ती अध्यादेश १९८१) प्रमाणे नगरपरिषदेच्या सभासद, अध्यक्ष, उपाध्यक्ष यांची मुदत ६ फेब्रुवारी १९८१ या तारखेपासून संपलेचे जाहीर करण्यात आले व वरील अध्यादेशातील क्रमांक ६ मध्ये महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम १९६५ मध्ये नवीन कलम ४८(१) समाविष्ट करण्यात आली. त्यानुसार नगरपालिकेसाठी चिफ ऑफिसर यांची नियुक्ती प्रशासक म्हणून ६ फेब्रुवारी १९८१ पासून होऊन महानगरपालिका अधिनियम १९६५ चे कलम ७ मध्ये अधिनियमाच्या अंमलबजावणीचे सर्वाधिकार नगरपालिका क्षेत्रासाठी प्रशासक म्हणून नेमलेल्या मुख्याधिकारी यांचेकडे सुपूर्त झाले. यानुसार महाबळेश्वर नगरपालिकेचे सर्वाधिकार प्रशासक म्हणून मुख्याधिकारी श्री.ए.पी.खान यांचेकडे वर्ग करण्यात आले. त्यांची नियुक्ती दि. ६ फेब्रुवारी १९८१ रोजी करण्यात आली.<sup>४९</sup>

२.१४.१ सन १९८१ ते १९९१ या दहा वर्षांच्या काळातील नगरपालिका प्रशासक यादी  
महाबळेश्वर नगरपालिकेचा कारभार पाहिला

अ.न.	प्रशासकाचे नाव	कारकिर्द
१.	श्री.ए.पी.खान	०६.०२.१९८१ ते २४.०५.१९८१
२.	श्री.जी.एच.घाटे	२५.०५.१९८१ ते २७.०५.१९८१
३.	श्री.के.एल.जोशी	२८.०५.१९८१ ते २८.०७.१९८३
४.	श्री.डी.एस.पवार	०१.०३.१९८३ ते ०८.०७.१९८३
५.	श्री.व्ही.रमणी	०८.०७.१९८३ ते २९.११.१९८३
६.	श्री.एल.बी.थोरात	३१.११.१९८३ ते २६.०१.१९८४
७.	श्री.आर.डी.शिंदे	२६.०१.१९८४ ते २२.०२.१९८४
८.	श्री.व्ही.के.जयरथ	२२.०२.१९८४ ते २५.०५.१९८४
९.	श्री.एस.एस.फाटक	२५.०५.१९८४ ते ३०.०५.१९८५
१०.	श्री.बी.डी.रानडे	३०.०५.१९८५ ते ३१.०५.१९९१ <sup>१०</sup>

२.१५ १९९१ ची दहावी निवडणूक :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेची दहावी निवडणूक १९९१ मध्ये पार पडली. या निवडणुकीवेळी सदस्य संख्येत व प्रभाग रचनेत बदल करण्यात आला. यानुसार नगरपालिका हद्दीत दहा सदस्याकरिता दहा प्रभाग पाडण्यात आले तसेच चार सदस्य स्वीकृत घेण्यात आले.

२.१५.१ १९९१ च्या निवडणुकीत निवडून आलेले सदस्य

अ.न.	सदस्याचे नाव	प्रभाग
१.	पारटे विमल पांडुरंग	१
२.	नायडू अथोन गोविंद	२
३.	चिपाडे सिंकदर अमीन	३
४.	रानडे भालचंद्र दत्तात्रय	४
५.	बावळेकर दत्तात्रय मारुती	५
६.	साळुंखे छाया बंडू	६
७.	पटेल अहमद तानू	७
८.	प्रभाळे नरेंद्र विष्णूपंत	८
९.	पल्लोड नारायणदेवी तुळशीराम	९
१०.	शेख वयामुद्दीन रोशन	१० <sup>११</sup>

निवडून आलेल्या दहा सदस्यांबरोबर चार स्विकृत सदस्य घेण्यात आले. ते पुढीलप्रमाणे

- १) पी.बी.डोईफोडे
- २) एम.के.तोडकर
- ३) श्रीमती टी.आर.इराणी
- ४) एन.डी.भांगडिया<sup>१२</sup>

अध्यक्ष निवडीवेळी चार नामनिर्देशित पत्रे आली. परंतु त्यातील तिघांनी माघार घेतल्याने डी.एम.बावळेकर यांची बिनविरोध अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली.

### २.१६ १९९६ ची अकरावी निवडणूक

महाबळेश्वर नगरपालिकेची अकरावी निवडणूक १९९६ मध्ये पार पडली. या निवडणूकीत सन १९९१ च्या जनगणनेनुसार महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या सभासदांची संख्या वाढविण्यात आली. प्रत्येकी सुमारे ६५० लोकसंख्येला एक प्रतिनिधी याप्रमाणे शहराचे निवडणुकीस १७ प्रभाग पाडण्यात आले.<sup>१३</sup> यातून १७ सदस्यांची निवड करण्यात आली. दोन नामनिर्देशित सदस्य घेण्यात आले. महाराष्ट्र शासनाचे आदेशानुसार स्विकृत सदस्याऐवजी यापुढे नामनिर्देशन सदस्य नेमण्यासंबंधी तरतूद करण्यात आली. या सदस्यांनी कोणत्याही विषय समितीचे सभापती म्हणून निवड करता येणार नाही. मात्र हे सदस्य होऊ शकतात परंतु त्यांना समितीमधील मतदानाचा अधिकार असणार नाही.<sup>१४</sup> असे ठरविण्यात आले.

#### २.१६.१ १९९६ च्या निवडणूकीतील सदस्य :-

अ.न.	सदस्याचे नाव	पद
१.	श्रीमती पल्लोड चित्रा महेशकुमार	अध्यक्ष
२.	श्री.पन्हाळकर मकसूद इस्माईल	उपाध्यक्ष
३.	श्री.हिरवे रामचंद्र बाबूराव	सदस्य
४.	श्रीमती काळे मंगल विष्णु	सदस्य
५.	श्री.चिपाडे जुहूर अमीन	सदस्य
६.	श्री.ढेबे बबन बाबूराव	सदस्य

७.	श्रीमती काळे मंगल शंकर	सदस्य
८.	श्री.शिंदे किसन मारुती	सदस्य
९.	श्री.साळुंखे सुनिल बाजीराव	सदस्य
१०.	श्री.पार्टे पांडुरंग दगडू	सदस्य
११.	श्रीमती भांगडीया शशिकला नंदकिशोर	सदस्य
१२.	श्री.शेख बेतुल्लाह इस्माईल	सदस्य
१३.	श्रीमती.मानकर रिहाना इस्माईल	सदस्य
१४.	श्री.वारुनकर सज्जाद इब्राहिम	सदस्य
१५.	श्री.बावळेकर दत्तात्रय मारुती	सदस्य
१६.	श्री.सपकाळ दत्तात्रय नारायण	सदस्य
१७.	श्रीमती कदम संगिता संजय	सदस्य
१८.	श्री.शिंदे रमेश गजानन	स्विकृत
१९.	शेख युसुफ हसन	स्विकृत <sup>११</sup>

या निवडणुकीत १७ सदस्यांची निवडणूक पद्धतीने निवड करण्यात आली तसेच दोन नामनिर्देशित सदस्यांची निवड करण्यात आली. श्रीमती पल्लोड चित्रा महेशकुमार यांची बिनविरोध अध्यक्ष म्हणून निवड करणेत आली. व उपाध्यक्षपदी श्री.पन्हाळकर मकसूद इस्माईल यांची निवड करणेत आली.<sup>१६</sup>

## २.१७ २००१ ची बारावी निवडणूक

महाबळेश्वर नगरपालिकेची बारावी सार्वत्रिक निवडणूक २ डिसेंबर २००१ रोजी पार पडली. या निवडणूकीवेळी नगरपालिकेने आपल्या प्रभाग रचनेत बदल केला. एकूण प्रभाग पाच ठेवण्यात आले. मात्र त्यांची व्याप्ती वाढविण्यात आली. या पाच प्रभागामधून नगरपालिकेसाठी १७ सदस्यांची निवड करण्यासाठी प्रभागनिहाय किती सदस्य निवडून घ्यायचे व त्यांच्या पदाचे आरक्षण निश्चित करणेत आले. यानुसार प्रभाग एक मधून तीन सदस्य, प्रभाग दोन मधून तीन सदस्य, प्रभाग तीन मधून तीन सदस्य, प्रभाग चार मधून चार सदस्य, प्रभाग पाच मधून चार सदस्यांची निवड करण्यात यावी अशी प्रभाग पुनर्रचना केली.<sup>१७</sup> प्रभाग रचनेकरिता सन १९९१



च्या जनगणनेनुसार लोकसंख्या ग्राह्य धरण्यात आली. त्यानुसार प्रभाग एक - १९३७, प्रभाग दोन- १९४४, प्रभाग तीन- १८२६, प्रभाग चार- २३६० व प्रभाग पाच - २४९७ अशाप्रकारे प्रभागनिहाय लोकसंख्या होती.<sup>५८</sup>

**२.१७.१ २००१ ते २००५ मधील नगरपालिका नगरसेवक १ ते १९**

अ.न.	सदस्याचे नाव	पद
१.	श्री.बावळेकर दत्तात्रय मारुती	अध्यक्ष
२.	श्री.साळुंखे सुनिल बाजीराव	उपाध्यक्ष
३.	श्री.चिपाडे जैतुन जुहूर	सदस्य
४.	श्री.हिरवे सुधाकर बाळकृष्ण	सदस्य
५.	श्री.शिंदे किसन मारुती	सदस्य
६.	श्रीमती गोंदकर संगिता बाजीराव	सदस्य
७.	श्रीमती कोंढाळकर शोभा जगन्नाथ	सदस्य
८.	श्री.कुंभारदरे राजेश विश्वनाथ	सदस्य
९.	श्रीमती शिर्के सुरेखा गणपत	सदस्य
१०.	श्री.वारुणकर सज्जात इब्राहिम	सदस्य
११.	श्रीमती पवार प्रज्ञा प्रकाश	सदस्य
१२.	श्री.तोषनिवाल रतिकांत शंकरलाल	सदस्य
१३.	श्रीमती.कदम सुलोचना रमेश	सदस्य
१४.	श्री.माळवदे सुधीर शंकर	सदस्य
१५.	श्री.कोमटी महेश रामदास	सदस्य
१६.	श्री.मुलाणी नासीर युनुस	सदस्य
१७.	श्री.आखाडे सुनिल बाबू	सदस्य
१८.	श्री.सुतार अफजल मुबारक	सदस्य
१९.	शेख युसुफ हसन	सदस्य <sup>५९</sup>

या निवडणूकीत १७ सदस्य ५ प्रभागातून निवडून आले. तसेच दोन सदस्य नामनिर्देशित सदस्यांची निवड करण्यात आली. श्री.बावळेकर दत्तात्रय मारुती हे नगरपालिका अध्यक्ष व साळुंखे सुनिल बाजीराव हे उपाध्यक्ष म्हणून निवडले गेले.<sup>६०</sup>

अशाप्रकारे महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना झाल्यापासून नगरपालिकेच्या सदस्य निवडीमध्ये राजकीय बदल घडून आले.

## २.१८ नगरपालिकेची प्रशासन संरचना :-

कोणत्याही स्थानिक शासनास विकास घडवून आणणेकरिता प्रशासनाची आवश्यकता असते. प्राचीन काळात ग्रामीण प्रशासनास फार महत्त्व देण्यात आले होते. या काळात शासनाच्या सोईसाठी संपूर्ण राज्याला गावात विभागण्यात आले होते. या गाव प्रशासनाची जबाबदारी नियुक्त केलेल्या अधिकाऱ्यांवर टाकण्यात आली होती. म्हणून गावे सुजलाम् सुफलम् होती. भारतात नगर प्रशासनास ब्रिटिश आगमनाने चालना मिळाली. भारतात नगर प्रशासनासंबंधी पहिला लिखित कायदा १७९३ च्या चार्टर अॅक्टच्या स्वरूपात अस्तित्वात आला. परंतू त्यास फारसे यश मिळाले नाही. भारतात ब्रिटिश शासन स्थिर झालेनंतर १८५० च्या सुमारास शहर व गावातील स्थानिक लोकांच्या गरजा भागविण्यासाठी स्थानिक लोकांनी पैसे दिले पाहिजेत अशी भूमिका घेण्यात आली. त्यानुसार १८५० च्या कायद्यात सुधारणा करून स्थानिक लोकांच्या विकासाकरीता नगरपालिका व लोकलबोर्ड स्थापन करण्यात आले. त्याचे अधिकार मॅजिस्ट्रेट व कमिशनर यांचेकडे देण्यात आले. यावर सरकारी नियंत्रण आल्याने बोर्डांना स्वायत्तता मिळाली. त्यांना कर आकारण्याचे अधिकार दिले होते. परंतू कराचे दर व स्वरूप कसे असावे हे ठरविण्याचे अधिकार जनतेकडे सोपविण्यात आले होते. १८५० च्या कायद्याने शहरांकरिता स्थानिक स्वशासन अमलात आले. दहा हजारापेक्षा जादा लोकसंख्या असलेल्या शहरांकरिता 'शहरपालिका' व दहा हजारांपेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या शहरांना 'नगरपालिका' असे म्हटले जावू लागले. यानुसार शहरात शासननियुक्त सभासदांची म्युनिसिपल समिती स्थापन झाली. त्यावर अध्यक्ष म्हणून जिल्हाधिकारी, उपाध्यक्ष म्हणून उपजिल्हाधिकारी व शासकीय अधिकारी सभासद म्हणून होते.<sup>६१</sup>

## २.१८.१ महाबळेश्वर नगरपालिकेची प्रशासनव्यवस्था :-

सन १८२७ मध्ये ब्रिटिश अधिकारी माल्कम याने 'माल्कम पेठ' वसविल्यानंतर तेथील कारभार हिल स्टेशन फंडातून चालविला जाई. त्याकरिता एक समिती स्थापन करणेत आली होती. या समितीत स्थानिक वैद्यकीय अधिकारी, वन अधिकारी व सुपरिटेण्डेंट यांचा समावेश होता. या त्रिसदस्यीय समितीमार्फत १८२७ ते १८६६ पर्यंत तेथील कारभार पाहिला जात होता. १८६५ मध्ये त्रिसदस्यीय समितीस नगरपरिषेदचा दर्जा देण्यात आला. एप्रिल १८६७ मध्ये ही समिती बरखास्त करून येथील कारभार म्युनिसिपलकडे सोपविण्यात आला. त्यावर कलेक्टर सातारा यांचे नियंत्रण होते. येथील कारभार सुपरिटेण्डेंट पाहत असत. नगरपालिकेवर वैद्यकीय अधिकारी, फॉरेस्ट ऑफिसर व एक्झिक्युटिव्ह इंजिनिअर, असे अधिकारी शासननियुक्त सभासद असत.<sup>६२</sup> सन १८८२ च्या कायद्याने नगरपालिकामध्ये सभासद निवडीकरीता निवडणूका होवू लागल्या. नगरपालिका सदस्यांना कर आकारणीचे अधिकार देवून स्थानिक लोकांच्या विकासाकरीता प्रयत्न केले जावू लागले. स्थानिक स्वराज्य संस्थेचा लोकशाही घटक म्हणून नगरपालिका प्रभावी रितीने कार्य करू शकतील यासाठी ७४ वी घटनादुरुस्ती करून अधिनियम १९९४ अंमलात आणला यानुसार महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम १९६५ मध्ये सुधारणा करून अधिनियम १९९४ नुसार नगरपालिकांचे तीन प्रकार पाडण्यात आले. एक लाखापेक्षा अधिक लोकसंख्या असणाऱ्या नगरपालिकेस 'अ' वर्ग, चाळीस हजारांपेक्षा जास्त व एक लाखापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या नगरपालिकेस 'ब' वर्ग तर चाळीस हजार किंवा त्यापेक्षा कमी लोकसंख्या असलेल्या नगरपालिकेस 'क' वर्ग नगरपालिका असे वर्गीकरण करण्यात आले.<sup>६३</sup> महाबळेश्वर नगरपालिका ही 'क' वर्ग नगरपालिका आहे.<sup>६४</sup>

## २.१८.२ महाबळेश्वर नगरपालिकेचे प्रशासन व त्यांची कामे

नगरपालिकांना कर गोळा करण्याचा अधिकार मिळाला. त्यामुळे स्थानिक लोकांच्या विकासाकरीता नगरपालिका ही स्वराज्य संस्था कार्यरत राहिली. त्याकरिता तिला नोकरवर्गाची आवश्यकता भासू लागली. या वर्गाच्या सहाय्याने नगरपालिका आपला प्रशासकीय कारभार सांभाळू लागल्या. या प्रशासकीय अधिकारी व कर्मचाऱ्यांना विविध खाती व कामाचे वाटप करण्यात आले. त्यानुसार त्यांनी आपली कर्तव्य बजावण्यास सुरुवात केली. या विविध खात्यावर देखरेखीकरीता एका मुख्य अधिकाऱ्यांची नेमणूक केली.

### २.१८.३ नगरपालिकेचा मुख्याधिकारी

नगरपालिकेचा मुख्याधिकारी हा नगरपालिकेच्या प्रशासकीय कामकाजाचा प्रमुख असल्याने तो अध्यक्षान्च्या अधिकारास पात्र राहून प्रशासकीय कामकाजाची अंमलबजावणी करतो. महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम अँक्ट १९६५ कलम ७५ मध्ये मुख्याधिकार्यास आवश्यक असणाऱ्या पात्रतेचे निकष तयार केले आहेत. तसेच कलम ७७ नुसार मुख्याधिकार्यास आपले कर्तव्याचे पालन करावे लागते. नगरपालिकेचे आर्थिक व दैनंदिन कार्यकारी प्रशासन यावर त्यास देखरेख ठेवावी लागते. नगरपालिकेचे सर्व निर्णय व ठराव यांची अंमलबजावणी करणेकरिता त्यास उपाययोजना करावी लागते. अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रक तयार करणे व ते स्थायी समितीस सादर करणे, नगरपालिकेच्या सर्व व्यवहारांच्या नोंदी ठेवणे, नगरपालिकेचा पैसा आणि तिची मालमत्ता त्यांचे संबंधात झालेली लबाडी, अपहार, चोरी किंवा हानी याची माहिती अध्यक्ष व संबंधित समितीस देणे. नगरपालिकेच्या कर्मचाऱ्यावर देखरेख ठेवणे व त्यांनी आपल्या कामकाजात हलगर्जीपणा केल्यास त्यांना शिक्षा देण्याचा अधिकार मुख्याधिकार्यास असतो. मुख्याधिकारी हा मामलेदार दर्जाचा असून त्याची योग्य पगारावर नेमणूक केली जाते. त्याची बदली एका नगरपालिकेतून दुसऱ्या नगरपालिकेत होत असल्याने नगरपालिकेच्या वर्गानुसार त्यास पगाराची श्रेणी ठरविण्याची कायद्यात तरतूद आहे.

### २.१८.४ महाबळेश्वर नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी व त्यांचा कालखंड :-

अ.न.	मुख्याधिकार्याचे नाव	कारकिर्द
१.	श्री.ए.पी.खान	१०.०६.१९८९ ते १०.०५.१९९०
२.	श्री.एस.व्ही.घाडगे	११.०५.१९९० ते १२.०५.१९९२
३.	श्री.एस.के.देसाई	१४.०७.१९९३ ते २८.१०.१९९३
४.	श्री.ए.एम.पाटील	२१.११.१९९४ ते २५.०७.१९९५
५.	श्री.एस.के.देसाई	०१.०९.१९९५ ते १०.०७.१९९७
६.	श्री.एस.पी.कुलकर्णी	११.०७.१९९७ ते २१.०४.१९९८
७.	श्री.एस.एस.गिरीगोसावी	३०.०४.१९९८ ते ०९.०७.१९९९
८.	श्री.व्ही.आर.वालुगडे	०९.०७.१९९९ ते २०.०४.२००१
९.	श्री.एस.बी.गोरे	२०.०४.२००१ ते ०१.०७.२००२
१०.	श्री.के.एच.बोर्डे	०२.०६.२००२ ते ०४.०७.२००६ <sup>५५</sup>

नगरपालिकेमार्फत स्थानिक लोकांचा विकास घडवून आणण्याकरीता लोकप्रतिनिधी व शासन यांच्यामधील महत्वाचा दुवा म्हणजे मुख्याधिकारी हा होय. मुख्याधिकारी व लोकप्रतिनिधी यांच्यात सलोखा असणे अत्यंत महत्वाचे असते. कारण सलोख्यामुळे नगरपालिकेचा विकास चांगल्या प्रकारे होवू शकतो. लोकप्रतिनिधी व मुख्याधिकारी यांचेतील संबंध वितुष्टतेचे असतील तर स्थानिक लोक अनेक शासकीय योजनांपासून वंचित राहू शकतात. त्यामुळे नगरपालिकेचे मुख्याधिकारी हे कार्यक्षम असणे अत्यंत महत्वाचे असते.

## २.१९ नगरपालिकेतील विविध खाती :-

विविध खात्यांच्या मार्फत नगरपालिकेचा कारभार चालतो. ही खाती मुख्याधिकार्यांना नगरपालिकेचा विकास घडवून आणणेकरिता मदत करित असतात. निवडून आलेल्या लोकप्रतिनिधीमधून अध्यक्ष, उपाध्यक्ष तसेच विविध समित्या व त्यांचे सभापती यांची निवड होते.

या समित्या अंतर्गत विविध खात्यामार्फत विकास साधला जातो.

- १) आस्थापना विभाग
- २) सार्वजनिक बांधकाम विभाग
- ३) आरोग्य विभाग
- ४) कर विभाग
- ५) बोट क्लब विभाग
- ६) प्रवासी कर विभाग
- ७) पाणीपुरवठा व जल:निस्सारण विभाग
- ८) जकात विभाग
- ९) विद्युत विभाग
- १०) अग्निशमन विभाग
- ११) भांडार विभाग
- १२) वृक्ष व संवर्धन विभाग
- १३) ग्रंथालय विभाग
- १४) महिला व बालकल्याण समिती

१५) मागासवर्गीय व विशेष कल्याण समिती

१६) नियोजन व विकास समिती

१७) दप्तरखाना

### २.१९.१ आस्थापना विभाग :-

आस्थापना विभागामार्फत सर्व पत्रव्यवहाराच्या नोंदी ठेवणे व पत्रव्यवहार करणे, वाहनांची देखभाल करणे, प्रत्येक समिती व नगरपरिषदेच्या सभेची नोटिस पाठवणे, सभा कार्यवृत्तांत लिहीणे, कर्मचाऱ्यांच्या रजा मंजूर करणे, हजेरी पत्रकाद्वारे सेवापुस्तके अद्यावत करणे, पगार काढणे, कर्मचाऱ्यांवर देखरेख ठेवणे, संबंधित कर्मचारी दोषी आढळल्यास, कामात हलगर्जीपणा केल्यास दंडात्मक कारवाई करता मुख्याधिकार्यांकडे शिफारस करणे, आस्थापना विभागावर मुख्य लिपिक, सभा लिपिक व आस्थापना लिपिक, चार शिपाई असे कर्मचारी कार्यरत असतात.

### २.१९.२ सार्वजनिक बांधकाम विभाग :-

या विभागामार्फत बांधकामाशी संबंधित सर्व कामे केली जातात. टाऊन प्लॅनिंग स्कीम, गावठाणामधील इमारत बांधकामाचे परवाने पाहणे, रस्त्यांची पाहणी करणे, रस्ते बांधकाम, गार्डन बांधकाम, तळ्याचे बांधकाम व देखरेख, स्मशानभूमीचे बांधकाम, सार्वजनिक शौचालये बांधकाम, समाजमंदिराचे बांधकाम, मंडई व्यवस्था, शहरातील इमारत बांधकामावर लक्ष ठेवणे, रस्त्यावरील अतिक्रमण हटविणे, बिल्डिंग परमीशन रजिस्टर अद्यावत करणे इत्यादी कामे केली जातात. याकरिता अभियंता -१ मुकादम-२, लिपिक-१, शिपाई-२, कामाठी-५, मजूर इत्यादी कर्मचारी कार्यरत असतात.

बांधकाम विभागामार्फत-१७ कि.मी. लांबीची भुयारी गटार योजना अंतर्गत बांधकाम केले आहे. हे प्रमाण शहराच्या रहिवाशी भागापैकी ९८टक्के क्षेत्रात राबविलेले आहे. एकूण ११ समाजमंदिराचे बांधकाम केले आहे. फेअररोड, धनगरवाडा, लिंगमळा या ठिकाणी आवश्यक पुलाचे बांधकाम केले आहे. शहरात ठिकठिकाणी २६ शौचालये उभारण्यात आली आहेत त्यात एकूण स्त्रीयांसाठी ८५ सिट्स व पुरुषांसाठी ९४ सिट्स अशी १७९ शौचालये आहेत. <sup>६६</sup>

### ३) आरोग्य विभाग

आरोग्य विभागामार्फत सार्वजनिक ठिकाणी स्वच्छता राखण्याचे काम पाहिले जाते. गावातील रस्ते, गटार, सार्वजनिक विहिरी या ठिकाणी वेळोवेळी औषधे फवारणी करणे, स्वच्छतेची देखरेख करणे इ. कामे करावी लागतात. शहरात साथीच्या रोगांचा फैलाव होवू नये म्हणून योग्य ती काळजी घ्यावी लागते. जंतूनाशकांची फवारणी केली जाते महाबळेश्वरात १८२८ साली कॉनवेलसेंट रुग्णालय सुरू झाले होते. त्यात सन१८८२ मध्ये ३७४३ बाह्य व २० आंतररुग्णांवर उपचार करण्यात आले होते.<sup>६७</sup> महाबळेश्वर हे आरोग्यवर्धक असल्याने ब्रिटिश अधिकारी चीनी कैद्यांना उपचारादाखल येथे घेऊन येत असत. नगरपालिका क्षेत्रात आजपर्यंत कोणत्याही साथीच्या रोगाचा प्रसार झालेला नाही. महाबळेश्वर पर्यटन ठिकाण असल्याने दरवर्षी लाखो पर्यटक तेथे येतात. त्यामुळे जंतूनाशक फवारणी वरचेवर केली जाते. सन १९३८ साली नगरपालिकेने २६० रु.ची किटकनाशके खरेदी केली होती.<sup>६८</sup> म्हणजेच सुरुवातीपासूनच नगरपालिका साथीच्या रोगाचा प्रसार होवू नये म्हणून दक्ष असलेली दिसून येते.

तसेच आरोग्य विभागामार्फत शासनाच्या लसीकरण मोहिमेकरीता सहकार्य केले जाते. या विभागात स्वच्छता निरीक्षक, ६ निरीक्षक, व ५ स्वच्छता मुकादम, ४० स्थायी व ४० हंगामी कामगार कार्यरत असतात. या विभागामार्फत आपल्या खात्याशी संबंधित पत्रव्यवहार, पाण्याचे नमुने तपासणे, जन्म-मृत्यू नोंद रजिस्टर ठेवणे, कुटुंब नियोजन कार्यक्रम राबविणे, मटन मार्केट, बीफमार्केट, भाजी मार्केट व कत्तलखाने यावर देखरेख ठेवणे, भेसळ प्रतिबंध कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी करणे, टोपलीच्या शौचकुपाचे पान शौचकुपात रूपांतर करणे इ.कामे केली जातात. १९६२ मध्ये बाळू धाकटू मोरे, श्रीमती यमुनाबाई दगडू शिंदे, श्रीमती सकी राया जाधव, झिमू रामा आखाडे, श्रीमती चिमी भाऊ ढेबे यांच्यावर लोणी व दूधात भेसळ केल्या प्रकरणी खटला दाखल करणेबाबत ठराव मंजूर करणेत आला होता.<sup>६९</sup> म्हणजेच नगरपालिका हद्दीत अन्न भेसळ करणाऱ्यावर नगरपालिकेने कारवाई करून अन्न भेसळ होवू नये याकरीता प्रयत्न केले.

## २.१९.४ कर विभाग

कर विभागामार्फत घरपट्टी आकारणी, बिल्डींग, वसुली, अड्डावसुली, गाळे वसुली, जाहिरात कर, म्युनिसिपल मिळकती, लिलावाने भाडे तत्वावर देणेची व्यवस्था करणे, कोंडवाडा अटेंडचे कामावर देखरेख ठेवणे, जनरल किर्द लिहिणे, खात्याशी संबंधित पत्रव्यवहार पाहणे इत्यादी कामे केली जातात. या विभागात एक कर निरीक्षक, एक लिपिक, एक वसुली हवालदार व शिपाई इत्यादी कर्मचारी कार्यरत असतात.

## २.१९.५ बोट क्लब विभाग

१९७८ पासून नगरपालिका स्वतः बोट क्लब चालवित आहे. या विभागांतर्गत पर्यटकांना बोटिंगचा आनंद घेता यावा याकरीता रोईंग व पॅडल अशा दोन प्रकारच्या ९१ बोटी वेण्णा तलावात चालविल्या जातात याकरिता ३५ बोटमन कायम स्वरूपी कार्यरत असून ५० बोटमन हंगामी कामगार म्हणून कार्यरत आहेत. बोट चालविणे, टाईम किपर, वेळ निरीक्षण करणे, बुकिंग करणे इत्यादी कामे केली जातात. पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरीता नगरपालिकेने १९९९ मध्ये ५८ बोटी व त्यात बसणाऱ्या ४२४ प्रवाशांच्या विमा हप्त्यांची रक्कम रु.३९,९२२ विमा संचालनालय, मुंबई यांचेकडे भरणा केली होती.<sup>७०</sup> यावरून प्रशासकीय अधिकाऱ्यांची कार्यक्षमता व पर्यटकांच्या सुरक्षिततेची काळजी दिसून येते.

## २.१९.६ प्रवासी कर विभाग

प्रवासी करामध्ये नाके चेक करणे, पावती पुस्तके सिल करून नाक्यावर देणे, आपल्या खात्याशी निगडीत आवक-जावक पत्रव्यवहाराची कार्यवाही करणे, पावती पुस्तके छापून घेणे त्यांचा हिशेब ठेवणे, आठवड्याचे चेक तयार करून त्यांचा भरणा करणे इत्यादी कामे करावी लागतात याकरीता एक लिपिक व एक शिपाई असे दोन कर्मचारी कार्यरत असतात.<sup>७१</sup>

## २.१९.७ पाणीपुरवठा व जलनिस्सारण विभाग :

नवीन नळ कनेक्शन देणे, थकबाकी वसूल करणे व डिमांड रजिस्टर नोंद करणे, पाईपचे लिकीज काढणे, गटार घाणपाणी काढणे, बोअर दुरुस्ती करणे, खाजगी नळ कनेक्शन देणे, महिन्यातून दोनवेळा पाणी साठवण टाक्याची साफसफाई करणे इ.कामे केली जातात. याकरिता एक पाणीपुरवठा अभियंता, एक निरीक्षक, एक लिपिक, एक विजतंत्री, १० पंपचालक, ३ गाळणीचालक, १ जोडारी व ५ मजदूर असे कर्मचारी कार्यरत असतात.<sup>७१</sup>



## २.१९.८ जकात विभाग

या विभागांतर्गत धान्य, डाळ, औषधे, किटक नाशके , कडधान्ये, प्रयोगशाळेच्या वस्तू, सिमेंट, दगड, मॅगनीझ, चुना, कोळसा, कापूस, सिलेंडर, साखर, साबण, गुटखा, सोने, लाकुड, काच, फर्निचर अशा विविध वस्तुंवर २ ते ३ टक्के पर्यंत कराची आकारणी केली जाई. गोळा झालेल्या कराचा भरणा करणे, जकात चुकविणाऱ्यांवर लक्ष ठेवून त्यास शिक्षा देणे इत्यादी कामे केली जात याकरिता नगरपालिका हद्दीत चार नाके निश्चित करण्यात आले होते ते पाच ठिकाणी उभारणेत आले होते.

- १) वेण्णा तलावाजवळ
- २) ट्युरीस्ट ब्युरो
- ३) गव्हर्नमेंट हाऊस चौक
- ४) हिथ व्ह्यू बंगल्या समोर
- ५) पार्शी जिमखान्या जवळ <sup>७२</sup>

या विभागात अधीक्षक, ५ लिपीक, तपासदार व शिपाई इत्यादी कर्मचारी कार्यरत होते. १९९९ मध्ये सरकारने जकात कर रद्द केल्याने जकात नाके बंद झाले.

## २.१९.९ विद्युत विभाग

या विभागात पर्यवेक्षक, एक लिपीक, एक वायरमन, एक रोड स्विपर, एक लाईटिंग बॉय इत्यादी कर्मचारी कार्यरत असतात. या विभागामार्फत शहरात सार्वजनिक ठिकाणी दिवाबत्तीची सोय करणे, त्याची देखरेख ठेवणे, दुरुस्ती करणे इत्यादी कामे करावी लागतात. या विभागांतर्गत शहरात १६०२ पोल उभारणेत आले आहेत तसेच पर्यायी व्यवस्था म्हणून या विभागांतर्गत ३ फेज, १६० केबी, ३ फ्रेझ ४० केबी, ३ फ्रेझ ५० केबी व सिंगल फेज १५ केबी जनरेटर्स उपलब्ध आहेत. शाळा, नगरपालिका ऑफिस व बोटक्लब यांना येथून वीजपुरवठा केला जातो. नगरपालिका हद्दीतील रस्त्यावरील दिवे वारंवार चोरिस जातात, फोडले जातात त्यामुळे या दिव्यांच्या सुरक्षिततेसाठी १५० कुलपे लांब लांबच्या भागात बसविण्यास परवानगी देणेत आली आहे. <sup>७३</sup>

## २.१९.१० अग्निशमन विभाग

या विभागामार्फत आग विझवणे, सुरक्षिततेची काळजी घेणे इत्यादी कामे केली जातात. याकरिता नगरपालिकेने सन १९३७ मध्ये म्युनिसीपल बिल्डींग करिता सोडा अॅसिड २ गॅलन कॅप्सिटीचे अग्निशमन केंद्र ४X१३ यंत्र खरेदीस मंजूरी दिली होती.<sup>७४</sup> नगरपालिकेकडे २ अग्निशमन बंब आहेत. त्याकरीता स्वतंत्रपणे कायस्टेशन उभारण्यात आले असून अग्निशमन केंद्र हा विभाग तीन शिफ्टमध्ये चालत असल्यामुळे या विभागातील कर्मचाऱ्यांच्या निवासाची सोय, मिटिंग हॉल उभारणेत आला आहे. १९९८ मध्ये नगरपालिकेने २५०० लिटर क्षमतेची टाकी असणारे एक अग्निशमन वाहन खरेदी केले आहे त्याकरीता दोन प्रशिक्षित कर्मचारी सहाय्यक फायरमन म्हणून कार्यरत होते सदर वाहनाचा वापर केल्यास एका ट्रीपसाठी २५०रु. दर नगरपालिका हद्दीकरिता घेण्यात येत होता तर नगराबाहेर ते वाहन पाठविणेकरिता ५ रु.ज्यादा दर अधिक प्रती कि.मी.५ रु.जादा दर आकारणेत येत असे.<sup>७५</sup>

## २.१९.११ भांडार विभाग

नगरपालिकेच्या या विभागामार्फत साहित्य पुरविणे करिता टेंडर काढणे, सर्व विभागातील विकासकामांची टेंडर काढणे, टेंडरबाबत टेंडर फी, अनामत रक्कम, बयाना रक्कम स्विकारणे व त्यांच्या पावती देणे व भरणा करणे तसेच ते जनरल व स्थायी समितीसमोर मांडणे, नगरपरिषदेच्या कर्मचाऱ्यांचा गणवेश, नगरपरिषदेसाठी लागणारी स्टेशनरी, स्वच्छता कामाबाबत हत्यारे पुरविणे व प्रत्येक विभागातील कर्मचाऱ्यांच्या मागणीनुसार पुरवठा करणे इत्यादी कामे या विभागामार्फत केली जातात. या विभागात एक अधीक्षक, लिपिक व शिपाई इत्यादी कर्मचारी कार्यरत आहेत.

## २.१९.१२ वृक्ष व संवर्धन विभाग :-

दरवर्षी नगरपालिका हद्दीत वृक्ष लागवड करणे त्यांची देखरेख करणे, अनाधिकृत वृक्ष तोडू नये या करीता वारंवार भेटी देणे, वनरक्षक कर्मचाऱ्यांच्या कामावर देखरेख ठेवणे. अनाधिकृत वृक्षतोड आढळून आल्यास पंचनामा करून न्यायालयामध्ये फौजदारी खटले दाखल करणे इत्यादी कामे करावी लागतात. नगरपालिकेने शहरातील वृक्ष लागवड करणे करीता डॉ.साबणे रोड वरील सर्व घरांच्या पुढील ४ फूट जागा अॅक्रायर करून रस्ता रुंदीकरण करून रस्त्याच्या मध्यभागी दहा-दहा फूटांवर झाडे लावण्यात यावीत व त्यांना सुरक्षा कडे लावावीत

असा ठराव मंजूर करून वृक्ष लागवडीस प्रोत्साहन दिले.<sup>७६</sup> तसेच महाबळेश्वरच्या हवामानात येणाऱ्या वृक्षांची लागवड करणेकरिता या हवामानात येणाऱ्या वृक्षांची रोपे तयार करण्यासाठी माखरीया गार्डन येथे नर्सरी तयार करणे करीता एक हजार रूपये खर्च मंजूर केला होता.<sup>७७</sup>

### २.१९.१३ ग्रंथालय विभाग :-

नगरपालिका चालवित असलेल्या शासकिय ग्रंथालयाबाबत आवश्यक अशी सर्व कामे या विभागामार्फत केली जातात. याकरिता ग्रंथपाल पदाचा अतिरिक्त कारभार देण्यात आला आहे. त्यासाठी एक शिपाई कार्यरत आहे. पुस्तकांच्या नोंदी ठेवणे, आवक-जावक रजिस्टर, नोंद दाखल वही, पुस्तक देव-घेव करणे, पुस्तक खरेदी, जमा-खर्चाच्या नोंदी ठेवणे, ग्रंथालय वाचक वर्ग वाढविण्यास प्रयत्न करणे इत्यादी कामे केली जात. नगरपालिकेने पेटिट लायब्ररी करीता १९६३ मध्ये ४५० रु.अनुदान दिले होते.<sup>७८</sup>

### २.१९.१४. महिला व बालकल्याण समिती-

महाराष्ट्र शासन अधिनियम क्रमांक १२/१९९२ दि. २८ डिसेंबर १९९२ अन्वये महाराष्ट्रातील सर्व नगरपालिकांना महिला व बालकल्याण समिती स्थापन करण्याचे आदेश दिले. या समितीच्या कार्यासाठी नगरपालिकांनी आपल्या अर्थसंकल्पात तरतूद केलेल्या वार्षिक महसूल उत्पन्नातून खर्च वजा जाता उर्वरित रकमेच्या ५ टक्के रक्कम राखून ठेवावी असे सुचविण्यात आले . या समितीमार्फत नगरपालिकेने महिलांकरिता वाचनालय सुरू करण्यात आले. बालवाडी वर्गातील मुलांना खाऊ व खेळणी वाटप केले. तसेच प्राथमिक शाळा १ ते ५ वी पर्यंत व ५ वी ते ८ वी पर्यंतच्या हायस्कूल वर्गातील मुलांना या समितीमार्फत शालेय पोषण आहार वाटप केला जात असे. शालेय पोषण आहाराकरिता शासकीय अनुदान १.६० पैसे प्रति विद्यार्थी असे. तसेच नगरपालिका प्रतिविद्यार्थी ५ रु. अनुदान देते यातून बिस्किट, राजगिरा, लाडू इत्यादी तसेच भातखिचडी व पातळ भाजी असा पोषण आहार टेंडर मागावून खाजगी व्यवस्थेमार्फत पुरविला जात असे. महाबळेश्वरपासून ३ ते ५ कि.मी. अंतरावर राहणाऱ्या विद्यार्थीनीकरिता मोफत सायकल वाटप केले जात होते. असे विविध कार्यक्रम राबविले जातात.<sup>७९</sup>

## २.१९.१५. मागासवर्गीय विशेष कल्याण समिती

महाराष्ट्र शासनाने महाराष्ट्र शासन क्रमांक बीबीसी- १०७६/५०५/एमयुएन/-२ दि.१७.०२.१९७६ यानुसार समाजातील दुर्बल घटक(मागासवर्गीय) यांचे कल्याणाकरिता नगरपालिकेने आपल्या उत्पन्नातील बांधील निधी वजा जाता राहिलेल्या महसुलाचा ५ टक्के भाग राखावे म्हणून काढून तो मागासवर्गीय दुर्बल घटकांच्या कल्याणासाठी खर्च करण्याचे नगरपालिकांवर बंधन टाकले. दलित वस्ती सुधारणा योजनेअंतर्गत नगरपालिकेने अंबिका सोसायटी व नामदेव सोसायटी येथे स्वच्छतागृह बांधणेकामी १,६०,४९० रु.च्या अंदाजपत्रकास तांत्रिक मंजूरी दिली होती.<sup>८०</sup>

## २.१९.१६. नियोजन व विकास समिती:-

शहर नियोजनाची कामे करणे, मंजूर विकास योजनेनुसार विकसित कामे करून घेणे, शहरातील विनापरवाना बांधकामावर कारवाई करणे, बांधकाम परवाना देणे, विकास आराखडा तयार करून त्यास मंजूरी मिळविणे इत्यादी कामे केली जात.

## २.१९.१७. दप्तखाना विभाग :-

या विभागांतर्गत दरवर्षी नगरपालिकेचे दप्त वर्गीकरणानुसार लावून घेणे, ते सुव्यवस्थित ठेवणे, जन्म, मृत्यू रजिस्टर नोंदीवरून जन्म दाखले देणे. असेसमेंटचे उतारे देणे, पाहणीपत्रकाच्या नकला व इतर सर्व नकला देणे, अ,ब,क,ड वर्गवारीनुसार रेकॉर्ड ठेवणे इत्यादी कामे केली जातात. एक रेकॉर्ड कीपर व शिपाई कर्मचारी कार्यरत आहेत.

## २.१९.१८. नगरपालिका कर्मचाऱ्यांना पुरविल्या जाणाऱ्या सुविधा :-

महाबळेश्वर येथे पावसाचे प्रमाण अधिक असते. त्यामुळे नगरपालिकेमार्फत कर्मचाऱ्यांना पावसाळा सिझनसाठी गमबूट व छत्री किंवा पावसाळी ड्रेस पुरविला जातो. सर्व कर्मचाऱ्यांना शासकिय नियमानुसार असणाऱ्या कॅज्युअल रजा-८, मेडिकल - ३० व हक्काच्या - ३० अशा रजा दिल्या जातात. कायमस्वरूपी नगरपालिका आस्थापनेवर कार्यरत असणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना प्रॉव्हिडंड फंडाची सुविधा नगरपालिकेमार्फत दिली जाते. तसेच त्या सेवकाच्या मृत्यूनंतर प्रॉव्हिडंड फंडाची रक्कम त्याच्या वारसांना दिली जाते. शिवाय कर्मचाऱ्यांच्या मुलांना अनुकंपा तत्वावर नगरपालिका सेवेत दाखल करून घेतले जाते. नियमानुसार वैद्यकिय देयके मंजूर केली जातात. नगरपालिकेने कर्मचाऱ्यांना राहणेकरिता गृहनिर्माण संस्थेस घरे बांधण्यास

परवानगी दिली.<sup>८१</sup> तसेच कर्मचाऱ्यांना दळणवळणाकरिता आधुनिक रस्ते बनविण्यासाठी नगरपालिका सेवक गृहनिर्माण सोसायटीतील रस्ते डांबरीकरणकरीता ६,५३,६३० रु.च्या अंदाजपत्रकीय रकमेस मंजूरी दिली होती.<sup>८२</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिकेतील कर्मचाऱ्यांना बारमाही काम नसल्याने पावसाळी हंगामाकरिता सरकारी आदेशानुसार सातारा येथे पाठविले जात असे. कर्मचाऱ्यांनी केलेल्या गौरवास्पद कामगिरीस प्रोत्साहन देण्याचे काम नगरपालिका करत असते. त्यामुळे रक्तदान करणाऱ्या कर्मचाऱ्यांना एक दिवसाची किरकोळ रजा देणेबाबत १९६५ मध्ये ठराव मंजूर केला.<sup>८३</sup>

भाषा संचालक महाराष्ट्र राज्य मुंबई यांनी शासन व्यवहारात राज्यभाषा मराठीचा वापर यासंबंधी दि.१९.०५.२००० ते २०.०५.२००० या कालावधीमध्ये तपासणी केली होती. त्यावेळी त्यांना असे दिसून आले की, महाबळेश्वर नगरपरिषदेचे मुख्य लिपिक श्री.ज.आ.शेख यांनी शासन व्यवहारात मराठीचा चांगल्याप्रकारे वापर केला असल्याने व तपासणी कामी चांगले सहकार्य केलेने मा. भाषा संचालक महाराष्ट्र राजभाषा यांनी त्यांचे पत्र क्र. ११००/ १२५९/ १४९५१५ दि.२.६.२००० ने कळविले आहे. तरी ज.आ.शेख यांनी शासन व्यवहारात मराठीचा चांगल्याप्रकारे केलेल्या वापराबद्दल त्यांना महाराष्ट्र नागरी सेवा नियम १९८२ च्या नियम ४० नुसार दोन जादा वेतनवाढी देणेस नगरपालिकेने मंजूरी दिली.<sup>८४</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिका कर्मचाऱ्यांना शासकीय नियमानुसार सर्व सोयी सुविधा उपलब्ध करून देत आहेत. तसेच कर्मचाऱ्यांना केलेल्या उत्कृष्ट कामगिरीचा नगरपालिकेतर्फे गौरव केला जातो. त्यामुळे नगरपालिका प्रशासनामार्फत नगरपालिकेचा कारभार व्यवस्थितरित्या चालविला जातो.

## २.२० समारोप

प्राचीन कालखंडापासून स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या शासनाबाबत उल्लेख सापडतात. राजेशाहीच्या काळात राजांनी स्थानिक शासनास महत्त्व देऊन त्यावर नियंत्रणासाठी शासकिय व्यक्तित्तीची निवड केली होती. त्यामुळे शांतता सुरक्षितता राखण्यास मदत झाली. मध्ययुगीन काळात भारतात राजसत्तेला अधिक महत्त्व प्राप्त झाल्याने, साम्राज्याचे सर्वच अधिकारी राजसत्ता बलिष्ठ व्हावी याकरिता आपले सर्वस्व पणाला लावत असत. स्थानिक स्वराज्य

संस्थाचा भारतात विकास झाला. तो ब्रिटिश आगमनाने, ब्रिटिशांनी स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या स्वशासनास महत्त्व देवून मद्रास या ठिकाणी नगरपालिकेची स्थापना केली. भारतातील आपला पाया भक्कम झाल्यानंतर स्थानिक निधी गोळा करणे करिता समिती स्थापन केल्या. त्यांना कायदेशीर दर्जा देण्यात येवून त्यावर शासकिय अधिकाऱ्यांची नियुक्ती केली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक बळकटी देण्याचा प्रयत्न करून त्यांच्यामार्फत विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केला. भारतीय स्वातंत्र्यानंतर स्थानिक स्वराज्य संस्थांच्या विकासासाठी विविध समितींच्या अहवालानुसार महत्वाचे बदल घडवून आणले. स्थानिक स्वराज्य संस्थांना अधिक बळकटी आणण्यासाठी १९९३ मध्ये ७३ व ७४ वी घटना दुरुस्ती करून त्यांची कार्ये नमूद केली.

महाबळेश्वर या ठिकाणी ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी आपली वसाहत निर्माण केल्यानंतर हळूहळू शहराच्या वसाहतीत वाढ होत गेली. या शहराला हिल स्टेशनने संबोधले जावू लागले. येथील कारभार पाहणे करिता व हिल स्टेशनची स्वच्छता राखणेकरिता एक त्रिसदस्यीय समिती नेमली होती. त्यात सरकारी अधिकाऱ्यांचा समावेश होता. पुढे ही समिती बरखास्त करण्यात येवून त्यास नगरपरिषदेचा दर्जा देण्यात आला. १८२६ ते १८८६ पर्यंत या हिल स्टेशनचा कारभार स्थानिक कमिटीमार्फत पाहिला जात असे. १८८६ मध्ये पहिल्यांदा नगरपरिषदेसाठी दहा सदस्यांची एक समिती स्थापन करणेत आली. या समितीत काही सरकारी व काही शहरातील मोठे व्यापारी, ज्येष्ठ व्यक्ती, यांचा समावेश होता. या समितीस सर्व अधिकार दिल्याने तिच्यामार्फत शहराचा विकास साधला जावू लागला. याकरिता या समितीमधून मॅनेजिंग कमिटी, स्कूल कमिटी अशा समिती स्थापन करण्यात आल्या. नगरपालिकेच्या या समितीचा कार्यकाल तीन वर्षाकरिता असे. नगरपालिकेच्या समितीच्या अध्यक्षपदी वैद्यकिय अधिकारी हे सुपरिटेण्डेंट म्हणून कारभार पाहत असत. नगरपालिकेच्या सदस्यांमध्ये वेळोवेळी बदल होत गेले. १९३९ मध्ये सर्वात प्रथम लोकनियुक्त प्रतिनिधी निवडला गेला. याकरिता शहराची तीन प्रभागात विभागणी करण्यात आली होती. शहराची वाढती लोकसंख्या व बदलते शासकीय धोरण यामुळे १९६७ पासून नगरपालिकेकरिता सर्वसामान्य नागरिकामधून अध्यक्ष निवडला जावू लागला. नगरपालिकेच्या सदस्यांमध्ये वाढ होवू लागल्यानंतर स्त्रियांसाठी, हरिजनांसाठी व मागासवर्गीयांसाठी नगरपालिका सभासद

बोर्डात राखीव जागा ठेवण्यात येवू लागल्या. महाबळेश्वर नगरपालिकेत वेळोवेळी राजकीय स्थित्यंतर झालेले दिसून येत आहे. शहरातील नागरिक नवीन लोकप्रतिनिधींना संधी देत आहेत. व त्यांच्यामार्फत आपल्या प्रभागातून सोयी सुविधांची पूर्तता करण्याचा प्रयत्न करीत आहेत. परंतु नगरपालिका सदस्यांना मिळत असलेल्या अपुऱ्या निधीमुळे आपल्या प्रभागात कामे करणे अवघड जात आहे. शिवाय नगरपालिका कारभार पारदर्शक व्हावा. म्हणजे महाबळेश्वर नगरपालिकेचा नावलौकिक होईल.

नगरपालिकेस स्वतंत्र अशी प्रशासकीय संरचना आहे. या प्रशासकीय संरचनेत कामांचे वाटप करून विभागांची निर्मिती करण्यात आली आहे. हे विभाग नगरपालिकेच्या विकासासाठी एकमेकास पूरक राहून काम करीत आहेत. या कर्तव्यदक्ष प्रशासकीय संरचनेमुळे शहरात नगरपालिकेची प्रतिमा उंचावलेली आहे.

या प्रकरणात नगरपालिकेची स्थापना प्राचीन, मध्ययुगीन, ब्रिटीश कालखंडातील स्थानिक स्वराज्य संस्थांची पार्श्वभूमी तसेच नगरपालिकेच्या सभासद सदस्यांमधील व प्रभाग रचनेतील राजकीय घडामोडी व प्रशासन व त्यांची कामे यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

## संदर्भ :-

- १) सोनकांबळे, कहाळेकर, महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी स्थानिक स्वशासन, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०१३, पृ.११४
- २) भणगे र.पां., भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१२, पृ.२५
- ३) आचार्य केशट्टीवार, प्राचीन भारताचा इतिहास, विद्या प्रकाशन, नागपूर, २०१२, पृ.९४
- ४) जोशी पी.जी., भारताचा इतिहास(प्रारंभ ते ६५० पर्यंत), विद्या प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, २००८, पृ.१७२
- ५) कोलारकर श.गो., भारताचा इतिहास(प्रारंभ ते १७६० पर्यंत) श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर, प्रथमावृत्ती, २००३, पृ.३३०
- ६) कित्ता, पृ.३९७
- ७) सोनकांबळे, कहाळेकर, उपरोक्त, पृ.१४९
- ८) भणगे र.पां., उपरोक्त, पृ.१६,१७
- ९) पाटील वा.भा., स्थानिक स्वराज्य संस्था, जळगाव, पृ.२२
- १०) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सातारा जिल्हा, १९९९, पृ.६३३
- ११) दीक्षित द.क., महाबळेश्वर क्षेत्र व सॅनिटेरिअम यांचे वर्णन, श्री व सौ.दीक्षित, पुणे, २०११, पृ.१६७
- १२) सातारावाला के.टी., महाबळेश्वर अँड इन्व्हायरन्स विथ मॅप, १९५२, पृ.१८
- १३) खरे ग.ग., महाबळेश्वर मार्गदर्शक, गंगखरे प्रकाशक, १९३२, पृ.१०
- १४) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड, रूमाल क्र.१, १८५५-५६, जनरल प्रोसिडिंग १८९५ ते १९०९-१०, दि.४.११.१८९५ ची मिटींग, पृ.१
- १५) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड, रूमाल क्र.१, १८५५-५६, जनरल प्रोसिडिंग १८९५ ते १९०९-१०, दि.२१.१२.१८९५, पृ. २५
- १६) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड, रूमाल क्र.१, १८५५-५६, जनरल प्रोसिडिंग १८९५ ते १९०९-१०, दि.१३.०४.१८९६, पृ. ७८



- १७) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड, रूमाल क्र.१, १८५५-५६, जनरल प्रोसिडिंग १८९५ ते १९०९-१०, दि.२५.०१.१८९८, पृ. ११०
- १८) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड, रूमाल क्र.१, १८५५-५६, जनरल प्रोसिडिंग १८९५ ते १९०९-१०, दि.१२.१०.१९०९, पृ. १३७
- १९) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड, रूमाल क्र.१, १८५५-५६, जनरल प्रोसिडिंग १८९५ ते १९०९-१०, दि.१३.०४.१९१५, पृ. १५७
- २०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, ठराव क्र.८, दि.२१.१२.१९२०, पृ.२०
- २१) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड, रूमाल क्र.१, उपरोक्त, दि.१८.४.१९२१, पृ.१७४
- २२) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय वार्षिक अहवाल- १९३०-३१, पृ.१७
- २३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, १७.५.१९२७ ते १३.६.१९३५ दि.३०.०१.१९३१, पृ.५४
- २४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, ठराव क्र.१०, दि.१८.०४.१९३५, पृ.१०८
- २५) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, ठराव क्र.१, दि.२५.०२.१९३९, पृ.७८
- २६) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, ठराव क्र.८, दि.३.४.१९३९ ते ३.४.१९३९, पृ.१
- २७) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, बुक, दि.३०.८.१९४१ ते १८.१०.१९४५, दि.२३.२.१९४२, पृ.३४-३५
- २८) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, बुक, दि.१५.११.१९४५ ते २२.३.१९४८, दि.२१.३.१९४८, पृ.९०-९१
- २९) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, ठराव क्र.६, दि.२४.०४.१९४८, पृ.३
- ३०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, ठराव क्र.१०, दि.२४.०४.१९४८, पृ.१३
- ३१) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, बुक, दि.१४.५.१९५१ ते २८.३.१९५३, दि.२९.६.१९५१, पृ.१४
- ३२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, ठराव क्र.२१६, दि.२३.१०.१९५४, पृ.१०
- ३३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग, ठराव क्र.२४६, दि.२६.११.१९५४, पृ.१७

- ३४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, बुक, दि.१६.८.१९५४ ते १४.८.१९५५,  
दि.६.७.१९५५, पृ.८५
- ३५) कित्ता
- ३६) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग बुक, दि.३०.१०.१९५९ ते ३०.७.१९६०,  
दि.३.१२.१९५९, पृ.१४
- ३७) कित्ता, पृ. ३७
- ३८) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.६२, दि.१४.६.१९६३, पृ.७
- ३९) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग बुक, दि.९.५.१९६४ ते ३.११.१९६५,  
दि.२४.२.१९६४, पृ.६५
- ४०) कित्ता, पृ.६५
- ४१) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.८, दि.१२.४.१९६४, पृ.८४
- ४२) शेलकर अभया, महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती व औद्योगिक नगरी अधिनियम  
१९६५, नाशिक लॉ हाऊस, औरंगाबाद, २०१४, पृ.५९९
- ४३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.८४, दि.१३.७.१९६६, पृ.९६-९७
- ४४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.४९, दि.२१.७.१९६५, पृ.८६
- ४५) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.३५, दि.८.७.१९६७, पृ.१७४-१७५
- ४६) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग बुक, दि.२८.९.१९७४ ते २४.१२.१९७६,  
दि.३०.१२.१९७४ ची मिटींग, पृ.१२, १३
- ४७) मुलाखत- श्री पाटसकर बी.आर.माजी ओव्हरसियर महाबळेश्वर नगरपालिका,  
दि.१३.५.२०१५, स्थळ-महाबळेश्वर, वेळ-६.१८ वाजता.
- ४८) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२८६, दि.१८.३.१९७६, पृ.१०४
- ४९) महाबळेश्वर नगरपालिका मुख्याधिकारी कालावधी माहितीबोर्डारून
- ५०) कित्ता
- ५१) महाराष्ट्र शासन राजपत्र, महाबळेश्वर नगरपालिका सार्वत्रिक निवडणूका, २४.११.१९९१  
निवडून आलेले सदस्य, दि.२६.११.१९९१, पृ. १

- ५२) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड रूमाल क्र.५, सर्वसाधारण सभा कार्यवृत्तांत १९९१-९२  
ते १९९६-९७, ठराव क्र.१६९, दि.३१.१२.१९९१, पृ. १६८
- ५३) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रभाग पुनर्रचना १९९६, पृ.२
- ५४) महाराष्ट्र शासनाचे नगरपरिषदांमधील स्विकृत सदस्यांचे अधिकारबाबत जिल्हाधिकाऱ्यांना  
पत्र, दि.२० मे १९९५, पृ. १
- ५५) महाराष्ट्र शासन नगरपालिका निवडणुक जिल्हाधिकारी घोषणापत्र, दि. ५ डिसेंबर १९९६,  
पृ. २
- ५६) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग बुक, दि.६.५.१९९७ ते २४.१२.१९९७,  
दि.१५.५. १९९७, पृ. १३
- ५७) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रभाग पुनर्रचना २००१, पृ.७
- ५८) कित्ता, पृ. ७
- ५९) महाबळेश्वर नगरपालिका रेकॉर्ड रूमाल क्र.७, सर्वसाधारण प्रोसिडींग २००१-२००२ ते  
२००३-०४ दि.३.१२.२००१, पृ.१३८
- ६०) कित्ता, पृ. १३८
- ६१) दर्शनकार अर्जुनराव, पंचायतराज व नागरी प्रशासन, कैलास पब्लिकेशन्स, औरंगापुरा,  
औरंगाबाद, आवृत्ती, ४, १९९९, पृ.१३९-१४२
- ६२) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.६३३
- ६३) शेलकर अभया, उपरोक्त, पृ.१०५
- ६४) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सातारा जिल्हा, १९९९, पृ.६२९
- ६५) महाबळेश्वर नगरपालिका मुख्याधिकारी कालावधी माहितीबोर्डारून
- ६६) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासन संचालनालय रेकॉर्डवरून, २००५, पृ.१५
- ६७) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ.६६३
- ६८) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१७, दि.२४.३.१९३८, पृ.४३
- ६९) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२३६, दि.२८.३.१९६२, पृ.८९
- ७०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.५८२, दि.३.२.१९९९, पृ.१२३-  
१२४

- ७१) महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरण मंडळ कोल्हापूर, सातारा, वाई हस्तांतरण टिप्पणी, दि.१८ जून २००४, पृ. १५
- ७२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२५, दि.३०.८.१९६८, पृ.४२ ते ४५
- ७३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१, दि.१०.९.१९६९, पृ.२०
- ७४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.३, दि.३.६.१९३७, पृ.२८
- ७५) मुख्याधिकारी महाबळेश्वर कामाची टिप्पणी, अग्निशमन केंद्र, पृ. ४
- ७६) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.३८०, दि.२३.६.१९७६, पृ.१४२
- ७७) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.६०, दि.२३.६.१९७६, पृ.०२
- ७८) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१४९, दि.१३.११.१९६३, पृ.३९
- ७९) महिला व बालविकास समिती महाबळेश्वर नगरपालिका सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती,
- ८०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.४८, दि.१७.५.१९९९, पृ. ४
- ८१) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१६०, दि.२९.९.१९७५, पृ.४९
- ८२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१६४, दि.५.१०.२०००, पृ.१५५
- ८३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१५३, दि.२९.१२.१९६५, पृ.१०
- ८४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१०५, दि.१८.९.२०००, पृ.९८

## प्रकरण तिसरे

### महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शैक्षणिक कार्य

३.१ प्रस्तावना

३.२ प्राचीन काळातील शिक्षण पद्धती

३.३ मध्ययुगीन काळातील शिक्षण पद्धती

३.४ आधुनिक काळातील शिक्षण पद्धती

३.५ महाबळेश्वर शहरातील शिक्षणाची पार्श्वभूमी

३.६ पूर्व प्राथमिक शिक्षण

३.७ प्राथमिक शिक्षण

३.७.१ गिरीस्थान नगरपालिका शिक्षण मंडळ प्रशासन अधिकारी

३.७.२ शिक्षण मंडळ सभापती व उपसभापती

३.७.३ नगरपालिका शिक्षण मंडळ अंदाजपत्रक

३.७.४ नगरपालिका शिक्षण मंडळ प्रत्यक्ष जमाखर्च

३.८ प्राथमिक शाळा

३.८.१ प्राथमिक शाळा क्र.१

३.८.२ प्राथमिक शाळा क्र.२

३.८.३ प्राथमिक शाळा क्र.३

३.८.४ प्राथमिक शाळा क्र.४

३.८.५ प्राथमिक शाळा क्र.५

३.८.६ शालेय गुणवत्ता

३.८.७ शालेय विविध उपक्रम

३.८.८ शाळांमधील वर्गनिहाय विद्यार्थी व शिक्षक संख्या

३.८.९ शाळांमधील वर्षनिहाय एकूण विद्यार्थी शिक्षक संख्या

३.९ माध्यमिक शिक्षण

३.९.१ एस.एस.सी.परीक्षा वर्षवार निकाल

३.१० उच्च माध्यमिक शिक्षण

३.१०.१ १२ वी आर्ट्स निकालपत्रक

३.१०.२ १२ वी कॉमर्स निकालपत्रक

३.१०.३ सहशालेय उपक्रम

३.११ महाविद्यालयीन शिक्षण

३.१२ समारोप

## प्रकरण तिसरे

### महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या शैक्षणिक कार्याचा इतिहास

#### ३.१ प्रस्तावना

मानवी जीवनात शिक्षणाला महत्त्व आहे. अश्मयुगात भटकणारा मानव स्थिर होवून त्याने तंत्रशिक्षणापर्यंत प्रगती केली आहे. एका जागेवर राहून तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने संपूर्ण विश्वाची माहिती मिळवतो. प्राचीन काळापासून शिक्षणाला महत्त्व आहे. रामायण, महाभारत या महाकाव्यातही आपणास शिक्षणाचे महत्त्व समजते. प्राचीन कालखंडात शिक्षणाचा प्रसार एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे पाठांतराद्वारे केला जात असे. शिक्षणाचे महत्त्व मानवास ज्ञात झाल्याने त्याने शिक्षणाच्या प्रसारासाठी प्राचीन, मध्ययुगीन व आधुनिक काळात टप्प्या टप्प्याने प्रगती केली आहे.

शिक्षण ही मानवाची गरज लक्षात घेता मानवाने शिक्षणावर आपले लक्ष केंद्रित करून शिक्षणाच्या माध्यमातून स्वतःची प्रगती घडवून आणली. भारतात खऱ्या अर्थाने पाश्चात्य शिक्षणास चालना मिळाली. ती १९ व्या शतकात. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी केलेल्या शिक्षण-प्रसाराच्या कार्यामुळे भारतीय समाजाला पाश्चात्य शिक्षणाची ओळख झाली. पाश्चात्य शिक्षणाचा प्रसार संपूर्ण भारतभर झाला. या शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून महाबळेश्वर येथे १८६५ मध्ये स्थापन झालेल्या नगरपालिकेने आपल्या शहरात शिक्षणाचा प्रसार व्हावा, जनजागृती व्हावी म्हणून मुलामुलींच्या शिक्षणासाठी शाळांची निर्मिती केली. या शाळांमधून मुलामुलीं करीता दर्जेदार शिक्षण मिळावे म्हणून विशेष प्रयत्न केले. शाळांसाठी आवश्यक असणाऱ्या भौतिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. महाबळेश्वर हे अतिदुर्गम सहयाद्री पर्वतावर वसलेले शहर पाहता या शहरासाठी रस्ते, वीज अशी कोणतीही साधने नसताना महाबळेश्वर नगरपालिकेने शिक्षणाची गरज ओळखून शैक्षणिक विकासास अग्रक्रम दिला. महाबळेश्वर शहर व परिसरात राहणारी लोकवस्ती यांची आर्थिक परिस्थिती डबघाईची होती. येथे वास्तव्य करणाऱ्या लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करून त्यांचा विकास करणे यासाठी नगरपालिकेने शाळांची निर्मिती केली आहे.

यशवंतराव चव्हाण यांनी शिक्षणाविषयी असे म्हटले आहे की, शिक्षित व्यक्तिला स्वतःच्या भोवती घडणाऱ्या गोष्टी आणि जगामध्ये घडणाऱ्या इतर गोष्टी यांची ज्यामुळे काही संगति लावता येते, त्यांचा योग्य अर्थ समजावून घेता येतो, त्याचा परिणाम आपल्या जीवनावर काय घडतो, आपल्या व्यक्तिमत्त्वावर काय घडतो हे समजावून घेता येते आणि समजावून देता येते, त्याला मी शिक्षण मानत आलो आहे. म्हणजेच शिक्षण हे व्यक्तीच्या जीवनात आवश्यक असून शिक्षणाच्या जोरावर व्यक्तीची व समाजाची प्रगती घडून येत असते. लोकहितवादींच्या मते - “विद्या म्हणजे ज्ञान जेणेकरून मनुष्य निर्मळ होतो, विचारी होतो, समर्थ होतो.” शिक्षण म्हणजे बहुजन समाजाच्या स्त्रियांच्या, दलितांच्या मुक्ती लढयाचे पहिले पाऊल, शिक्षण म्हणजे सामाजिक क्रांतीची तयारी असा महात्मा जोतिबा फुले यांचा दृष्टिकोन होता.

### ३.२ प्राचीन काळातील शिक्षण पद्धती

अश्मयुगीन कालखंडापासून मानवी जीवनात शिक्षण पद्धती रुजलेली आहे. प्रथमतः मानवी जीवन सदैव धोक्यात असे. मानव शारीरिकदृष्ट्याही अत्यंत दुर्बल प्राणी होता. स्वसंरक्षणासाठी त्याला सभोवतालच्या भौतिक परिस्थितीशी सामना करावा लागला. मानवाने आपल्या बुद्धी कौशल्याच्या आधारे हत्यारे व उपकरणांचा वापर करून विरोधी शक्तींशी झगडा करून आपले जीवन सुखी करण्याचा प्रयत्न केला. सुखोपभोगांसाठी मानवाने निसर्गावर संस्कार केलेले नसून जगण्यासाठी आवश्यक म्हणून संघर्ष केला. या संघर्षातून तो अधिकाधिक प्रभावी बनला. त्यातून त्याचे जीवन समृद्ध होऊ लागले.

भारतीय समाज जीवनाची माहिती करून घेण्यासाठी वेदांना महत्त्व दिले जाते. वेद याचा अर्थ ज्ञान असा आहे.<sup>१</sup> हे ज्ञान पिढ्यान पिढ्या अखंड मौखिक परंपरेने चालत आले आहे म्हणून त्यास ‘आगम’ किंवा ‘ऋती’ म्हणतात. वेदांचा अर्थ स्पष्ट करणारे उपनिषद याचा अर्थ ‘कोणाजवळतरी बसणे’ हा शब्द उप+नि+सद् म्हणजे जवळ बसणे या धातूपासून निघाला असून त्याचा मूळ अर्थ गूढ ज्ञानाची शिक्षा घेण्यासाठी छात्राने गुरुजवळ बसणे हा आहे. प्राचीन काळी ज्ञान प्रसाराचे कार्य मुखोद्गताने केले जात असे. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञानाचा प्रसार केला जात असे. ऋग्वेदकाळात समाज व व्यक्ती यांचा अविरोध विकास घडवून आणण्यासाठी आश्रमव्यवस्था जीवनपद्धती स्विकारली. या आश्रमव्यवस्थेत गुरुगृही राहून शिष्याला ज्ञान प्राप्ती करावी लागे. या ठिकाणी मुख्यत्वे धार्मिक तसेच वेदविद्येबरोबर इतर



विद्याही शिकविल्या जात. या गुरुकुल शिक्षणपद्धतीत शिस्तही होती. नालंदा, तक्षशिला सारखी मोठी विद्यापीठे अस्तित्वात होती या विद्यापीठातून भारतीयांबरोबर अनेक परकिय विद्यार्थी शिक्षण घेत होते.

### ३.३ मध्ययुगीन काळातील शिक्षण पद्धती

मध्ययुगीन समाजात श्रेणीबद्ध जातीसंस्था होती. त्यामुळे वरिष्ठ वर्गांनाच शिक्षणाचे विशेषाधिकार होते. त्याच वर्गाची शिक्षणात मक्तेदारी होती. कनिष्ठ जाती शिक्षणापासून वंचित होत्या. त्याकाळी प्रजेच्या शिक्षणाची गणना सरकारच्या कर्तव्यात होत नव्हती. शिक्षण हे मुख्यतः धार्मिक व पारंपारिक स्वरूपाचे होते. यामध्ये लष्करी शिक्षण, व्यावहारिक शिक्षण आणि धार्मिक शिक्षण असे तीन भाग होते. लष्करी शिक्षण मल्लविद्या व युद्धोपयोगी हत्यार वापरणे असे होते. व्यावहारिक शिक्षण बाळबोध मोडी, लेखनवाचन, उजळणी, हिशेब इत्यादी प्रकारचे होते. धार्मिक शिक्षण व्याकरण, न्याय, ज्योतिष, धर्मशास्त्र, वेद इत्यादी विषयांचे शिक्षण दिले जात. मोठी खेडी व शहरातून मुलांना शिक्षण देणाऱ्या खाजगी शाळा असत. त्यांना 'तात्या-पंतोजीच्या शाळा' म्हणून संबोधले जाई. या शाळा देऊळ, चावडी यासारख्या सार्वजनिक ठिकाणी भरत असत. हस्तलिखित पोथ्यांच्या सहाय्याने मुलांना शिकविले जात असे. पाठांतराला या शाळांमधून विशेष महत्त्व दिले जाई. मोठ्या गावांमध्ये या शाळातील विद्यार्थ्यांची संख्या पाचपंचवीस असे. श्रीमंत व्यक्ती आपल्या मुलांना शाळेत न पाठवता पदरी मनुष्य बाळगून आपल्या मुलांना शिक्षण देत असत. एकाच वर्गात शिक्षण देण्याची पद्धत होती. पुरुषांप्रमाणे उच्चकुळातील स्त्रियांही शिक्षण घेत असत.<sup>२</sup>

शिक्षण घेण्यात ब्राम्हण मुले मोठ्या प्रमाणावर असल्याने धार्मिक शिक्षणावर भर होता. ब्राम्हणास सरकारच्या आश्रयाने वेदशाळा व संस्कृत पाठशाळा चालविण्यास अधिकार होता. पेशवाईच्या उत्तरार्धात पेशव्यांनी विद्वानांना वार्षिक दक्षिणा वाटण्यास सुरुवात केली. प्रारंभीच्या काळात विद्वानांची परीक्षा घेवून त्यांच्या विद्वत्तेप्रमाणे दक्षिणा दिली जात असे. परंतु श्रावण महिन्यात विद्वान ब्राम्हणांना दक्षिणा दिल्या जावू लागल्याने त्यास दानधर्माचे स्वरूप प्राप्त झाले. सुरुवातीस दक्षिणेची रक्कम कमी होती परंतु ती नानासाहेब पेशव्यांच्या कारकिर्दीत अठरा लाखांवर गेली.<sup>३</sup> या दक्षिणेच्या आशेने तरुण लोक विद्या शिकू लागल्याने नव्या पाठशाळा स्थापण्यास उत्तेजन मिळाले.

मुस्लिम शिक्षण पद्धतीत प्राथमिक शिक्षण देणाऱ्या संस्थांना मखतब आणि उच्च शिक्षण देणाऱ्या संस्थांना 'मदरसा' म्हणत. मुस्लिम शिक्षणपद्धतीत परंपरागत धार्मिकता हे मुलभूत वैशिष्ट्य होते. अभ्यासक्रमात परंपरागत धार्मिक शिक्षण व तर्कशुद्ध विज्ञानावर भर होता. प्राथमिक शिक्षण लोकांच्या दानधर्मातून चालत मदरसांसाठी सुलतान किंवा दरबारी लोकांची मदत असे. मध्ययुगीन मुस्लीम मदरसातील शिक्षण घोकंपट्टी, चर्चा आणि शिकविलेले पत्र लिहण्यावर आधारित होते. परिसंवाद शिक्षणाचा अविभाज्य भाग होता.<sup>५</sup> मुस्लिम समाजात जातीसंस्था रूढ नव्हती, परंतु प्रादेशिक विभागाचा प्रभाव होता.

मध्ययुगीन काळात शिक्षण उच्चवर्गीयांसाठी असल्याने इतर व्यवसाय करणाऱ्या लोकांना त्याचा उपयोग नव्हता. म्हणून या काळात शिक्षणाचा प्रसार झाला नाही.

### ३.४ आधुनिक काळातील शिक्षणपद्धती

ईस्ट इंडिया कंपनीच्या हाती भारताची सत्ता आल्यानंतर त्यांनी आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात केल्याचे दिसते. वॉरन हेस्टिंग्ज याने १७७२मध्ये कलकत्यास 'कलकत्ता मदरसा' नावाची संस्था स्थापन केली होती.<sup>५</sup> यानंतर विल्यम जोन्स, डंकन यासारख्या इंग्रज गृहस्थांनी संस्कृत विद्येचा अभ्यास करणाऱ्या संस्था काढल्या. ख्रिश्चन धर्मप्रसारकांनी या प्राचीन स्वरूपाच्या शिक्षण पद्धतीच्या पुनरुज्जीवनावर टिका करून इंग्रजी माध्यमाद्वारे पाश्चात्य साहित्य व ख्रिश्चन विचारांचा प्रसार करण्यावर जास्त जोर दिला. सन १८०० मध्ये वेलस्लीने कंपनीच्या प्रशासकिय अधिकाऱ्यांना शिक्षण देण्यासाठी कलकत्ता येथे फोर्ट विलियम कॉलेजची स्थापना केली.<sup>६</sup>

महाराष्ट्रातील आधुनिक शिक्षणाची सुरुवात ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी १९व्या शतकात प्रथम केली. इ.स.१८१३ च्या सनदी कायद्यात भारतीय लोकांच्या शिक्षणासाठी कंपनीने दरवर्षी एक लाख रुपये खर्च करावेत अशी तरतूद असल्याने भारतात आधुनिक शिक्षणाच्या प्रसारास चालना मिळाली. त्या अनुषंगाने शाळांची निर्मिती झाली. महाराष्ट्रात ब्रिटिश राजवटीत सार्वत्रिक शिक्षणप्रसाराला सुरुवात झाली. सर्व जातीधर्मातील लोकांना शिक्षणाची दारे खुली झाली. पुढे १८१३ च्या सनदी कायद्याने शिक्षणाची जबाबदारी सरकारने स्विकारून शिक्षण प्रसारास चालना दिली. मुंबई प्रांताचा गव्हर्नर एलफिन्स्टन याने मुंबई प्रांतात शिक्षणाचा प्रसार करण्यासाठी सन १८१५ मध्ये मुंबई येथे 'बॉम्बे एज्युकेशन सोसायटी' या संस्थेची स्थापना

केली. या कंपनीच्या नियंत्रणाखालील प्रदेशात राहणाऱ्या गरीब लोकांमध्ये शिक्षणाचा प्रसार करणे हा या संस्थेचा हेतू होता. एलीफस्टन हे या संस्थेचे प्रमुख व अध्यक्ष होते. या संस्थेमार्फत त्यांनी मुंबई, भडोच व ठाणे या ठिकाणी शाळा सुरू केल्या. इ.स.१८२० मध्ये एलफिन्स्टन यांच्या प्रेरणेतून देशी भाषेतून ग्रंथ निर्मिती करण्यासाठी 'दि नेटिव्ह स्कूल अँड स्कूल बुक कमिटी' ही संस्था स्थापन करण्यात आली. त्यातूनच गुजराती व मराठी भाषेत इंग्रजी पुस्तकांची भाषांतरे करणेत आली. मुंबई येथे सन १८२४ मध्ये इंग्रजी शाळेची स्थापना झाली त्याच शाळेला पुढे 'एलफिन्स्टन हायस्कूल' नाव देण्यात आले. या काळात सरकारने प्राथमिक शिक्षणावर भर दिला. मराठी भाषेतून पाश्चात्य व भाषा यांचा अभ्यासक्रम शिकविला जाई. या अभ्यासक्रमामध्ये लिहिणे, वाचणे, अंकगणित, भूगोल, ज्योतिषशास्त्र, बीजगणित, भूमिती, भारताचा व इंग्लंडचा इतिहास इत्यादी विषय होते. इ.स.१८३४ मध्ये मुंबईत 'एलफिन्स्टन कॉलेज' सुरू झाले. एलफिन्स्टनने इ.स.१८२१ मध्ये पुणे येथे संस्कृत कॉलेज सुरू केले. या कॉलेजमधून वेद, वैद्यक, तर्क, न्याय, व्याकरण, ज्योतिष, कायदा, गणित, आयुर्वेद, धर्मशास्त्र इत्यादी विषयांचे शिक्षण दिले जात असे संस्कृत व मराठी हे शिक्षणाचे माध्यम होते. इ.स.१८५१ मध्ये संस्कृत कॉलेजचे नाव बदलून 'पुना कॉलेज' ठेवण्यात आले. इ.स.१८६२ मध्ये या महाविद्यालयाचे दोन भाग करण्यात आले. इंग्रजीतून उच्चशिक्षण देणाऱ्या कॉलेजला 'डेक्कन कॉलेज' व मराठीतून उच्च शिक्षण देणाऱ्या कॉलेजला 'व्हर्नाक्युलर कॉलेज' असे नाव देण्यात आले. पुढे व्हर्नाक्युलर कॉलेजचे सन १८६५ मध्ये 'ट्रेनिंग कॉलेज फॉर मेन' असे रूपांतर करण्यात आले. डेक्कन कॉलेजमधून लोकमान्य टिळक, आगरकर, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर यासारख्या विद्वानांनी शिक्षण घेतले. इ.स.१८४० पर्यंत मुंबई इलाख्यात ११५ प्राथमिक शाळा सुरू झाल्या.<sup>९</sup>

महाराष्ट्रातील शिक्षणाला निश्चित दिशा देण्यासाठी व शैक्षणिक प्रसारात सुसुत्रता आणण्यासाठी ब्रिटीश शासनाने इ.स.१८४० मध्ये मुंबई येथे 'बोर्ड ऑफ एज्युकेशन' हे मंडळ स्थापन केले त्यात तीन सरकारी व तीन बॉम्बे नेटिव्ह एज्युकेशन सोसायटीचे प्रतिनिधी होते. हे मंडळ १५ वर्षे कार्यरत राहिले या मंडळामार्फत शाळा सुरू करणे, त्यांना मान्यता देणे, इयत्तानुसार अभ्यासक्रम तयार करणे, अशी कार्यप्रणाली राबविली. शाळा तपासणीसाठी मुंबई इलाख्याचे तीन विभाग पाडून प्रत्येक विभागावर 'सुपरिटेण्डन्ट' हा अधिकारी नेमला. महाराष्ट्रात

शैक्षणिक प्रगती घडवून आणण्यात या मंडळाचा सहभाग मोठा होता. त्यामुळे महाराष्ट्रात अनेक इंग्रजी व मराठी शाळा सुरू झाल्या.<sup>८</sup> मुंबई इलाख्यात शैक्षणिक प्रचार व महत्त्व वाढविण्यासाठी दर्पण, प्रभाकर, ज्ञानोदय, ज्ञानप्रकाश, निबंधमाला इत्यादी वृत्तपत्रांचा वाटा मोलाचा ठरला. ख्रिश्चन मिशनऱ्यांनी खेडेगावात शिक्षण प्रसार केला तसेच अमेरिकन मिशनरी सोसायटीने सन १८२४ मध्ये महाराष्ट्रात मुलींची पहिली शाळा सुरू केली. पुढे पुणे, अहमदनगर, राजकोट व सुरत या ठिकाणी शाळा सुरू केल्या. इ.स.१८४५ मध्ये लोकवर्गणी जमा करून व सरकारच्या सहाय्याने मुंबई इलाख्यात मुंबई येथे वैद्यकिय महाविद्यालय सुरू केले सर रॉबर्ट ग्रॅट या गव्हर्नरचे नाव या वैद्यकिय महाविद्यालयाला देण्यात आले. इ.स.१८५४ च्या चार्ल्स वुडच्या शिक्षणविषयक खलित्यानुसार १८५५ मध्ये मुंबई येथे शिक्षण खात्याची स्थापना करण्यात आली. या खलित्यामुळे १८५७ मध्ये कलकत्ता, मद्रास व मुंबई येथे विद्यापीठांची स्थापना करण्यात आली. प्रत्येक प्रांतात शिक्षण खात्याचा संचालक नेमून इन्स्पेक्टर व डेप्युटी इन्स्पेक्टरच्या नेमणूका केल्या या शिक्षणाने महाराष्ट्रातील शिक्षणाचा चेहरा मोहरा बदलायला सुरुवात झाली. प्रत्येक जिल्हयासाठी शिक्षण उपनिरिक्षकाची नेमणूक करण्यात आली. शहरातील शिक्षणाची जबाबदारी नगरपालिकांवर सोपवून शैक्षणिक बाबींवर उपनिरिक्षक देखरेख करत.<sup>९</sup>

### ३.५ महाबळेश्वर शहरातील शिक्षणाची पार्श्वभूमी

सहयाद्री डोंगर रांगांमध्ये समुद्रसपाटीपासून सुमारे ४७०० फुट उंचीवर महाबळेश्वर हे शहर वसलेले आहे. या शहराचे महत्त्व ब्रिटिशांपासून वाढीस लागले. इ.स.१८२८ मध्ये सर जॉन माल्कम महाबळेश्वरात आले. तेथील हवामान, उंच डोंगर यामुळे त्यांनी तेथे निवास केला. त्यांच्या नावावरून 'माल्कम पेठ' वसविली गेली. इ.स.१८६४ मध्ये मुंबईचे गव्हर्नर नामदार लॉर्ड रे महाबळेश्वरला फिरायला आले होते. त्यांच्या सोबत त्यांच्या पत्नी लेडी रे याही होत्या. त्यांच्या हस्ते इमारतीचे उद्घाटन करून त्या ठिकाणी ब्रिटिश राजवटीतील सातारा जिल्हयातील पहिली शाळा सुरू करण्यात आली. या शाळेत इयत्ता पाचवीपर्यंत वर्ग भरविले जात. महाबळेश्वर शहरात नगरपालिकेच्या एकूण पाच शाळा, एक माध्यमिक हायस्कूल, एक ज्युनिअर कॉलेज व एक वरिष्ठ महाविद्यालय आहे. नगरपालिकेच्या नियंत्रणाखाली या शाळा चालविल्या जातात. तसेच नगरपालिकेच्या सर्व मराठी शाळांमध्ये पूर्व

प्राथमिक शाळा चालविल्या जातात. याशिवाय महाबळेश्वर शहरात खाजगी माध्यमिक शाळा आहेत.

एकंदरीत महाबळेश्वर शहरात ब्रिटिश कालखंडापासून शिक्षणाचा प्रसार सुरू झाला. नगरपालिकेमार्फत बालवाडी ते महाविद्यालयापर्यंत शिक्षण दिले जाते तसेच खाजगी शाळांमार्फतही शहरात ज्ञान दानाचे कार्य केले जाते.

### ३.६ पूर्व प्राथमिक शिक्षण

स्वातंत्र्योत्तर काळात महाबळेश्वरमध्ये पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात झाली. सन १९५८ पासून महिला मंडळामार्फत शाळा क्र.१ व २ या ठिकाणी बालवाडी वर्ग सुरू करणेत आले. या बालवाडी वर्गाकरीता सन १९५८ पासूनच नगरपालिकेने अनुदान देणे सुरू केले.<sup>१०</sup> दरवर्षी नगरपालिकेमार्फत बालवाडी वर्गास अनुदान दिले जाते. या वर्गाकरिता शैक्षणिक व खेळाच्या साहित्याकरिता आर्थिक मदत केली जाते. सन १९६१ मध्ये २००००. तर १९७७ मध्ये नगरपालिकेने बालक मंदिरास ७००००. अनुदान दिले.<sup>११</sup> समाजातील समाजसुधारकांची प्रेरणा व महाबळेश्वर मधील पूर्वप्राथमिक शिक्षणाची गरज ओळखून समाजातील शिक्षणाची आवड असणाऱ्या महिला मंडळांनी महाबळेश्वरात पूर्वप्राथमिक शाळा सुरू केल्या. या त्यांच्या प्रेरणेतून महाबळेश्वर नगरपालिकेने १९९२ मध्ये ज्या भागात नगरपालिकेच्या शाळा आहेत तेथे व ज्या भागात पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची गरज आहे अशा भागात पूर्व प्राथमिक शाळा सुरू करण्याचा ठराव मंजूर केला. 'गरज तेथे बालवाडी' हे धोरण राबवून बालवाडी वर्ग सुरू केले.<sup>१२</sup> या बालवाडी वर्गासाठी मुलांची संख्या वाढविण्यासाठी मुलांना नियमित खाऊ वाटप केला जाऊ लागला. शैक्षणिक साहित्याचा पुरवठा केला जाऊ लागला. या बालवाडी वर्गासाठी प्रशिक्षित शिक्षकांची गरज ओळखून नगरपालिकेने जिल्हा सेवा योजना अधिकारी सातारा यांचेकडून यादी मागवून प्रशिक्षित बालवाडी शिक्षिकांची भरती केली. याकरीता बालवाडी शिक्षिकांसाठी माँटेसरी कोर्स असल्यास ५०० रु. व अप्रशिक्षित असलेल्या शिक्षिकास ४०० रु. मानधन निश्चित केले तसेच सेविकांसाठी साक्षर ही शैक्षणिक पात्रता ठरविण्यात आली. त्यांना ३०० रु. मानधन निश्चित करणेत आले.<sup>१३</sup>

सन १९९२ पासून बालवाडी वर्ग नगरपालिकेकडे वर्ग केले. या वर्गांना स्वतंत्र वर्ग खोल्या बांधण्याकरिता नगरपालिका फंडातून त्याची तरतूद करणेत आली. नगरपालिकेने

आपल्या शाळा क्र.१ ते ५ या सर्वच शाळांमध्ये बालवाडी वर्ग सुरु केले शाळा क्र.३ ही नगरपालिकेची उर्दू माध्यमाची शाळा असून या शाळेत अनेक वर्षांपासून 'मजलिसे तलीमो तरक्की' महाबळेश्वर या संस्थेमार्फत 'गुलशन-ए- अल्ताफ' या नावाने बालवाडी वर्ग चालविले जात होते. या संस्थेस नगरपालिकेने शाळा क्र.३ या ठिकाणी कायम स्वरूपी बालवाडी वर्ग चालविणेस मान्यता दिली. या वर्गाकरिता नगरपालिकेने इमारत बांधकामासाठी ६,९०,६०५ रुपयांच्या अंदाजपत्रकीय रकमेला प्रशासकिय मंजूरी देणेत आली.<sup>१४</sup>

नगरपालिकेने सुरु केलेल्या बालवाडी वर्गातील मुले आर्थिकदृष्ट्या मागास व दुर्बल घटकांतील असल्यामुळे या मुलांचे शैक्षणिक नुकसान होऊ नये त्यांची कुचंबणा होऊ नये व ही मुले शिक्षणापासून वंचित राहू नयेत म्हणून बालवाडी वर्गातील मुलांना खाऊ, शैक्षणिक साहित्य, खेळणी उपलब्ध व्हावीत यासाठी नगरपालिकेने प्रत्येक वर्गाकरिता १०,००० रु. ची आर्थिक मदत दिली.<sup>१५</sup> या बालवाडीतील मुलांना विविध खेळण्यांचा वापर करून हसत खेळत शैक्षणिक अनुभव दिले जातात. मुलांना वर्गात न शिकवता बाहेर परिसरात नेऊन शिक्षण दिले जाते. खेळ, गोष्टी, गाणी, बडबड गीते यामार्फत मुलांना शिक्षण दिले जाते त्यामुळे भयमुक्त व आनंददायी शिक्षणाची प्रेरणा मिळते. प्रत्येक शाळेत मुलांकरिता घसरगुंडी, घोडा, सायकल, छोटे बॉल इत्यादी खेळणी आहेत. प्रत्येक शाळेकरिता एक प्रशिक्षित शिक्षिका व मदतनीस कार्यरत आहेत. नगरपालिकेचे एकूण ५ बालवाडीवर्ग असून या वर्गाकरिता ५ शिक्षिका व ५ मदतनीस कार्यरत आहेत.<sup>१६</sup> महाबळेश्वर गिरीस्थान नगरपरिषद पुरस्कृत व महाबळेश्वर एज्युकेशन सोसायटी संचलित केजी पासून इंग्लिश मिडिअम स्कूल सुरु करण्यात आले. या वर्गाकरिता नगरपालिकेमार्फत खेळाचे मैदान, इमारत, बेंचेस, फर्निचर व लायब्ररी उपलब्ध करून देणेत आली. महाबळेश्वरात इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण देणाऱ्या खाजगी शाळा आहेत. त्यांची फी जादा आहे. लोकांचा इंग्रजी माध्यमातून मुलांना शिक्षण देण्याचा ओढा पाहता महाबळेश्वरातील गरीब लोकांना आपल्या मुलांना इंग्रजी माध्यमातून शाळा शिकविणे अशक्य होते. म्हणून नगरपालिकेने खाजगी संस्थेस सहकार्य देवून गरीब विद्यार्थ्यांना इंग्रजी माध्यमातून शाळा शिकण्याचा मार्ग मोकळा करून दिला.<sup>१७</sup>

### ३.७ प्राथमिक शिक्षण

सहयाद्रीच्या रांगांमध्ये अतिदुर्गम भागात महाबळेश्वर वसले आहे. या शहरात शिक्षणाची परंपरा सुरु झाली ती ब्रिटिश आगमनाने ब्रिटिशांनी या शहरात आपली वसाहत निर्माण केल्यानंतर या शहरामध्ये शिक्षणाची पाया भरणी केली येथील लोकांना शिक्षण देण्यासाठी ब्रिटिशांनी मराठी शाळा इयत्ता तिसरीपर्यंत सुरुवातीच्या काळात सुरु केली. या शिक्षणप्रणालीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी शिक्षण विभागातील शिक्षणाधिकारी यांची नियुक्ती केली.<sup>१८</sup>

सरकारने सन १९२३ मध्ये सक्तीच्या मोफत प्राथमिक शिक्षणाचा कायदा पास केल्यानंतर जिल्हा स्कूल बोर्डाची स्थापना करणेत आली. या स्कूल बोर्डाकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने ५०० रू. अनुदान दिले<sup>१९</sup> तसेच या स्कूल बोर्डावर नगरपालिकेचा प्रतिनिधी म्हणून डॉ.व्ही.पी.साबणे यांची निवड केली होती.<sup>२०</sup> यातून नगरपालिकेने शिक्षणाबाबतची आपली जागृती दाखवून दिली. महाबळेश्वर सारख्या दुर्गम भागातील जनतेचा शिक्षणाच्या माध्यमातून विकास करण्याचे धोरण नगरपालिकेने सुरुवातीपासून स्विकारल्याचे दिसून येते.

शिक्षण मंडळाचा कारभार सुरळीत चालविण्यासाठी खालील प्रशासन यंत्रणा आहे.<sup>२१</sup>



शिक्षण मंडळाचा कारभार सुरळीत चालण्यासाठी ही प्रशासन यंत्रणा तयार करण्यात आली होती.

**३.७.१ गिरीस्थान नगरपालिका शिक्षण मंडळ महाबळेश्वर प्रशासन अधिकारी**

(सन १९७९ ते सन २००५ )

अ.न.	प्रशासन अधिकारी	शिक्षण	कालावधी
१.	श्री.एल.एस.जाधव	M.A., B.Ed	दि.१-११-१९७९ ते दि.४-२-१९८१ प्रभारी
२.	श्री. ए.बी.शिकलगार	B.A.,B.T.,B.P.Ed	दि.५-२-१९८१ ते दि.६-३-१९८२
३.	श्री.सी.जी. जाधव	B.A., B.T.	दि.६-३-१९८२ ते दि.७-११-१९८३
४.	श्री.एस.के.दरेकर	M.A., B.Ed	दि.८-११-१९८३ ते दि.७-७-१९८४प्रभारी
५.	श्री.डी.जी.वालावरकर	M.A., B.Ed	दि.८-७-१९८४ ते दि.१४-२-१९८५
६.	श्री. एस.के.दरेकर	M.A., B.Ed	दि.१५-२-१९८५ ते दि.२८-४-१९८५ प्रभारी
७.	श्री. ए.एस.माने	M.A., B.Ed	दि.२९-४-१९८५ ते दि.२७-६-१९८५प्रभारी
८.	श्री. एस.आर.कुलकर्णी	M.A., B.T	दि.२८-६-१९८५ ते दि.८-९-१९८५प्रभारी
९.	श्री. एस.पी.शेटे	M.A., B.Ed	दि.९-९-१९८५ ते दि.३१-३-१९८६
१०.	श्री.एस.के.निकम	M.A., B.Ed	दि.१-४-१९८६ ते दि.१०-६-१९८६प्रभारी
११.	श्री. व्ही.एस.फडतरे	BSc., B.Ed	दि.११-६-१९८६ ते दि.३१-५-१९८८
१२.	श्री. व्ही.बी.सरदार	M.A., B.Ed	दि.१-६-१९८८ ते दि.३०-७-१९९१
१३.	श्री. जे.जे.ननावरे	M.A., B.Ed	दि.४-७-१९९१ ते दि.१०-११-१९९१प्रभारी
१४.	श्री.एम.व्ही.शेंडे	M.A., B.Ed	दि.११-११-१९९१ ते दि.४-६-१९९७
१५.	श्री. एस.के.निकम	M.A., B.Ed	दि.१८-६-१९९७ ते दि.२३-८-१९९८प्रभारी
१६.	श्री. टी.एस.खैरमोडे	M.A., B.Ed	दि.२४-८-१९९८ ते दि.२७-२-१९९९
१७.	श्री. एस.के.निकम	M.A., B.Ed	दि.२८-२-१९९९ ते दि.१०-४-१९९९प्रभारी
१८.	श्री. एस.एम.पांढरपट्टे	M.A., M.Ed	दि.११-४-२००० ते दि.८-७-२००३
१९.	श्री. एस.एस.कुभार	B.A., B.Ed	दि.९-७-२००३ ते दि.३१-७-२००९
२०.	श्री. एस.डी.कारंडे	B.A., B.Ed	दि.१-८-२००९ ते दि.२०-६-२०१०प्रभारी
२१.	श्री. व्ही.के.पवार	B.A., B.P Ed	दि.२१-६-२०१० ते दि.२०-९-२०११
२२.	श्री. एस.डी.कारंडे	B.A., B.Ed	दि.१-१०-२०११ ते दि.३०-६-२०१३प्रभारी
२३.	श्री.व्ही.एस.फडतरे	B.Sc., BEd	दि.१-७-२०१३ ते आजपर्यंत**



### ३.७.२ शिक्षण मंडळ सभापती व उपसभापती <sup>२३</sup>

#### पदाधिकारी कार्यकाल

अ.न.	सभापती	उपसभापती	कार्यकाल
१.	श्री.नरेंद्र विष्णुपंत प्रभाळे	श्री.क्यामुद्दीन रोशन शेख	दि.२१-२-१९८९ ते दि.२१-६-१९९२
२.	कु. छाया बंडू साळुंखे	श्री.युसुफ हसन शेख	दि.२२-६-१९९२ ते दि.६-९-१९९८
३.	श्री.रमेश रूपचंद कदम	श्री.दिलीप जयवंत वागदरे	दि.७-९-१९९८ ते दि.२४-७-२००२
४.	श्री.शिवरतन भुरमल पल्लोड	श्री.फकीर मोहम्मद जाफर वलगे	दि.२५-७-२००२ ते दि.२-६-२००८ <sup>२३</sup>

### ३.७.३ नगरपालिका शिक्षण मंडळ अंदाजपत्रक (रूपये)

महाबळेश्वर नगरपालिका कार्यक्षेत्रात मराठी व उर्दू माध्यमाच्या एकुण ५ शाळांचा समावेश होतो. या शाळांकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेमार्फत आर्थिक योगदान दिले जाते. यातून गरजू विद्यार्थ्यांना पुस्तके, सर्व विद्यार्थ्यांसाठी मोफत गणवेश, बुट इत्यादीचे वाटप केले जाते. या नगरपालिकेच्या शिक्षण मंडळाचे अंदाजपत्रक दरवर्षी जाहीर होत असते.

अ.न.	वर्ष	जमा	खर्च
१.	२००० - २००१	४२१५०००रूपये	६०५७७५२रूपये
२.	२००१- २००२	४५६००००रूपये.	३५७७६२९रूपये
३.	२००३ -२००४	४०३७१४२रूपये.	४०२४९९६रूपये
४.	२००४ -२००५	४३२१०४५ रूपये	४१३२६८९रूपये <sup>२४</sup>

### ३.७.४ महाबळेश्वर शिक्षण मंडळ प्रत्यक्ष जमा -खर्च (रूपयामध्ये)

महाबळेश्वर नगरपालिकेने प्राथमिक शिक्षणाकरिता विकासात्मक धोरण अवलंबिल्यामुळे नगरपालिकेच्या शाळांचा भौतिक सुविधांबाबतचा विकास झालेला दिसून येतो. त्यामुळे नगरपालिकेच्या सर्व शाळांमध्ये सर्वसोयीयुक्त भौतिक सुविधा उपलब्ध आहेत. हे नगरपालिकेच्या प्रत्यक्ष जमाखर्चाच्या तपशीलावरून दिसून येते.

अ.न.	वर्ष	जमा(रु)	खर्च(रुपये)
१.	१९८७ - १९८८	९३९०३२	७९९७९९
२.	१९९२ - १९९३	१९९६६९२	१५५५२१०
३.	१९९३ - १९९४	१९१०६९३	१६९०६९६
४.	१९९६ - १९९७	२५०६३१८	२५०१२३७
५.	२००१ - २००२	४२१३९९६	३७९४०३६
६.	२००२ - २००३	४३१३०५३	४०५५३७९
७.	२००३ - २००४	४२५६५०६	४१७६२१७
८.	२००४ - २००५	४९४६८७६	४४६९७६५ <sup>२५</sup>

### ३.८ प्राथमिक शाळा

#### ३.८.१ प्राथमिक शाळा क्र.१

ब्रिटिश राजवटीत या शाळेची स्थापना सन १८६४ मध्ये झाली.<sup>२६</sup> या शाळेत इयत्ता ५ वी पर्यंतचे वर्ग चालत होते. त्यावेळी शाळेचा पट १५० होता. एक हेडमास्तर व ४ असिस्टंट शिक्षक होते. सुरुवातीला ही शाळा सरकारी इमारतीत भरत होती. सन १८८६ मध्ये म्युनिसिपल खर्चातून या शाळेकरिता इमारत बांधण्यात आली. मुंबईचे गव्हर्नर लॉर्ड रे महाबळेश्वरास फिरायला आले होते. त्यांच्या सोबत त्यांची पत्नी लेडी रे याही होत्या त्यांच्या हस्ते या नव्या इमारतीचा प्रवेशविधी करण्यात आला त्यामुळे या शाळेला लेडी रे स्कुल नाव देण्यात आले.<sup>२७</sup> या शाळेने सन १८६४ ते २०१४ असा १५० वर्षांचा अखंड प्रवास करून महाबळेश्वरवासियांना अनेक रत्ने दिलेली आहेत. सुरुवातीस ही शाळा म्युनिसिपल कमिटीच्या ताब्यात होती. या शाळेचा खर्च म्युनिसिपालीटीच्या उत्पन्नातून होत असे पुढे या शाळेचे 'जीवन शिक्षण विद्यामंदिर' म्हणून तिचे नामकरण करणेत आले ती महाबळेश्वर तालुक्याचे मध्यवर्ती शैक्षणिक केंद्र म्हणून उदयास आली. सन १९७९ मध्ये शिक्षण मंडळाची स्थापना झाल्यानंतर या शाळेचा कारभार तिच्यामार्फत चालविला जावू लागला.

या शाळेचा विस्तार वाढू लागल्याने नवीन इमारतीची गरज भासू लागली. याकरिता नगरपालिकेने शाळेच्या इमारत बांधकामासाठी फंड उभा करणेकरिता ९ सदस्यांची कमिटी स्थापन करण्यात आली. या कमिटीमध्ये डॉ.घुले, डी.बी. अंकलेसरीया. आर. डी. दीक्षित, एच.एन. कोमटी, एस.टी. भिसे, ए.आय. शेख, व्ही.व्ही.डोईभोडे, के.ए.नालबंद, के.टी.सातारावाला इ.सदस्य होते.<sup>२८</sup> या शाळेच्या इमारतीचे बांधकाम १९९२ मध्ये पूर्ण होवून या शाळेला नवीन इमारत प्राप्त झाली या इमारतीत स्वच्छ पिण्याचे पाणी, सुसज्जवर्ग खोल्या, विद्यार्थ्यांकरिता स्वतंत्र स्वच्छता गृह, संगणक कक्ष इ. भौतिक सुविधा उपलब्ध झाल्या.

शाळेचा परिसर आनंददायी असून मुख्यबाजार पेठेत शाळेची भव्य इमारत असल्याने ही शाळा विद्यार्थ्यांचे विशेष आकर्षण असते. या शाळेच्या इमारतीवरील भिंतीवर विविध मजकुर लिहिल्याने व्हरांडा वाचनीय आहे. शाळेमध्ये इयत्ता १ ली ते ७ वी पर्यंतचे वर्ग असून शाळेचा पट १५२ आहे. शाळेत ६ शिक्षक कार्यरत असून सेमी इंग्रजी माध्यमातून अध्यापन केले जाते. विद्यार्थ्यांकरिता मोफत गणवेश, मोफत पाठ्यपुस्तक वितरण केले जाते. आदर्श परिपाठ मराठी, हिंदी, इंग्रजी अशा तिन्ही भाषेत सादर केला जातो. शाळेची शिस्त, विविध स्पर्धा परिक्षामधील यश ही शाळेची गुणवत्ता सिद्ध करतात.<sup>२९</sup> शाळेमध्ये स्वतंत्र संगणक कक्ष असून स्वतंत्र संगणक शिक्षिका आहेत. विद्यार्थी उत्तम प्रकारे संगणक चालवितात. शाळेमध्ये आकर्षक वर्गखोल्या, मेहनती व प्रामाणिक कार्यकुशल शिक्षक वर्ग, शैक्षणिक गुणवत्तेत वाढ, पटसंख्येत वाढ, स्पर्धा परिक्षामधील यश संपादन करणेसाठी शाळेचा सर्व स्टाफ प्रामाणिकपणे कार्यरत आहे.<sup>३०</sup>

शाळेत वृक्षारोपन, सांस्कृतिक कार्यक्रम, क्रीडा स्पर्धा, आरोग्य शिबीर इत्यादी विविध कार्यक्रम आयोजित केले जातात. आदर्श परिपाठ, शालेय मंत्रिमंडळ, बालसभा, शैक्षणिक सहली, जादा मार्गदर्शनवर्ग, आकर्षक वर्ग सजावट, बहुरंगी कवायत, फिरती सुंदर बाग, हस्तलिखित, वार्षिक स्नेहसंमेलन, शिक्षक पालक सभा, प्रश्नमंजूषा, बालनाटय, शैक्षणिक साहित्य निर्मिती, मूल्यशिक्षण, सेमी इंग्रजी, बँडपथक, सुसज्ज संगणक कक्ष, गती मंच विविध स्पर्धा ही या शाळेची वैशिष्ट्ये आहेत.<sup>३१</sup>

### ३.८.२ शाळा क्रं.२ :-

नगरपालिकेने मुलींच्या शिक्षणाची गरज ओळखून ३ मार्च १९९५ रोजी मुलींसाठी स्वतंत्र शाळा स्थापन केली.<sup>३२</sup> सुरुवातीस ही शाळा स्टॅण्ड जवळ भरत होती. मुलींना शिक्षणासाठी प्रेरणा

मिळावी म्हणून नगरपालिकेने या शाळेमार्फत विविध उपक्रम राबविले. यासाठी इनर व्हिल क्लब व रोटरी क्लब यांचे सहकार्य घेतले जाते. रे गार्डनवर मुलींच्या प्राथमिक शाळेच्या इमारतीसाठी नगरपालिकेने ३८,४१५ रु.मंजूर केले.<sup>३३</sup> शाळा क्र.१ च्या पाठीमागे दानशूर पेटीट यांनी मुलींच्या शाळेसाठी इमारत बांधकामासाठी जागा दिली. तेथे नगरपालिकेने २००४ मध्ये स्वतंत्र इमारतीचे बांधकाम केले. तर नगरपालिकेच्या आरक्षित भूखंडातून नगरपालिकेने १८ गुंठे जागा या शाळेच्या ग्राऊंडसाठी उपलब्ध करून दिली आहे. या शाळेत इ.१ ली ते ७ वी पर्यंतचे मुलींचे वर्ग आहेत. या शाळेत ६ शिक्षक कार्यरत असून सन १९९१ मध्ये शाळेचा पट ३१६ एवढा होता.<sup>३४</sup>

या शाळेत विविध उपक्रम राबविले जातात.सन २००२ साली नगरपालिकेने राबविलेलला. 'एक मुल, एक झाड' हा उपक्रम या शाळेने राबवून वृक्ष संवर्धनासाठी योगदान दिले. हिरडा नाका येथे जांभूळ, हिरडा, बेहडा इत्यादीची १५० जंगली झाडे लावली. शाळेच्या भिंती बोलक्या असून शाळेचा परिसर आकर्षक बनविला आहे. सर्व भौतिक सुविधा या शाळेत उपलब्ध आहेत. पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृह, सुसज्ज वर्ग खोल्या, संगणक विभाग, बॅण्ड पथक, लेझीम पथक, ग्रंथालय तसेच विविध परीक्षामधील मुलींचे योगदान ही शाळेची वैशिष्ट्ये आहेत. मोफत शिक्षण, मोफत गणवेश, पोषक आहाराचे वाटप शाळेत केले जाते. क्रीडा स्पर्धा, योगासने, लेझीम, साहित्य, कवायत, बॅण्ड पथक इत्यादी स्पर्धेत भाग घेऊन शाळेचा नावलौकिक वाढविला जातो. तालुका व जिल्हा क्रीडा स्पर्धेत भाग घेऊन मुलींच्या अंगी असलेल्या खिलाडू वृत्तीला वाव दिला जातो. तसेच दरवर्षी ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर यांचेमार्फत शासकीय आरोग्य तपासणी केली जाते. राष्ट्रीय कार्यक्रमात सहभाग घेऊन तो शंभर टक्के यशस्वीरित्या राबविण्यात शाळेतर्फे मदत केली जाते.<sup>३५</sup>

### ३.८.३ शाळा नं.३ :-

शाळा नं.३ या शाळेची स्थापना १७ फेब्रुवारी १९३० रोजी झाली.<sup>३६</sup> ही शाळा पूर्वी जामा मशीद, केरला बेकरी, पूनम चौक अशा विविध ठिकाणी भरत होती. सन १९७९ मध्ये ही शाळा नगरपालिकेकडे वर्ग झाल्यानंतर ती स्कूल मोहल्ला परिसरात भरविली जात आहे. सुरुवातीपासून या शाळेत इ.१ ली ते ७ वी पर्यंतचे वर्ग सुरू आहेत. या शाळेत एकूण २१० विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. ही शाळा अल्पभाषिक(उर्दू) असल्याने मुस्लिम समाजातील मुलां-मुलींची मोठया प्रमाणावर शिक्षणाची सोय झालेली आहे. त्यामुळे अनेक विद्यार्थी वैद्यकीय, तंत्रज्ञान, कॉमर्स,

व्यवसाय व विज्ञान क्षेत्रात उच्च पदावर कार्यरत आहेत. या शाळेत गरजू व गरीब विद्यार्थ्यांसाठी प्राथमिक शिक्षण पूर्ण करण्याची संधी उपलब्ध झालेली आहे.<sup>३७</sup>

या शाळेची स्वतःची इमारत असून त्याचे बांधकाम नगरपालिकेने पूर्ण केलेले आहे. या शाळेत आणखी दोन खोल्यांचे बांधकाम करण्याकरिता ज्योती एंटरप्रायझेस पाचगणी यांना १,५०,३५१.५६ रूपयाचे टेंडर मंजूर केले होते.<sup>३८</sup> या इमारतीत आठ वर्ग खोल्या, मुख्याध्यापक कक्ष, संगणक कक्ष, असे १० खोल्या आहेत. विद्यार्थ्यांकरिता स्वतंत्र शौचालयाची सोय आहे. वर्गात बसण्यास बेंचेस, पाणीपुरवठ्यासाठी नगरपालिकेची नळ कनेक्शन आहे. त्यासाठी ४ हजार लिटर क्षमतेची टाकी बांधण्यात आलेली आहे. मुलांना खेळण्यासाठी क्रिकेट किट, व्हॉलिबॉल, फुटबॉल, बॉल, रोप इत्यादी साहित्य उपलब्ध करून दिलेले आहे.

शाळेत एक मुख्याध्यापक व सहा उपशिक्षक कार्यरत असून शैक्षणिक विकासाबरोबर क्रीडास्पर्धा, योगासने, लेझीम, कवायत, बँडपथक इत्यादी तालुका स्तरीय सांस्कृतिक कार्यक्रम राबविले जातात. समाजप्रबोधनाचे कार्यक्रम राबविले जातात. स्वच्छतेबाबत जागृती केली जाते. वार्षिक स्नेहसंमेलन दरवर्षी घेतले जाते. तालुका व शाळा पातळीवर क्रीडा स्पर्धांचे आयोजन करून मुलांच्या शारीरिक व नेतृत्व गुणांच्या वाढीसाठी प्रयत्न केले जातात. तालुका व जिल्हास्तरीय विज्ञान प्रदर्शनात दरवर्षी सहभाग घेऊन विद्यार्थ्यांच्या संशोधक वृत्तीला चालना दिली जाते. दरवर्षी ग्रामीण रुग्णालयातर्फे आरोग्य तपासणी शिबीरांचे आयोजन करून विद्यार्थ्यांची शारीरिक तपासणी केली जाते. शाळेत स्वतंत्र शिक्षक व ग्रंथालय असून त्यामध्ये साहित्य, गोष्टी, नेत्यांची माहिती, जनरल नॉलेज, धार्मिक समाजप्रबोधनपर, विश्वकोष इत्यादी विषयावरील मराठी, हिंदी, इंग्रजी अशा भाषेतील जवळपास ३५० पुस्तके आहेत.

शिक्षक डायरीमध्ये शाळेच्या वार्षिक नियोजनासंबंधाच्या सर्व नोंदी आहेत. वार्षिक नियोजन, घटक नियोजन, महिना निहाय नियोजन, शैक्षणिक उपक्रम, जयंत्या, बालसभा इत्यादींचे नियोजन करून त्यानुसार मुलांना मार्गदर्शन करून कार्यवाही केली जाते. तसेच हरित महाबळेश्वर अभियान, वृक्षारोपण कार्यक्रम, प्लॅस्टिक निर्मूलन, टाकाऊ वस्तूपासून टिकाऊ वस्तू बनविणे इत्यादी कार्यक्रमांतर्गत विद्यार्थ्यांमध्ये जागृती केली जाते. गुणवत्ता विकासासाठी शैक्षणिक साहित्याचा वापर केला जातो. दरवर्षी विद्यार्थ्यांची सहल आयोजित केली जाते.<sup>३९</sup>

### ३.८.४ शाळा क्र.४

सन १९४५ मध्ये रांजणवाडी गावात शाळा क्र.४ म्हणून ही शाळा स्थापन झाली.<sup>४०</sup> या शाळेत इ.१ ली ते इ.४थी पर्यंतचे वर्ग आहेत. ही शाळा सुरुवातीस उर्दू माध्यमाची एकमेव शाळा म्हणून शाळा क्र.३ या शाळेत एकत्रितरित्या भरत होती. रांजणवाडी या ठिकाणी सुरुवातीस ही शाळा गावातील मदरसामध्ये भरत होती. गावातील दानशूर व्यक्ती पटेल कुटुंबियानी स्वतःच्या मालकीची १० गुंठे जागा शाळेसाठी दान केली. तेथे गावातील लोकांनी श्रमदानातून शाळेची इमारत बांधली.<sup>४१</sup> या शाळेच्या इमारतीच्या कंपाऊडसाठी नगरपालिकेने ३९,४१५ रुपये मंजूर करून कंपाऊड बांधून दिले.<sup>४२</sup> यात १९७९ मध्ये ही शाळा नगरपालिकेच्या शिक्षण मंडळाकडे वर्ग झाल्यानंतर या शाळेत पाणी, लाईट, वर्ग खोल्याचे पावसापासून बचाव करण्यासाठी झडप बांधणी, शाळेचे कंपाऊड, स्वच्छतागृह इत्यादी भौतिक सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. या शाळेत स्वतंत्र ग्रंथालय असून कविता, गोष्टी, आत्मचरित्र, वैज्ञानिक प्रयोग इत्यादी विषयांची २५० पुस्तके उपलब्ध आहेत. तसेच सुसज्ज संगणक कक्ष आहे.<sup>४३</sup>

या शाळेत विविध शैक्षणिक उपक्रम राबविले जात असून त्यामार्फत विद्यार्थ्यांना माहिती दिली जाते. सांस्कृतिक कार्यक्रम, क्रीडा स्पर्धा, शैक्षणिक सहल, विज्ञान प्रदर्शन, स्पर्धा परीक्षा, राष्ट्रीय कार्यक्रम इत्यादी विविध कार्यक्रम राबविले जातात. शाळेच्या सर्वांगीण विकासासाठी विविध कमिट्या आहेत. शिक्षण ट्रस्ट रांजणवाडी यामार्फत विद्यार्थ्यांना व शाळेला साहित्य रूपात मदत केली जाते. या शाळेत पहिली ते चौथीपर्यंत एकूण १८ मुले व ३३ मुली असे एकूण ५१ मुले शिक्षण घेत आहेत. शाळेमार्फत वृक्षारोपन, आरोग्य शिबीर, स्नेहसंमेलन, गुणवत्ता विकास कार्यक्रम राबविले जातात.<sup>४४</sup>

### ३.८.५ शाळा क्र.५

या शाळेची स्थापना १ मार्च १९७८ साली झाली.<sup>४५</sup> सुरुवातीस ही शाळा एका घरात भरत होती.<sup>४६</sup> या शाळेकरिता गणेशनगर हौसिंग सोसायटी महाबळेश्वर यांनी दोन प्लॉट दिले. या प्लॉटवर शाळेसाठी इमारत बांधकामाकरिता नगरपालिकेने ३,७९,२८१ रुपयांचे इस्टिमेट मंजूर करून<sup>४७</sup> तेथे चार खोल्यांचे बांधकाम करण्यात आले. या शाळेत मुलांमुलीकरिता स्वतंत्र स्वच्छतागृह आहे. लाईट, पिण्याचे पाणी साठविण्यासाठी १००० लिटर क्षमतेची टाकी व स्वतंत्र बोअरवेल विद्युतमोटारीसह आहे. तसेच नगरपालिकेने नळ कनेक्शन उपलब्ध करून दिले आहे.

ही शाळा मराठी माध्यमाची असून तेथे इयत्ता पहिली ते सातवी पर्यंतचे वर्ग आहेत. दोन पदवीधर शिक्षक व तीन उपशिक्षक कार्यरत आहेत. ही शाळा दूरदर्शन संच, डिजीटल क्लासरूम, संगणक कक्ष, प्रयोगशाळा साहित्य, ग्रंथालय अशा विविध बाबींमधून समृद्ध अशी आहे.<sup>४८</sup>

या शाळेच्या विकासाकरिता दानशूर व्यक्तींच्या सहकार्यातून शैक्षणिक उठाव ही योजना तयार करण्यात आलेली आहे. या उठावातर्गत शाळेसाठी ११ लाख ४६ हजार इतकी रक्कम देणगी स्वरूपात मिळालेली आहे.<sup>४९</sup> या रकमेचा वापर शालेय उपक्रम, पत्राशेड, शैक्षणिक साहित्य खरेदी, विद्यार्थी गणवेश इत्यादी शैक्षणिक बाबींवर खर्च केला जातो. शाळेत शिक्षण प्रसारक मंडळ, शाळा व्यवस्थापन समिती, शिक्षक पालक संघ, माता पालक संघ, शालेय पोषण आहार अशा विविध समित्या कार्यरत आहेत. या शाळेच्या भिंती बोलक्या असून शाळेचे निरीक्षण केल्यास संपूर्ण माहिती या भिंतीवरील लिखाणावरून दिसून येते.<sup>५०</sup> या शाळेत पुस्तकी ज्ञानाबरोबरच व्यावहारिक ज्ञानावर भर दिला जातो. शाळा अंतर्गत आठवडे बाजार, खाद्यानंद मेळावा, दर दोन वर्षांनी शालेय विद्यार्थी मंत्रिमंडळ निवडणूक घेतली जाते. तसेच विद्यार्थ्यांबरोबर पालकही मतदान करतात. वर्षभरात दोनवेळा सहलींचे आयोजन केले जाते. पहिली सहल फक्त विद्यार्थ्यांसाठी आयोजित केली जाते तसेच दुसऱ्या वेळी विद्यार्थ्यांबरोबर पालकांचाही सहभाग घेतला जातो. माजी विद्यार्थी मेळावा आयोजित केला जातो. तसेच विद्यार्थी पालक सहभोजनाचा कार्यक्रम राबविला जातो. सुरुवातीस पालकांकडून विद्यार्थ्यांना शाळेत भोजन दिले जाते. दुसऱ्या वेळी विद्यार्थी स्वतः जेवण तयार करतात व ते पालकांसमवेत सहभोजनाचा आनंद घेतात. विद्यार्थी छात्र सेवा अंतर्गत इ.७ वीचे विद्यार्थी १० दिवस शिक्षकाची भूमिका स्वीकारून शाळा सांभाळतात. प्रत्येक वर्गासाठी कार्यानुभव शाळा आयोजित करून विद्यार्थ्यांना टाकाऊ वस्तूपासून टिकाऊ वस्तू बनविण्याचे ज्ञान दिले जाते. उदा. आकाशकंदील, भेटकार्ड, शोभेच्या वस्तू इत्यादी. विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांना वाव देण्यासाठी दरवर्षी हस्तलिखित तयार केले जाते. विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या आवडीच्या विषयावर लिखाण करण्यास प्रोत्साहन देऊन त्याचा संग्रह हस्तलिखित स्वरूपात केला जातो. शाळेत स्वतंत्र ग्रंथालय असून या ग्रंथालयात शिक्षकांसाठी १५० व विद्यार्थ्यांसाठी १९२ पुस्तके विविध विषयांवर उपलब्ध आहेत. तसेच शाळेत विद्यार्थी 'वाढदिवस पुस्तक भेट योजना' असल्याने दरवर्षी पुस्तकांच्या संख्येत वाढ होते. हरित

महाबळेश्वर अभियान, मोफत गणवेश, आरोग्य शिबीर, विज्ञान प्रदर्शन, शिष्यवृत्ती, क्रीडास्पर्धा, राष्ट्रीय कार्यक्रमांचे आयोजन शाळेमार्फत केले जाते.<sup>५१</sup>

### ३.८.६ शालेय गुणवत्ता

नगरपालिकेने सुरु केलेल्या शाळांमधून सर्वांगीण शैक्षणिक गुणवत्ता वाढीसाठी विशेष प्रयत्न केले जातात. त्यासाठी सर्व शाळांमधील वर्गस्तरावर करावयाच्या सर्व नियोजनाबाबत सर्व शाळांमध्ये एकसुत्रीपणा असावा यासाठी सर्व शाळांतील मुख्याध्यापकांची एकत्रित सहविचार सभा आयोजित करून वार्षिक, मासिक, सुट्टी नियोजन व सातत्यपूर्ण सर्वेक्षण मूल्य नियोजनात एकसुत्री कार्यक्रमाचा आराखडा तयार करणेत येतो. त्याप्रमाणे कार्यवाही केली जाते तसेच विद्यार्थ्यांमध्ये स्पर्धा परीक्षांची आवड निर्माण करण्यासाठी प्रज्ञाशोध परीक्षेसाठी जादा तास घेऊन शाळा निहाय नियोजन केले जाते. सांस्कृतिक क्रीडा स्पर्धा, परिसर भेट इ.कार्यक्रम आयोजित करून शालेय गुणवत्ता वाढीसाठी प्रयत्न केले जातात.

### ३.८.७ शालेय विविध उपक्रम

#### १) नवागतांचे स्वागत

नगरपालिकेच्या सर्व शाळांमध्ये दरवर्षी नवीन मुले प्रवेश घेत असतात अशा नवीन विद्यार्थ्यांचे दरवर्षी शाळांमध्ये स्वागत केले जाते. त्यांना शिक्षणाची व शाळेची गोडी लागावी यासाठी विविध कार्यक्रम, मनोरंजनात्मक खेळ, खाऊचे वाटप करून हा उपक्रम राबविला जातो.

#### २) मोफत गणवेश

शाळेत दाखल झालेल्या मुला मुलींकरीता दरवर्षी मोफत गणवेश दिले जातात. तसेच शाळा व्यवस्थापन समिती मार्फत समाजातील लोकसहभागातून सर्व मुलांना गणवेश, स्वेटर, सॉक्स, शूज यांचे वाटप केले जाते. महिला व बालकल्याण विभागांतर्गत शाळा क्र.१ ते ५ मधील ७१४ विद्यार्थ्यांना नगरपालिकेतर्फे मोफत गणवेश वाटप केले.<sup>५२</sup> तसेच गरजू विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साहित्य, शालेय दप्तर यांचे वाटप केले जाते.

#### ३) हरित महाबळेश्वर अभियान

महाबळेश्वर हे पर्यटन स्थळ असल्याने वृक्षांचे संगोपन व जतन याची आवड विद्यार्थ्यांमध्ये रुजण्यासाठी सर्व शाळांमार्फत ऑक्टोबर महिन्यात वृक्षारोपण केले जाते जांभूळ, सिल्वर इ.वृक्षांची लागवड हिरडा नाका, शालेय परिसर व विद्यार्थ्यांच्या घराशेजारील परिसरात



झाडे लावणेत येतात या अभियानातर्गत स्वच्छता, वृक्षारोपनाचा प्रचार केला जातो. यासाठी स्वच्छता गीताचा प्रसार केला जातो. प्लास्टिक निर्मूलनासाठी विद्यार्थी व पालक यांच्या सहकार्याने कागदी पिशव्या तयार करून संपूर्ण महाबळेश्वरात त्याचे वाटप करण्यात येते. पथनाटय व चित्ररथाच्या माध्यमातून जनजागृती केली जाते. सोसायटी परिसरात वृक्षांची लागवड केली जाते. <sup>५३</sup>

#### ४) आरोग्य तपासणी शिबीर

या कार्यक्रमातर्गत दरवर्षी ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर मार्फत शासकीय आरोग्य तपासणी केली जाते. रक्तगट, नेत्रतपासणी, कान, नाक, त्वचारोग इत्यादीची तपासणी केली जाते. गंभीर आजार असणाऱ्या विद्यार्थ्यांना जिल्हा सिव्हील हॉस्पिटलमध्ये पाठविले जाते. इयत्ता पाचवी ते सातवीतील विद्यार्थिनींकरिता लैंगिक शिक्षणाचा तास परिसरातील महिला डॉक्टरांना बोलावून घेतला जातो. महिला पालक व विद्यार्थिनींकरिता मार्गदर्शन केले जाते.

#### ५) राष्ट्रीय कार्यक्रम :-

राष्ट्रीय कार्यक्रमातर्गत विविध कार्यक्रम आयोजित केले जातात. स्वातंत्र्य दिन, प्रजासत्ताक दिन, महाराष्ट्र दिन तसेच पोलिओ निर्मुलन, पर्यावरण दिन, बेटी बचाव, पाणी बचाव मोहिम, सैनिक कल्याण निधी इत्यादी कार्यक्रम राबविले जातात. हे कार्यक्रम १०० टक्के यशस्वी होण्यासाठी प्रयत्न केले जातात. सन २०१४-१५ यावर्षी सैनिक कल्याण निधीकरीता विद्यार्थ्यांनी ३००० रु.गोळा करून दिले तसेच कॅन्सर व एड्स रुग्णांसाठी १८००० रुपयांची विद्यार्थ्यांनी वर्गणी गोळा करून संस्थेस जमा केले. <sup>५४</sup>

#### ६) विज्ञान प्रदर्शन :-

तालुका व जिल्हास्तरीय विज्ञान प्रदर्शनात सहभाग घेवून विद्यार्थ्यांमध्ये संशोधक वृत्तीला चालना दिली जाते. शाळा क्र.५ मधील विद्यार्थ्यांना 'माती विना शेती' या विज्ञान उपकरणास तालुकास्तरीय तृतीय क्रमांकांचे बक्षीस मिळाले. <sup>५५</sup> तसेच विज्ञानातील जिल्हास्तरीय 'इन्स्पायर अँवॉर्ड' स्पर्धेत सहभाग घेवून शाळा क्र.३ शाळेने उत्कृष्ट कामगिरी केली.

### ७) क्रीडा स्पर्धा :-

रिलेरेस, लेमनस्पून रेस, सॅकरेस, शटलरेस, कबड्डी, खो-खो, गोळा फेक, लांब उडी, थाळी फेक इत्यादी विविध खेळांचे आयोजन तालुका, जिल्हा व शाळा पातळीवर घेतले जाते. या स्पर्धेत सर्वच शाळांतील मुलांचा सहभाग असतो.

### ८) सांस्कृतिक उपक्रम :-

नगरपालिकेमार्फत सांस्कृतिक उपक्रमांतर्गत शाळांमध्ये विविध कार्यक्रम राबविले जातात. क्रीडा स्पर्धा, योगासने, लेझीम साहित्य, कवायत साहित्य, बॅण्डपथक, चित्ररथ, वार्षिक स्नेहसंमेलन असे विविध कार्यक्रम राबविले जातात. या कार्यक्रमांमधून विद्यार्थ्यांच्या विविध गुणांचे दर्शन होते. समाज प्रबोधनाकरिता चित्ररथ, प्रभात फेरी, काढली जाते. प्रत्येक शाळेत बॅण्डपथक असून त्यामार्फत विविध कार्यक्रम सादर केले जातात.

### ९) बाल आनंद मेळावा :-

विद्यार्थ्यांना शालेय शिक्षणाबरोबर व्यावहारिक शिक्षणाची ओळख व्हावी म्हणून नगरपालिका शाळांमार्फत सर्व शाळांमध्ये दरवर्षी आठवडे बाजार भरविला जातो. या बाजारात विद्यार्थी विविध वस्तू विक्रीसाठी आणतात. त्यामध्ये भाजी, खेळणी, खाऊचे पदार्थ इत्यादीचा समावेश असतो. विद्यार्थी ग्राहक व विक्रेता अशा दोन्ही भूमिका बजावत असतात. तसेच खाद्यानंद मेळावा, विद्यार्थी-पालक महाभोंडला असे कार्यक्रम राबविले जातात.<sup>५६</sup>

### १०) परिसर भेट :-

परिसरातील जलस्त्रोत, प्रसिद्ध पॉईंट्स, मधमाशा पालन संस्था, दुधडेअरी, खेळाचे गार्डन, वॉटर सप्लाय, ब्रिटिशकालीन इमारती, पोस्ट ऑफिस इत्यादी ठिकाणांना दरवर्षी भेटी देवून परिसरातील घटनांची माहिती विद्यार्थ्यांना दिली जाते. यासाठी शालेय व्यवस्थापन समिती, शिक्षण समिती, गिरीस्थान नगरपरिषद शिक्षण मंडळ, गिरीस्थान नगरपालिका, पालक यांचे सहकार्य घेतले जाते. तसेच दरवर्षी सहलींचे आयोजन करून विविध ठिकाणांची माहिती विद्यार्थ्यांना दिली जाते.

### ११) संगणक शिक्षण :-

गिरीस्थान नगरपालिका महाबळेश्वर व संगणक संस्थेच्या संयुक्त सहकार्याने शाळा क्र.१ ते ५ मध्ये १८ संगणकाची जोडणी करणेत आली आहे. तसेच प्रत्येक शाळेत एक संगणक

शिक्षक व सर्व इयत्ता निहाय संगणक अभ्यासक्रमाची पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात आलेली आहेत.<sup>५७</sup> सन २००२-०३ या वर्षात नगरपालिकेने आपल्या जमाखर्चात प्राथमिक शाळेसाठी संगणक खरेदीकरीत ३ लाख रुपयांस मंजूरी दिली होती.<sup>५८</sup>

### १२) शालेय पोषण आहार योजना :-

सर्व शाळांमध्ये शालेय पोषण आहार योजना राबविली जाते. या योजनेच्या प्रभावी अंमलबजावणीसाठी नगरपालिकेच्या सहकार्याने शाळेमध्ये आहार न शिजवता तो स्वतंत्र यंत्रणेमार्फत शासन निर्णयानुसार पुरविला जातो. त्याची नियमित तपासणी केली जाते.<sup>५९</sup> तसेच नगरपालिकेतील शाळांना काही खाजगी संस्थामार्फत खाद्यपदार्थ वाटप केले जाते. त्यास नगरपालिकेचे सहकार्य असते. रोटरी क्लब महाबळेश्वर यांनी शाळेतील मुलांना दूध वाटप करणेची योजना सुरू केली. या योजनेस नगरपालिकेतर्फे दरमहा ४ गॅलन्स केरोसीन ऑईल व पंधरा किलो साखर पुरविणेत येवून या योजनेस सहकार्य केले.<sup>६०</sup>

### १३) मोफत व सक्तीचे प्राथमिक शिक्षण :-

या योजनेअंतर्गत इ.१ली ते ७ वीच्या मुलांना मोफत शिक्षण दिले जाते. कोणत्याही प्रकारची फी आकारली जात नाही. दर्जेदार शिक्षण देणेकरिता विविध उपक्रम राबविले जातात.

### १४) शिक्षक- मार्गदर्शक डायरी :-

शिक्षकांच्या मार्गदर्शक डायरीमध्ये वार्षिक, मासिक, नियोजन, अभ्यासक्रम, मूल्यमापन, महिनानिहाय शैक्षणिक उपक्रम, जयंत्या, बालसभा, विद्यार्थी उपस्थिती, शिक्षक वैयक्तिक माहिती, गुणवत्ता वाढ, विद्यार्थी संचयिकावरून शारीरिक शैक्षणिक प्रगतीचा आलेख इत्यादी माहिती मिळते. या डायरीतील नियोजनानुसार कार्यवाही केली जाते.

### १५) शिक्षक ग्रंथालय :-

नगरपालिकेने आपल्या सर्वच शाळांमध्ये स्वतंत्र ग्रंथालयाची सोय उपलब्ध करून दिलेली आहे. या ग्रंथालयामध्ये शिक्षक व विद्यार्थ्यांकरिता स्वतंत्र पुस्तके आहेत. या पुस्तकांमध्ये काव्यसंग्रह, गाणी, आहार, नेत्यांची माहिती सांगणारी पुस्तके, कलाकुसरीची पुस्तके, कथा, कांदबऱ्याची पुस्तके उपलब्ध आहेत.<sup>६१</sup>

### १६) शासकिय योजना :-

सर्व शाळांमधून शासकिय योजना राबविल्या जातात. सर्व शिक्षा अभियानांतर्गत दरवर्षी विद्यार्थ्यांना मोफत पाठ्यपुस्तके, मोफत गणवेश वाटप केले जातात. तसेच दररोज राज्य शासनामार्फत दिला जाणारा शालेय पोषण आहार दिला जातो. सावित्रीबाई फुले दत्तक पालक योजनेअंतर्गत प्रत्येक वर्गातून दरवर्षी एका गरजू विद्यार्थिनीला रोख रक्कम दिली जाते. अल्पसंख्यांक शिष्यवृत्ती अंतर्गत पात्र विद्यार्थ्यांना दरवर्षी शिष्यवृत्ती दिली जाते.

### १७) इतर कमिट्या :-

शाळांच्या सर्वांगीण विकासासाठी सर्व शाळांमध्ये शाळा व्यवस्थापन समिती, माता-पालक संघ, शिक्षक-पालक संघ, माजी विद्यार्थी संघ, शिक्षण प्रसारक मंडळ इत्यादी समित्यांच्या माध्यमातून शाळांचा विकास साधला जातो.<sup>६२</sup>

### ३.८.८ शाळांमधील वर्गनिहाय विद्यार्थी व शिक्षक संख्या :-

अ.नं.	वर्ष	शाळा क्र.	विद्यार्थी संख्या	शिक्षक संख्या
१.	१९९१	१	३५६	०८
		२	३१६	०७
		३	३१२	०९
		४	५६	०२
		५	१००	०२
२.	१९९४	१	३७०	०५
		२	२६५	०६
		३	२६०	०८
		४	५०	०१
		५	१०३	०२
३.	१९९५	१	३६६	०५
		२	२९१	०६
		३	२७५	०६
		४	५४	०१

		୫	୧୪	୦୨
୪.	୧୧୧୬	୧	୩୮୨	୦୮
		୨	୩୦୧	୦୬
		୩	୨୫୧	୦୭
		୪	୫୩	୦୧
		୫	୧୦	୦୨
୫.	୧୧୧୭	୧	୩୫୫	୦୭
		୨	୨୧୧	୦୬
		୩	୨୪୪	୦୭
		୪	୪୧	୦୨
		୫	୭୮	୦୩
୬.	୧୧୧୮	୧	୩୬୦	୦୮
		୨	୨୧୮	୦୬
		୩	୨୪୦	୦୮
		୪	୫୩	୦୨
		୫	୮୪	୦୨
୭.	୧୧୧୯	୧	୩୩୫	୦୭
		୨	୨୧୩	୦୬
		୩	୨୨୫	୦୭
		୪	୫୫	୦୨
		୫	୭୦	୦୨
୮.	୨୦୦୦	୧	୩୨୩	୦୭
		୨	୨୬୧	୦୭
		୩	୨୩୧	୦୭
		୪	୫୮	୦୨

		୫	୬୯	୦୨
୯.	୨୦୦୧	୧	୩୨୫	୦୭
		୨	୨୮୫	୦୭
		୩	୨୨୪	୦୬
		୪	୬୨	୦୨
		୫	୬୨	୦୨
୧୦.	୨୦୦୨	୧	୩୨୨	୦୭
		୨	୨୮୯	୦୭
		୩	୨୧୭	୦୬
		୪	୬୧	୦୨
		୫	୫୪	୦୨
୧୧.	୨୦୦୪	୧	୨୯୩	୦୭
		୨	୨୭୧	୦୭
		୩	୨୦୪	୦୭
		୪	୬୬	୦୨
		୫	୭୩	୦୨
୧୨.	୨୦୦୫	୧	୨୮୩	୦୭
		୨	୨୬୪	୦୭
		୩	୨୯୦	୦୭
		୪	୫୮	୦୨
		୫	୭୦	୦୨

### ३.८.९ शाळांमधील विद्यार्थी संख्या व शिक्षक संख्या (वर्ष):-

अ.न.	वर्ष	विद्यार्थी संख्या	शिक्षक संख्या
१.	१९९१	११४०	२८
२.	१९९४	१०४८	२२
३.	१९९५	१०८०	२०
४.	१९९६	१०८५	२४
५.	१९९७	१०२५	२५
६.	१९९८	१०३५	२६
७.	१९९९	९७८	२४
८.	२०००	९५०	२५
९.	२००१	९५८	२४
१०.	२००२	९४३	२४
११.	२००४	९०७	२५
१२.	२००५	९६५	२५ <sup>६२</sup>

नगरपालिकेच्या एकूण पाच प्राथमिक शाळा आहेत. या शाळांमधील सन १९९१ ते २००५ या कालखंडातील विद्यार्थी संख्येचा विचार करता सन १९९१ मध्ये नगरपालिकेच्या पाच शाळांमधील एकूण विद्यार्थी संख्या ११४० इतकी आहे तर सन २००५ मधील सर्व शाळांची विद्यार्थी संख्या ९६५ इतकी आहे. म्हणजेच नगरपालिकेच्या शाळांमधील विद्यार्थी संख्येचे घटणारे प्रमाण लक्षात घेता स्थानिक नागरिकांचा इंग्रजी माध्यमातून आपल्या मुलांना शिक्षण देण्याचा ओढा दिसून येतो. दिवसेंदिवस नगरपालिकेच्या शाळांमधील संख्या घटत आहे. ही चिंतेची बाब आहे. नगरपालिका आपल्या शाळांमध्ये विकास घडवून आणण्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न करीत आहे.

### ३.९ माध्यमिक शिक्षण :-

प्राथमिक शिक्षण संपल्यावर एस.एस.सी.बोर्डाच्या परीक्षेसाठी वाई शहरात जावे लागे.<sup>६४</sup> त्यामुळे शहरात शैक्षणिक वातावरण फारसे चांगले नव्हते. त्यावेळी काही स्थानिक मंडळींनी एकत्र

येऊन नगरपालिकेतर्फे प्रशाला काढण्यासाठी प्रयत्न सुरु केला. त्यास यश येऊन ५ जून १९६७ रोजी 'गिरीस्थान प्रशालेची स्थापना झाली.<sup>६५</sup> या प्रशालेत इ.५ वी पासून १० वी पर्यंतचे वर्ग सुरु झाले. नगरपालिकेने सुरु केलेली प्रशाला व्यवस्थितरित्या चालविली जावी यासाठी पंढरपूर, कुईवाडी, कोल्हापूर येथे ज्या पद्धतीने नगरपालिकेमार्फत माध्यमिक शाळा चालविल्या जातात. याची पाहणी करणेसाठी शिक्षण समितीचे सभासद, मुख्याधिकारी व मुख्याध्यापक यांचे एक शिष्टमंडळ वरील नगरपालिकांना भेटी देण्याकरिता पाठविणेत आले होते.<sup>६६</sup>

महाबळेश्वर व परिसरातील विद्यार्थ्यांना प्राथमिक शिक्षणानंतर माध्यमिक शिक्षण मिळविण्यासाठी संघर्ष करावा लागत असे कारण पुढील शिक्षणाची सोय महाबळेश्वरात होत नव्हती. महाबळेश्वर व झांझवड, पारसोंड, चिखली इत्यादी ग्रामीण भागातील सुमारे २०० मुले दरवर्षी पी.एस.सी.(प्राथमिक शाळा प्रमाणपत्र) परीक्षेकरिता बसत असत. परंतु ही परीक्षा महाबळेश्वरात होत नसल्याने त्यांना यासाठी वाई किंवा मेढा याठिकाणी ३० मैलाचा प्रवास करून डोंगरातून जावे-यावे लागे. हे अत्यंत त्रासाचे होते. नगरपालिकेने यासाठी सन १९६४ पासून ही परीक्षा महाबळेश्वरात होण्यासाठी व या परीक्षेकरिता महाबळेश्वर हे स्वतंत्र केंद्र किंवा वाईचे उपकेंद्र म्हणून मान्यता मिळविण्यासाठी जिल्हा परिषदेकडे विनंती अर्ज दाखल केला होता. त्यास अनुसरून शिक्षणाधिकारी सातारा यांनी सन १९६४ पासून महाबळेश्वर हे पी.एस.सी. परीक्षेचे उपकेंद्र म्हणून मान्यता दिली.<sup>६७</sup> या परीक्षेसाठी बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी राहणे व जेवणाची सोय नगरपालिकेमार्फत करणेत येत होती.

समुद्रसपाटीपासून उंचावर महाबळेश्वर हे शहर असल्याने तेथे पावसाचे प्रमाण जास्त असते. त्यामुळे लोकांना पावसाळ्यातील जीवन अत्यंत कष्टाने घालवावे लागते. त्यामुळे माध्यमिक शाळा सुरु केल्यानंतरही या माध्यमिक शाळेकरिता शिकविण्यासाठी शिक्षक मिळत नसत.<sup>६८</sup> कारण प्रशिक्षित शिक्षकांना चांगल्या शहरात नोकरीच्या संधी उपलब्ध होत होत्या. ही समस्या लक्षात घेवून महाबळेश्वर नगरपालिकेने प्रशालेकरिता शिक्षक उपलब्ध व्हावेत याकरिता शिक्षकांना राहण्यासाठी खोल्या बांधण्याची तरतूद आपल्या अंदाजपत्रकात केली.<sup>६९</sup> नगरपालिकेने सुरु केलेल्या माध्यमिक प्रशालेस विद्यार्थ्यांचा चांगला प्रतिसाद लाभला त्यामुळे उत्तरोत्तर शिक्षणाची आवड वाढीस लागली. गिरीस्थान प्रशालेच्या १० वीच्या सन १९७१ च्या पहिल्या बॅचचा निकाल ९० टक्के लागला.<sup>७०</sup>



३.९.१ एस.एस.सी.परीक्षा वर्षवार निकाल :

अ.न.	वर्ष	परिक्षेस बसलेले विद्यार्थी	उत्तीर्ण विद्यार्थी संख्या	शे.गुण
१.	मार्च १९९३	६२	३२	५१.६१
२.	मार्च १९९४	६५	२३	३५.३८
३.	मार्च १९९५	६२	३०	४८.३८
४.	मार्च १९९६	८७	४२	४८.२७
५.	मार्च १९९७	६२	४०	६४.५१
६.	मार्च १९९८	८१	२९	३५.८०
७.	मार्च १९९९	८९	३९	४३.८२
८.	मार्च २०००	१०४	७५	७२.११
९.	मार्च २००१	८२	६५	७९.२६
१०.	मार्च २००२	७९	७०	८८.६०
११.	मार्च २००३	८२	८१	९८.७८
१२.	मार्च २००४	८७	८१	९३.७८
१३.	मार्च २००५	९१	७२	७९.१२
१४.	मार्च २००६	१२०	९८	८१.६६
१५.	मार्च २००७	१००	९६	९६.०० <sup>७१</sup>

३.९.२ एच.एच.सी बोर्ड परीक्षेतील प्रशालेची गुणवत्ता यादी :-

वर्ष	विद्यार्थ्यांचे नाव	टक्केवारी
१९७०	कुंभारदरे प्रभाकर मारुती	५३.४६
१९७१	भूतकर सुनिल गोपाळ	६२.१३
१९७२	शेटे बेबी शंकर	६७.२०
१९७३	डोईफोडे विलास केशव	५८.४०
१९७४	कुलकर्णी गजानन पंढरीनाथ	६३.०६

१९७५	जोशी वासंती दिगंबर	६६.४०
१९७६	कांबळे विजय बापू	६५.०६
१९७७	भांबुर मिल्हींद चित्तरंजन	७०.६६
१९७८	चोपडेकर नरेंद्र मनोहर	६३.७३
१९७९	साळुंखे छाया बंडू	५५.४६
१९८०	शेटे सुनंदा पंडित	५६.७३
१९८१	लोखंडे राजेंद्र वसंतराव	६४.५३
१९८२	जंगम संजयकुमार रामचंद्र	६६.५३
१९८३	ढेबे राजेंद्रकुमार गंगाराम	७५.२९
१९८४	जंगम उज्वला दगडू	७८.७१
१९८५	दळवी विजया किसन	७३.२८
१९८६	कुंभारदरे रोहिणी मधुकर	६७.५७
१९८७	आगरकर केदार वामन	७३.७१
१९८८	पवार राजेश मारुती	६१.००
१९८९	गोळे विजय गणपत	७३.१४
१९९०	जाधव भाऊ पांडुरंग	६५.२८
१९९१	सुकाळे अल्पना चंद्रकांत	६४.२८
१९९२	शिंदे संतोष तुळशीराम	८९.००
१९९३	धायगुडे विपूल वसंतराव	८८.७१
१९९४	झोरे महेश बाळासाहेब	८५.८५
१९९५	धायगुडे राहूल वसंतराव	८२.५७
१९९६	रांदड सुनेद्रा श्रीनिवास	८७.६०
१९९७	पाठक मनिषा दिवाकर	५९.४६
१९९८	झोरे मंगल बाळासाहेब	७७.४६
१९९९	सुकाळे सुप्रिया सुरेश	७१.७३

२०००	काळे विनायक लक्ष्मण	६६.४०
२००१	मुळे देवेंद्र प्रदिप	७३.७३
२००२	कदम हेमलता चंद्रकांत	७९.८६
२००३	आंबिले प्रशांत मनोहर	८२.४०
२००४	रिंगे नम्रता प्रविण	७५.३३
२००५	शेटे मयूरी प्रमोद	८५.७३ <sup>७२</sup>

### ३.१० उच्च माध्यमिक विभाग :-

नगरपालिकेने महाबळेश्वरमधील उच्च शिक्षणाची गरज ओळखून जून १९९१ पासून उच्च माध्यमिक वर्ग सुरु केले. गिरीस्थान प्रशालेचे गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय असे विस्तारित नाव झाले.<sup>७३</sup> या उच्च शिक्षणामुळे महाबळेश्वर व परिसरातील सुमारे ४०० मुलां-मुलींच्या शिक्षणाची सोय झाली. उच्च माध्यमिक वर्गाकरिता कला व वाणिज्य शाळा सुरु झाल्या. या उच्च माध्यमिक वर्गांना विद्यार्थ्यांचा चांगला प्रतिसाद लाभला म्हणून या शाळेच्या वाढीव इमारतीसाठी नगरपालिकेने ४ वर्ग खोल्या बांधण्याकरिता टेंडर मंजूर केले.<sup>७४</sup> नगरपालिकेने प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालयाकरिता सुसज्ज इमारत उभी करून दिली आहे. या शाळेत सुसज्ज वर्गखोल्या, बैठकव्यवस्था, मुलांमुलीकरीता स्वतंत्र स्वच्छतागृह, पिण्याच्या पाण्याची सोय, सुसज्ज संगणक कक्ष, बॅण्ड पथक, सुसज्ज प्रयोगशाळा, स्काऊटगाईड, खेळाचे मैदान, ग्रंथालय इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत.

उच्च माध्यमिक शिक्षण पूर्ण केल्यानंतर ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे म्हणून स्वतःचा व्यवसाय सुरु करता यावा यासाठी इ.८ वी पासून विद्यार्थ्यांना तांत्रिक विषयाचे ज्ञान देता यावे म्हणून नगरपालिकेतर्फे तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण सुरु करण्याबाबत मुख्याधिकाऱ्यांना मंजूरी देण्यात आली.<sup>७५</sup> नगरपालिकेने सुरु केलेले उच्च माध्यमिक शिक्षण हे फक्त पुस्तकी ज्ञानापुरते मर्यादित न ठेवता सामाजिक गरज व विद्यार्थ्यांचे हित लक्षात घेता दुर्गम भागातील मुलींना शिक्षणाबरोबर कलात्मक ज्ञान देण्याचा प्रयत्न नगरपालिकेतर्फे केला जातो. या शाळेत एकूण ४४९ मुले व ४९८ मुली असे ९४७ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत. या प्रशालेत माध्यमिक शिक्षणाकरिता १२ कायम स्वरूपी व ६ मानधनावर शिक्षक स्टाफ कार्यरत

आहे. माध्यमिक व उच्च माध्यमिक विभागाकरिता ५ कायम शिक्षक ७ मानधनावर व व्यावसायिक शिक्षणाकरिता ३ शिक्षक कार्यरत आहेत. ग्रंथालय विभाग स्वतंत्र असून त्याकरिता एक ग्रंथपाल कार्यरत आहे. ऑफिसकरीता २ क्लार्क व ४ शिपाई कार्यरत आहेत.<sup>७६</sup> नगरपालिकेने माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक विभागाकरिता योग्य अशा स्टाफची नेमणूक करून दर्जेदार शिक्षण देण्याचा प्रयत्न केला आहे. या शिक्षणात पाठ्यपुस्तकीय ज्ञानाबरोबर व्यावहारिक ज्ञान देण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

### ३.१०.१ १२ वी आर्टस निकालपत्रक :-

अ.नं.	वर्ष	परिक्षेस बसलेले विद्यार्थी	उत्तीर्ण विद्यार्थी संख्या	शे.गुण
१.	मार्च १९९३	३३	२१	६३.६३
२.	मार्च १९९४	४९	३५	७१.४२
३.	मार्च १९९५	५०	३३	६६
४.	मार्च १९९६	३५	२५	७१.४०
५.	मार्च १९९७	६१	२४	३९.३४
६.	मार्च १९९८	३६	३३	९१.६६
७.	मार्च १९९९	५४	४८	८८.८८
८.	मार्च २०००	५५	४६	८३.६३
९.	मार्च २००१	७३	६९	९४.५२
१०.	मार्च २००२	१०५	७३	६९.५२
११.	मार्च २००३	९२	४१	४४.५६
१२.	मार्च २००४	९०	७६	८४.४४
१३.	मार्च २००५	८९	७२	८०.८९ <sup>७७</sup>

नगरपालिकेने उच्च माध्यमिक शिक्षणाकरिता कला शाखा सुरू केल्यानंतर महाबळेश्वर व परिसरातील विद्यार्थ्यांचा कलाशाखेस असलेला पसंतीक्रम विद्यार्थ्यांची दरवर्षी वाढत गेलेली संख्या व दरवर्षी निकालामधील प्रगती यावरून दिसून येते. सन १९९३ ला ३३ विद्यार्थी परीक्षेस बसले व ६३.६३ टक्के निकाल लागला होता. त्यात वाढ होऊन सन २००५ मध्ये ८९ विद्यार्थी

परीक्षेस बसले तर निकाल ८०.८९ टक्के लागलेला दिसून येतो.

३.१०.२ एच.एच.सी बोर्ड परीक्षेतील प्रशालेची आर्टस विभागाची गुणवत्ता यादी :-

वर्ष	विद्यार्थ्याचे नाव	टक्केवारी
१९९३	सांळुखे विजय शिवराम	६९.५०
१९९४	पार्टे वृषाली अनंत	६७.००
१९९५	शिंदे संतोष तुळशीराम	७५.१६
१९९६	बावळेकर विठ्ठल हरीभाऊ	६४.३३
१९९७	ओंबळे अंकुश नारायण	६६.१६
१९९८	बावळेकर स्वाती दत्तात्रय	६६.१६
१९९९	बावळेकर चंद्रकांत धोडिबा	६९.१६
२०००	ढेबे संतोष मारुती	६९.००
२००१	धनावडे निर्मला कोडिंबा	७७.००
२००२	मानकुमरे माया पांडुरंग	७६.६७
२००३	कासुर्डे नवनाथ रघुनाथ	७०.००
२००४	ढेबे विष्णू जानू	७९.१७
२००५	कासुर्डे वनिता शांताराम	७८.२३ <sup>७८</sup>

३.१०.३ १२ वी कॉमर्स निकालपत्रक :-

अ.नं.	वर्ष	परिक्षेस बसलेले विद्यार्थी	उत्तीर्ण विद्यार्थी संख्या	शे.गुण
१.	मार्च १९९३	२२	१७	७७.२७
२.	मार्च १९९४	२१	१६	७६.१९
३.	मार्च १९९५	२७	२०	७४.०७
४.	मार्च १९९६	१९	१२	६३.१६
५.	मार्च १९९७	४४	३३	७५.००
६.	मार्च १९९८	३२	२७	८४.३८

७.	मार्च १९९९	५६	५३	९४.६४
८.	मार्च २०००	४८	४४	९१.६७
९.	मार्च २००१	६३	६०	९५.२४
१०.	मार्च २००२	६६	६४	९६.२४
११.	मार्च २००३	६९	५५	९६.९७
१२.	मार्च २००४	८४	७५	८९.२९
१३.	मार्च २००५	८४	७८	९२.८६ <sup>७५</sup>

वाणिज्य शाखेलाही विद्यार्थ्यांचा चांगला प्रतिसाद होता. मार्च १९९३ ला २२ विद्यार्थी परीक्षेस बसले व ७७.२७ टक्के निकाल लागला तर २००५ मध्ये ८४ विद्यार्थी परीक्षेस बसले म्हणजेच विद्यार्थी संख्येत वाढ झाली तर निकाल ९२.८६ टक्के लागला.

३.१०.४ एच.एच.सी बोर्ड परीक्षेतील प्रशालेची वाणिज्य विभागाची गुणवत्ता यादी :-

वर्ष	वर्ष	विद्यार्थ्यांचे नाव	टक्केवारी
१९९३	१९९३	देवकर अपर्णा प्रभाकर	६८.६६
१९९४	१९९४	मुलाणी असगर अब्दुल रहमान	६२.५०
१९९५	१९९५	धोत्रे स्मिताराणी सुधाकार	७०.१६
१९९६	१९९६	चोरगे संतोष किसन	६८.६६
१९९७	१९९७	धायगुडे राहूल वसंतराव	७३.५०
१९९८	१९९८	झोरे मनिषा बाळासाहेब	६७.५०
१९९९	१९९९	वरगंटे सुवर्णा राजेंद्र	७०.५०
२०००	२०००	वागदरे आशा भालचंद्र	७२.००
२००१	२००१	पवार स्वाती शंकर	७२.१६
२००२	२००२	भिसे संपदा सर्जेराव	७५.३३
२००३	२००३	नायडू अमृता किशोर	७४.८३
२००४	२००४	कदम हेमलता चंद्रकांत	७६.१७
२००५	२००५	बावळेकर प्रविण किसन	७६.८३ <sup>८०</sup>

### ३.१०.५ सहशालेय उपक्रम :-

विद्यार्थ्यांना पाठयपुस्तकी ज्ञानाबरोबर इतर सहशालेय उपक्रम राबवून त्यांना सर्वगुणसंपन्न बनविण्यासाठी सतत प्रयत्न केले जातात. त्यामुळे विद्यार्थ्यांमध्ये नेतृत्व मूल्यसंवर्धन, अभिवृत्तीतील बदल अशा सुसंगत मूल्यांचा विकास होतो.

#### १) सांस्कृतिक कार्यक्रम :-

या कार्यक्रमांतर्गत थोर पुरुषांची जयंती, पुण्यतिथी, गणेशोत्सव, रक्षाबंधन, मकरसंक्रांत इत्यादी धार्मिक व सामाजिक महत्त्व असलेले कार्यक्रम राबविले जातात. तसेच १५ ऑगस्ट व २६ जानेवारी, बालदिन, महाराष्ट्र दिन यासारखे विशेष दिन साजरे केले जातात. यातून विद्यार्थ्यांच्या मनावर धार्मिक, राष्ट्रीय सांस्कृतिक संस्कार केले जातात. त्यांचे चरित्र संवर्धन करण्यास हातभार लागतो.

#### २) कलात्मक कार्यक्रम :-

विद्यार्थ्यांमध्ये सभाधीटपणा, कथनकौशल्य, विशिष्ट विषयातील ज्ञान इत्यादी गुणांचा विकास होईल यासाठी नाटक बसविणे, नाटयवाचन, काव्यवाचन, वक्तृत्व स्पर्धा, कला प्रदर्शन कार्यक्रमाला सजावट, शाळेची स्वच्छता, आकर्षक सौंदर्य मांडणी इत्यादी गोष्टी विद्यार्थ्यांकडून करून घेतल्या जातात त्यामुळे त्यांच्या अंगी कला व सौंदर्य सृष्टी आपोआप निर्माण होते यातून विद्यार्थ्यांचा कल विविध उपक्रमातून वृद्धिंगत होतो.

#### ३) सामाजिक कार्यक्रम :-

साक्षरता प्रसार, स्वच्छता अभियान, श्रमप्रधान सेवा, रोगप्रतिबंधक कार्य इत्यादी कार्यक्रम राबविले जातात. कारण विद्यार्थ्यांना सामाजिक समस्यांची माहिती व्हावी. त्यांचा जनतेशी प्रत्यक्ष संपर्क आल्याने सामाजिक व जीवनविषयक चांगला दृष्टिकोन त्यांच्या अंगी निर्माण होईल. त्यांची कार्यक्षमता वाढीस लागेल. यासाठी हे कार्यक्रम राबविले जातात.

#### ४) क्रीडा :-

विद्यार्थ्यांचा शारीरिक विकास व्हावा, त्यांच्यामध्ये खिलाडूवृत्ती, दिलदारपणा, शिस्त, सहकार्य इत्यादी गुणांचा विकास व्हावा याकरिता कबड्डी, खो-खो, व्हॅलीबॉल, क्रिकेट, धावणे इत्यादी क्रीडा प्रकार घेतले जातात. तसेच शाळास्तर, तालुका व जिल्हा स्तरावरील क्रीडा स्पर्धेत दरवर्षी सहभाग घेतला जातो.

#### ५) परिपाठ :-

विद्यार्थ्यांच्या अंगी विविध मूल्ये रुजावीत यासाठी दैनंदिन परिपाठ घेतला जातो. प्रार्थना, समूहगीते, मनाचे श्लोक, दिनविशेष, उपदेशपर गोष्टीचे कथन, स्नेहसंमेलन आयोजित केले जाते. ज्यामुळे विविध मूल्ये विद्यार्थ्यांच्या अंगी रुजली जातात.

#### ६) सहल :-

दरवर्षी महाबळेश्वर परिसर व दूरच्या ठिकाणी विद्यार्थ्यांच्या सहली काढल्या जातात. बाहेरील नवीन प्रदेश, संस्कृती, कलारचना, भौगोलिक रचना यांची ओळख व्हावी याकरिता सहलींचे आयोजन केले जाते.<sup>८१</sup>

#### ७) स्काऊट गाईड :-

स्काऊट गाईड, आरोग्य, शील संवर्धन, हस्तकौशल्य या चतुःसुत्रीवर आधारलेला प्रत्येक विद्यार्थी स्वावलंबी, स्वाभिमानी, जिद्दी, नितीमान इत्यादी गुणांनी आदर्श नागरिक बनतो. या शाळेच्या स्काऊट गाईड विभागाने तालुका, जिल्हा, राज्य स्तरावर उत्तम कामगिरी बजावली. स्काऊट गाईडसाठी ३६ व्या राष्ट्रपती पुरस्कारासाठी या प्रशालेतील विद्यार्थींनी कु.दिपाली सोपान खैरे हीची निवड झाली.<sup>८२</sup> कॅप्टन श्रीमती शेते यांनी तिला मार्गदर्शन केले.

#### ८) संगणक कक्ष :-

विद्यार्थ्यांना संगणकीय माहितीची ओळख व्हावी तो कशाप्रकारे हाताळता यावा. संगणकावरील प्रोग्राम वापरण्याची कार्यद्विती याची माहिती प्रॅक्टिकलसह विद्यार्थ्यांना दिली जाते. तसेच संगणकाच्या माध्यमातून बालगीते, कविता, बालचित्रपट दाखविले जातात. इंटरनेटचा वापर कसा करावा याचीही माहिती दिली जाते. महाबळेश्वरातील विद्यार्थ्यांना संगणकाचे ज्ञान देण्यासाठी अकॅटस कंपनीने प्रशालेतील विद्यार्थ्यांना संगणकाचे ज्ञान देण्याची योजना तयार केली. त्यास नगरपालिकेने मंजूरी दिली. प्रशालेत सुसज्ज संगणक कक्ष असून यामध्ये १२ आधुनिक संगणक आहेत.<sup>८३</sup>

#### ९) गरीब विद्यार्थी सहाय्यक निधी :-

प्रशालेतील गरीब विद्यार्थ्यांना मदत करण्यासाठी सन १९९७-९८ पासून गरीब विद्यार्थी सहाय्यक योजना सुरू केली आहे. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक शिक्षकाकडून प्रत्येकी ५ रुपये दरमहा गोळा केले जाऊन मदत केली जाते. या योजनेअंतर्गत 'दि महाबळेश्वर अर्बन को-ऑप-



बँक लि.महाबळेश्वर' येथे ७५,०००/- च्या ठेवी आहेत. प्रत्येक वर्षी १०,०००/- व्याज जमा होते. त्यातून गरजू विद्यार्थ्यांना गणवेश, पुस्तके, वहया, कंपास, स्वेटर, पास, चपला इ.ची मदत केली जाते.<sup>८४</sup>

#### १०) पालक सभा :-

विद्यार्थ्यांच्या सर्वांगीण विकासाच्या दृष्टिने शिक्षक पालक योजनेअंतर्गत दरवर्षी वर्षभरात दोन सत्रामध्ये एकूण चार सभा घेण्यात येतात. या सभेतून पालकांना आपल्या पाल्याची नियमित उपस्थिती, नियमित अभ्यास इत्यादी विषयावर मोकळेपणाने चर्चा करण्यात येते. तसेच शाळा व समाज यांचे एक अतूट नाते निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला जातो.

#### ११) सावित्रीबाई फुले दत्तक-पालक योजना :-

या योजनेअंतर्गत होतकरू मुलींचे शिक्षण खंडित होऊ नये म्हणून गरीब व होतकरू मुलींसाठी ही योजना सुरु करण्यात आली आहे. या योजनेअंतर्गत दरवर्षी ९६०० रुपये जमा होतात. जास्तीत जास्त मुलींना या योजनेचा लाभ घेता यावा याकरीता या रकमेतून प्रत्येकी ३०० रु.प्रमाणे ३२ ते ३४ मुलींना याचा लाभ मिळतो.<sup>८५</sup>

#### १२) स्पर्धा परीक्षा :-

विद्यार्थ्यांना माध्यमिक शिक्षणापासून स्पर्धा परीक्षांची माहिती व्हावी याकरीता प्रशालेत दरवर्षी 'एन.टी.एस.'(NTS – National Talent Search) व 'एम.टी.एस.'(MTS – Maharashtra Talent search) परीक्षेसाठी विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहित करून मार्गदर्शन केले जाते. दरवर्षी या परीक्षेसाठी अनेक विद्यार्थी बसतात. तसेच मराठी, हिंदी, इंग्रजी इत्यादी भाषा व गणित विषयांच्या परीक्षा घेण्यात येतात. टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे या विद्यापीठांतर्गत मराठी, इंग्रजी, गणित विषयाची परीक्षा घेण्यात येते. तसेच महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा व शासकीय चित्रकला ग्रेड परीक्षा अंतर्गत परीक्षा घेतल्या जातात. त्यास विद्यार्थ्यांचा चांगला प्रतिसाद असून निकालाची परंपराही ९५ टक्के पेक्षा अधिक आहे. तसेच अनेक विद्यार्थ्यांनी नवोदय परीक्षेत यश संपादन करून पुढील शिक्षणाचा लाभ मिळविला आहे.<sup>८६</sup>

#### ३.११ महाविद्यालयीन शिक्षण :-

नगरपालिकेने महाबळेश्वर शहरातील शिक्षणाची गरज लक्षात घेवून जून २००५ पासून 'गिरीस्थान कला व वाणिज्य महाविद्यालय' सुरु केले.<sup>८७</sup> हे महाविद्यालय शिवाजी विद्यापीठ

कोल्हापूर या विद्यापीठाशी संलग्नित असून या महाविद्यालयात कला व वाणिज्य या विद्याशाखा आहेत. हे महाविद्यालय गिरीस्थान प्रशालेच्या इमारतीत भरत असून त्याठिकाणी महाविद्यालयास आवश्यक सर्वच भौतिक सुविधा उपलब्ध आहेत. महाविद्यालयात स्वतंत्र ग्रंथालय असून त्यामार्फत ग्रंथालय बुक बँक योजनेमार्फत विद्यार्थ्यांना पुस्तके उपलब्ध करून दिली जातात.<sup>८८</sup> विद्यार्थ्यांमध्ये समाजसेवेची व ग्रामीण जीवनाची जवळून ओळख व्हावी याकरिता राष्ट्रीय सेवा योजना (NSS) युनिट कार्यरत आहे. जिमखाना विभागामार्फत सर्व प्रकारचे क्रीडा साहित्य उपलब्ध करून दिलेले आहे. शिक्षण पूरक अभ्यास मंडळे व अन्य समित्यामार्फत विद्यार्थ्यांना सहभागातून शिक्षण दिले जाते. विद्यार्थ्यांकरिता स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र सुरू केलेले असून त्याकरिता ६०,००० रुपये किमतीची पुस्तके खरेदी केली आहेत.<sup>८९</sup> या केंद्रामार्फत विविध विषय तज्ज्ञांचे मार्गदर्शन केले जाते. विद्यार्थ्यांकडून अत्यल्प फी घेऊन दर्जेदार शिक्षण दिले जाते.

महाविद्यालयात बी.ए. पदवी करिता मराठी, हिंदी, इंग्रजी, अर्थशास्त्र, इतिहास, भूगोल असे सहा विषय स्पेशल विषय म्हणून शिकविले जातात. बी.कॉम पदवी करिता को-ऑपरेटिव्ह डेव्हलपमेंट, बिझनेस रेग्युलेटरी फ्रेमवर्क, मॉडर्न मॅनेजमेंट प्रॅक्टिस, बिझनेस एनव्हायर्नमेंट, अकॉउंटन्सी पेपर १ व २ हे विषय आहेत.<sup>९०</sup> महाविद्यालयातील सर्व वर्गाचे निकाल अत्यंत समाधानकारक लागलेले आहेत. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्त्वाचा सर्वांगीण विकास व्हावा याकरिता विविध कार्यक्रम, स्पर्धा, प्रबोधनात्मक व्याख्याने तसेच सामाजिक व सांस्कृतिक कार्यांमध्ये सहभाग घेवून विद्यार्थ्यांना प्रोत्साहन दिले जाते. यासाठी सर्व प्राध्यापक व शिक्षकेतर कर्मचारी सदैव तत्पर असतात. महाविद्यालयातून सुशिक्षित, सुसंस्कृत, आदर्श नागरीक घडावा याच महत्त्वाच्या उद्देशाने या महाविद्यालयाची वाटचाल सुरू आहे.

महाविद्यालयाच्या स्थापनेमुळे महाबळेश्वर व विशेषतः डोंगराळ भागातील मुलींना उच्च शिक्षणाची सोय उपलब्ध झाली. सध्या महाविद्यालयात बी.ए., बी.कॉम पदवी पर्यंतचे शिक्षण दिले जात असून एकूण ४५९ विद्यार्थी शिक्षण घेत आहेत.<sup>९१</sup> त्यामध्ये मुलींची संख्या ६० टक्केपेक्षा अधिक आहे. महाविद्यालयातील अनेक विद्यार्थी विविध कार्यशाळा व स्पर्धा परिक्षेमध्ये सहभाग घेतात. गांधी रिसर्च फाऊंडेशन अंतर्गत घेण्यात आलेल्या परीक्षेमध्ये महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांनी जिल्ह्यात पहिला व तिसरा क्रमांक मिळविला.<sup>९२</sup> महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना मागासवर्गीय व अल्पसंख्यांक शिष्यवृत्तीचा लाभ मिळावा याकरिता महाविद्यालयाच्या वतीने

प्रयत्न करण्यात येतात. महाविद्यालयातील मुलांमुलीमध्ये असलेल्या सुप्त कला गुणांचा विकास व्हावा या हेतूने महाविद्यालय दरवर्षी 'गिरीराज' हे नियतकालिक काढत आहे. या नियतकालिकामधून महाविद्यालयातील विद्यार्थी आपले विविध विषयांवरील लेख अभ्यासपूर्वक लिखाण करून मांडतात. तसेच विविध कला साकार करून त्या कला दालनाच्या माध्यमातून दाखवून देतात. महाविद्यालयातील लैंगिक छळ प्रतिबंधक समितीमार्फत महिलांवरील अत्याचार व त्याविषयीचे कायदे, लैंगिक समस्या व उपचार, महिलांकरिता स्वसंरक्षणाचे शिक्षण असे विविध कार्यक्रमांचे आयोजन करून मार्गदर्शन केले जाते.<sup>९३</sup>

शासनाने नगरपालिकेस महाविद्यालय सुरू करणेकरिता कायमस्वरूपी विनाअनुदानित तत्वावर मंजूरी दिली आहे. महाविद्यालयास अनुदान मिळावे यासाठी नगरपालिकेमार्फत प्रयत्न केले जातात. महाविद्यालयातील विद्यार्थ्यांना उत्तम शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध करून देणेकरिता नगरपालिका आपली सामाजिक बांधिलकी समजते. महाविद्यालयाच्या स्थापनेपासून आजतागायत विद्यार्थ्यांना सर्वांगीण ज्ञान देवून त्यांना सर्वांगीणदृष्ट्या सक्षम करण्याचे कार्य महाविद्यालयातील प्राध्यापक वर्ग निष्ठेने करत आहे. त्यामुळेच महाविद्यालयातील दिपक कारंडे याची रत्नागिरी जिल्हा पोलीस दलात निवड व नुतन सोनवणे हिची स्पेशल पोलीस ऑफिसर(M.S.F.) मेट्रो मुंबई या ठिकाणी निवड झाली.<sup>९४</sup> म्हणजे अल्पावधीतच महाबळेश्वर नगरपालिकेने सुरू केलेल्या उच्च शिक्षणाच्या प्रवाहामुळे महाबळेश्वर व परिसरातील मुलांना राज्य व राष्ट्रीय स्तरावरील ज्ञानाची दारे उघडी झाली.

### ३.१२ समारोप :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेने शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून आपल्या सामाजिक बांधिलकीच्या कार्यास हातभार लावला. ब्रिटिश काळात महाबळेश्वरमधील शिक्षणाची सुरुवात झाली असली तरी तेथे फक्त इ.३री पर्यंत शिक्षण मिळत होते. पुढील शिक्षणापासून महाबळेश्वर मधील लोकांना वंचित राहवे लागत होते. शिक्षणाची गरज ओळखून महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत दर्जेदार शिक्षण मिळावे यासाठी सतत प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

नगरपालिकेचा प्राथमिक शाळांचा आढावा घेता या शाळा दुर्गम भागात डोंगररांगत असल्यातरी त्या शाळांना डिजीटल शाळा बनविण्याचा महाबळेश्वर नगरपालिकेचा प्रयत्न दिसून

येतो. यासाठी महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या पाचही प्राथमिक शाळांना सर्वसोयी उपलब्ध करून दिल्या आहेत. माध्यमिक शिक्षणाकरिता हे शिक्षण फक्त पाठ्यपुस्तकी शिक्षण न राहता त्याला व्यावसायिक व ज्ञानाची जोड दिली आहे. महाबळेश्वर व परिसरातील लोकांची शिक्षणाबद्दलची आपुलकी वाढावी यासाठी महाबळेश्वर नगरपालिकेने व्यावसायिक शिक्षण सुरू केले आहे. डोंगराळ दुर्गम भागातील विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयीन शिक्षण उपलब्ध व्हावे याकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात एक कायम विनानुदानीत तत्वावर महाविद्यालय सुरू केले असून या महाविद्यालयाकरिता नगरपालिका सर्वतोपरी मदत करित आहे. महाविद्यालयानेही उत्तरोत्तर दर्जेदार शिक्षण देण्याचा प्रयत्न सुरू ठेवला आहे. स्थानिक स्वराज्य संस्थाबाबतीत महाबळेश्वर नगरपालिका ही सातारा जिल्ह्यातील एकमेव नगरपालिका आहे की ज्या नगरपालिकेने पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून ते महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंत ज्ञानदानाची भूमिका स्वीकारली आहे. नगरपालिकेने डोंगराळ भागातील विद्यार्थ्यांना महाविद्यालयापर्यंत शिक्षण उपलब्ध करून दिल्याने त्यांच्या बौद्धिक व शारीरिक गोष्टींना कला, क्रीडा, साहित्य अशा विविध क्षेत्रात महाबळेश्वरचा नावलौकीक वाढवण्याची संधी उपलब्ध करून दिली आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शिक्षणाबाबतचे योगदान हे गौरवास्पद असून ते इतर नगरपालिकांसाठी प्रेरणादायी आहे.

## संदर्भ :-

- १) गायधनी रं.ना. व राहुकर व.ग., प्राचीन भारताचा सांस्कृतिक इतिहास, कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, पुणे, २००७, पृ.१२ ते ६४
- २) गव्हाणे किशोरकुमार, डॉ.शिंदे एस.पी., महाराष्ट्रातील समाज सुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशन पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४, पृ.६२, ६३
- ३) भावे वा.कृ., पेशवेकालीन महाराष्ट्र, वरदा प्रकाशन, पुणे, १९९८, पृ.७५
- ४) गर्दे प्रभाकर, मध्ययुगीन भारताचा इतिहास, श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००५, पृ.६४ ते ६६
- ५) पवार ज.भा., भारतीय स्वातंत्र्य चळवळीचा इतिहास, निराली प्रकाशन, पुणे, जून २०१३, पृ.४ ते ११
- ६) बेल्लेकर एन.के., ग्रोवर बी.एल., आधुनिक भारताचा इतिहास, एस.चंद आणि कंपनी लि., नवी दिल्ली, २००७, पृ.३०४
- ७) गव्हाणे किशोरकुमार, डॉ.शिंदे एस.पी., उपरोक्त, पृ.६२, ६७
- ८) कित्ता,
  - ९) शिक्षणावर दृष्टिक्षेप, शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे, १९९५-९६, पृ.२०
  - १०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२९१, दि.१९.११.१९५८, पृ.११
  - ११) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, दि.३१.०३.१९६१ ते २१.०३.१९९२, पृ.१३
  - १२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२१४, दि.२९.०९.१९९२, पृ.७५
  - १३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२४४, दि.१७.११.१९९२, पृ.१००
  - १४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.९९, दि.७.७.२००१, पृ.२८
  - १५) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१४७, दि.८.६.२००१, पृ.७८
  - १६) मुलाखत - बालवाडी शिक्षिका, नेहा शेख, शाळा क्र.४, महाबळेश्वर, दि.१६.०२.२०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - १०.३० वा.
  - १७) मुलाखत - डॉ.ठोके प्रकाश, सेवानिवृत्त आरोग्य अधिकारी, ग्रामीण रुग्णालय, महाबळेश्वर, दि.९.२.२०१४, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी ९.०० वा.
  - १८) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय अहवाल- १८८१-८२, पृ.९
  - १९) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.५, दि.१३.०६.१९३५, पृ.११४

- २०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.७, दि.३०.१२.१९३८, पृ.६८
- २१) जिल्हा म्युनिसिपल अॅक्ट, १८८४, पृ.७
- २२) शिक्षण मंडळ, महाबळेश्वर प्रशासन अधिकारी बोर्डावरून
- २३) शिक्षण मंडळ, महाबळेश्वर पदाधिकारी व कार्यकाल रेकॉर्डवरून, पृ.६
- २४) शिक्षण मंडळ, महाबळेश्वर अंदाजपत्रक रेकॉर्ड, २०००-२००१ ते २००४-०५ पृ.७
- २५) शिक्षण मंडळ, महाबळेश्वर जमाखर्च रेकॉर्ड, १९८७-८८ ते २००४-०५, पृ.९
- २६) प्राथमिक शाळा क्र.१ नामफलकावरून
- २७) दीक्षित द.क., महाबळेश्वर (क्षेत्र व सॅनेटिरिअम यांचे वर्णन) सौ.व श्री.मुकुंद दीक्षित-पुणे  
२०११, पृ.१७१
- २८) जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१५३, दि.१४.९.१९५२, पृ.७८
- २९) मुलाखत- श्री.संजय ओंबळे, मुख्याध्यापक, नगरपालिका शाळा क्र.१, दि.१८.२.२०१३,  
स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ -सकाळी ११.०० वा.
- ३०) निरीक्षण
- ३१) मुलाखत- श्री.पाडळे द.आ., उपशिक्षक शाळा नं.१, दि.१८.०२.२०१३, स्थळ-  
महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी १०.०० वा.
- ३२) महाबळेश्वर नगरपालिका प्राथमिक शाळा क्र.२ नामफलकावरून
- ३३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२९६, दि.१९.११.१९५८, पृ.१२
- ३४) मुलाखत- श्री.कदम जनार्दन पुनाजी - मुख्याध्यापक नगरपालिका शाळा क्र.२,  
दि.१८.०२. २०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी ११.०० वा.
- ३५) कित्ता
- ३६) महाबळेश्वर नगरपालिका नगरपालिका शाळा क्र.३ नामफलकावरून
- ३७) मुलाखत - श्री.शेख जुबेर, मुख्याध्यापक, शाळा क्र.३, दि.२१.२.२०१३, स्थळ-  
महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी ९.०० वा.
- ३८) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.४३०, दि.७.१.१९८४, पृ.२६
- ३९) मुलाखत- मुख्याध्यापक श्री.शेख जुबेर, नगरपालिका शाळा क्र.३, दि.२१.०२.२०१३,  
स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ -९.०० वा.

- ४०) महाबळेश्वर नगरपालिका नगरपालिका शाळा क्र.४ नामफलकावरून
- ४१) मुलाखत- मुख्याध्यापक श्री.अब्बास लतिफ नालबंद, नगरपालिका शाळा क्र.४, दि.१६.०२.२०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी ९.०० वा.
- ४२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१०३, दि.३०.९.१९८७, पृ.७०
- ४३) निरीक्षण
- ४४) मुलाखत- मुख्याध्यापक, श्री.नालबंद, नगरपालिका शाळा क्र.४, दि.१६.०२.२०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - ११.०० वा.
- ४५) महाबळेश्वर नगरपालिका नगरपालिका शाळा क्र.५ नामफलकावरून
- ४६) शतकोत्तर सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका शाळा क्र.१, २०१४, पृ.११
- ४७) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.५१४, दि.२७.३.१९८७, पृ.१५५
- ४८) मुलाखत- शिंदे संतोष, मुख्याध्यापक नगरपालिका शाळा क्र.५, दि.१७.०२.२०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी १०.०० वा.
- ४९) शैक्षणिक उठाव रजिस्टर, महाबळेश्वर नगरपालिका शाळा क्र.५ नोंदीवरून- २०१२ ते २०१५, पृ.१२
- ५०) निरीक्षण
- ५१) मुलाखत- शिंदे संतोष, मुख्याध्यापक नगरपालिका शाळा क्र.५, दि.१७.०२.२०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी ९.०० वा.
- ५२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१४९, दि.६.८.२००१, पृ.८०
- ५३) मुलाखत- शिंदे संतोष, मुख्याध्यापक नगरपालिका शाळा क्र.५, दि.१७.०२.२०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी १०.०० वा.
- ५४) मुलाखत- शेख जुबेर, मुख्याध्यापक नगरपालिका शाळा क्र.३, दि.२१.०२.२०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी ९.०० वा.
- ५५) मुलाखत- शिंदे संतोष, मुख्याध्यापक नगरपालिका शाळा क्र.५, दि.१७.०२.२०१३, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी १०.०० वा.
- ५६) महाबळेश्वर नगरपालिका शिक्षण मंडळ महाबळेश्वर रेकॉर्ड-२०१४-१५, पृ.६
- ५७) कित्ता

- ५८) महाबळेश्वर नगरपालिका नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२७५, दि.२५.२.२००२,  
पृ.२२
- ५९) शिक्षण मंडळ महाबळेश्वर रेकॉर्ड- २०१५, पृ.७
- ६०) महाबळेश्वर नगरपालिका नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२१४, दि.२१.१०.  
१९६२, पृ.५०
- ६१) निरीक्षण
- ६२) शिक्षण मंडळ महाबळेश्वर रेकॉर्ड- २०१५, पृ.९
- ६३) कित्ता
- ६४) मुलाखत- श्री. संजय दस्तुरे, सकाळ पत्रकार, दि.२०.१०.२०१४, स्थळ- महाबळेश्वर,  
वेळ - सकाळी १०.३० वा.
- ६५) मुलाखत-प्राचार्य, गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय, महाबळेश्वर, दि.६.२.२०१५,  
स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी ११.०० वा.
- ६६) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.२४, दि.१०.३.१९७०, पृ.९५
- ६७) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१९२, दि.१.२.१९६४, पृ.५३
- ६८) मुलाखत- माजी मुख्याध्यापक, तोडकर सर, सुधाकर माखरिया हायस्कूल, महाबळेश्वर  
दि.११.१.२०१४, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ - सकाळी ४.०० वा.
- ६९) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१४, दि.२७.१२.१९६९, पृ.९०
- ७०) 'वेण्णाई' नियतकालिक २००६-२००७, पृ.०९
- ७१) कित्ता, पृ.४
- ७२) एस.एस.सी बोर्ड परीक्षेतील प्रशालेचे निकालपत्रक-सन १९७० ते २००५
- ७३) नामफलकावरून, गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय महाबळेश्वर
- ७४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.५९, दि.८.६.१९९२, पृ.१४३
- ७५) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१६३, दि.२८.१०.१९९१, पृ.११
- ७६) गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय, महाबळेश्वर, शिक्षक- शिक्षकेतर हजेरीपत्रक,  
२०१५



- ७७) गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय, महाबळेश्वर, 'वेण्णाई' नियतकालिक २००६-२००७, पृ.१०
- ७८) एच.एस.सी बोर्ड परीक्षेतील प्रशालेतील कला शाखेचे निकालपत्रक-सन १९९३ ते २००५
- ७९) गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय, महाबळेश्वर, 'वेण्णाई' नियतकालिक २००६-२००७, पृ.१०
- ८०) एच.एस.सी बोर्ड परीक्षेतील प्रशालेतील वाणिज्य शाखेचे निकालपत्रक-सन १९९३ ते २००५
- ८१) 'वेण्णाई' नियतकालिक २००६-२००७, पृ.६
- ८२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१८९, दि.२९.११.१९९७, पृ.१८१
- ८३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग, ठराव क्र.१९२, दि.२४.०३.१९९५, पृ.१९
- ८४) 'वेण्णाई' नियतकालिक २००६-२००७, पृ.६
- ८५) कित्ता, पृ.६
- ८६) गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय, महाबळेश्वर, सर्व्हेक्षण दि.६.२. २०१५,
- ८७) गिरीस्थान कला व वाणिज्य महाविद्यालय, महाबळेश्वर माहिती पत्रक- २०१२
- ८८) गिरीस्थान कला व वाणिज्य महाविद्यालय, महाबळेश्वर कॉलेज रेकॉर्ड- २०१५,
- ८९) गिरीस्थान कला व वाणिज्य महाविद्यालय, महाबळेश्वर माहितीपत्रक-२०१५, पृ.४
- ९०) कित्ता, पृ.७
- ९१) गिरीस्थान कला व वाणिज्य महाविद्यालय, महाबळेश्वर 'गिरीराज' नियतकालिक, २०११-२०१२, पृ.३
- ९२) कित्ता, पृ.२
- ९३) कित्ता, पृ.२
- ९४) 'गिरीराज' नियतकालिक, २०१५-१६, पृ.५

## प्रकरण चौथे

### महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शहर विकासातील योगदान

४.१ प्रस्तावना

४.२ रस्ते

४.२.१ महाबळेश्वर नगरपालिकेने रस्ते विकासावर केलेला खर्च

४.३ नगरपालिकेच्या प्रसिद्ध इमारती

४.३ नगरपालिकेच्या प्रसिद्ध इमारती

४.४ समाजमंदिरे

४.५ दिवाबत्ती :-

४.६ भुयारी गटार योजना

४.७ सार्वजनिक स्वच्छता गृह

४.८ शॉपिंग सेटर

४.९ स्मशानभूमी

४.१० उद्याने

४.११ पाणीपुरवठा

४.११.१ महाबळेश्वर पाणीपुरवठा योजना (ग्लेनोगल धरण)

४.११.२ महाबळेश्वर पाणी पुरवठा योजना (वेण्णा तलाव)

४.११.३ सुधारित महाबळेश्वर पाणीपुरवठा

४.११.४ सन २००४ मधील शहरात दिलेली नळ कनेक्शन

४.१२ दवाखाना

४.१२.१ म्युनिसिपल दवाखाना

४.१२.२ नगरपालिकेने दवाखान्यास केलेले सहाय्य :

- ४.१२.२.१ मोफत औषधे
- ४.१२.२.२ वैद्यकिय सुविधा
- ४.१२.२.३ शासकिय दवाखाना ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर
- ४.१३ आरोग्य सोयी
  - ४.१३.१ साथीचे आजार
  - ४.१३.२ शहराचा जन्म व मृत्यू दर
  - ४.१३.३ वयवार मृत्यू
  - ४.१३.४ रोगामुळे मृत्यू
- ४.१४ ग्रंथालय
- ४.१५ कचरा व्यवस्थापन
- ४.१६ रोजगार निर्मिती
- ४.१७ राष्ट्रीय कार्यक्रम
- ४.१८ मागासवर्गीय व विशेष कल्याण समिती
- ४.१९ महिला व बालकल्याण समिती
- ४.२० शिक्षण
- ४.२१ वृक्षारोपन
- ४.२२ महाबळेश्वर फेस्टीव्हल
- ४.२३ समारोप

## प्रकरण चौथे

### महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शहर विकासातील योगदान

#### ४.१ प्रस्तावना:-

महाबळेश्वर हे शहर थंड हवेचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. त्याची समुद्रसपाटीपासूनची उंची ४३८५ फुट इतकी आहे. महाबळेश्वरचे क्षेत्रमहाबळेश्वर व महाबळेश्वर शहर असे दोन भाग पडतात. या दोन्ही शहरांमधील अंतर ४कि.मी.चे आहे. क्षेत्र महाबळेश्वर प्राचीन काळात वसलेले असून तेथे पाच नद्या उगम पावतात. या ठिकाणी महाबळेश्वर व अतिबळेश्वर या नावाची दोन शिवमंदिरे आहेत.

मध्ययुगात इ.स.१२०९ पर्यंत हा भाग पन्हाळ्याच्या शीलाहार घराण्यातील शेवटचा राजा दुसरा भोज याच्या अधिपत्याखाली होता. देवगिरीचा सम्राट सिंघण देव याने भोजराजाचा पराभव करून सातारा,कोल्हापूर भागावर इ.स.१२१० पासून आपली सत्ता प्रस्तापित केली. यादवांच्या अस्तानंतर या भागावर प्रथम शिर्के आणि त्यानंतर जावळीच्या मोरे घराण्याची सत्ता होती. जावळीच्या चंद्रराव मोऱ्यांनी या ठिकाणी पंचगंगेचे मंदिर बांधले त्यांच्यानंतर अनेक सरदार, राजे व संस्थानिकांनी मंदिराचा जीर्णोद्धार केला. ब्रिटिश काळात सन १८२४ मध्ये सातारचे कमांडिंग ऑफिसर जनरल लॉडविक याने उन्हाळ्यात या ठिकाणचे सौंदर्य व गारवा अनुभवण्यासाठी या ठिकाणी वसाहत केली. यानंतर १८२६ साली सातारचा रहिवासी इंग्रज प्रतिनिधी सेनापती कर्नल ब्रीग्ज या ठिकाणी आले आणि स्वतः करिता एक कुटीवजा इमारत बांधली हा महाबळेश्वर मधील पहिला बंगला होय. सन १८२७ मध्ये मुंबई प्रांताचे तत्कालीन गव्हर्नर सर जॉन माल्कम महाबळेश्वरला आले तेथील हवामानाचा अभ्यास केल्यानंतर त्यांनी या ठिकाणी गिरिस्थान वसविण्याचा निर्णय घेतला. सातारच्या प्रतापसिंह महाराजांकडून ही जागा घेवून या ठिकाणी ब्रिटिश वसाहतीची व गिरीस्थानची स्थापना केली. त्याच्या नावावरून महाबळेश्वरला 'माल्कम पेठ' नाव देण्यात आले. येथील स्वच्छतेसंबंधी व्यवस्था पाहण्याचे काम सरकारतर्फे नेमलेल्या प्रतिनिधीकडे होते. या प्रतिनिधींना सरकारी खजिन्यातून काही ठरावीक रक्कम घेवून त्यातून येथील व्यवस्था पाहण्यास परवानगी होती. या रकमेस 'स्टेशन फंड' असे नाव होते परंतु या स्टेशनची सुधारणा घडवून आणण्यासाठी २९ मे १८६७ रोजी

म्युनिसिपालिटीची स्थापना केली. म्युनिसिपालिटीने महाबळेश्वर शहराचा विकास घडवून आणला. म्युनिसिपालिटीची स्थापना झाल्यानंतर या शहरात राहणाऱ्या लोकांना नागरी सुविधा मिळण्यास सुरुवात झाली. यातून रस्ते, पिण्याचे पाणी, आरोग्य, शिक्षण, दळणवळणाची सुविधा, मनोरंजन अशा विविध बाबींमधून लोकांना सुविधा उपलब्ध होत गेल्या. यातून नागरी विकास घडून आला. या प्रकरणात महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहराच्या विकासात दिलेल्या योगदानाचा सविस्तर आढावा घेतलेला आहे.

## ४.२ रस्ते

रस्ता हे दळणवळणाचे प्रमुख साधन आहे त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना झाल्यानंतर महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहराकरिता ४० मैलाचे रस्ते निर्माण केले. या रस्त्यांकरिता सन १८८१-८२ साली रु. २२९९-१४-९ (रूपये-पैसा-आणा) एवढा खर्च रस्त्यांच्या देखभाली करिता केला.<sup>१</sup> महाबळेश्वर शहराला ब्रिटिशांच्या वसाहतीमुळे प्रसिद्धी मिळत गेली. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी माल्कम पेठ अर्थात महाबळेश्वरची निर्मिती केली. माल्कम पेठ व तेथील वस्ती एकूण समांतर अशा चार रस्त्यांवर वसली आहे. दक्षिण बाजूच्या रस्त्यास कोळी आळी किंवा खालची आळी म्हणतात. तिच्या वरच्या बाजूच्या आळीस मरे पेठ असे नाव आहे. त्याच्या वरचे बाजूस मुख्य बाजारपेठ आहे त्यास मेनरोड म्हणतात. या रस्त्याच्या उत्तरेकडील बाजूस मसजिद रोड आहे. या रस्त्यामध्ये महाबळेश्वर शहराची मुख्य वसाहत वसली आहे. महाबळेश्वर हे पर्यटन क्षेत्र असल्याने या रस्त्यांशिवाय पर्यटन स्थळापर्यंत पोहचण्याकरिता विविध रस्त्यांची फुटपाथची आवश्यकता होती. याची गरज ओळखून नगरपालिकेने रस्त्यांच्या विकासासाठी पर्यवेक्षण करणेकरिता एक कमिटी नियुक्त केली होती. या कमिटीत व्ही.पी.भागवत(चेअरमन), जी.बी.दाणी, न.म.दस्तुरे, ए.एन.पाटील हे चार सदस्य होते.<sup>२</sup>

महाबळेश्वर डोंगर भागात वसलेले असल्याने त्याचा भौगोलिक विस्तार विस्तीर्ण असा आहे. महाबळेश्वर म्युनिसिपालिटीच्या ताब्यात ४० मैलाचे पक्के रस्ते आहेत. या रस्त्यांच्या विकासाकरिता नगरपालिकेने रस्त्यांवर खर्च केला आहे. सन १९३० मध्ये नगरपालिकेने शहरातील फॉरेस्ट ऑफिस ते बिशपटँक या रस्त्यांच्या डांबरीकरणाकरिता रु.३२५२ एवढा खर्च करून रस्ता डांबरीकरण केला.<sup>३</sup> नगरपालिकेच्या हद्दीबाहेरही एकूण ३९मैल लांबीचे कच्चे

रस्ते आहेत हे रस्ते विविध पर्यटन स्थळांकडे जातात या रस्त्यांमध्ये बरेच फुटपाथ व काही कच्चे रस्ते आहेत. महाबळेश्वर समुद्रसपाटीपासून उंचावर असल्याने येथे पावसाचे प्रमाण अधिक असते यामुळे येथील रस्ते जादा पावसामुळे सतत खराब होत असतात त्यामुळे नगरपालिकेस दरवर्षी रस्त्यांवर बराच खर्च करावा लागतो. सन १९५१-५२ सालात नगरपालिकेने आपल्या हद्दीत कामगार व बैलाच्या सहाय्याने रोलर ओढून ४० मैल लांबीचे पक्के रस्ते बनविले या करिता नगरपालिकेस १५,०००रु.ची सरकारी ग्रँट मंजूर झाली होती. नगरपालिकेच्या हद्दीबाहेरील ३९ मैल कच्च्या रस्त्यांच्या दुरुस्तीसाठी ३००० रु.ची ग्रँट मंजूर झाली होती.<sup>४</sup> या शासकीय खर्चातून नगरपालिकेने रस्त्याचा विकास केला. सन १९६०-६१ सालात रस्ते विकासासाठी नगरपालिकेस ३६०८९रु. खर्च आला त्यापैकी नगरपालिकेस १३०५० रु.चे सरकारी अनुदान मिळाले.<sup>५</sup>

नगरपालिका हद्दीत क्षेत्र महाबळेश्वर रस्ता,पेटीट रोड, डचेस रोड, लिंगमळा रोड, कारवीआळी रोड, ससून रोड, ब्लुव्हॅली रोड इ.असे एकूण ४५ पक्के रस्ते आहेत तसेच क्षेत्र महाबळेश्वर ते ऑर्थरसीट रस्ता व डचेस रोड पासून केटस पॉईंटचा रस्ता हे दोन पक्के रस्ते हद्दीबाहेरील आहेत. ऑर्थर सीट पाथ, लेडी विलिंग्डन गॅलप, जेमिसन राइट, हंटर पॉईंट रोड असे एकूण २९ कच्चे रस्ते नगरपालिका हद्दीत आहेत तसेच बगदाद राईट, कॅसल रॉक राईट, फाकलँड पॉईंट, हेलन्स पॉईंट, गवळणी पॉईंट असे एकूण ३३ राईडस नगरपालिका हद्दीबाहेर आहेत.<sup>६</sup> बहुतेक सर्व पर्यटन स्थळे वनखात्याच्या नियंत्रणाखाली असल्याने नगरपालिकेस तेथील रस्ते पक्के बनवता येत नाहीत. महाबळेश्वर शहरात अनेक प्रसिद्ध व्यक्ती व समाजसेवक होवून गेले त्यांची आठवण रहावी याकरिता नगरपालिकेने शहरातील प्रसिद्ध व्यक्ती, समाजसेवक यांची नावे रस्त्यांना देवून त्यांच्या कार्याचा गौरव केलेला आहे. गिरिस्थान प्रशालेसमोर पोस्ट ऑफिस ते सी.व्ही.बंगला यामधील सी.व्ही.रोड यास महाबळेश्वरातील दानशूर नागरीक श्रीमान पेटीट यांचे नाव या रस्त्यास दिले आहे.<sup>७</sup> तर एल.सी.डिसुझा हे महाबळेश्वर नगरपालिकेत नगरसेवक होते.त्यांनी महाबळेश्वरच्या विकासासाठी अविस्मरणीय कार्य केले म्हणून त्यांचे स्मरणार्थ मायेट रोडला डिसुझा रोड असे नाव देणेत आले.<sup>८</sup>

महाबळेश्वरात पावसाचे सर्वाधिक प्रमाण असल्याने दरवर्षी रस्ते खराब होतात तसेच मुख्य पर्यटन स्थळ असल्याने देशविदेशातील पर्यटक महाबळेश्वरला भेट देण्यासाठी येतात

त्यामुळे नगरपालिकेस रस्ते विकासासाठी दरवर्षी सर्वाधिक खर्च करावा लागतो. सन १९९९ मध्ये शहरातील साबणे रोड, मस्जीद रोड, मरीपेठ रोड या मुख्य रस्त्यांचे डांबरीकरण करणेकरिता मरीपेठ रस्ता ३,३८,२७१ रु. साबणे रोड २,६७,३४४ रुपये मस्जीद रोड ३,८४,३९९रु. एवढ्या रकमेच्या अंदाजपत्रकास प्रशासकीय मंजूरी देण्यात आली.<sup>९</sup>

सन १८२६ मध्ये साताऱ्याचा रेसिडेंट जनरल ब्रिगज महाबळेश्वर येथे मुक्कामी राहण्यासाठी आला त्यावेळी त्याने सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांकडून सातारा ते महाबळेश्वर (प्रतापगड) करीता मेढा केळघर मार्गे घाट रस्ता बांधून घेतला या रस्त्याकरिता छत्रपती प्रतापसिंह महाराजांनी महिना ४ रु. वेतनाने ८०० कामगार दिले या रस्त्याकरिता १५,०००रु.खर्च आला तो रस्ता २१ एप्रिल १८२६ रोजी बांधून पुर्ण झाला.<sup>१०</sup>

#### ४.२.१ महाबळेश्वर नगरपालिकेने रस्ते विकासावर केलेला खर्च

अ.नं.	वर्ष	रक्कम(रु)
१	१८८१-८२	२२७९-१४-९
२	१९०२-०३	३०५१-१५-३
३	१९०३-०४	२९३६-१५-९
४	१९०४-०५	३०४८-५-१
५	१९०५-०६	३५६८-६-४
६	१९०६-०७	३२७३-१-७
७	१९२९-३०	१०३४२
८	१९३०-३१	८४३७
९	१९३९-४०	६१४०
१०	१९४१-४२	१७१८९
११	१९५१- ५२	२१३८८ <sup>११</sup>

नगरपालिकेने रस्त्यांचा विकास घडवून आणला त्यामुळे नगरपालिका हद्दीत ७२ कि.मी.लांबीचे डांबरीकरण झालेले पक्के रस्ते तसेच ५६कि.मी.लांबीचे कच्चे रस्ते आहेत.

### ४.३ नगरपालिकेच्या प्रसिद्ध इमारती :-

ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या वास्तव्यामुळे महाबळेश्वरास महत्त्व प्राप्त होत गेले. सन १८२६ साली साताऱ्याचा रेसिडेंट जनरल ब्रिग्ज हा काही दिवस महाबळेश्वर येथे राहिला त्याने राहण्याकरिता शिंदोळा पार्क ही विस्तृत जागा घेवून तेथे बंगला बांधला. ही महाबळेश्वरातील पहिली इमारत होय. महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना झाल्यानंतर महाबळेश्वर नगरपालिकेकडे गव्हर्मेंट बंगला धर्मशाळा, चावडी, भाजी, मटण, बीफ मार्केट इ. इमारती होत्या. या इमारतीत महाबळेश्वरचे सुप्रिटेण्डन्ट राहत असत. गव्हर्मेंट बंगल्यात म्युनिसिपल ऑफिस होते. चावडी म्हणजे एलफिस्टन पॉईंट वरील बंगला होय. सन १८८१-८२ सालात या शासकीय इमारतीच्या देखभालीसाठी नगरपालिकेस रु.१९९९-१५-१०(रु.पै.आ) एवढा खर्च आला.<sup>१२</sup>

गव्हर्मेंट हाऊस किंवा बेला व्हिस्टा ही इमारत डोंगराच्या कडेला असून ती अष्टपैलू अशी आहे. त्यामुळे माल्कम पेठेला प्रेक्षणीय ठिकाण बनले आहे या इमारतीत पियानोचे दालन आहे बिलियर्ड हॉल आहे. ही इमारत अत्यंत आरामदायी असल्याने तिने महाबळेश्वरच्या विकासात भर घातलेली आहे. फ्रेअर हॉल नावाची इमारत सन १८६४ मध्ये सार्वजनिक निधीतून बांधण्यात आली. या इमारती करिता मुंबईचे शेट कावसजी माणिकजी लिमजी यांनी अत्यंत कष्ट घेतले. या इमारतीच्या बांधकामाकरिता सार्वजनिक निधी म्हणून स्वतः २०००रु दिले. यानंतर अनेक धनिकांनी या इमारतीच्या बांधकामासाठी वर्गणी दिली. या इमारतीत तीन मोठमोठी दालने असून पश्चिमेकडील दालनात वाचनाकरिता इंग्रजी पुस्तके ठेवलेली आहेत. मध्यभागातील दालनात इंग्लंडमधील व हिंदुस्तानातील मुख्य वर्तमानपत्रे, मासिक पुस्तके, त्रैमासिके व सचित्र वर्तमानपत्रे ठेवलेली असत.या इमारतीस मुंबईचा गव्हर्नर सर एच.बार्टल एडवर्ड फ्रेअर यांचे स्मरणार्थ नाव देण्यात आले आहे ही इमारत १ जानेवारी १८८२ रोजी महाबळेश्वर क्लबला देणेत आली. महाबळेश्वर बाजाराच्या उत्तरेला २९.३ मी. लांब व ८.२५ मी.रुंद चर्च नावाची वास्तू आहे. सन १८४२ मध्ये बिशपकार यांनी हे चर्च सुरू केले ह्या इमारतीचे बांधकाम १८६७ मध्ये पूर्ण झाले. या चर्चमध्ये एकावेळी २१० प्रार्थक बसू शकतात. याशिवाय १८२८मध्ये स्थापना झालेले हॉस्पिटल आहे. या हॉस्पिटल करीता मोरारजी



गोकुळदास यांनी भरीव आर्थिक मदत केल्याने त्यास सन १९०२ मध्ये मोरारजी गोकुळदास हॉस्पिटल असे नाव देण्यात आले हे प्रथम श्रेणी चिकित्सालय आहे.<sup>१३</sup>

#### ४.४ समाजमंदिरे

महाबळेश्वर शहराच्या वाढत्या लोकसंख्येचा आढावा घेऊन नगरपालिकेने आपल्या हद्दीत राहणाऱ्या लोकांना एकत्रित येण्यासाठी व विविध विषयांवर चर्चा घडवून निर्णय घेण्यासाठी नगरपालिकेच्या विविध भागात एकूण अकरा समाजमंदिरे उभारलेली आहेत. पूर्वी या समाजमंदिरांऐवजी सार्वजनिक ठिकाणी चौक, धर्मशाळा यांचा उपयोग केला जाई. परंतु शहर विकास योजनेअंतर्गत आपल्या समाजबांधवांना एकत्रित आणण्यासाठी समाजमंदिरे उभारली जावू लागली. महाबळेश्वर शहरात लिंगमळा, माळेआळी -खालची, माळेआळी-वरची, मरीपेठ, हरिजन सोसायटी, विकर्स सेशन, कोळी आळी, गवळी मोहल्ला, चर्मकार, कार्वेआळी, अंबिका नामदेव अशा विविध ठिकाणी समाजमंदिरे उभारलेली आहेत. नगरपालिकेने गवळी मोहल्ला, कोळी आळी या भागात समाजमंदिरे बांधण्यासाठी १६,५९,३७० रु.च्या अंदाजपत्रकास मंजूरी दिली होती.<sup>१४</sup>

#### ४.५ दिवाबत्ती :-

नगरपालिकेने सुरुवातीपासून शहरातील दिवाबत्ती व्यवस्थेबाबत काळजी घेतलेली दिसून येते. महाबळेश्वर शहरात उन्हाळा व हिवाळा ऋतुमध्ये रात्रीच्या वेळी केरोसिनचे दिवे लावले जात होते. सन १८८०-८१ या सालात दिवाबत्तीकरता नगरपालिकेचा रु.१८७९-८० एवढा खर्च झाला. याच वर्षी नगरपालिकेने मंदिरावर परावर्तक बसविले त्याकरिता रु.५४ एवढा खर्च आला तसेच उन्हाळ्यात मोठे ४०दिवे व फॅन खरेदी करून बसविले. दिवे बसविणे करिता रु.५२६-१४-१(रु.पै.आ.) तसेच फायर इंजिनकरीता रु.३२४-११-६ एवढा खर्च आला.<sup>१५</sup> महाबळेश्वर ब्रिटिशांची वसाहत बनली होती त्यामुळे रात्रीच्या वेळी देखील दिवाबत्तीकरिता व्यवस्थित काळजी घेतली होती. सन १९२९ मध्ये शहरात दररोज दिवे लागणे बाबतचा ठराव होवून ४०० कॅडल पॉवरचे दिवे बसविणे बाबत निर्णय झाला. दररोज मुख्य रस्त्यांवर दिवे लावले जात परंतु ही रस्त्यावरील दिवे लागणीची पद्धती अवघड असल्याने नगरपालिकेने शहरातील बाजार एरियामध्ये इलेक्ट्रिक लाईट पुरविणे बाबत ठराव मंजूर केला. त्यानुसार एका खाजगी कंपनीबरोबर करार केला. महाबळेश्वर शहरात इलेक्ट्रिक पोल उभे करणेकरिता स्पॉट

निवडणेसाठी एक त्रिसदस्यीय समिती स्थापन करणेत आली होती. या कमिटीत के.ए.नालबंद - अध्यक्ष, डी.एस.धोत्रे व आर.एस.इराणी हे सदस्य होते.<sup>१६</sup> महाबळेश्वर शहराकरिता होणारा विद्युतपुरवठा एका खाजगी कंपनी मार्फत पुरविला जात होता तो न परवडणारा असल्याने सन १९६३ मध्ये आमीन इमामुद्दीन चिपाडे यांनी महाबळेश्वर शहराकरिता कोयनेची वीज मिळावी याकरिता मा.मुख्यमंत्री महाराष्ट्र राज्य यांना नोटिस सादर केली होती त्यानुसार शहरासाठी कोयनेची वीज मिळविण्यासाठी दि.२-४-१९६३ पासून तीन दिवस त्यांनी प्राणांतिक उपोषण महाबळेश्वर इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनीच्या पुढे प्राणांतिक उपोषण करून महाबळेश्वर शहराकरिता कोयनेची वीज मिळवून दिली. याबाबत नगरपालिकेने नगरपालिका सभासद ए.आय.चिपाडे यांच्या मोलाच्या कामगिरीबाबत आभार मानले.<sup>१७</sup> महाबळेश्वर शहराकरिता फक्त खाजगी कंपनीचा वीजप्रवाह सुरू होता. नगरपालिका सभासदांनी शहराच्या कायम स्वरूपी वीज पुरवठ्या बाबत विशेष दक्षता घेवून कोयनेची वीज शहराला मिळवून दिली. शहरातील वेण्णालेक ते लिंगमळा रस्ता, रंजणवाडी, धनगरवाडी व शहरातील सार्वजनिक ठिकाणी विजेची सोय नव्हती तेथे लाईट पोल बसविले.<sup>१८</sup>

#### ४.६ भुयारी गटार योजना:-

शहरातील सांडपाण्याची व्यवस्था ही नगरपालिका प्रशासनासमोरील महत्त्वाची समस्या होती. कारण वाढती लोकसंख्या पाण्याचा जादा वापर व त्यामुळे निर्माण होणारी रोगराई यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी नगरपालिकेस सांडपाण्याचे व्यवस्थित नियोजन करावे लागते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९५२ मध्ये याबाबत दक्षता घेवून भुयारी गटार योजना राबविली त्यावेळी शहराची लोकसंख्या २४०० ते ३००० होती.तर महाबळेश्वराला भेट देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या १०,००० होती. एवढ्या लोकसंख्येचा विचार करून नगरपालिकेने भुयारी गटार योजना राबविली. महाबळेश्वर शहराची वाढत चाललेली लोकसंख्या व वाढत्या पर्यटकांच्या संख्येमुळे शहराचा विकास होत गेला. शहरातील लोकांनी आपली पूर्वीची बैठी घरे पाडून त्यावर दुमजली इमारती उभ्या केल्या त्यामध्ये हॉटेलव्यवसाय सुरू केल्याने सांडपाण्याचे प्रमाण वाढले. त्याचा ताण पूर्वीच्या भुयारी गटारांवर पडून ती मोडकळीस आली. त्यामुळे नगरपालिका प्रशासनाने शहरातील भुयारी गटारांची नव्याने बांधणी करणेकरिता अकरा कोटी एवढ्या अंदाजपत्रकीय रकमेस मंजूरी दिली.<sup>१९</sup> नगरपालिकेने १७ कि.मी.लांबीची भुयारी गटारे बांधून पूर्ण केली या

भुयारी गटारातील पाण्यावर प्रक्रिया करून ते पाणी बाग व शेती करिता वापरले जाते याकरिता दोन एचटीपी प्लॅन्ट उभारले आहेत.<sup>२०</sup>

#### ४.७ सार्वजनिक स्वच्छता गृह:-

महाबळेश्वर शहराचे पर्यटन क्षेत्र म्हणून महत्व ओळखून नगरपालिकेने शहरात येणाऱ्या पर्यटकांना स्वच्छता गृहाची सोय व्हावी म्हणून आराम चौक, स्कूल मोहल्ला, गवळी मोहल्ला, रामगड, मस्जिद रोड, गादरवाडी, रांजणवाडी, मटणमार्केट, एस.टी स्टॅण्ड इ. ठिकाणी सार्वजनिक स्वच्छता गृह उभारली आहेत. ही स्वच्छतागृहे वीज व पाणी सोईयुक्त आहेत. याशिवाय खाजगी स्वच्छता गृहांबाबत नगरपालिका हद्दीत टोपल्यांचे संडासऐवजी अॅक्वाप्रिव्ही पद्धतीचे संडास बांधणेबाबत व भंगी कामगारांनी डोक्यावरून मैला वाहण्याची प्रथा बंद करणेबाबत ठराव मंजूर करणेत आला.<sup>२१</sup> महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत ज्या घरमालकाचे मासिक उत्पन्न ८०० रु. पर्यंत आहे अशा घरमालकांचे अस्तित्वात असणारे पाटीचे संडास नलसंडासात रूपांतरीत करणेकरिता नगरपालिकेची २५% व सरकारी २५% अशी ५०% रक्कम नगरपालिका निधीतून देण्यात यावी व ज्या घरमालकाचे उत्पन्न ८०० रु.उत्पन्न गटात समाविष्ट होऊ शकत नाही अशा घरमालकांना आरोग्य सोईसाठी स्टेट बँक ऑफ इंडिया महाबळेश्वर शाखेने प्रत्येक संडासासाठी १६००रु.चे कर्ज देण्याचे मान्य केले होते. याकरीता खास समिती नेमण्यात आली.

- १) अध्यक्ष- महाबळेश्वर नगरपालिका
- २) मॅनेजर - स्टेट बँक ऑफ इंडिया शाखा महाबळेश्वर
- ३) वैद्यकिय अधिकारी, MGG हॉस्पिटल महाबळेश्वर
- ४) आवेक्षक- महाबळेश्वर नगरपालिका
- ५) मख्याधिकारी- महाबळेश्वर नगरपालिका
- ६) चेअरमन बांधकाम समिती.<sup>२२</sup>

या समिती मार्फत शहरातील शौचालयांच्या व्यवस्थेबाबत कार्यवाही करणेत आली. आज रोजी शहरातील सर्व घरांमध्ये स्वतःची शौचालये आहेत त्याचबरोबर हॉटेल व्यावसायिकांची प्रतिरूम स्वच्छतागृहांची सोय आहे. नगरपालिकेने शहरात २७ सार्वजनिक युनिट तयार केली असून त्यात ९५ महिलांसाठी व २५ पुरुषांसाठी सिटस आहेत. याशिवाय

नगरपालिकेकडे दोन मोबाईल टॉयलेट आहेत.

#### ४.८ शॉपिंग सेटर

महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील नगरपालिकेच्या मोकळ्या जागेत शॉपिंग सेंटर उभारून शहरातील व्यापार, व्यवसायास चालना दिली याकरिता नगरपालिकेने रे गार्डन येथील जागेत मिनी गाळे बांधणेकरिता २,७०, ४१५ रू.चे एस्टीमेंट मंजूर केले. तसेच महात्मा गांधी रोड व डॉ.साबणे रोड ते मराठी शाळा क्र.१ चे समोरील गटारावर इमारतीस लागून मिनी गाळे बांधले त्यामुळे नगरपालिका उत्पादनात भर पडली. शिवाय नगरपालिका मालकीचे बीफ, मटण, भाजी, मच्छी मार्केट आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेने विकास योजना आराखडा आरक्षण क्र.४७ अंतर्गत आठवडे बाजार इमारत बांधकामाकरिता दुसरा टप्पा ४२,१४, ६६३ रू. व ३ रा टप्पा २७,२६,०२१ =०० एवढ्या अंदाजपत्रकीय रकमेस मंजूरी दिली होती.<sup>२३</sup>

#### ४.९ स्मशानभूमी :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेने हद्दीत राहणाऱ्या हिंदू व मुस्लिम धर्मातील लोकांना अंत्यविधीसाठी स्वतंत्र सुविधा करून दिल्या आहेत. सन १९५३ मध्ये हिंदू व मुस्लिम स्मशानभूमीत स्वतंत्र शेडपार्कची व्यवस्था नगरपालिकेने करवून दिली. वेण्णा लेक या ठिकाणी जुनी स्मशानभूमी होती. त्याऐवजी आता हिरडा नाका या ठिकाणी अद्यावत स्मशानभूमी बनवण्यात आली आहे त्याठिकाणी ४ दहन वाहिन्या आहेत. लोकांना बसणेस शेड, लाकडे ठेवण्यासाठी वखार, कार्यालय, कर्मचारी निवासस्थान, स्मशानभूमीकडे जाण्यासाठी सिमेंट रस्ता, अंतर्गत रस्ते लाल दगडात बनविले असून त्यास स्वतंत्र विद्युत सोय असून ४०केबी, ३ फेज जनरेटर ठेवण्यात आला आहे.

मुस्लिम लोकांकरिता सोयीप्रमाणे दोन ठिकाणी स्मशाने आहेत. एक सातारा रोडकडील ब्लू व्हॅलीच्या जवळ आहे व दुसरे सुमारे सहा मैलावर लिंगमळा बागेशेजारी आहे.

#### ४.१० उद्याने

महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या मालकीची दोन उद्याने आहेत. रे गार्डन व माखरिया गार्डन या उद्यानामध्ये कुटुंबे, मुले, पर्यटक येत असतात. रे गार्डन बोमरजी पेटिट लायब्ररी शेजारीच असून या गार्डनमध्ये देशी व विदेशी अनेक रंगीबेरंगी फुले आहेत. त्यामुळे बागेत बसल्यानंतर आल्हाददायक वाटते. लोकांना बागेत बसणेसाठी बाके टाकणेत आलेली आहेत. तसेच लहान

मुलांसाठी खेळण्याकरिता लोखंडी पाळणे, वर्तुळाकार फिरणारे घोड्याचे चक्र ठेवण्यात आले आहे. या बागेची व्यवस्था सुपरिटेण्डेंट साहेब व दुसरे कमिटीचे सदस्यांकडे होती. त्यामुळे तिची व्यवस्थित अशी निगा ठेवण्यात आली. या बागेत फिरण्याकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेस हिवाळा ऋतुसाठी दीड रूपया व उन्हाळा ऋतुसाठी दोन रूपये फी द्यावी लागे.

महाबळेश्वर नगरपालिकेचे दुसरे उद्यान माखरीया गार्डन आहे. या गार्डनमध्ये विविध रंगीबेरंगी फुले असून तेथील वातावरण आल्हाददायक असे आहे. या बागेत मुलांना खेळण्याकरिता खेळणी, लाल दगडातील रस्ते आहेत. तसेच या उद्यानात पिण्याचे पाणी, स्वच्छतागृह इत्यादी सोयी आहेत. या सार्वजनिक उद्यानाकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९३९ मध्ये रु.४.७.० (रु.पै.आ.) एवढा खर्च करण्यास मंजुरी दिली होती.<sup>२४</sup> सन २००५ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेने ३०,००,००० रूपये खर्च करून सुशोभिकरण केले आहे. लहान मुलांना आकर्षक व मजबूत खेळणी बसवून बाल उद्यानाचे उद्घाटन केले आहे. या बागेत दररोज १००० ते १५०० पर्यटक व नागरिक मौज लुटत असतात.<sup>२५</sup> याशिवाय वनखात्याच्या जागेत प्रतापसिंह उद्यान आहे. ते चिल्ड्रेन पार्क म्हणून प्रसिद्ध आहे.

#### ४.११ पाणीपुरवठा :-

सुरुवातीपासून महाबळेश्वर शहराला पिण्याच्या पाण्याचा पुरवठा करण्याकरिता विहिरी खोदण्यात आल्या क्षेत्र महाबळेश्वर या ठिकाणी आठ ते दहा फुटावर विहिरीला पाणी लागत होते. त्यामुळे प्रत्येक घरात विहीर होती. परंतु माल्कमपेठेत ५० ते ६० फुटांपर्यंत विहिरीचे खोदकाम करावे लागत असे. त्यामुळे विहिरींना मोठा खर्च येत होता. कर्नल ब्रिग्ज यांनी सातारचे छत्रपती प्रतापसिंह महाराज या राजांकडून वेण्णा तलाव बांधून घेतला. तो २८ ते २९ एकर जमिनीत व्यापला आहे. त्याची खोली १० ते १२ फूट एवढी आहे. हा तलाव बांधण्याकरिता रु.५००० एवढा खर्च आला.<sup>२६</sup> सुरुवातीस विहिरीद्वारेच शहरास पाणीपुरवठा होत असे. याकरिता महाबळेश्वर शहरात २७ खाजगी व ३३ सार्वजनिक विहिरी होत्या. वेण्णा तलाव हा पाण्याचा मुख्य स्रोत होता. सार्वजनिक विहिरींना योग्य संरक्षण होते. सुरक्षिततेकरिता त्यास संरक्षक कठडे बांधले होते. सन १८८०-८१ मध्ये नगरपालिकेस रु.८१९.७.१ एवढा खर्च पाणीपुरवठ्याकरिता आला होता.<sup>२७</sup> सन १९२५ साली मि. रोजपीकसाहेब टायफाईडने मरण पावले. त्यावेळी सरकारने ३५ ते ४० हजार रूपये खर्च

करून बिशप व एलफिन्स्टन टँक बांधून लोकांना स्वच्छ पिण्याचे पाणी उपलब्ध करून दिले. परंतु उन्हाळ्यात लोकांनी पाण्याचा गैरवापर करून पाण्याचा नाश करू नये, म्हणून नगरपालिकेचा रखवालदार त्यावर नियुक्त केला. कारण उन्हाळ्यात सर्व विहिरींना व तलावांना पाणी बरेच कमी असते. त्यामुळे पाण्याचा गैरवापर टाळणेकरिता खास काळजी घेतली जाई.<sup>२८</sup>

१९५१ मध्ये सर्व जातीधर्मातील लोकांना पाणीपुरवठ्यासाठी १२ सार्वजनिक विहिरींची सोय केली होती. नगरपालिकेकडून तेथे नोटीस बोर्ड लावून त्या सर्वासाठी खुल्या केल्या होत्या. दरवर्षी त्याची स्वच्छता केली जाई. बिशप व एलफिन्स्टन टँकद्वारे लोकांना उन्हाळ्यात अन्न व पिण्यासाठी पाणी दिले जात असे. पाणीपुरवठ्याकरिता ८० खाजगी महाबळेश्वर शहरात ८० खाजगी विहिरी बाजार एरियात होत्या. तसेच १५० विहिरी बंगला कंपाऊन्डमध्ये होत्या.<sup>२९</sup>

महाबळेश्वर हे दुर्गम डोंगर भागात वसलेले असल्याने तेथे वास्तव्य करणाऱ्या लोकसंख्येला पाणीपुरवठा करणे अवघड काम आहे. या करिता सन १९९८ मध्ये नगरपालिकेने स्वतःच्या फंडातून लिंगमळा गहूगेरवा संशोधन केंद्राजवळ आठवडे बाजार, हंटिंग पॉईंट, कोळी आळी रोड, कारवी नाका, हिरडा नाका, देवकुळे यांचे घराजवळ बोअर घेण्यास मंजूरी दिली.<sup>३०</sup> या बोअरवेल मार्फत नगरपालिकेने वसाहतींना पाणीपुरवठा केला. महाबळेश्वर उंच डोंगरावर वसलेले असल्याने शहराच्या रचनेचे समांतर टप्पे आहेत. येथे पाणी पुरवठ्याकरिता स्वतंत्र विहिरी आहेत. पाण्याची वाढती मागणी, जमिनीतील पाण्याचा कमी झालेला साठा या कारणामुळे पाणीपुरवठा कमी होत आहे. याकरिता नगरपालिकेने बोअरवेल मार्फत पाणीपुरवठ्याचा निर्णय घेतला होता. परंतु नगरपालिका हद्दीत असणाऱ्या काही भागातील बोअरवेल निकामी झाल्या असल्याने त्या दुरुस्त करून नवीन बोअरवेल नगरपालिका फंडातून खुदाई करण्यास मंजूरी देण्यात आली होती. त्यानुसार १९९९ सालात युनियन बँकेजवळ, मटण मार्केटजवळ, जन्नीमाता मंदिर, अंबिका नामदेव सोसायटी, मुन्नवर जिजामाता हौसिंग सोसायटी, रंजणवाडी, धनगरवाडा, आंजुमन हायस्कूल माखरिया हायस्कूल, मस्जीद रोड बँकेजवळ, आठवडे बाजार, स्कूल मोहल्ला, कारवी नाका, हॅवली स्टॅन्ड, गोटेमिट्टा, लिंगमळा इत्यादी ठिकाणी नवीन बोअरवेल खोदणेत आल्या.<sup>३१</sup>

शहरातील लोकांना पाणीपुरवठा करण्याचा प्रयत्न केला. महाबळेश्वर शहरास महाबळेश्वर पाणी पुरवठा केंद्र महाबळेश्वर या योजनेअंतर्गत महाराष्ट्र शासनाच्या महाराष्ट्र जीवन प्राधिकरणामार्फत पाणीपुरवठा केला जात असे. ही पाणी पुरवठा योजना सन २००४ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेकडे वर्ग करणेत आली. या पाणीपुरवठा योजनेअंतर्गत चालविल्या जात असलेल्या योजनेचा आढावा पुढीलप्रमाणे आहे.

#### ४.११.१ महाबळेश्वर पाणीपुरवठा योजना (ग्लेनोगल धरण)

महाबळेश्वर शहराला पाणीपुरवठा करणेकरिता महाराष्ट्र शासनाच्या बांधकाम विभागामार्फत सन १९५५ मध्ये महाबळेश्वर पाणीपुरवठा योजना मंजूर करणेत आली. ही योजना ग्लेनोगल धरणावर उभारली असून रु.१०.१० लाख एवढा खर्च या योजनेवर करणेत आला आहे. या योजनेअंतर्गत १०,००० लोकसंख्येला पाणीपुरवठा करण्याची क्षमता राबविण्यात आली. या योजनेअंतर्गत प्रत्येक व्यक्तीला दररोज ७० लि.पाणीपुरवठा केला जाई. ही योजना सन १९६२ मध्ये पूर्ण झाली. ग्लेनोगल धरण मातीचे धरण असून त्याची पाणी साठवणूकीची क्षमता २.३० द.ल.घ.फूट आहे.

२२०.०० मी.लांब व १०.८० मी.जास्तीत जास्त उंची आहे. या धरणावर दगडी बांधकाम केलेला १०.६० द ७.६० मी आकाराचे ४.६० मी.खोली असलेले जॅकवेल बसविणेत आला आहे. येथील दाबनलिका ए.सी.वर्ग ३ प्रकारची असून ९७५ मी.लांब व २२५ मी.मी.व्यासाची आहे. या योजनेवर पाणी साठविणेसाठी ३६.३००० लि.क्षमतेची टाकी बसविणेत आली आहे.<sup>३२</sup> मात्र या धरणाच्या पायाचा भूभाग दगडाचा असल्याने त्यातून पाणी झिरपत असते. हे पाणी वाया जावू नये म्हणून धरणाच्या खालच्या बाजूस एक पंप बसवून ते पाणी पुन्हा धरणाच्या जलाशयात टाकणेत येते. यासाठी ताशी ६८१०० लि.पाणी टाकणाऱ्या क्षमतेचा पंप बसविणेत आला आहे.

#### ४.११.२ महाबळेश्वर पाणी पुरवठा योजना (वेण्णा तलाव)

वेण्णा तलाव ही योजना सन १९७१ मध्ये मंजूर करणेत आली. या योजनेकरिता रु.१०.३४ लाख खर्च करण्यात आला. हा तलाव १०.०० लि.दशलक्ष क्षमतेचा आहे. सन १९६६ मध्ये या तलावाची उंची अडीच फुटांनी वाढवून तळ्यातील पाणीसाठा वाढविण्यास त्याची मदत झाली. या धरणातून प्रत्येक व्यक्तीला दररोज ७० लि.पाणीपुरवठा केला जातो. या

तलावावर ८.००X४.५०X४.३५ आकाराचे दगडी बांधकाम केलेले पंपघर बांधण्यात आले आहे. या पंपघरात ५० अश्वशक्ती क्षमतेचा पंप बसविला आहे. त्याची ६८१०० लि. ताशी पाणी उपसा क्षमता आहे. ए.सी.वर्ग ४ प्रकारची दाबनलिका बसविण्यात आली आहे. त्याचा व्यास २०० मिली असून ती ६१० मी.लांबीची आहे. या योजनेवर २२५०० लि.क्षमतेची साठवण टाकी विल्सन पॉईंट या ठिकाणी बसविणेत आली आहे.<sup>३३</sup>

सध्या महाबळेश्वर शहराकरीता या दोन्ही पाणीपुरवठा योजनाद्वारे पाणीपुरवठा केला जातो. त्याची क्षमता १.५० द.ल.लिटर्स एवढी आहे. त्यापैकी ग्लेनोगल डॅमचे पाणी हे राखीव साठा म्हणून ठेवणेत येतो. फक्त दीपावली, नाताळ, मार्च ते मे महिन्यामध्ये पर्यटकांच्या हंगाम काळात ज्यावेळी वेण्णालेकच्या विहीरीतून २४ तास पाणी उपसा करूनही शहराची पाण्याची गरज भागत नाही अशा वेळेस ग्लेनोगल धरणातून पाणी घेऊन शहराची एकूण पाण्याची गरज भागविणेत येते. याशिवाय वेण्णालेक मधील वीज पुरवठ्याबाबत व्यत्यय आल्यास ग्लेनोगल धरणातून पाणी घेतले जाते. पावसाळ्यात वेण्णालेकमधील पाणी उपसा पूर्ण बंद करून ग्लेनोगल धरणातील पाणी गावास पुरविले जाते. ज्यावेळेस ग्लेनोगल डॅममधील वेस्ट विअरवरून वाहणारे पाणी बंद होते. त्यावेळेस येथील पाणी उपसा बंद केला जातो. वेण्णालेक मधून पंपिंग सुरु केले जाते. सर्वसाधारणपणे जुलै ते सप्टेबर अखेर हा कालखंड असतो. या दोन्ही ठिकाणांवरून महाबळेश्वर शहरास पाणी पुरवठा केला जातो. हंगाम काळात दरदिवशी जास्तीतजास्त ६५ ते ७० लिटर व इतरकाळात (बिगरहंगामी) १३० लिटर दरडोई एवढा पाणीपुरवठा केला जातो. महाबळेश्वर पाणी पुरवठा केंद्राची क्षमता १.५० दशलक्ष लि.एवढी असली तरी पंपिंग मधील बिघाड, दाबनलिका व वितरण व्यवस्थेची दुरुस्ती, विजेचा खंडीत काळ तसेच डोंगराळ भाग असलेने प्रत्यक्ष काम करताना येणाऱ्या अडचणीमुळे शहरास जास्तीत जास्त १.२० दशलक्ष लि.सरासरी एवढा पाणी पुरवठा केला जातो.<sup>३४</sup>

#### ४.११.३ सुधारित महाबळेश्वर पाणीपुरवठा :-

ही योजना सन१९८६ मध्ये मंजूरी देण्यात आली. या योजनेकरिता ८ मी.व्यासाची विहीर खोदण्यात आली. तिची खोली १५.०० मी.आहे. या योजनेअंतर्गत २५० अश्वशक्तीचा टर्बाईन पंप बसविण्यात आला असून त्याची ताशी उपसाक्षमता २२५००० लि.एवढी आहे. या योजनेकरिता विल्सन पॉईंट येथे जलशुद्धीकरण केंद्र उभारण्यात आले आहे. पाणी



साठवणुकीसाठी ६७५००० लि.क्षमतेची टाकी उभारण्यात आली आहे. ही योजना संकलित १६००० निवासी लोकांसाठी व २०,००० पर्यटकासाठी अशी एकूण ३६००० लोकसंख्येकरीता तयार करणेत आली आहे. या योजनेकरिता रु.२६०.१८ लक्ष खर्च करणेत आला. या योजनेअंतर्गत दररोज प्रत्येक व्यक्तीला १०० लिटर पाणीपुरवठा केला जातो. या योजनेकरिता ११.३२ हेक्टर इतकी खाजगी जमिनीची आवश्यकता होती. ती संपादन करणेत आली तसेच २८.१२ हेक्टर वनजमिनीची आवश्यकता होती. याकरिता वनखात्याकडे रु.१४.२८ लक्ष भरण्यात आले. वनजमिनीच्या संपादनासाठी केंद्र शासनाकडे प्रस्ताव सादर केल्यानंतर डिसेंबर १९९२ मध्ये केंद्रशासनाने २८.१२ हेक्टर जमीन वापरणेस मंजुरी दिली.

सन १९९३ मध्ये मा.मुख्यमंत्र्यांनी महाबळेश्वर शहरास भेट दिल्यानंतर शहराच्या पाणीपुरवठा योजनेकरिता पुढील १०० वर्षांचा विचार करून धरणाची क्षमता वाढविण्याबाबत सूचित करणेत आले. त्यानुसार पाटबंधारे विभागाकडून धरणाचे काम करण्यात येत आहे. पुढील १०० वर्षांचा म्हणजे २०९८ ची महाबळेश्वर शहराची लोकसंख्या व पाण्याची गरज लक्षात घेता महाबळेश्वर शहराची अंदाजे निवासी लोकसंख्या ५५००० एवढी होईल व पर्यटक ५०,००० एवढे येतील म्हणजे १०,५००० एवढ्या लोकसंख्येचा विचार करता १३.१२५ द.ल.लि.पाण्याची गरज भासेल म्हणजेच १२५ लि.पाणी प्रत्येक माणसाला दररोज लागेल. त्यानुसार धरणाची उंची २८ मी.ने वाढवावी लागेल याकरिता पहिल्या टप्प्यात १७ मी.उंचीपर्यंत मातीकाम पूर्ण करण्याचे निश्चित करणेत आले. या कामाकरिता वनक्षेत्राची जमीन संपादन करून त्यातील ५७८ झाडे तोडण्यात आली. या योजनेवर मे २००४ पर्यंत रु. २१५४.०० लक्ष एवढा खर्च करणेत आला.<sup>३५</sup>

महाबळेश्वर पाणीपुरवठा केंद्र महाबळेश्वर सन २००४ मध्ये नगरपालिकेकडे हस्तांतरित करणेत आले. यावेळी एक विजतंत्री, ९ पंपचालक, ३ गाळणीचालक व ५ मजदूर या केंद्रावर कार्यरत होते. हे कर्मचारी देखील नगरपालिकेकडे हस्तांतरित करणेत आले.

#### ४.११.४ सन २००४ मधील शहरात दिलेली नळ कनेक्शन

अ.नं.	नळ आकार	१/२ इंच	३/४इंच	१ इंच	दिड इंच	एकूण
१.	घरगुती	८५५	३	३५	१	८९४
२.	व्यापारी	२१०	१३	६९	१	२९३
३.	धर्मादाय	१४	-	७	-	२१
	एकूण	१०७९	१६	१११	२	१२०८

नळधारकांना द्विमासिक बिले दिली जातात. एकूण नळ कनेक्शन पैकी २४ कनेक्शन बंद असून ११८४ चालू कनेक्शन आहेत. सन २००४ अखेर रु.९८,३०,८५५ एवढी थकबाकी नळकनेक्शन धारकाकडे होती. २००३-०४ या वर्षात पाणीपुरवठा करणेकरिता ४२-१२ लाख रु. खर्च केला.<sup>३६</sup> महाबळेश्वर नगरपालिकेने पाणीपुरवठा योजनेसाठी शहरातील नागरिकांना व्यवस्थित पाणीपुरवठा केला जावा. या हेतूने सर्वतोपरी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

#### ४.१२ दवाखाना

##### ४.१२.१ म्युनिसिपल दवाखाना :-

मुंबईचे गव्हर्नर माल्कम सन १८२८ मध्ये महाबळेश्वरात आले. त्यावेळी त्यांनी आपल्या बरोबर डॉ.विल्सन यांना आणले होते. त्यांच्याकडून महाबळेश्वर येथील हवेची चिकित्सा करून याठिकाणी दवाखाना बांधला. महाबळेश्वरची निरोगी व स्वच्छ हवा पाहून लष्करी लोकांकरिता येथे हॉस्पिटल उघडण्यात आले.<sup>३७</sup> पहिल्या वर्षी सर्व लोकांची सोय तंबूमध्येच करण्यात आली. परंतु पुढे खोल्या बांधण्यात आल्या. सन १८६७ मध्ये महाबळेश्वरात नगरपालिकेची स्थापना झाल्यानंतर या नगरपालिकेच्या सदस्यांची निवड सरकारमार्फत केली जात होती. यात दहा सदस्य होते. म्युनिसिपालिटीचे अध्यक्ष म्हणून सुपरिटेडेंट साहेब होते. IMS दर्जाचे असल्याने त्यांच्याकडे येथील हॉस्पिटलची ही व्यवस्था असे. त्यांना मॅजिस्ट्रेटचेही अधिकार होते. डॉ.जेम्स वॉकर हे पहिले मेडिकल ऑफिसर म्हणून नियुक्त झाले.<sup>३८</sup> त्यांच्याच देखरेखीखाली म्युनिसिपालिटीचा कारभार चालत असे. म्युनिसिपालिटीच्या सहाय्याने येथील फ्रियर हॉलच्याजवळ एक स्टेशन हॉस्पिटल व धर्मार्थ

दवाखान्याची संस्था आहे तेथे येथील सुपरिटेण्डेंट साहेबांची तपासणी चालत असे. त्यांच्या आदेशानुसार येथील दवाखान्याचे काम करणेकरिता एक असिस्टंट व एक कंपाऊंडर असे नोकर ठेवलेले असत.<sup>३८</sup> ते दररोज सकाळी ७ ते १० वा.पर्यंत व दुपारी ५ ते ७ पर्यंत दवाखाना उघडा ठेवून औषधे देण्याकरिता हजर असत. या दवाखान्यात सरकारी नोकर व लष्करी अधिकारी यांना कोणतीही फी द्यावी लागत नसे. परंतु जे सरकारी नोकर नाहीत व इन्कम टॅक्स भरतात अशा श्रीमंत लोकांना दवाखान्यात तपासणीकरिता ८ आणे व औषधासाठी ३ आणे असे मिळून ११ आणे द्यावे लागत. दुसऱ्या दिवशी या लोकांना दवाखान्यात दाखविण्यासाठी चार आणे व औषधाकरिता तीन आणे द्यावे लागत. हॉस्पिटल असिस्टंटला दिवसा घरी आणण्यासाठी एक रूपया फी व औषधासाठी तीन आणे भरावे लागत रात्रीच्या वेळी आणण्यासाठी औषधाशिवाय दोन रूपये म्हणजे दुप्पट फी द्यावी लागत असे. एखाद्या रूग्णास सिव्हिल सर्जनची आवश्यकता असल्यास त्या रूग्णास सकाळी नऊ वाजण्याच्या आत चिड्डी पाठवावी लागे. संध्याकाळी पाच पूर्वी सूचना द्यावी लागत असे. त्याकरिता दिवसासाठी १० रु. व रात्रीस २० रूपये फी द्यावी लागत असे. या संस्थेचा खर्च म्युनिसिपालटीकडून दिला जात असे.<sup>३९</sup>

सरकारी दवाखान्याची स्थापना झाल्यानंतर या दवाखान्यावर होणाऱ्या एकूण खर्चातील चौथा हिस्सा औषधावर खर्च होत असे. याकरिता सरकारचा व म्युनिसिपालटीचा वाटा ३:४ असा होता. या दवाखान्याची इमारत सन १९०२ मध्ये मुंबईचे प्रसिद्ध व्यापारी शेट मुरारजी यांनी बांधली. त्यामुळे या इमारतीस त्यांच्या वडिलांचे नाव 'मुरारजी गोकुळदास' देण्यात आले. हे प्रथम श्रेणीचे चिकित्सालय आहे.<sup>४०</sup> सन १९२८ मध्ये या हॉस्पिटलमध्ये नर्सची नेमणूक करता यावी म्हणून नगरपालिकेने मॅनेजिंग कमिटीच्या शिफारसीने ४०० रु.ची तरतूद आपल्या बजेटमध्ये केली व दवाखान्यात रोग्यांना सेवा देण्याकरिता नगरपालिकेने प्रयत्न केले. याशिवाय नगरपालिकेने सन १९३९ सालात दवाखान्यातील नर्सिंग होम व प्रसुतिगृहातील समुपदेशन कार्य नियमित चालविण्यासाठी एक कमिटी स्थापन केली. यात श्री.जे.बी.रोडरायरीज अध्यक्ष, श्री.व्ही.टी शिराळकर श्री डॉ.व्ही.पी.साबणे हे सदस्य होते.<sup>४१</sup>

या हॉस्पिटलची स्थापना झाल्यानंतर सुरुवातीस या हॉस्पिटलची जबाबदारी म्युनिसिपालिटीकडे होती. स्वातंत्र्यानंतर जिल्हा परिषदांची स्थापना झाल्यानंतर हे हॉस्पिटल

तालुका हॉस्पिटल म्हणून चालविले जाऊ लागले. सन १९६८-६९ मध्ये पुन्हा हे हॉस्पिटल नगरपालिकेकडे वर्ग करणेत आले. व पुन्हा सन १९८८ साली हे हॉस्पिटल नगरपालिकेने शासनाकडे सुपूर्द केले. आज हे हॉस्पिटल शासकीय हॉस्पिटल म्हणून महाबळेश्वर शहरात कार्यरत आहे.<sup>४२</sup> नगरपालिकेकडे कोणतेही हॉस्पिटल नाही तरी महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील लोकांना दवाखान्याच्या सोई-सुविधा उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न सुरू ठेवलेला दिसून येतो.

#### ४.१२.२ नगरपालिकेने दवाखान्यास केलेले सहाय्य :

##### ४.१२.२.१ मोफत औषधे :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेकडे स्वतःचा असा कोणताही दवाखाना नाही. तरीदेखील नगरपालिकेने शहरातील लोकांना वैद्यकीय सुविधा देण्याचा प्रयत्न ठेवलेला आहे. याकरिता नगरपालिका वेळोवेळी महाबळेश्वरातील शासकीय दवाखाना 'मुरारजी गोकुळदास' यास सहाय्य करत असून शहरातील लोकांना वैद्यकीय सुविधा पुरवित आहे.

येथील गव्हर्नमेंट सिव्हील हॉस्पिटल मार्फत रूग्णांना मोफत उपचार दिले जात नाहीत. तसेच दवाखान्यात महाग असणारी औषधे, इंजेक्शन, गोळ्या मोफत उपलब्ध होत नाहीत. त्यामुळे रूग्णांचे हाल होत आहेत. याकरिता सन १९५४ पासून नगरपालिकेने गरीब रूग्णांना मोफत औषधोपचार उपलब्ध करून देण्यासाठी वार्षिक २५००/- अनुदान सिव्हील हॉस्पिटलला जाहीर केले. तसेच हॉस्पिटलचा कारभार व्यवस्थित सुरू रहावा याकरिता हॉस्पिटल अॅडवायझरी कमिटीवर सिव्हील सर्जन उत्तर सातारा व मेडिकल ऑफिसर एम.जी. हॉस्पिटल यांनी माहितगार नगरसेवकांची कमिटीवर नियुक्ती केली. या कमिटीत श्री.ए.आय.चिपाडे, आर.एस.इराणी, एल.सी.डिसूझा हे सदस्य होते. जिल्हा रूग्णालयातील औषधे व इतर गोष्टींची माहिती नगरपालिका हद्दीत राहणाऱ्या लोकांना व्हावी याकरिता एल.सी.डिसूझा यांची नगरपालिका सदस्य म्हणून कमिटीवर नियुक्ती केली.<sup>४३</sup> नगरपालिकेने शहर व परिसरातील लोकांची आर्थिक परिस्थितीची जाणीव ठेवून त्यांना मोफत औषधे व उपचार उपलब्ध करून दिले. परंतु ही मोफत दिलेली औषधे रोग्यांकडून योग्य रितीने वापरली जातात की नाही. याची पाहणी करणेकरिता पाच सदस्यांची एक कमिटी स्थापन केली. या कमिटीत श.रा.माळवदे, मु.गो.भोसले, द.र.रानडे, रा.ह.जाधव व द.आ.शेटे इत्यादी सदस्य होते.

या समितीची नियुक्ती करून नगरपालिकेने मोफत औषधांची अंमलबाजवणी योग्य पद्धतीने सुरू ठेवलेली आहे. हे हॉस्पिटल नगरपालिकेकडून शासनाकडे वर्ग झाल्यानंतरही नगरपालिकेने गरीब लोकांसाठी मोफत औषध पुरवठा करण्यासाठी सन १९९२ साली आपल्या अंदाजपत्रकात २५,००० रु.ची तरतूद केली व वैद्यकिय अधिकारी यांच्या यादीप्रमाणे ही औषधे खरेदी करून ती औषधे स्टोअर ग्रामीण रुग्णालय यांचे ताब्यात देण्यात आली.<sup>४४</sup>

#### ४.१२.२.२ वैद्यकिय सुविधा

शहरातील ग्रामीण रुग्णालय हे सर्व लोकांच्या आरोग्य सेवेसाठी महत्त्वाचे रुग्णालय होते. या रुग्णालयाव्यतिरिक्त इतर दुसरे कोणतेही रुग्णालय नसल्याने लोकांना या रुग्णालयावर अवलंबून रहावे लागत होते. परंतु एक्स-रे सारखी आधुनिक सुविधा दवाखान्यात नसल्याने रुग्णांना वाई या शहरास जावे लागे. त्यामुळे नगरपालिकेने लोकांच्या होणाऱ्या गैरसोयीचा विचार करून गरीब लोकांना या ठिकाणी एक्सरे मशीन सुविधा उपलब्ध व्हावी याकरिता रुग्णालयास एक्सरे मशीन दिली. दवाखान्यास मुबलक पाण्याची सोय व्हावी याकरिता २०० ते २५० गॅलन पर्यंतची टाकी बांधण्यात आली. तिचे कनेक्शन ऑपरेशन थिएटरला जोडण्यात आले. दवाखान्यात रुग्णांबरोबर आलेल्या नातेवाईकाना बसणेकरिता गॅरेजमध्ये खोल्या पाडण्यात आल्या. मार्च १९७७ अखेरीस कुटुंबनियोजन कार्यक्रम यशस्वीरित्या पार पाडणेकरिता नगरपालिकेने शस्त्रक्रिया करणाऱ्या व्यक्तीस २० रु.व शस्त्रक्रिया करण्यासाठी प्रोत्साहित करणाऱ्या व्यक्तिला ५ रु. बक्षिसी दिली. याकरिता नगरपालिकेने आपल्या अंदाज पत्रकात १५०० रु.ची तरतूद केली होती.<sup>४५</sup> याकरिता नगरपालिकेने जाहीरात व फलक लावले होते. तसेच नगरपालिकेच्या सर्व सदस्यांनी वॉर्डनुसार फिरून कुटुंब कल्याण कार्यक्रम यशस्वीतेसाठी प्रयत्न केले. कुटुंब कल्याण योजनेअंतर्गत शासनाने नगरपालिकांना कुटुंबकल्याण शस्त्रक्रिया करण्यावरील पुरस्कारचे रकमेवरील बंधने दूर करून आपल्या कार्यक्षेत्रातील कुटुंबकल्याण उद्दिष्ट पूर्ण करणेकरिता वाढीव अनुदान जाहीर केले.

अ.नं.	शस्त्रक्रिया	शासकिय अनुदान	नगरपालिका अनुदान	एकूण द्यावयाची रक्कम
१.	पुरुष नसबंदी	१९०	३१०	५००
२.	स्त्री नसबंदी	१३५	३६५	५००
३.	पुरुष केस प्रमोटर	२५	२५	५०
४.	स्त्री केस प्रमोटर	१०	२५	३५
५.	तांबी	०९	११	२०

१५ व २३ मार्च १९८४ रोजी कुटुंबकल्याण शस्त्रक्रियेची दोन शिबीरे करण्याचे निश्चित करण्यात आले. या शिबीरांच्या प्रसिद्धीसाठी ४००० हस्तपत्रिका छापण्यात आल्या. तर शिबीरांच्या दोन्ही दिवशी शस्त्रक्रिया करणाऱ्या लोकांमधून सोडत काढण्याचे निश्चित करण्यात आले. व त्यातील प्रथम तीन क्रमांकाना सुमारे २०००, १०००, ५०० रु.चे बक्षीस दोन्ही शिबीरांना स्वतंत्रपणे देण्याचे जाहीर केले.<sup>४६</sup> नगरपालिकेच्या मालकीचे रुग्णालय नसले तरी नगरपालिकेने शहरातील लोकांच्या आरोग्याची काळजी घेवून गरीब रुग्णांची गैरसोय होऊ नये म्हणून नगरपालिका कार्यरत आहे. आपले कर्तव्य बजावत आहे.

#### ४.१२.२.३ शासकिय दवाखाना ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर :-

महाबळेश्वर शहरात 'मुरारजी गोकुळदास' नावाचा शासकीय दवाखाना आहे. या दवाखान्यात एक अधीक्षक व तीन वैद्यकीय अधिकारी कार्यरत आहेत. तसेच सात परिचारिका, एक औषध निर्माण अधिकारी, एक सहाय्यक अधीक्षक, दोन कनिष्ठ लिपीक, दोन स्विपर, २ वॉर्डबॉय, एक नेत्रचिकित्सक अधिकारी, एक प्रयोगशाळा तंत्रज्ञ, एक लॅब सहाय्यक, एक कुष्ठरोग निरीक्षक, एक आरोग्य सेवक, एक सहाय्यक, एक समुपदेशक, एक ड्रायव्हर इ.स्टाफ कार्यरत आहे.<sup>४७</sup> या दवाखान्याची इमारत ब्रिटीशकालीन असून या दवाखान्यात बाह्यरुग्णविभाग, आंतररुग्ण विभाग, प्रसूतिगृह, पोस्टमार्टम विभाग इ.विभाग आहेत. आंतररुग्ण विभागात ३० खाटांची सोय केली आहे. लॅबोरेटरीमध्ये रक्त, लघवी, थुंकी इ.सर्व तपासण्या नाममात्र शुल्क घेवून केल्या जातात. या इमारतीत पुरुष वार्ड, स्त्री वार्ड, ऑपरेशन थिएटर, चेंजिंग रूम, लॅब, प्रयोगशाळा, नेत्रतपासणी, औषध वितरण विभाग, एकसरे विभाग,

कार्यालय, अधीक्षक वर्ग एक केबिन, वैद्यकीय अधिकारी तीन स्वतंत्र केबिन, अतिदक्षता विभाग इ. विभाग आहेत. येथे एच.आय.व्ही.चाचणी, टी.बी.निदान, कुटुंबकल्याण ऑपरेशन, दर मंगळवार व गुरुवार या दोन दिवशी प्रत्येक आठवड्यात बालरोग तज्ज्ञ डॉक्टरांची खाजगी भेट असते. त्याकरिता शासनाकडून भत्ता दिला जातो. सर्व राष्ट्रीय कार्यक्रम, लसीकरण कार्यक्रम राबविले जातात. तसेच सर्व आजारावर मोफत औषधे दिली जातात. याकरिता सिव्हिल हॉस्पिटल सातारा यांचेकडून औषध पुरवठा केला जातो. शिवाय अत्यावश्यक औषधे खरेदीस ४०,०००/- वार्षिक अनुदान मिळते. दवाखान्याकरिता पाणीपुरवठा व्हावा याकरिता दवाखान्याची स्वतःची विहीर आहे. तसेच नगरपालिकेनेही पाणीपुरवठा केला आहे.<sup>४८</sup>

### ४.१३ आरोग्य सोयी :-

#### ४.१३.१ साथीचे आजार :-

महाबळेश्वर शहरात सन १८२८ मध्ये रुग्णालयाची स्थापना झाली. या दवाखान्यात सुरुवातीला लष्करी अधिकाऱ्यांवर उपचार केले जात. सन १८८२ मध्ये या दवाखान्यात ३७४३ बाह्य व २० आंतररुग्णांवर उपचार करण्यात आले होते. तर सन १९०१-०२ मध्ये मोरारजी गोकुळदास हॉस्पिटल महाबळेश्वर येथे ६२४ आंतररुग्ण व ५७७८ बाह्यरुग्णांवर उपचार करण्यात आले.<sup>४९</sup> महाबळेश्वर शहरात देवी, क्षयरोग, नवज्वर, प्लेग, ताप, धनुर्वात, आकडी, आतड्याचे आजार अशा रोगामुळे लोकांचे मृत्यूचे प्रमाण अधिक होते. आधुनिक औषधाचा शोध लागल्यानंतर या साथीच्या आजाराबाबत प्रतिबंधात्मक उपाय म्हणून सातारा जिल्ह्यात १८८३-८४ मध्ये सॅनेटरी उपआयुक्तांच्या नियंत्रणाखाली १५ फिरते लसटोचक नेमण्यात आले होते. लसीकरणाचे हे प्रमाण दरहजारी २६.६१ टक्के होते. ५० ब्रिटीशांनी महाबळेश्वर शहरात वास्तव्य करण्यास सुरुवात केल्यानंतर तेथील व्यवस्थेची देखभाल करणेकरिता नगरपालिकेची स्थापना केली. या नगरपालिकेने शहरातील विविध साथीच्या आजारांवर नियंत्रण मिळविण्याकरिता सन १९२१ मध्ये लसीकरणावरील खर्च २० रु.वरून ५० रुपये करणेत आला.<sup>५१</sup> साथीच्या आजाराबाबत दक्षता घेवून साथीचे रोग नियंत्रणात ठेवण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. महाबळेश्वर हे थंड हवेचे ठिकाण आहे. याठिकाणी वनस्पतीची संख्या भरपूर आहे. अशा थंड हवेत विकार होण्याचा संभव असतो. महाबळेश्वर त्याचा अपवाद असलेले दिसून येते. कारण साथीच्या रोगांचा प्रसार होणेकरिता पोषक वातावरण येथे नाही.

शहर डोंगराजवळ वसलेले असलेने तेथे पावसाचे प्रमाण अधिक आहे. परंतु या ठिकाणी पावसाचे पाणी साचून वाहत नाही. पावसाचे पाणी लगेच वाहत जाऊन ते नदीस मिळते. त्यामुळे गवत, झाडांचा पालापाचोळा वगैरे त्या पाण्यात कुजण्याचा संभवच राहत नाही. शिवाय याठिकाणी दलदल किंवा पाणथळ जमिनी नाहीत. यामुळे हवेत रोगट सर्दी नाही. शिवाय डोंगराच्या सभोवताली सखल प्रदेशाची हवा मूलतः उत्तम असल्यामुळे डोंगरखाली मलेरियासारखे साथीचे विकार होतच नाहीत. त्यामुळे डोंगरावर असे रोग येण्याचे कारणच राहत नाही.<sup>५२</sup> महाबळेश्वर शहरात साथीच्या रोगाचा प्रसार झालेला दिसून येत नाही.<sup>५३</sup> नगरपालिका साथीच्या रोगांचा व इतर आजारांचा प्रसार होऊ नये म्हणून विशेष दक्षता घेते. याकरिता वरचेवर शहरात जंतुनाशक फवारणी केली जाते. पाण्याच्या शुद्धतेकरिता पाण्यात ब्लिचिंग पावडर व जंतुनाशके टाकण्यात येतात.

#### ४.१३.२ शहराचा जन्म व मृत्यू दर :-

सन १९०१ च्या बॉम्बे म्युनिसिपल अॅक्टनुसार जिल्ह्यात नागरी भागात जन्म-मृत्यूची नोंद म्युनिसिपल सेक्रेटरी ठेवीत असे. महाबळेश्वर शहराच्या जन्म-मृत्यू दराची नोंद महाबळेश्वर नगरपालिकेने ठेवलेली आहे.

वर्ष	जन्म	मृत्यू	वर्ष	जन्म	मृत्यू
१८८०-८१	५२	४१ <sup>५४</sup>	१९१४-१५	१२०	८९
१९०४-०५	१०१	१०६	१९१५-१६	८०	९२
१९०५-०६	९७	९५	१९१६-१७	९०	१२३
१९०६-०७	११४	१८१	१९१७-१८	७५	२९०
१९०७-०८	३८	३९	१९१८-१९	६२	७५
१९०८-०९	५७	१०९	१९१९-२०	७१	१२२
१९०९-१०	८९	११९	१९२०-२१	८६	१०१
१९१०-११	८०	१०१	१९२१-२२	७३	६९
१९११-१२	९६	१२६	१९२२-२३	७१	१३२
१९१२-१३	८७	८२	१९२३-२४	७८	८८
१९१३-१४	९०	८३	१९२४-२५	८६	७३



୧୯୨୫-୨୬	୮୮	୮୫	୧୯୫୦-୫୧	୧୪୯	୮୬
୧୯୨୬-୨୭	୮୭	୮୫	୧୯୫୧-୫୨	୧୭୮	୯୧
୧୯୨୭-୨୮	୧୦୭	୧୦୮	୧୯୫୨-୫୩	୧୬୦	୮୨
୧୯୨୮-୨୯	୮୬	୯୧	୧୯୫୩-୫୪	୧୫୭	୬୨
୧୯୨୯-୩୦	୧୨୩	୧୦୨	୧୯୫୪-୫୫	୧୮୧	୮୯
୧୯୩୦-୩୧	୧୨୯	୯୪	୧୯୫୫-୫୬	୧୮୮	୭୨
୧୯୩୧-୩୨	୧୧୦	୭୧	୧୯୫୬-୫୭	୧୫୧	୫୦
୧୯୩୨-୩୩	୧୦୨	୮୦	୧୯୫୭-୫୮	୧୬୨	୬୬
୧୯୩୩-୩୪	୧୧୧	୯୦	୧୯୫୮-୫୯	୧୮୮	୮୬
୧୯୩୪-୩୫	୧୪୨	୯୯	୧୯୫୯-୬୦	୧୮୪	୬୮
୧୯୩୫-୩୬	୧୨୫	୧୦୧	୧୯୬୦-୬୧	୧୮୩	୬୦
୧୯୩୬-୩୭	୧୩୮	୯୨	୧୯୬୧-୬୨	୧୫୦	୬୪
୧୯୩୭-୩୮	୧୧୪	୧୦୧	୧୯୬୨-୬୩	୧୮୭	୬୫
୧୯୩୮-୩୯	୯୭	୭୫	୧୯୬୩-୬୪	୧୬୨	୪୮
୧୯୩୯-୪୦	୧୩୪	୧୨୧	୧୯୬୪-୬୫	୧୮୨	୬୬
୧୯୪୦-୪୧	୧୦୩	୧୨୧	୧୯୬୫-୬୬	୧୭୨	୪୨
୧୯୪୧-୪୨	୧୧୯	୯୦	୧୯୬୬-୬୭	୧୭୮	୪୮
୧୯୪୨-୪୩	୧୨୩	୧୦୧	୧୯୬୭-୬୮	୧୪୩	୬୫
୧୯୪୩-୪୪	୧୦୩	୯୨	୧୯୬୮-୬୯	୨୩୯	୬୨
୧୯୪୪-୪୫	୧୧୦	୯୯	୧୯୬୯-୭୦	୨୪୫	୫୫
୧୯୪୫-୪୬	୧୧୦	୮୧	୧୯୭୦-୭୧	୨୪୮	୬୩
୧୯୪୬-୪୭	୧୪୪	୧୧୧	୧୯୭୧-୭୨	୨୪୫	୪୩
୧୯୪୭-୪୮	୧୩୭	୭୨	୧୯୭୨-୭୩	୨୨୧	୫୦
୧୯୪୮-୪୯	୧୩୪	୫୫	୧୯୭୩-୭୪	୨୧୭	୪୧
୧୯୪୯-୫୦	୧୫୭	୭୬	୧୯୭୪-୭୫	୧୯୪	୩୪

१९७५-७६	२४९	४२	१९९०-९१	२९७	५१
१९७६-७७	२३७	४०	१९९१-९२	२८७	२६
१९७७-७८	२०५	३९	१९९२-९३	३२२	४४
१९७८-७९	२४३	४६	१९९३-९४	३१७	६६
१९७९-८०	२७४	३५	१९९४-९५	३३३	५६
१९८०-८१	२९०	२९	१९९५-९६	३२७	६६
१९८१-८२	३३९	३४	१९९६-९७	३४०	४५
१९८२-८३	३०५	३६	१९९७-९८	३६२	५०
१९८३-८४	३३६	४२	१९९८-९९	३००	८२
१९८४-८५	३३२	५०	१९९९-२०००	३०४	६६
१९८५-८६	३१७	४४	२०००-०१	३६३	६७
१९८६-८७	३०	२७	२००१-०२	३०९	६४
१९८७-८८	३०९	५२	२००२-०३	२७९	६६
१९८८-८९	२९३	३८	२००३-०४	२९३	५९
१९८९-९०	३०२	४२	२००४-०५	२६०	५५ <sup>५५</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत जन्म व मृत्यूचे प्रमाण लक्षात घेता जन्म होणाऱ्या संख्येच्या तुलनेत मृत्यू होणारी संख्या कमी प्रमाणात आहे. म्हणजेच महाबळेश्वर शहरातील हवामान आरोग्यास पोषक असल्याचे दिसून येते.

४.१३.३ वयवार मृत्यू

वर्ष	० ते ५	५ ते १७	१८ ते ३०	३१ ते ४५	४६ ते ६०	६१ ते ७५	७६ पेक्षा जास्त
१९१२-१३	३८	५	५	५	३	१	१७
१९१३-१४	३०	१०	८	८	१३	४	४
१९१४-१५	२८	३	८	८	१०	८	९
१९१५-१६	३७	७	७	७	११	१४	७
१९१६-१७	४८	१०	१५	५	१३	९	६
१९१७-१८	५५	३३	६६	२९	३६	१२	६
१९१८-१९	२७	७	१३	५	८	१०	१३
१९१९-२०	४९	१५	२०	९	१७	११	११
१९२०-२१	४१	७	१६	८	४	१३	११
१९२१-२२	२८	४	३	५	७	१३	८
१९२२-२३	४१	१८	२९	६	११	१७	९
१९४४-४५	२५	५	१६	१२	११	१९	१३
१९४५-४६	३३	४	७	५	१०	११	११
१९४६-४७	५०	४	१२	९	१७	१५	२
१९४७-४८	२८	३	१०	९	१०	८	४
१९४८-४९	२१	२	७	४	५	१२	४
१९४९-५०	२६	१	१६	४	११	१९	३
१९९४-९५	३	०	५	८	१२	१८	१०
१९९५-९६	४	१	७	११	११	१६	१४
१९९६-९७	१	-	४	८	७	१४	११
१९९७-९८	३	-	७	९	१२	१३	९
१९९८-९९	५	१	४	१४	१२	२०	२६
१९९९-२०००	१	२	५	१३	७	२३	१५ <sup>१६</sup>

४.१३.४ रोगामुळे मृत्यू :-

वर्ष	देवी	क्षय	नव ज्वर	प्लेग	ताप	एन्फ्ल्युं न्झा	आकडी	निमोनिया	हगवण	डायरी या	दमा	कॉल रा	खोक ला	इतर
१९१२-१३	-	९	१	१	४	-	-	११	३	-	५	-	१२	३१
१९१३-१४	१	३	-	११	१	-	७	७	२	-	१०	-	११	१८
१९१४-१५	१	३	-	-	-	-	४	१४	२	-	४	-	१२	३५
१९१५-१६	-	२	२	-	२	-	-	८	९	-	६	-	१३	५०
१९१६-१७	-	२	-	१९	१	-	-	८	५	-	५	-	९	५८
१९१७-१८	-	१	-	१	-	१५९	-	१२	५	-	२	३	-	५७
१९१८-१९	-	-	-	१	-	१	-	९	-	-	१	४	-	६५
१९१९-२०	-	-	-	१५	१	२२	-	७	-	-	-	२	१	७५
१९२०-२१	-	-	-	३	१	१	-	१९	-	-	४	-	-	७२
१९२१-२२	-	१	-	३	-	२	-	१५	-	-	५	-	-	४३
१९२२-२३	-	-	-	३७	-	१३	-	१८	-	-	४	-	१	५६
१९४४-४५	-	८	-	३	१	-	-	२८	-	७	१५	-	-	३६
१९४५-४६	-	२	-	-	५	-	-	२३	-	१२	१०	-	-	२९
१९४६-४७	-	१०	-	-	२७	-	-	२३	-	१४	१४	-	-	२१
१९४७-४८	-	४	-	-	२०	-	-	८	-	९	९	-	-	१७
१९४८-४९	-	३	-	-	१९	-	-	४	-	५	१०	-	-	१४
१९४९-५०	-	४	-	-	२७	-	-	४	-	२	१९	-	२	२४
१९९४-९५	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	५६
१९९५-९६	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	६४
१९९६-९७	-	१	-	-	-	-	-	१	-	-	-	-	-	४४
१९९७-९८	-	१	-	-	१	-	-	-	-	-	-	-	-	५०
१९९८-९९	-	१	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	८१
१९९९-२०००	-	-	-	-	-	-	-	२	-	-	१	-	-	६४ <sup>१७</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत कोणत्याही साथीच्या रोगाचा प्रसार झालेला नाही. साथीच्या रोगाचा प्रसार होवू नये. याकरिता महाबळेश्वर नगरपालिका सतत दक्ष असते. याकरीता वरचेवर शहरात औषध फवारणी करून शहर स्वच्छ व सुंदर राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. त्यामुळे रोगांमुळे होणाऱ्या मृत्यूचे प्रमाण अत्यल्प असे आहे.

## ४.१४ ग्रंथालय :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील जनतेकरिता व पर्यटकांना महाबळेश्वर या पर्यटन स्थळावर आपली वाचनाची आवड पूर्ण करता यावी याकरिता ग्रंथालयाची स्थापना केली. महाबळेश्वर शहरात म्हणजेच माल्कमपेठ याठिकाणी सन १८७२ साली सरकारकडून साडेसात रूपयेप्रमाणे वार्षिक भाडे देऊन याठिकाणी मॅनेजिंग कमिटीने इमारत बांधली होती. ही इमारत नेटीव्ह लायब्ररी या नावाने ओळखली जात होती. कारण या इमारतीत अनेक थोर व्यक्ती वर्तमानपत्रे वाचत बसत होती. ही इमारत जुनी झालेने ती मोडकळीस आली होती. म्हणून या इमारतीच्या बांधकामाकरिता दानशूर शेठ बोमनजी दिनशा पेटिट यांचेकडे मदत मागितली. तेव्हा त्यांनी या इमारतीस लागणारा सर्व खर्च करण्याची तयारी दाखवली. परंतु या इमारतीस पेटिट यांचे नाव देण्याची अट घातली. ती मान्य झाल्याने पेटिट यांनी १७००० रूपये खर्च करून ही नवी इमारत बांधून दिली. या इमारतीत लायब्ररी सुरू करण्याकरिता पेटिट घराण्याने १००० रूपयाची देणगी दिली. याशिवाय काही पारशी व भाटे लोकांनी देणगी व वर्गणीच्या माध्यमातून ९५०० रूपयाचा निधी गोळा केला.<sup>५८</sup> या निधीच्या व्याजापासून मिळणारे उत्पन्न लायब्ररीच्या खर्चाकरिता वापरण्यात येऊ लागले. या ग्रंथालयात गुजराथी व इंग्रजी पुस्तके आहेत. परंतु स्थानिक लोकांच्या सहभागाअभावी मराठी भाषेचे पुस्तके अधिक नाहीत. इमारत मोठी असल्याने या इमारतीत बिलीयर्डस व टेबल टेनिस खेळ खेळण्याची सोय केली आहे.

या नवीन इमारतीमध्ये लायब्ररीचा प्रवेश गव्हर्नर लॉर्ड नार्थकोट साहेब यांचे हस्ते २२मे १९०२ रोजी मोठ्या समारंभाने झाला.<sup>५९</sup> या लायब्ररीच्या स्थापनेकरिता सॉलिसिटर भाईशंकर नानाभाई व श्री. नारायण विश्वनाथ मंडलिक इ.लोकांनी पुढाकार घेतला होता. या इमारतीचे बांधकाम पेटिट यांचे उदार देणगीतून केल्यामुळे या इमारतीस सर दिनशा माणिकजी पेटिट यांचे नाव दिले आहे. या ग्रंथालयात टेनिस व बिलीयर्ड खेळ खेळले जात होते. याचे महत्त्व ओळखून नगरपालिकेने लायब्ररीत येणाऱ्या लोकांकरिता क्रिकेट, टेनिस, बॅडमिंटन, फूटबॉल व व्हॉलिबॉल इ. खेळाविषयी माहिती देणारे मासिक खरेदी करणेबाबत ७०० रूपयेपर्यंतची खरेदी करण्यास मंजूरी दिली.<sup>६०</sup> ग्रंथालयाकरिता बांधणेत आलेली इमारत मोठी असलेने या इमारतीत पुस्तक संख्या व स्थानिक लोकांचा सहभाग वाढविणेकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९५६-५७ सालात ४५० रूपयाची ग्रँट ग्रंथालयास मंजूर केली. यामध्ये २०० रूपयाची मराठी

भाषेची पुस्तके खरेदी करणेकरिता खर्च करणेत यावेत तर १५० रुपये नियतकालिके व महत्त्वाची पत्रे खरेदी करण्याकरिता वापरण्यात यावीत. १०० रु.ग्रंथालयाच्या मॅटनंस करिता देण्यात आले होते.<sup>६१</sup> म्हणजेच नगरपालिकेने ग्रंथालयाकरिता आपले योगदान दिले.

या ग्रंथालयास महाराष्ट्र सार्वजनिक ग्रंथालय अधिनियम १९६७ चे कलम ९, पोट कलम(२) खंड(ड) अन्वये ग्रंथालय संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य यांचेकडून १९७४-७५ या वर्षापासून सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे.<sup>६२</sup> हे ग्रंथालय महाबळेश्वर नगरपालिकेमार्फत चालविले जात असल्याने या ग्रंथालयास बोमनजी दिनशा पेटिट सार्वजनिक वाचनालय, महाबळेश्वर नगरपरिषद असे नाव देण्यात आले आहे.<sup>६३</sup> हे ग्रंथालय सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणून कार्यरत असल्याने या ग्रंथालयात ग्रंथदाखल वही, सभावृत्तात वही, किर्द, खतावणी, व्हाऊचर फाईल, वर्गणीदार नोंदवही वृत्तपत्रे व नियतकालिके हजेरी नोंदवही असे एकूण सत्तावीस अभिलेख ठेवण्यात आले आहेत. या ग्रंथालयाकरिता २३४४९ चौ.फूट जागा उपलब्ध असून त्यापैकी २६९१ चौ.फूट क्षेत्रात ग्रंथालयाच्या इमारतीचे बांधकाम करण्यात आले आहे. हे ग्रंथालय 'क' वर्ग दर्जाचे ग्रंथालय आहे.<sup>६४</sup> ग्रंथालयाची वेळ सकाळी ९.३० ते ११.३० व संध्याकाळी ४ ते ९ पर्यंत चालू असते. या ग्रंथालयात ४३५४ पुस्तके विविध विषयांवर उपलब्ध आहेत. सन २०१४-१५ या वर्षात या ग्रंथालयाकरिता ग्रंथालय संचालनालयाकडून ७२६९४ रुपयेचे अनुदान मिळाले. तर महाबळेश्वर नगरपालिकेने २,९४,६४४ रुपयेचे अनुदान दिले ग्रंथालयात १० नियतकालिके, दैनिक १६, साप्ताहिके २, मासिके १० आहेत. २०१५ अखेर या ग्रंथालयात १०० वर्गणीदार सभासद आहेत. तसेच २५० वाचक या ग्रंथालयाचा वापर करीत आहेत.<sup>६५</sup>

एकंदरीत महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील लोकांना ग्रंथालय उपलब्ध करून दिल्याने लोकांना नवनवीन माहिती मिळणे शक्य झाले आहे.

#### **४.१५ कचरा व्यवस्थापन :-**

महाबळेश्वर हे पर्यटन क्षेत्र असल्याने सुरुवातीपासून महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहर स्वच्छतेबाबत काळजी घेतलेली दिसून येते. महाबळेश्वर शहरात दरवर्षी उन्हाळा ऋतुमध्ये पर्यटक लोक शहरात येत असल्यामुळे शहराची लोकसंख्या वाढत असते. सन १८८१-८२ सालात महाबळेश्वर शहरात येणाऱ्या पर्यटकांना राहण्याकरिता खाजगी घरामध्ये सोय केली

जात असे व तेथील स्वच्छतेकरीता ३ स्वच्छता कर्मचारी यांची नेमणूक केली जात असे. या कर्मचाऱ्यांवर देखरेख ठेवण्याची जबाबदारी स्टेशन व्यवस्थापकाकडे देण्यात येत असे. याशिवाय शहरात सहा सार्वजनिक रूम राहण्याकरिता उपलब्ध होत्या. त्यामध्ये ४८ लोक एकावेळी राहू शकतील एवढी व्यवस्था करणेत आली होती. येथील स्वच्छतेसाठी नगरपालिकेने २ कायमस्वरूपी व एक उन्हाळा सिझनसाठी भंगी कामगार नेमले होते. या भंग्यांचा खर्च जनरल महसूलामधून व मातीचा लिलाव करून केला जात असे. बाजारात २९ खाजगी निवास्थाने होती. या सर्व इमारतींना कंपाऊंड होते. येथील घरांची व सभोवतालची स्वच्छता राखण्यासाठी ६ भंगी कर्मचारी नेमण्यात आले होते. या सर्वांची स्वच्छता ठेवण्याची किंमत रुपये ३३१ एवढी होती.<sup>६६</sup>

शहरात इतर कोणत्याही रोगाचा प्रसार होवू नये व पर्यटकांना येथील पर्यावरणाचा आस्वाद घेता यावा याकरिता नगरपालिका शहरात सतत किटकनाशके फवारत असते. सन १९३८ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेने किटकनाशके खरेदी करण्याकरिता रु.२६० ची मंजूरी दिली.<sup>६७</sup> रोगांचा प्रसार अस्वच्छतेने होत असतो. महाबळेश्वर शहरासाठी वेण्णा तलाव हा पाणीपुरवठा करण्याकरिता महत्त्वाचा स्रोत आहे. व याच तलावातील पाण्याचा उपयोग जनावरे, कपडे धुण्यासाठी केला जात असे. त्यामुळे तलावाच्या पाण्याचे प्रदुषण वाढीस लागल्याने महाबळेश्वर नगरपालिकेने तलावातील पाण्याची स्वच्छता राखण्यासाठी तलावात धुणी धुण्यास प्रतिबंध केला होता. परंतु शहरातील लोकांना दुसऱ्या ठिकाणी धुण्यासाठी सोय व्हावी याकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील लोकाना बिशपटँक येथे धोबीघाट बांधण्याबाबत ठराव मंजूर केला तर गावातील परीट लोकासाठी एलफिन्स्टन टँक येथे व वेण्णा तलावात धुणारे परीट यांना धोबी वॉटरफॉल येथे धुणे धुण्यास कळविले पाहिजे. असा ठराव मंजूर केला.<sup>६८</sup> त्यांना सुचना देण्यात आल्या. शहरातील वाढती लोकसंख्या व वाढती पर्यटकांची संख्या यामुळे नगरपालिकेस शहराची स्वच्छता ठेवण्याकामी विशेष दक्षता घ्यावी लागत असे. त्यामुळे नगरपालिकेतील आरोग्य खात्यास कचरा वाहतुकीसाठी सायकल रिक्शा व दोन डंपर खरेदी करणेबाबत ठराव मंजूर केला.<sup>६९</sup> व वाहनाद्वारे शहरातील कचरा गोळा करून स्वच्छता राखली जावू लागली.

महाबळेश्वर शहराची वाढती लोकसंख्या व शहराचा पर्यटन क्षेत्र म्हणून झालेली प्रसिद्धी याकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने कचरा व्यवस्थापनाच्या माध्यमातून शहरात स्वच्छता राखण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. शहरात सन २००१ च्या जनगणनेनुसार २१२५ कुटुंबाची संख्या आहे. याचा विचार करून महाबळेश्वर नगरपालिकेने कचरा गोळा करणेसाठी २ ट्रक, २ घंटागाड्या, एक ट्रॅक्टर, खरेदी करून या वाहनाद्वारे दिवसातून दोनवेळा कचरा गोळा केला जातो. प्रति दिन शहरातून ७ ते ८ टन कचरा गोळा होतो. तर पर्यटन काळात तो १०-१२ टनापर्यंत जातो. शहरातील लोकांना ओला व सुका कचरा वेगळा करून देणेबाबत मार्गदर्शन केल्यामुळे तो ओला व सुका कचरा असा वेगळा केलेला कचरा गोळा केला जातो. मेन बाजारपेठ ते पूनम चौक गवळी मोहल्ला, कोळी आळी, रामगड, रांजणवाडी, गादरवाडी, लिंगमळा, पॉईंट एरिया, वेण्णालेक परिसर, बॉम्बे परिसर, संपूर्ण गावठाण, सर्व गल्लीबोळ, साइडपट्ट्या इत्यादी विविध ठिकाणावरून कचरा गोळा केला जातो.

शहरातील स्वच्छता राखण्याकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेतील आरोग्य विभागाकडे ४० कायमस्वरूपी व ४० हंगामी कामगार असे एकूण ८० कामगार कार्यरत आहेत. या कामगारांमार्फत सकाळी ७.०० ते संध्याकाळी ८.०० या कालावधीमध्ये शहरातील मुख्य रस्त्यावर झाडलोट केली जाते. नगरपालिकेस कचरा डेपोसाठी वनविभागाने दोन एकर (०.८१ हेक्टर) जागा दिली आहे. या कचरा डेपोवर शासनाने २३ कोटी ७० लाखांचे घनकचरा व्यवस्थापन केंद्र सुरू केले आहे.<sup>७०</sup> या घनकचरा व्यवस्थापन केंद्रात गोळा झालेल्या कचऱ्यावर प्रक्रिया करून त्यापासून खत निर्मिती केली जाते. तसेच या कचरा डेपोवर १० रॅकिपला नेमून त्यांच्यामार्फत प्लास्टिक, काच असा कचरा गोळा करण्याचे काम चालू असते. शहरातील सर्व हॉटेल्समधून हॉटेल वेस्ट गोळा करून ते एकत्रित डंपिंग ग्राऊंडवर नेऊन १० X २० खड्ड्यात टाकून त्यावर केमिकलचा वापर करून त्यापासून खत निर्मिती केली जाते. खतनिर्मिती प्रक्रियेकरिता ट्रायोक्रिम टेक्नो-विगल सर्व्हिसेस, पुणे यांनी काम केलेले आहे. जैविक कचरा आठवड्यातून दोन वेळा गोळा केला जातो. याकरिता वेगळी घंटागाडी वापरली जाते. ४ ते ५ कि.जैविक कचरा गोळा होतो. तो नगरपालिका हद्दीत असणाऱ्या ११ दवाखान्यातून गोळा केला जातो. हा जैविक कचरा जाळण्यासाठी येथे ब्रिटीशकालीन विटाची भट्टी ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर येथे आहे. त्यामध्ये जैविक कचऱ्याची विल्हेवाट लावली जाते.<sup>७१</sup>



महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील लोकांना स्वच्छतेबाबत वेळोवेळी मार्गदर्शन करून प्लास्टिक निर्मूलन मोहिम यशस्वी केली याकरिता जाहिरात, स्वच्छतेची शपथ, प्रचारफेरी काढून मार्गदर्शन केले. ओला व सुका कचरा गोळा करणेकरिता वेगवेगळ्या कचरा कुंड्या उपलब्ध करून दिल्या. कचरा गोळा करणेसाठी येणाऱ्या घंटागाड्यांमध्ये सुका कचरा गोळा करणेकरिता निळ्या रंगाची कुंडी ओला कचरा गोळा करणेकरिता हिरव्या रंगाची कुंडी उपलब्ध करून दिली व 'स्वच्छ व सुंदर महाबळेश्वर' घडविण्यासाठी लोकांना आवाहन केले. महाराष्ट्र शासनाच्या संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियान योजनेमध्ये सहभाग घेऊन महाबळेश्वर नगरपालिकेने सातारा जिल्ह्यात पहिला क्रमांक, पुणे महसूल विभागात पहिला क्रमांक व महाराष्ट्र राज्यामध्ये तिसरा क्रमांक मिळवून पारितोषिक मिळविली आहेत. यातून महाबळेश्वर नगरपालिकेने रु.२७,०००/- चे बक्षीस मिळविले आहे.<sup>७२</sup> महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहर स्वच्छतेबाबत विशेष प्रयत्न करून शहर सुंदर बनविण्याचा प्रयत्न केला आहे. तर घनकचऱ्याचे व्यवस्थापन करून त्यापासून नगरपालिकेस उत्पन्नाचे साधन निर्माण करून दिले.

#### ४.१६ रोजगार निर्मिती :-

महाबळेश्वर हे अतिदुर्गम भागात वसलेले असल्याने तेथे सहजासहजी नागरी सुविधा उपलब्ध होत नव्हत्या. शेतीवर आधारित लोकांची अर्थव्यवस्था असल्याने जादा पावसामुळे त्यांची आर्थिक कोंडी होई त्यामुळे त्यांना इतर मार्गाने आर्थिक समस्येवर तोडगा काढावा लागत असे. आजही महाबळेश्वर शहरात असलेले स्थानिक लोकांचे व्यवसाय तेथे येणाऱ्या पर्यटकांमुळे चालतात. त्यामुळे पर्यटकांना ते आपले दैवत मानतात. महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रातील लोकांना विविध व्यवसाय उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला त्यातून मोठ्या प्रमाणावर रोजगार निर्मिती उपलब्ध झाली.

शहरातील गरीब लोकांना शासकिय सेवा सहजासहजी उपलब्ध होत नसत. या करिता नगरपालिकेस पुढाकार घ्यावा लागला. महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या हद्दीत 'स्वस्त धान्य दुकान' सुरू करणेकरिता ५००० रु. ची नगरपालिका मदत जाहीर करून रोजगार निर्मितीस चालना दिली. या धान्य दुकानावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी एका कमिटीची स्थापना केली. महाबळेश्वर हे पर्यटन क्षेत्र असल्याने उन्हाळी हंगाम काळात शहरात पर्यटकांच्या संख्येत दरवर्षी वाढ होत असते. त्यामुळे नगरपालिकेस शहरातील रस्ते साफ करणे, पॉईंट साफ

करणे, गटार खुदाई इत्यादी कामे करावी लागतात. त्याकरिता नगरपालिकेकडे कर्मचारी वर्ग उपलब्ध आहे. परंतु उन्हाळी हंगामात या कामाकरिता जादा कर्मचाऱ्यांची आवश्यकता असल्याने नगरपालिका हंगामी कामगार म्हणून ऑक्टोबर ते जून या कालावधीत मोठ्या प्रमाणावर स्थानिक लोकांना रोजगार उपलब्ध करून देते तसेच शहरात येणाऱ्या पर्यटकांना संपूर्ण शहराची व परिसरातील पर्यटन स्थळांची चांगली माहिती मिळावी याकरिता नगरपालिकेमार्फत स्थानिक नागरिकांना गाईडचा धंदा करण्याकरिता प्रोत्साहित केले जाते. नगरपालिका त्याकरिता नागरिकांना मराठी, इंग्रजी, हिंदी, गुजराती या भाषेतून गाईडचे प्रशिक्षण देते. अशा प्रशिक्षण घेतलेल्या १५० व्यक्तींना नगरपालिकेने ओळखपत्रे दिली आहेत.<sup>७३</sup>

जिल्हा पुरवठा अधिकारी सातारा व प्रधान सचिव नियोजन विभाग मंत्रालय, मुंबई याचे सुचनेनुसार महाबळेश्वर नगरपालिकेने हद्दीत 'झुणका भाकर केंद्र' चालविण्यास मंजूरी दिली. महिलाकरिता पेटीट लायब्ररी याठिकाणी 'शिलाई मशीन प्रशिक्षण कोर्स' सुरू केला. सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजनेअंतर्गत एक सेवा केंद्र स्थापन करून दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यांना इमारत दुरुस्ती, नळदुरुस्ती, इलेक्ट्रिशन, टिव्ही/रेडिओ, रेफ्रिजरेटर दुरुस्ती इ.चे प्रशिक्षण दिले. या योजनेअंतर्गत प्रशिक्षण घेतलेल्या १० लोकांना विविध प्रकल्पासाठी बँकेमार्फत कर्जपुरवठा व अनुदान वाटप केले. दारिद्र्य रेषेखालील २४ गरजू लाभार्थ्यांना मोटर ड्रायव्हिंग व ब्युटी पार्लरचे प्रशिक्षण दिले. स्वतःच्या व्यवसायातून स्वावलंबी बनविणेसाठी एक अपंगाचा स्टॉल मंजूर करणेत आला. दारिद्र्य रेषेखालील एका महिला बचत गटास कचरा घंटा गाडीचा व्यवसाय सुरू करणेकरिता रू.१,१०,०००/- अनुदान दिले.<sup>७४</sup> संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियानातर्गत नगरपालिका हद्दीत 'गांडूळ शेती' प्रकल्प सुरू करून नागरिकांना प्रोत्साहन दिले.

महाबळेश्वरचे हवामान थंड असल्याने पावसाळा व हिवाळा हंगामामध्ये स्थानिक लोकांना घरांमध्ये, ऑफिसमध्ये कोळसा सतत पेटत ठेवावा लागतो. यामुळे घरात उष्णता राहते. यामुळे महिला झाडे तोडून त्याच्या मोळी विकण्याचा व्यवसाय करत. महाबळेश्वर नगरपालिकेने पर्यावरणाचे रक्षण व्हावे व मोळी विक्रेत्या महिलांना इतर व्यवसाय उपलब्ध करून देण्यासाठी महाबळेश्वर नगरपालिकेने प्लास्टिक जमा करणे, वृक्षारोपन करणे, वृक्षांचे संवर्धन करणे, प्रेक्षणीय स्थळे व स्वच्छ व सुंदर ठेवणे, महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत असणाऱ्या सर्व

मिळकतीमधील झाडांची गणना करून त्यावर नंबर टाकणे अशा प्रकारची कामे उपलब्ध करून दिली.<sup>७५</sup> वेण्णा तलावात बोट क्लब स्थापन करून तेथे ८० लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला. पर्यटनस्थळावर टॅक्सी, घोडा, स्टॉल अशा व्यवसायाकरिता सहकार्य केले.<sup>७६</sup>

#### ४.१७ राष्ट्रीय कार्यक्रम :-

महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत पल्स पोलिओ, क्षयरोग निर्मूलन, कुष्ठरोग निर्मूलन असे राष्ट्रीय कार्यक्रम राबविले जातात. हे राष्ट्रीय कार्यक्रम शहरात १०० टक्के यशस्वी होण्याकरिता नगरपालिकेमार्फत सर्वतोपरी प्रयत्न केले जातात. या कार्यक्रमांची जाहिरात हॅण्डवेल वाटून भिक्तीपत्रके चिकटवून व अॅम्ब्युलन्स अलाउन्स याद्वारे केली जाते. पल्स पोलिओ कार्यक्रमाकरिता दोन नगरपालिका कर्मचारी काम करतात. ते लाभार्थी शोधून त्यांना लस पाजण्याचे काम करतात. याकरिता मुलांना घरोघरी जावून आणणे, ड्रॉप्स पाजणे इत्यादी कामे करतात. साथीच्या रोगाबाबत लसीकरणासाठीही प्रत्येक नाक्यावर डोस पाजण्याची सुविधा दिली जाते.

#### ४.१८ मागासवर्गीय व विशेष कल्याण समिती

नगरपालिका कार्यक्षेत्रातील मागासवर्गीयांकरिता कल्याणकारी योजना राबविण्यासाठी महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९८७ मध्ये मागासवर्गीय विशेष कल्याण समितीची स्थापना केली. त्यामध्ये खालील सदस्य होते.

- १) एन.व्ही.प्रभाळे- चेअरमन
- २) सौ.एस.जे.कोंडाळकर- सदस्य
- ३) एम.ए.साळुंखे- सदस्य
- ४) ए.आय.बडाणे - सदस्य हे होते.

महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात मागासवर्गीय दुर्बल घटक योजने अंतर्गत करावयाची कामे याकरिता सन १९९८ मध्ये मागासवर्गीय दुर्बल घटक समितीची स्थापना केली. या समितीत श्री.साळुंखे सुनिल बाजीराव- सभापती, श्रीमती काळे एम.व्ही, श्रीमती कदम एस.एस., श्री.ढानक बी.के., श्री वारुणकर एस.आय. इत्यादी सदस्य होते.<sup>७७</sup>

या समितीमार्फत मागासवर्गीय व दुर्बल घटकांच्या विकासाकरिता विविध कामे राबविली.

- १) नगरपालिकेतील मागासवर्गीय कर्मचाऱ्यांना राहणेस क्वार्टर बांधणे.

- २) मागासवर्गीय वसाहतीमध्ये स्वच्छतागृह, समाजमंदिर, सार्वजनिक हॉल यांचे बांधकाम केले.
- ३) मागासवर्गीय वसाहतीमध्ये रस्ते, वीज, गटार, पाणी इत्यादी सोयी पुरविल्या.
- ४) मुलांना मोफत शिक्षण, शिष्यवृत्ती, मोफत पुस्तके, लेखन साहित्य, गणवेश यांचे वाटप
- ५) वैद्यकिय सोयी उपलब्ध करून दिल्या.

#### ४.१९ महिला व बालकल्याण समिती :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेने महिला व बालकल्याण समितीमार्फत विविध कार्यक्रम राबवून विकास घडवून आणला.

- १) महिलांकरिता प्रशिक्षण केंद्र सुरू करून रोजगार मिळवून दिला.
- २) महिलामंडळामार्फत बचत गट स्थापन करून त्यांना स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न केला.
- ३) महिलांना इंग्लिश स्पिकींग कोर्समार्फत प्रशिक्षण दिले.
- ४) बालवाडी वर्गासाठी खेळणी वाटप केले.
- ५) नगरपालिकेमार्फत वर्ग १ ते ८ यांना पोषण आहार दिला जातो.
- ६) महिला व बालकांच्या आरोग्याची तपासणी करणेकरिता दरवर्षी शिबीर आयोजित केली जातात.
- ७) महिलांना कायदेविषयक सल्ला व आरोग्यविषयक महिला डॉक्टरामार्फत सल्ला दिला जातो.
- ८) महिलांकरिता वनस्थळींचे कार्यक्रम राबविले जातात. उदा.गार्डन सुशोभिकरण, बागांचे रक्षण, कागदी वस्तू बनविणे इत्यादी
- ९) महिलांसाठी वॉर्डनिहाय सभा घेऊन चित्रफितीद्वारे मार्गदर्शन केले जाते.<sup>७८</sup>

#### ४.२० शिक्षण :-

सातारचे रेसिडेंट कर्नल ब्रिग्ज साहेबांनी सन १८२६ मध्ये महाबळेश्वर येथे एक बंगला बांधला आणि सातारच्या प्रतापसिंह महाराजांकडून सातारा ते महाबळेश्वर असा एक रस्ता करून घेतला. त्यानंतर महाबळेश्वर शहराची वसाहत वाढत गेली. शहराची लोकसंख्या वाढल्यानंतर तेथे शिक्षणाची गरज वाटू लागली. म्हणून १८६४ साली शहरात मुलांची पहिली शाळा सुरू केली. सन १९४५-४६ सालापर्यंत शहरात मुलांची, मुलींची व उर्दुशाळा इत्यादी शाळा सुरू झाल्या. या शाळांमध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेने इ.३री पर्यंत इंग्लिश क्लास सुरू

करून त्या करीता स्कॉलरशिपही लागू केली. १ एप्रिल १९५० रोजी कर्मवीर भाऊराव पाटील यांनी महाबळेश्वर शहरात इंग्लिश स्कूल महाबळेश्वर ही शाळा सुरू केली. परंतु शाळेस कोणतीही देणगी न मिळाल्याने ती बंद केली.<sup>७९</sup> महाबळेश्वर नगरपालिकेने एकूण पाच प्राथमिक शाळा सुरू केलेल्या आहेत. तर महाबळेश्वर शहराची शिक्षणाची गरज लक्षात घेऊन महाबळेश्वर नगरपालिकेने माध्यमिक, उच्चमाध्यमिक, व्यवसाय शिक्षणाचे वर्ग सुरू केले. तसेच पदवी शिक्षणाकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने कला व वाणिज्य शाखेकरिता वरिष्ठ महाविद्यालय सुरू केले. याशिवाय इंग्रजी शिक्षणाचे महत्त्व ओळखून एका खाजगी संस्थेच्या सहकार्याने एक इंग्लिश मिडिअमची शाळा सुरू केलेली आहे. महाबळेश्वर शहरात महिला मंडळामार्फत सुरू केलेल्या बालवाडी वर्गाची जबाबदारी महाबळेश्वर नगरपालिकेने उचलली आहे. शहरात सन १९५० रोजी सुरू झालेले माखरिया हायस्कूल मराठी माध्यमाचे आहे. छाबडा यांचे एक इंग्लिश मिडीयम हायस्कूल आहे. ही दोन्ही खाजगी हायस्कूल महाबळेश्वरात आहेत.<sup>८०</sup>

#### ४.२१ वृक्षारोपन :-

महाबळेश्वर शहराच्या आल्हाददायक हवेत येथील वनराईने भर पडते. येथे लहानमोठ्या स्वरूपाची असंख्य झाडे आहेत. येथील झाडांचे एक वैशिष्ट्य दिसून येते की, त्यांची पाने लहान, फळे लहान, झाडे लहान आहेत. जांभळीची झाडे मोठ्या प्रमाणावर सापडतात. रेव्हरंड वुड्लसन साहेब यांनी इंग्लंडवरून ओक झाडाच्या बिया आणल्या व येथील हवामानात या परकिय झाडांची लागवड केली. परंतु येथील हवेत त्यांची पाहिजे त्या प्रमाणात वाढ झालेली दिसून येत नाही. याशिवाय ग्रेव्हिलिया, रोपस्टा, क्याशरिना, व युक्यालिप्टस इ. परकिय झाडांची लागवड येथील लिंगमळा व गुरेघर परिसरात केली आहे.<sup>८१</sup>

शहरात नगरपालिकेच्या शाळांमार्फत दरवर्षी झाडे लावली जातात. त्यांचे संरक्षण व संवर्धनाकरिता प्रयत्न केले जातात. महाबळेश्वर नगरपालिकेने वृक्ष संरक्षण अधिनियमाचे कलम ३ प्रमाणे वृक्षाधिकार समितीची स्थापना करून नगरपालिका हद्दीतील वृक्षांचे संरक्षण व संवर्धन केले जाते. नगरपालिका सर्व रस्त्यांशेजारी मोकळी जागा, मिळकत धारकांच्या जागेत व वनखात्याच्या २५ एकर क्षेत्रावर वृक्षलागवड केली आहे. शहरात वृक्षारोपन व औषधी वनस्पतींची लागवड करण्याचा शुभारंभ सुपरस्टार मा.श्री.अमिताभजी बच्चन यांचे हस्ते

वृक्षारोपन करून केला. महाराष्ट्र शासनाने सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमांतर्गत वृक्षारोपन व वृक्षसंवर्धनासाठी पंचायत समिती, महानगरपालिका, जिल्हा परिषद, नगरपालिकांना यांना वृक्षारोपनाचा कार्यक्रम जाहिर केला. या गटातील वृक्षारोपन कार्यक्रमाबाबत नगरपालिकेस महाराष्ट्र राज्याचा तृतीय क्रमांकाचा 'वनश्री पुरस्कार २००४' मिळाला.<sup>८२</sup>

#### ४.२२ महाबळेश्वर फेस्टिव्हल :-

महाबळेश्वर हे थंड हवेचे ठिकाण आहे. येथे दरवर्षी हजारो पर्यटक येतात. त्यांना महाबळेश्वर शहरातील विविध पैलूंची माहिती व्हावी तसेच शहरातील स्थानिक लोकांना आपल्या उत्पादनात प्रगती घडवून आणण्यासाठी, शेतकऱ्यांना त्यांच्या भाजीच्या बागेत उत्तम भाजीपाला, फळे, फुले यांचे मोठ्या प्रमाणावर उत्पादन घेणेसाठी व शासनाच्या 'अधिक धान्य पिकवा' या मोहिमेस मदत करण्यासाठी सन १९५१ मध्ये प्रदर्शन भरविले होते. याबरोबर आरोग्याचे प्रदर्शन ठेवले होते. या प्रदर्शनात ज्या शेतकऱ्यांची भाजीपाला, फळे, फुले चांगल्या दर्जाची निघाली त्यांना सांगलीच्या श्रीमंत सौभाग्यवती राणीसाहेब यांचे हस्ते चांदीचा कप व रोख रकमेची बक्षीसे वाटण्यात आली.<sup>८३</sup> सन २००५ मध्येही 'महाबळेश्वर फेस्टिव्हल २००५' दि. १६ एप्रिल २००५ ते १९ एप्रिल २००५ या कालावधीत घेण्यात आला.<sup>८४</sup> या प्रदर्शनाने महाबळेश्वरमधील स्थानिक लोक व पर्यटकांचे मनोरंजन झाले. याशिवाय महाबळेश्वरच्या विविध पैलूंची माहिती पर्यटकांना मिळाली.

#### ४.२३ समारोप :-

महाबळेश्वर शहराच्या विकासास सुरुवात झाली. ती ब्रिटिशांच्या वसाहतीमुळे, नगरपालिकेची स्थापना झाल्यानंतर नगरपालिकेने शहराच्या विकासाकरिता रस्ते विकासास हातभार लावला. शहराकरिता ४० मैल पक्के व ३९ मैल कच्चा रस्त्यांचा विकास घडवून आणला त्यामुळे शहरातील व शहराबाहेरील बऱ्याच पर्यटन स्थळांपर्यंत पायी, घोडयावरून व वाहनातून पर्यटकांना जाणे शक्य झाले. त्यामुळे शहराच्या वसाहतीत भर पडत गेली. यातून डचेस रोड, लिंग मळा रोड, कारवी आळी रोड, पेटिट रोड, ससून रोड इत्यादी रस्ते विकसित झाले. याकरिता नगरपालिकेस दर वर्षी प्रचंड खर्च करावा लागला रस्ते विकासामुळे अनेक नागरी सुविधा शहरातील स्थानिक लोकांना उपलब्ध झाल्या ब्रिटिशांनी शहरात वसाहत वाढवत असताना अनेक इमारतीची निर्मिती केली. त्यांचा उपयोग प्रशासकिय कार्यासाठी तसेच

बाजारपेठे साठी केला जावू लागला या इमारतीमुळे शहराच्या विकासात भर पडली.

शहरात विविध जातीधर्माचे लोक राहतात त्यांना एकत्रित आणण्यासाठी व समाजात एकता निर्माण होवून शांतता प्रस्थापित व्हावी याकरिता सर्व जातीधर्मांना समाज मंदिरे उभारून दिली या समाजमंदिरात बैठका होऊन शहराच्या विकासात हातभार लावण्याचा प्रयत्न करण्यात आला. नगरपालिकेस नागरी सुविधा देणेबाबत उत्तेजन मिळत गेले नगरपालिकेने शहराच्या विकासाकरिता दिवाबत्तीची सोय केली याकरिता शहरातील विविध भागात खांब बसवून नागरीकांना सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. शहरात घाणीचे साम्राज्य पसरू नये साथीच्या रोगांचा फैलाव होऊ नये याकरिता नगरपालिकेने भुयारी गटार योजना राबवून नागरिकांच्या आरोग्याची काळजी घेतल्याचे दिसून येते. भुयारी गटार योजनेमुळे शहरात कोणत्याही साथीच्या रोगाचा प्रसार झाला नाही. सार्वजनिक स्वच्छतेबाबत दक्षता घेवून स्वच्छता गृहांची उभारणी केली शिवाय सण उत्सव काळात देखील स्वच्छता टिकून रहावी या करिता मोबाईल स्वच्छतागृह उपलब्ध करून दिली. नागरिक व पर्यटकांच्या आरोग्यास कोणताही धोका पोहचू नये या करिता डिडीटी पावडरची फवारणी वेळोवेळी करून मच्छरमुक्त महाबळेश्वर बनविण्याचा नगरपालिकेने प्रयत्न केला.

स्थानिक नागरिकांना रोजगार उपलब्ध व्हावेत व शहरातील विविध उत्पादनाची खरेदी पर्यटकांना करता यावी या करिता नगरपालिकेने आपल्या हद्दीतील नागरी वस्तीमधील मोकळ्या जागेत शॉपिंग सेंटर उभे केले. विविध जातीधर्मांच्या नागरीकांना अंत्य संस्कार विधी करता यावा याकरिता आधुनिक स्मशानभूमी उपलब्ध करून दिली. शिवाय लहानमुले, वृद्ध, पर्यटक, कपल यांना मनोरंजन करता यावे याकरिता उद्यानाची निर्मिती केली तेथे लहान मुले, वृद्धांना बसण्यास जागा उपलब्ध करून दिली. शहरासाठी नियमित स्वच्छ पाणी पुरवठा व्हावा या करिता खाजगी, सार्वजनिक ठिकाणी विहिरी, बोअर व तलाव बांधून पाणी उपलब्ध करून दिले. शहरातील वाढत्या लोकसंख्येला चांगल्या आरोग्य सोई उपलब्ध व्हाव्यात याकरिता दवाखान्याच्या सहकार्याने सुविधा उपलब्ध करून दिल्या याकरिता दवाखान्यास भौतिक, आर्थिक स्वरूपात मदत केली. शहरात ग्रंथालयाची निर्मिती करून विविध भाषा व विषयावरील पुस्तके पर्यटक व स्थानिक नागरिकांना उपलब्ध करून दिली.

महिला व बालकांच्या विकासाकरिता त्यांना मार्गदर्शन व्याख्याने देऊन त्यांना स्वावलंबी बनविण्याचा प्रयत्न केला तसेच बालकांकरिता पोषक आहार देवून महिला व बालकांच्या आरोग्याच काळजी घेतलेली दिसून येते. शहरातील मागासवर्गीय घटकांना सामाजिक सुरक्षितता व विकासाकरिता रस्ते, शिक्षण, वीज, पाणी उपलब्ध करून दिले . शहरातील तरुण व गरिब होतकरू लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला. वाढत्या लोकसंख्येला आधुनिक शिक्षणाची ओळख व्हावी व स्वतःचा विकास घडवून आणण्याकरिता बालवाडी शिक्षणापासून महाविद्यालयापर्यंत नगरपालिकेने शिक्षण उपलब्ध करून दिले. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहर विकासाकरिता केलेल्या कार्याने नागरिकांना आपल्या गरजांची पूर्तता करता आली नगरपालिकेचे हे कार्य इतर नगरपालिकांसाठी मार्गदर्शक असल्याचे दिसून येते.

महाबळेश्वर नगरपालिका ही लहान नगरपालिका असली तरी या नगरपालिकेने सुरु केलेल्या ग्रंथालयात बिलीयर्डस व टेबल टेनिस खेळ खेळण्याची सोय उपलब्ध करून दिली आहे. कचरा व्यवस्थापनाबाबत सुका व ओला कचरा वेगळा गोळा करून या कचऱ्यावर प्रक्रिया करून त्यापासून खत निर्मिती केली जाते. या खताची विक्री शहरातील हॉटेल बागासाठी केली जाते. या नगरपालिकेने शासनाच्या संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियान योजनेमध्ये सहभाग घेवून सातारा जिल्ह्यात पहिला क्रमांक, पुणे महसूल विभागात पहिला क्रमांक व महाराष्ट्र राज्यामध्ये तिसरा क्रमांक मिळविला आहे. याशिवाय महाबळेश्वर नगरपालिका शहरातील लोकांना रोजगार मिळवून देण्यासाठी सतत कार्यरत असते. हंगाम काळात शहरात स्वच्छता राखणेकामी हंगामी कामगारांना रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. महाबळेश्वर पर्यटन क्षेत्र असल्याने लोकांना गाईडचा व्यवसाय करण्यास प्रोत्साहन दिले जाते. सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजनेअंतर्गत एकसेवा केंद्र स्थापन करून दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यांना कलात्मक शिक्षण देवून व्यवसायास प्रोत्साहन दिले जाते. तर बोट क्लब स्थापन करून अनेक लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे. महाबळेश्वर नगरपालिका ही सातारा जिल्ह्यातील एकमेव नगरपालिका आहे की जी शहर विकासाबरोबर लोकांच्या रोजगार निर्मितीसाठी सतत कार्यरत असते. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेने हे कार्य इतर नगरपालिकांसाठी मार्गदर्शक असे आहे.



## संदर्भ

- १) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल- १८८१ -८२, पृ.०४
- २) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रोसिडिंग ठराव क्र.२, दि. २-२-१९२९ पृ.२८
- ३) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रोसिडिंग ठराव क्र.९, दि. ११-३-१९३० पृ.४४
- ४) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल १९५१-५२, पृ.०५
- ५) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल १९६०-६१, पृ.०३
- ६) महाबळेश्वर नगरपालिका स्थावर मिळकत यादी- १९५२-५३, पृ.१ ते ५
- ७) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रोसिडिंग ठराव क्र.५, दि. १३-१०-१९६९ पृ.८७
- ८) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रोसिडिंग ठराव क्र.६४३, दि. २०-१-१९७७ पृ.५७
- ९) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रोसिडिंग ठराव क्र.१४५, दि. १३-१०-१९९९ पृ. ६४
- १०) बरूचा पेरिन- महाबळेश्वर द क्लब १८८१-१९८१, प्रकाशक हॉनरेबल सेक्रेटरी; द क्लब  
महाबळेश्वर , मुंबई, २००६ पृ. २०
- ११) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थ संकल्पीय अंदाजपत्रक- १८८१-८२ ते १९५१-५२
- १२) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल-१८८१-८२, पृ.०६
- १३) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर सातारा जिल्हा- १९९९ पृ.८३३
- १४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग ठराव क्र.२४४ दि.२-२-२००० पृ. १३२
- १५) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल सन १८८०-८१ , पृ.०४
- १६) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग ठराव क्र.५ दि. २४-६-१९४८ पृ. १५
- १७) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग ठराव क्र.२५ दि.१२-४-१९६३ पृ. ९८
- १८) नगरपालिका वार्षिक अहवाल-२००३-०४ पृ. ९
- १९) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग ठराव क्र.२८ दि.३०-६-२००३ पृ. ३७
- २०) मुलाखत माजी नगराध्यक्ष डी.एम.बावळेकर दि.१०-०१-२०१५, स्थळ महाबळेश्वर, वेळ  
सायंकाळी ३.१५
- २१) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग ठराव क्र.२४१ दि.२८-११-१९६२ पृ. ५८
- २२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडिंग ठराव क्र.१७९ दि.१८-१-१९७८ पृ.१८२-  
८३

- २३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.२४३ दि.२-२-२००० पृ. १३२
- २४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.१ दि.९-१०-१९३९ पृ. २३
- २५) बरुचा पेरिन -महाबळेश्वर -द क्लब- १८८१-१९८१, प्रकाशक सेक्रेटरी द क्लब,  
महाबळेश्वर, २००६ मुंबई, पृ.२०
- २६) महाबळेश्वर नगरपालिका नगरपालिका वार्षिक अहवाल-२००५-०६ पृ.०५
- २७) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल-१९८०-८१, पृ.०४
- २८) खरे गं.ग.-महाबळेश्वर मार्गदर्शक, प्रकाशक खरे- १९३१ पृ.९
- २९) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल-१९५०-५१, पृ.०४
- ३०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.२७८ ३१ मार्च १९९८ पृ. ८१
- ३१) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.६४५ दि.८ मार्च १९९९ पृ. १६५
- ३२) महाबळेश्वर पाणी पुरवठा केंद्र हस्तांतरण टिप्पणी, १८ जून २००४, पृ. ९
- ३३) कित्ता, पृ. ९
- ३४) मुलाखत श्री.मोरे निरीक्षक पाणी पुरवठा नगरपालिका १८ मार्च २०१५
- ३५) महाबळेश्वर पाणी पुरवठा केंद्र हस्तांतरण टिप्पणी दि.१८ जून २००४
- ३६) कित्ता, पृ. ११
- ३७) Bombay Archeoogy, General Department, Vol.3 file No.324, Plan &  
estimate for republishing the Hospital at Mahabaleshwar- 1869,  
Page. 10
- ३८) Bombay Archeoogy, P.W.D. Dept., Vol. 569 file No.2053, Hospital  
at Mahabaleshwar 1868-69, Page No, 23
- ३९) दीक्षित द.क.-महाबळेश्वर, सौ व श्री.मुकुंद दिक्षित प्रकाशक पुणे, २०११ पान१७२
- ४०) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर सातारा जिल्हा- १९९९ पृ.८३४
- ४१) जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.५ दि.१४-११-१९३९ पृ. ७६
- ४२) मुलाखत प्रकाश ठोके माजी वैद्यकिय अधिकारी, ग्रामीण रूग्णालय, महाबळेश्वर ९  
फेब्रुवारी २०१४, स्थळ महाबळेश्वर, वेळ ९.०० वा.
- ४३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.३९५ २३ मार्च १९५५ पृ. ५०

- ४४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.१४४ दि.११-८-१९९२ पृ. ८
- ४५) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.६१५ दि.२२-११-१९७६ पृ. ४६-४७
- ४६) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.४६१ दि.९-३-१९८४ पृ. ३५
- ४७) मुलाखत ए.यु.पटेल औषध निर्माण अधिकारी, ग्रामीण रुग्णालय, महाबळेश्वर दि.२७-१०-२०१४, स्थळ महाबळेश्वर, वेळ ३.०० वा.
- ४८) कित्ता, पृ.६६३
- ४९) महाराष्ट्र राज्य गॅझेटिअर सातारा जिल्हा- १९९९, पृ.६६३
- ५०) कित्ता, पृ.६६३
- ५१) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.१० दि.१८-४-१९२१ पृ. २७
- ५२) दीक्षित द.क.-महाबळेश्वर, सौ व श्री. दिक्षित प्रकाशक पुणे, २०११ पृ. ५३
- ५३) मुलाखत प्रकाश ठोके माजी वैद्यकिय अधिकारी, ग्रामीण रुग्णालय, महाबळेश्वर दि.९-२-२०१४, स्थळ महाबळेश्वर, वेळ- सकाळी ९.०० वा.
- ५४) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल-१८८१-८२
- ५५) महाबळेश्वर नगरपालिका जन्म-मृत्यू नोंद रजिस्टर १९०४-०५ ते २००४-०५
- ५६) महाबळेश्वर नगरपालिका जन्म-मृत्यू नोंद रजिस्टर १९०४-०५ ते २००४-०५
- ५७) महाबळेश्वर नगरपालिका जन्म-मृत्यू नोंद रजिस्टर १९०४-०५ ते २००४-०५
- ५८) दीक्षित द.क.उपरोक्त पृ. १७५-१७६
- ५९) दीक्षित द.क.उपरोक्त पृ. १७५-१७६
- ६०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.१९६ दि.११ ऑक्टोबर १९५४ पृ. ६
- ६१) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.३२८ दि.२९-९-१९५६ पृ. ३१
- ६२) ग्रंथालय संचालनालय, महाराष्ट्र राज्य मुबंई मान्यता प्रमाणपत्र ३० जाने.२०१४
- ६३) कित्ता
- ६४) महाबळेश्वर नगरपालिका वाचनालय वार्षिक अहवाल २०१४-१५, पृ. २
- ६५) महाबळेश्वर नगरपालिका वाचनालय वार्षिक अहवाल २०१४-१५ पृ.१
- ६६) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकिय वार्षिक अहवाल-१८८१-८२, पृ. ५

- ६७) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.१७, २४ मार्च १९३८ पृ.४३
- ६८) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.२५, २५ मार्च १९७५ पृ.५८
- ६९) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.४५६, ६ मार्च १९८४ पृ.३३
- ७०) मुलाखत - माजी नगराध्यक्ष डी.एम.बावळेकर, १० जानेवारी २०१५, स्थळ महाबळेश्वर, वेळ दुपारी ३.१५ वा.
- ७१) महाबळेश्वर नगरपालिका आरोग्य विभाग, सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती
- ७२) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल-२००३-०४, पृ.३
- ७३) मुलाखत माजी नगराध्यक्ष डी.एम.बावळेकर दि.१०-०१-२०१५, स्थळ- महाबळेश्वर, वेळ दुपारी ३.१५ वा.
- ७४) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल-२००३-०४, पृ.१२
- ७५) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल-२००५-०६, पृ.१२
- ७६) मुलाखत माजी नगराध्यक्ष डी.एम.बावळेकर दि.१०-०१-२०१५, स्थळ महाबळेश्वर, वेळ दुपारी ३.१५ वा.
- ७७) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.४५० दि.३-१२-१९९८, पृ.३९
- ७८) महाबळेश्वर नगरपालिका महिला व बालकल्याण विभाग सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती
- ७९) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय वार्षिक अहवाल, १९५०-५१, पृ. ३
- ८०) मुलाखत, माजी मुख्याध्यापक तोडकर सुधाकर, माखरिया हायस्कूल, महाबळेश्वर, दि.११.०१.२०१४, स्थळ महाबळेश्वर, वेळ सायंकाळी ४.०० वा.
- ८१) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.६६,६७
- ८२) कृषीमंत्री, कृषी जलसंधारण व खार जमीन महाराष्ट्र राज्य यांनी दिलेला पुरस्कार, दि.२७ सप्टे. २००५
- ८३) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल-२००३-०४, पृ.५
- ८४) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय वार्षिक अहवाल, १९५२-५३, पृ.६

**प्रकरण पाचवे**  
**नगरपालिकेची महसूल व्यवस्था**

५.१ प्रस्तावना

५.२ महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या उत्पन्नाच्या बाबी

५.२.३ महाबळेश्वर नगरपालिकेचे एकूण उत्पन्न

५.२.४ महाबळेश्वर नगरपालिकेस खालील बाबीपासून मिळणारे उत्पन्न

५.२.६ जकात

५.२.६.१ जकात नाके

५.२.६.२ जकातीचे दर

५.२.६.३ नगरपालिका जकात उत्पन्न

५.२.७ पथकर

५.२.७.१ वाहनाचे दर

५.२.७.२ पथकर उत्पन्न

५.२.८ कुत्र्यावरील कर

५.२.९ यात्रेकरूंवरील कर

५.२.१० घरपट्टी कर

५.२.१०.१ घरपट्टी करातील दुरुस्ती

५.२.११ जाहिरात कर

५.२.१२ वृक्षकर

५.२.१३ हॉटेल कर

५.२.१४ करमणूक कर

५.२.१५ कोंडवाडा कर

५.२.१६ शिक्षण कर

५.२.१७ विशेष स्वच्छता कर

५.२.१८ बोटीवरील कर

५.२.१९ नगरपालिकेचे मालमत्ता व उपयोगिता पासूनचे उत्पन्न

५.२.२० नगरपालिकेचे अनुदाने व अंशदाने

५.२.२१ नगरपालिकेचे इतर उत्पन्न

५.३ खर्च

५.३.१ नगरपालिकेच्या खर्चाच्या बाबी :-

५.३.२ नगरपालिकेचा एकूण खर्च (१८८०-८१ ते २००५)

५.३.३ नगरपालिकेचा सामान्य प्रशासन व वसुली खर्च(१९०२-१९०३ ते २००४-२००५)

५.३.४ नगरपालिकेच्या सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च(१९०२-०३ ते २००४-०५)

५.३.५ नगरपालिकेचा अग्निशमन खर्च(१९०२-०३ ते १९७३-७४)

५.३.६ नगरपालिकेचा दिवाबत्ती खर्च (१९०२-०३ ते १९९३-९४)

५.३.७ नगरपालिकेचा सार्वजनिक आरोग्य व सोयीवरील खर्च(१९०२-०३ ते २००४-०५)

५.३.८ नगरपालिकेचा पाणीपुरवठा खर्च(१९०२-०३ ते २००४-०५)

५.३.९ नगरपालिकेचा साफसफाई व सोयीवरील खर्च :- (१९०२-०३ ते २००४-०५)

५.३.१० नगरपालिकेचा दवाखाना खर्च :- (१९०२-०३ ते २००४-०५)

५.३.११ नगरपालिका लसीकरण खर्च :-

५.३.१२ नगरपालिकेचा एकूण साथीचे रोगावरील खर्च :- (१९४९-५० ते २००४-०५)

५.३.१३ नगरपालिकेचा उद्यानावरील खर्च :- (१९०२-०३ ते २००४-०५)

५.३.१४ नगरपालिकेचा बांधकामावरील खर्च(सन १९०२-०३ ते २००४-०५)

५.३.१५ नगरपालिकेचा झाडे लागवडीवरील खर्च(सन १९५५-५६ ते १९९३-९४)

५.३.१६ नगरपालिकेचा शिक्षण खर्च (१९०२-०३ ते २००४-०५)

५.३.१७ नगरपालिकेचा अंशदाने खर्च :-

५.३.१८ नगरपालिकेचा इतर खर्च (१९०२-०३ ते २००४-०५)

५.४ समारोप

## प्रकरण पाचवे

### नगरपालिकेची महसूल व्यवस्था

#### ५.१ प्रस्तावना

स्थानिक स्वराज्य संस्थेच्या परिवर्तनासाठी संस्थेचे उत्पन्न व खर्च या घटकांपासून विकास साधला जातो. स्थानिक स्वराज्य संस्थांनाही मिळणारे उत्पन्न विचारात घेवून मानवी समाजजीवनात विकास साधनाच्या बाबींवर खर्च करून समाजपरिवर्तन साधले जाते.

महाबळेश्वर गिरीस्थान नगरपालिकेचे सुरुवातीपासूनचे उत्पन्न व खर्चाच्या बाबी यामधून महाबळेश्वर नगरपालिकेने विकास साधला आहे. तो विकास साधत असताना नगरपालिकेच्या आर्थिक परिस्थितीत उत्तरोत्तर कसा विकास होत गेला तसेच वाढलेल्या खर्चाच्या बाबींचाही आढावा घेण्यात आली आहे. नगरपालिकेचा विकास घडवून आणण्यासाठी तिची आर्थिक बाजू भक्कम असावयास हवी तेव्हांच नगरपालिका शहराचा विकास घडवून आणू शकते. यासाठी ती आपले उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न करीत असते. या मिळणाऱ्या उत्पन्नातून ती विविध सोई व सुविधा उपलब्ध करून देत असते. नगरपालिकेचे कार्यक्षम प्रशासन, त्यांनी राबविलेले विविध उपक्रम यांचे यश नगरपालिकेच्या उत्पन्नावर अवलंबून असते. नगरपालिकेस उत्पन्न मिळवून देणारी विविध साधने आहेत. त्यातून ती आपल्या आर्थिक गरजा पूर्ण करते. याची माहिती आपणास नगरपालिकेच्या रेकॉर्डवरून मिळते तसेच सुरु केलेल्या विविध सोई सुविधांची माहिती मिळते. कोणत्याही नगरपालिकेचे यशापयश तिच्या उत्पन्न व खर्चावर अवलंबून असते या प्रकरणामध्ये नगरपालिकेच्या विविध उत्पन्नाच्या बाबी व विकासाच्या दृष्टिकोनातून केलेला खर्च यांचा आढावा घेण्यात आला आहे.

#### ५.२ महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या उत्पन्नाच्या बाबी

भारतात ब्रिटिश कालखंडात शहरी स्थानिक स्वराज्य संस्थांची निर्मिती झाली. त्यामुळे मोठ्या शहरांचा विकास झाला. ही शहरे राजकिय व आर्थिकदृष्ट्या महत्वाची असलेली दिसून येतात. शहरांच्या सुत्रबद्ध विकासाचे श्रेय ब्रिटिशांनाच द्यावे लागेल. स्वातंत्र्यानंतर भारताने लोकशाही शासनपद्धतीचा स्विकार केला.सत्ता विकेंद्रीकरणाच्या माध्यमातून स्थानिक शासन संस्थेद्वारे राष्ट्रीय धोरणाची प्रत्यक्षरित्या अंमलबजावणी करता येते. महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना २९ मे १८६७ मध्ये झाली. या नगरपालिकेचा विकास घडवून आणण्यासाठी

नगरपालिका क्षेत्रात विविध कर आकारून लोकांना पाणीपुरवठा, आरोग्य, शिक्षण, स्वच्छता, रस्ते, वाहतुक अशा विविध सोई उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. सन १८७२ मध्ये महाबळेश्वरची लोकसंख्या २७५९ एवढी होती.<sup>१</sup> नगरपालिकेत जमा झालेला कर १८८० -८१ सालात १४५९३.३.७ (रु.पै.आ.)एवढा होता.<sup>२</sup> नगरपालिकेने या काळात विविध घटकांवर कर आकारून लोकांना सोई-सुविधा देण्याचा प्रयत्न केला. सन २००१ च्या जनगणनेनुसार महाबळेश्वरची लोकसंख्या १२७३६ एवढी होती.<sup>३</sup> नगरपालिकेस विविध घटकांपासून मिळणारे उत्पन्न ७९६९३६३७ होते.<sup>४</sup> नगरपालिकेने शहराच्या विकासासाठी विविध माध्यमातून कर गोळा करून विकास साधला आहे. नगरपालिकेच्या उत्पन्नाच्या बाबीमधून नगरपालिकेस मिळालेले उत्पन्न वाढतच गेल्याचे दिसून येते.

### ५.२.३ महाबळेश्वर नगरपालिकेचे एकूण उत्पन्न (१८७३ - २००५)

अ.नं.	वर्ष	एकूण उत्पन्न (रु.पै.आ.)	अ. नं.	वर्ष	एकूण उत्पन्न (रु.पै.आ.)
१.	१८७२-१८७३	१४६०६.०.४	१४	१९०६-१९०७	१६१६२.१३.५
२.	१८७३-१८७४	१४०४६.८.८	१५	१९२९-१९३०	२६९९१
३.	१८७४-१८७५	१४०७३.४.५	१६	१९३०-१९३१	५२०६९
४.	१८७५-१८७६	१५३७४.१३.०	१७	१९४६-१९४७	८०१२९
५.	१८७६-१८७७	१४४३०.७.४	१८	१९४७-१९४८	६४९७८
६.	१८७७-१८७८	१३४९७.९.३	१९	१९४८-१९४९	१२६३०६
७.	१८७८-१८७९	१५३०८.११.४	२०	१९४९-१९५०	१४०१६२
८.	१८७९-१८८०	१२६०२.२.११	२१	१९५०-१९५१	१५१६४९
९.	१८८०-८१	१४२६८.५.० <sup>५</sup>	२२	१९५१-१९५२	१६१६१७
१०.	१९०२-१९०३	२१०७७.१.६	२३	१९५२-१९५३	१४७७०५
११	१९०४-१९०४	२२०५६.१४.१	२४	१९५३-१९५४	१७०७७४
१२	१९०४-१९०५	२४६५९.२.३	२५	१९५४-१९५५	१६०२७१
१३	१९०५-१९०६	२४९९१.८.२	२६.	१९५५-१९५६	१८५५८६



20.	9946-9940	290809	49	9949-9942	2898643
21.	9940-9948	290908	42	9942-9943	2988803
22.	9948-9949	233924	43	9943-9948	8364000
23.	9949-9960	294226	48	9948-9944	8802294
24.	9960-9969	264264	44	9944-9946	4302042
25.	9969-9962	204004	46	9946-9940	6802420
26.	9963-9968	366499	40	9940-9942	4438920
27.	9968-9964	383800	42	9942-9949	426209
28.	9964-9966	442960	49	9949-9950	9006882
29.	9966-9960	400329	60	9950-9959	99023846
30.	9960-9962	820862	69	9959-9952	90362398
31.	9962-9969	460930	62	9952-9953	94880346
32.	9969-9970	626699	63	9953-9958	90929829
33.	9970-9979	003306	68	9958-9954	99992942
34.	9979-9972	482903	64	9954-9956	99804202
35.	9972-9973	4290296	66	9956-9950	23222002
36.	9973-9978	9099668	60	9950-9952	98926696
37.	9978-9974	906006	62	9952-9959	20290998
38.	9974-9976	9989402	69	9959-2000	09693630
39.	9976-9970	9292829	00	2000-2009	62322468
40.	9970-9972	9889963	09	2009-2002	82823690
41.	9972-9979	9992049	02.	2002-2003	92932426
42.	9979-9980	2004442	03.	2003-2008	994400969
43.	9980-9989	2992309	08.	2008-2004	920943248 <sup>6</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या उत्पन्नामध्ये दरवर्षी वाढ होत गेलेली आहे. महाबळेश्वर हे पर्यटन क्षेत्र असल्याने दरवर्षी येथे लाखो पर्यटक येत असतात. त्यामुळे या नगरपालिका चे उत्पन्न सतत वाढत आहे.<sup>७</sup>

#### ५.२.४ महाबळेश्वर नगरपालिकेस खालील बाबींपासून उत्पन्न मिळते

- १) नगरपालिका कर व दर यापासून मिळणारे उत्पन्न
  - २) विशेष अधिनियमाखालील वसुलीचे मिळणारे उत्पन्न
  - ३) कराव्यतिरिक्त नगरपालिकेची मालमत्ता आणि उपयोगिता सेवा यांच्यापासून मिळणारा महसूल
  - ४) अनुदाने व अंशदाने
  - ५) संकिर्ण किंवा इतर बाबींपासून मिळणारे उत्पन्न
- विविध बाबींपासून नगरपालिकेस उत्पन्न मिळते.

#### ५.२.५ महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या उत्पन्नातील कर व दर (१८८० -८१ ते २००४ - २००५)

नगरपालिकेस कर व दर अंतर्गत विविध बाबींपासून उत्पन्न मिळते. यामध्ये जमिनीवरील व इमारतीवरील कर, सर्वसाधारण कर, दिवाबत्ती कर, स्वच्छता कर, जाहिरात, वाहनांवरील कर, जकात कर, व्यवसाय कर, व्यापार कर, करमणूक कर, कुत्र्यांवरील कर, यात्रेकरूंवरील कर, कोंडवाडे, हॉटेलकर, वृक्षकर इत्यादी विविध बाबींचा समावेश होतो.

अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर (रु.पै.आ.)	अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर (रु.पै.आ.)
१.	१८८०-१८८१	१५४१.३.९	८.	१९३०	२३०९४
२.	१८८२	२०५८.१२.११	९.	१९३१	२७४६८
३.	१९०३	६५३१.९.१०	१०.	१९४०	१९०२४
४.	१९०४	७१८०.१०.९	११.	१९४१	१८४३९
५.	१९०५	८१८५.१०.४	१२.	१९४२	१८५३०
६.	१९०६	७०४२.७.१	१३.	१९४३	१८६०५
७.	१९०७	७६८७.२.२	१४.	१९४५	२२४२८

୧୫	୧୯୪୬	୨୧୩୧୮	୪୦.	୧୯୭୪	୬୦୯୪୪୫
୧୬	୧୯୪୭	୨୯୯୩୪	୪୧.	୧୯୭୫	୬୫୮୨୬୦
୧୭	୧୯୪୮	୨୨୮୨୯	୪୨	୧୯୭୬	୬୬୫୪୨୭
୧୮	୧୯୪୯	୨୪୩୩୪	୪୩	୧୯୭୭	୭୮୨୪୮୨
୧୯	୧୯୫୦	୩୬୪୧୪	୪୪	୧୯୭୮	୮୪୧୬୯୨
୨୦	୧୯୫୧	୩୪୦୨୯	୪୫	୧୯୭୯	୯୨୦୩୫୭
୨୧	୧୯୫୨	୩୫୮୪୬	୪୬	୧୯୮୦	୯୮୦୫୩୪
୨୨	୧୯୫୩	୩୯୯୪୫ <sup>c</sup>	୪୭	୧୯୮୧	୧୦୮୭୪୭୨
୨୩	୧୯୫୪	୨୮୫୯୦	୪୮	୧୯୮୨	୧୨୬୩୨୨୭
୨୪	୧୯୫୫	୩୦୧୦୫	୪୯	୧୯୮୩	୧୬୮୦୨୦୯
୨୫	୧୯୫୬	୨୭୦୦୦	୫୦	୧୯୮୪	୨୧୪୬୨୯୬
୨୬.	୧୯୬୦	୩୫୧୯୧	୫୧	୧୯୮୫	୨୮୩୨୦୬୭
୨୭.	୧୯୬୧	୪୦୩୮୦	୫୨	୧୯୮୬	୩୩୬୧୯୨୬
୨୮.	୧୯୬୨	୪୬୦୦୦	୫୩	୧୯୮୭	୩୯୨୪୭୧୭
୨୯.	୧୯୬୩	୫୨୬୧୯	୫୪	୧୯୮୮	୪୨୦୬୫୭୧
୩୦.	୧୯୬୪	୫୪୨୨୩୯	୫୫	୧୯୮୯	୪୭୮୦୫୮
୩୧.	୧୯୬୫	୫୬୯୪୨	୫୬	୧୯୯୦	୫୦୬୪୬୬୧
୩୨.	୧୯୬୬	୭୦୫୨୭	୫୭	୧୯୯୧	୫୩୯୫୧୭୭
୩୩	୧୯୬୭	୭୧୨୯୯	୫୮	୧୯୯୨	୫୯୫୫୬୪୭
୩୪.	୧୯୬୮	୬୯୬୬୯	୫୯	୧୯୯୩	୬୧୧୧୩୫୨
୩୫.	୧୯୬୯	୮୨୧୩୩	୬୦	୧୯୯୪	୬୭୨୨୮୩୦
୩୬.	୧୯୭୦	୪୭୦୦୫୧	୬୧	୧୯୯୫	୭୨୩୨୫୧୨୧
୩୭.	୧୯୭୧	୪୩୯୮୩୪	୬୨	୧୯୯୬	୭୪୪୫୦୨୩୮
୩୮.	୧୯୭୨	୪୮୮୦୨୪	୬୩	୧୯୯୭	୭୫୬୦୬୧୫୯
୩୯.	୧୯୭୩	୫୪୧୬୭୩	୬୪	୧୯୯୮	୮୯୬୫୬୩୦

६५	१९९९	१४२९८६२६	६९	२००३	२५६५२१०४
६६	२०००	८८१११९२	७०	२००४	२७५२७४९५
६७	२००१	१०३३५१५५	७१	२००५	३२१४६६१६.५० <sup>१०</sup>
६८	२००२	१४२५९५८९			

वरील तक्त्यावरून असे दिसते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेस कर व दर यापासून मिळालेले उत्पन्न सन १८८१ ते २००५ या वर्षात वाढत गेल्याचे दिसून येते.

#### ५.२.६ जकात

जकात हा स्थानिक स्वराज्य संस्था नगरपालिका यांच्या उत्पन्नाचे प्रमुख साधन आहे. महाबळेश्वर नगरपालिका स्थापन झाल्यानंतर या नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात जकात कर लागू केला जकात कर संकलन करण्यासाठी सन १८८१-८२ या वर्षात जकात नाके स्थापन करण्यावर केलेला खर्च रु.३७२६-१५-८ (रु.पै.आ.) ते रु.३६७८ असा होता.<sup>१०</sup> म्हणजेच नगरपालिका स्थापनेपासून जकात गोळा करण्यावर नगरपालिकेने भर दिला होता. स्थापनेपासून जकात कर हा वसूल करण्याबाबत वेळोवेळी बदल केलेले दिसून येतात. जकात कर हा नगरपालिकेच्या उत्पन्नाचे महत्त्वाचे साधन असल्याने नगरपालिका कार्यक्षेत्रात जकात दर निश्चित करून त्यावर देखरेख करणेकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९६३ मध्ये जकात कमिटीची स्थापना केली होती. या कमिटी खालीलप्रमाणे

- १) द.र.रानडे -चेअरमन
- २) शं.रा.माळवदे - सदस्य
- ३) मु.गो. भोसले - सदस्य
- ४) ना.कृ. जाधव - सदस्य
- ५) श्रीमती वैद्य - सदस्य

अशा या पाच सदस्यीय कमिटीची स्थापना केली होती.<sup>११</sup>

महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती आणि औद्योगिक नगरे अधिनियम १९६५ हा कायदा अंमलात आल्यानंतर नगरपालिकांना आपल्या कर आकारणीत दर चार वर्षांनी फेरआकारणी दर निश्चित होत असतात.<sup>१२</sup> हा कायदा अंमलात येण्याअगोदर विविध

नगरपालिका अधिनियम राज्याच्या वेगवेगळ्या भागासाठी लागू होते. उदा. राज्याचे बॉम्बे क्षेत्र, विदर्भ भाग, हैद्राबाद क्षेत्र इत्यादी त्यानंतर सर्व महाराष्ट्र राज्यभर एकसारखा कायदा असावा या हेतूने राज्यसरकारने हा कायदा अंमलात आणला. हा कायदा १४-८-१९६८ पासून अंमलात आला त्यातील तरतूदीनुसार जकातीचे दर, नाक्यांची संख्या व ठिकाणे, कर माफ वस्तू, जकात अमलात येण्याची तारीख या बाबीची पूर्तता करण्यासाठी महाबळेश्वर नगरपालिकेने ठराव करून त्या बाबींची पूर्तता करण्यासाठी जकात नाके निश्चित करणेत आले. जकातीसाठी एकूण नाक्यांची स्थापना करणेत आली.

#### ५.२.६.१ जकात नाके

अ.नं.	रस्त्याचे नाव	शिफ्ट	ठिकाण
१.	सुरुर पोलादपूर रोड	३	वेण्णा तळयाजवळ
२.	सुरुर पोलादपूर रोड	१	ट्युरीस्ट ब्युरो महाबळेश्वर
३.	सुरुर पोलादपूर रोड	३	गव्हर्मेंट हौस चौक
४.	हिथ व्ह्यू रोड	२	हिथ व्ह्यू बंगल्यासमोर
५.	बॅबिग्टन पॉईंट रोड	१	पार्सि जिमखाना जवळ <sup>१२</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिकेने जकात नाक्यांची स्थापना करून त्यांच्या ठिकाणावरून महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत येणारा व जाणारा माल यावर जकात कर लागू केला. यामुळे नगरपालिका उत्पन्नात वाढ होऊ लागली. दर चार वर्षांनी नगरपालिका आपल्या करात वाढ करत असते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या जकात करात वाढ करण्यासाठी सन १९८१ मध्ये ठराव घेऊन जकातीचे दर निश्चित केले. त्यास नगरपालिकेने मंजूरी दिली.

#### ५.२.६.२ जकातीचे दर

अ.नं.	मालाचे नाव	जकातीचे दर
१.	सर्व कडधान्ये	०=०५
२.	औषधे, निर्जंतुक वस्तू	२=००
३.	सिमेंट	३=००
४.	दगड, चुना, कोळसा	३=००

५.	विटा, कौले, पत्रे	३=००
६.	रंग, उकळलेले तेल	३=००
७.	इमारत, लाकूड, बत्त्या, बांबू	३=००
८.	प्लायवूड व लाकडी वस्तू, लोखंडी वस्तू	३=००
९.	लाईट मटेरियल, लोखंडी, जोड वस्तू	३=०० <sup>१४</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिकेने विविध वस्तूंवर जकात कर आकारून नगरपालिकेचे उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न केलेला दिसतो. वस्तूंवर आकारलेले दर हे किमंतीवर शेकडा दर तर वस्तूंच्या वजनावर प्रत्येकी १० कि.ग्रॅ.वजनावर आकारले होते.

**५.२.६.३ नगरपालिका जकात उत्पन्न :- (१८८० ते ८१ ते १९९९-२०००)**

अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर	अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर
१.	१८८०-१८८१	६०९-७-९	१३	१९६१	३५९९
२.	१८८२	७९१-१३-०	१४	१९६२	३८००
३.	१९५१	२०१३२	१५	१९६३	१९०
४.	१९५२	१९७४५	१६	१९६४	१६३
५.	१९५३	३२३१२	१७	१९६५	१५६
६.	१९५४	३१८	१८	१९६६	९४३८
७.	१९५५	२८१	१९	१९६७	९५१६
८.	१९५६	३००	२०	१९६८	९२००
९.	१९५७	२४१	२१	१९७०	८७४३१
१०.	१९५८	२०५	२२	१९७१	१०१०९२
११	१९५९	२१०	२३	१९७२	११३१७१
१२	१९६०	२५५ <sup>१५</sup>	२४	१९७३	११६८०७

२५.	१९७४	१२७०१५	३९.	१९८८	१५१६३०१
२६.	१९७५	१३८५२२	४०.	१९८९	१६२६५८
२७.	१९७६	१८०५०३	४१.	१९९०	१६९७९११
२८.	१९७७	२२४३१५	४२.	१९९१	१८९८२९०
२९.	१९७८	२४३७२९	४३.	१९९२	२२७९४५३
३०.	१९७९	२६०५०४	४४.	१९९३	२८९९३१८
३१.	१९८०	३१३७२१	४५.	१९९४	३२५७८२७
३२.	१९८१	३८८७६९	४६.	१९९५	४१९३४८४
३३.	१९८२	५०८८००	४७.	१९९६	५१५७१५९
३४.	१९८३	६१७९५०	४८.	१९९७	५७३७८१०
३५.	१९८४	७१८१५०	४९.	१९९८	६६३२९६७
३६.	१९८५	७७२६५७	५०.	१९९९	७२९४०२६
३७.	१९८६	९८१०१७	५१.	२०००	८६१८६९ <sup>१५</sup>
३८.	१९८७	१४३००९५			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेने स्थापनेपासून जकात कर आकारणीस सुरुवात केली होती. उत्तरोत्तर कर आकारणीत वाढ झालेली आहे. परंतु १९५४ ते १९६८ या काळात जकात करात कमालीची घट झालेली दिसून येते. या जकात करातील घटीच्या समस्येबाबत महाबळेश्वर नगरपालिकेने एका पाच सदस्यीय समितीची स्थापना करून त्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. सन १९७० सालापासून नगरपालिका जकात करात वाढ होत गेली. १ मे १९९९ पासून महाराष्ट्र शासनाने कायद्याने जकात बंद केली. त्यामुळे नगरपालिकेस जकात करापासून मिळणारे उत्पन्न बंद झाले.

#### ५.२.७ पथकर/वाहनकर

महाबळेश्वर नगरपालिकेने सुरुवातीपासून महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत वावरणाऱ्या वाहनांवर कर आकारलेला होता. या पथकर व वाहन करात घोडा, खेचर, गाढव या प्राण्यांच्या

सहाय्याने ओढली जाणारी चारचाकी वाहन तसेच प्रवासासाठी वापरली जाणारीघोडा, खेचर, यांचे टांगे इ.वाहनावर कर आकारला जात असे. हा कर महाबळेश्वर शहरात रहिवासी असणाऱ्या ज्या लोकांकडे प्राण्याने ओढणारे वाहन आहे. तसेच जे वाहन तीन दिवसापेक्षा जास्त काळ किंवा १ महिन्यापेक्षा कमी काळासाठी शहरात वावरणार आहे. या वाहनावर कर आकारला जात असे महाबळेश्वर नगरपालिकेने १५ ऑक्टोबर १९०१ रोजी ठराव घेऊन वाहनांवरील कर निश्चित केला.

#### ५.२.७.१ वाहनाचे दर

अ.नं.	वाहनाचा प्रकार	दर महिना	वार्षिक
१.	चार चाकी वाहन	५ रु.	१२ रु.
२.	दोन चाकी वाहन	३ रु.	८ रु.
३.	बैलगाडी	२ रु.	६ रु.
४.	घोडागाडी	२ रु.	६ रु.
५.	गाढव व खेचर यावर ओझे वाहणे	१.८ पै.	३ रु. <sup>१०</sup>

असा वाहनांवरील कर निश्चित केला परंतु या करातून शासकिय वाहन किंवा जनावरे, लष्करी अधिकारी, वाहने किंवा अधिकाऱ्यांच्या मालकीचे घोडे, म्युनिसिपल अधिकारी, पाणी वाहतुकीकरीता वापरली जाणारी जनावरे इत्यादीना. करातून वगळण्यात आले. अशाप्रकारे विविध वाहनांवर कर आकारून महसूलात वाढ करण्याचा प्रयत्न केला.

#### ५.२.७.२ नगरपालिकेचे पथकर उत्पन्न(१८८० ते २००४-२००५)

अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर	अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर
१.	१८८० -१८८१	११८०-४-०	७.	१९०६-०७	१९८७-०-०
२.	१८८१-८२	१२९१-८-०	८.	१९३९-४०	९८८०
३.	१९०२-०३	१८३९-०-०	९.	१९४०-४१	१५३१८
४.	१९०३-०४	२१३३-८-०	१०.	१९४१-४२	१३५४३
५.	१९०४-०५	२७५४-८-०	११	१९४२-४३	८०३३
६.	१९०५-०६	१९१०-१०-०	१२	१९४४-४५	३९६५



१३	१९४५-४६	५४५४	३५.	१९६६-६७	२६७६२
१४	१९४६-४७	८१६१	३६.	१९६७-६८	१०३०
१५	१९४७-४८	११६३२	३७.	१९७३-७३	५५७७४
१६	१९४८-४९	१७४५०	३८.	१९७३-७४	५५४७५
१७	१९४९-५०	१४९८४	३९.	१९७४-७५	५८०६०
१८	१९५०-५१	१४८२१	४०.	१९७५-७६	५३१०१
१९	१९५१-५२	१८७८८	४१.	१९८६-८७	६८९९५
२०	१९५२-५३	२४२६५	४२	१९८७-८८	७५९९४
२१	१९५३-५४	२७९२८	४३	१९८८-८९	८५४०७
२२	१९५४-५५	२४७३७	४४	१९८९-९०	८८८८४
२३	१९५५-५६	२२०००	४५	१९९०-९१	८४७५५
२४	१९५६-५७	२२८०८	४६	१९९१-९२	८०११६
२५	१९५७-५८	२६७९७	४७	१९९४-९५	११४७०१
२६.	१९५८-५९	२४०००	४८	१९९५-९६	१२८५७०
२७.	१९५९-६०	३१३६९ <sup>१८</sup>	४९	१९९६-९७	१२२६४०
२८.	१९६०-६१	३२१६८	५०	१९९७-९८	१६६८२५
२९.	१९६०-६१	३२१६८	५१	१९९८-९९	१६८८५९
३०.	१९६१-६२	३३०००	५२	१९९९-२०००	४०५२११
३१.	१९६२-६३	३८७९३	५३	२०००-०१	५५५७०
३२.	१९६३-६४	३७६४६	५४	२००१-०२	५९४२४०
३३	१९६४-६५	३७२३२	५५	२००२-०३	३८६२९०
३४.	१९६५-६६	४५७९६	५६	२००४-०५	४४३१०

वाहन कर हे नगरपालिकेचे उत्पन्नाचे महत्त्वाचे साधन आहे. त्यामुळे महसुली उत्पन्नात वाढ झाली.

#### ५.२.८ कुत्र्यावरील कर/प्राण्यावरील कर

महाबळेश्वर हे अतिदुर्गम भागात असल्याने तेथे मोठ्या प्रमाणावर प्राण्यांच्या सहाय्याने दळणवळण केले जात असे. महाबळेश्वर पर्यटन क्षेत्र असल्याने स्वारीसाठी मोठ्या प्रमाणावर घोड्याचा वापर केला जात असे. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेने सुरुवातीपासूनच प्राण्यावर कर आकारलेला दिसून येतो. महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत कुत्र्यावर कर आकारला जात असे.

#### ५.२.८.१ सन १८८०-८१ ते २००४-०५ या काळातील प्राण्यावरील कर

अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर	अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर
१.	१८८० - १८८१	४५६-०-०	१८	१९५३-५४	१७७
२.	१८८१-८२	६१४-०-०	१९	१९५४-५५	१७७
३.	१९२९-३०	१६८	२०	१९५५-५६	२०० <sup>२०</sup>
४.	१९३०-३१	१५५	२१	१९६९-७०	४८३
५.	१९३९-४०	४४६	२२	१९७०-७१	४८३
६.	१९४०-४१	५००	२३	१९७१-७२	६५१
७.	१९४१-४२	६०४	२४	१९७२-७३	६८४
८.	१९४२-४३	६८३	२५	१९७३-७४	४०२
९.	१९४४-४५	३८१	२६.	१९७४-७५	४८०
१०.	१९४५-४६	३१८	२७.	१९७५-७६	६५७
११	१९४६-४७	४२७	२८.	१९७६-७७	३३०
१२	१९४७-४८	६७०	२९.	१९७७-७८	३७७
१३	१९४८-४९	१०२६	३०.	१९७८-७९	३२४
१४	१९४९-५०	२१४	३१.	१९७९-८०	७७४
१५	१९५०-५१	७६७	३२.	१९८०-८१	६८४
१६	१९५१-५२	६७१	३३	१९८१-८२	२१
१७	१९५२-५३	४५०	३४.	१९८२-८३	९२९

३५.	१९८३-८४	१०२०	४५	१९९५-९६	८१००
३६.	१९८५-८६	१०९२	४६	१९९६-९७	६००
३७.	१९८६-८७	६००	४७	१९९७-९८	५५५०
३८.	१९८७-८८	८८८	४८	१९९८-९९	१९५०
३९.	१९८८-८९	१३०५०	४९	१९९९-२०००	१५०
४०.	१९८९-९०	५६५०	५०	२००१-०२	९१५०
४१.	१९९०-९१	१३२२५	५१	२००२-०३	४८५०
४२.	१९९१-९२	१०२००	५२	२००३-०४	४५०
४३.	१९९२-९३	२४००	५३	२००४-०५	६०० <sup>२१</sup>
४४.	१९९३-९४	१४२२५०	५४		

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेने कुत्रा व प्राण्यांवर कर आकारल्याने कायमस्वरूपी महसूली उत्पन्न मिळत राहिले. महाबळेश्वर नगरपालिकेने घोड्यावरील करांसाठी निश्चित दर केले होते ते खालीलप्रमाणे-

अ.नं.	ऋतू	सिझन दर	प्रति महिना
१.	हिवाळा	लहान ५ रु. मोठा ६ रु.	२ रु. ८ रु.
२.	उन्हाळा	लहान १५ रु. मोठा २० रु.	५ रु. ६ रु.
३.	पावसाळा	सर्वासाठी नाही <sup>२२</sup>	-

महाबळेश्वर हे पर्यटन क्षेत्र असल्याने हिवाळा व उन्हाळा हंगामामध्ये घोडा प्राण्यांला पर्यटनसाठी मोठी मागणी असते. या प्राण्यासाठी आवश्यक असणाऱ्या तबेलाकरिता नगरपालिकेने दर निश्चित केलेले होते.

५.२.९ पर्यटक/ यात्रेकरूंवरील कर :-

सुरुवातीपासून नगरपालिकेने यात्रेकरूवर कर आकारला होता. ३ ते १२ वर्षीय मुलांसाठी अर्धा आणा तर प्रत्येक प्रौढ व्यक्तीसाठी २ आणे कर लागू केला होता.<sup>२३</sup>

५.२.९.१ सन १९६० ते २००५ या काळात नगरपालिकेने आकारलेला पर्यटन कर

अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर	अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर
१.	१९५९-६०	४३१३४	२०	१९७८-७९	३४२५२९
२.	१९६०-६१	४४४६८	२१	१९७९-८०	३३८३०६
३.	१९६१-६२	४५००	२२	१९८०-८१	३६१६२६
४.	१९६२-६३	४९१०३	२३	१९८१-८२	३८२१२२
५.	१९६३-६४	४८३९९	२४	१९८२-८३	६४६६२३
६.	१९६४-६५	४६४७०	२५	१९८३-८४	१००३५७५
७.	१९६५-६६	६८८७०	२६.	१९८४-८५	१०७८८७९
८.	१९६६-६७	८९७३६	२७.	१९८५-८६	१२७९९२०
९.	१९६७-६८	८७१४२	२८.	१९८६-८७	१३९४४१५
१०.	१९६८-६९	९७६९०	२९.	१९८७-८८	१५३८२६५
११	१९६९-७०	११०३८८	३०.	१९८८-८९	१६५१९८८
१२	१९७०-७१	१०८८९४	३१.	१९८९-९०	१७८०३८०
१३	१९७१-७२	११८९२६	३२.	१९९०-९१	१६३७७००
१४	१९७२-७३	१६५२६१	३३	१९९१-९२	१८१४२९०
१५	१९७३-७४	१८५७७६	३४.	१९९२-९३	१९८९७०
१६	१९७४-७५	१९८९४४	३५.	१९९३-९४	२१६८५००
१७	१९७५-७६	२१८६८५	३६.	१९९४-९५	२५०१५०५
१८	१९७६-७७	२६२५५४	३७.	१९९५-९६	३०२९३२५
१९	१९७७-७८	२८२८४०	३८.	१९९६-९७	३०५९१२५

३९	१९९७-९८	३३१८९००	४३	२००१-०२	७०३९७१०
४०	१९९८-९९	३३१७०००	४४	२००२-०३	८६४६०००
४१	१९९९-२०००	३३८६०००	४५	२००३-०४	८९४७६०५
४२	२०००-०१	३९३३३०५	४६	२००४-०५	९०२७०१० <sup>२४</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या उत्पन्नाचे महत्त्वाचे साधन पर्यटक कर हे आहे. सन १९६० पासून पर्यटक करात वाढ झालेली दिसून येते. नगरपालिकेच्या उत्पन्नाचा केंद्रबिंदू म्हणून पर्यटक कर नगरपालिकेस अत्यंत महत्त्वाचा असा आहे.

#### ५.२.१० घरपट्टी कर

नगरपालिकेचे उत्पन्नाचे प्रमुख साधन म्हणजे घरपट्टीकर होय. नगरपालिका हद्दीत असणाऱ्या इमारतीवर नगरपालिका कर आकारत असते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने सुरुवाती पासूनच घरपट्टी कराची आकारणी केलेली आहे. मिळकतीचे वार्षिक भाडेमूल्य (अॅन्युअल लेटींग व्हॅल्यु) निश्चित करून करपात्र/पट्टी योग्य मूल्य ठरवून करांची आकारणी केली जाते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने वार्षिक भाडे किंमतीवरून आकारलेला कर योग्य आहे की नाही याची देखरेख करण्याकरिता पाच सदस्यांची एक कमिटी स्थापन केली. या कमिटीत खालील सदस्य होते.

१) लेफ्टनंट कर्नल डी.डी.खंबाटा(चेअरमन), २) एन.डोसाभाई, ३) गाव देवरे, ४) उमरमुसा, ५) बी.एस.भिडे यांचा समावेश होता.<sup>२५</sup> नगरपालिकेने मिळकतीवरील कर योग्य प्रमाणात गोळा व्हावा. याकरीता कमिटीमार्फत त्यावर नियंत्रण ठेवलेले होते.

५.२.१०.१ महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९२१ मध्ये नगरपालिका हद्दीत घरपट्टी करात केलेली दुरुस्ती

वार्षिक भाडे	दर
वार्षिक भाडे रूपये १२ पेक्षा अधिक नसल्यास	सुट
वार्षिक भाडे रु.१२ पेक्षा अधिक परंतु १०० पेक्षा कमी	शेकडा ४ टक्के
वार्षिक भाडे रु.१०० पेक्षा अधिक परंतु ३०० पेक्षा कमी	शेकडा ५ टक्के

वार्षिक भाडे रू.३०० पेक्षा अधिक परंतु ६०० पेक्षा कमी	शेकडा ६ टक्के
वार्षिक भाडे रू.६०० पेक्षा अधिक परंतु १२०० पेक्षा कमी	शेकडा ७ टक्के
वार्षिक भाडे रू.१२०० पेक्षा अधिक परंतु १८०० पेक्षा कमी	शेकडा ८ टक्के
वार्षिक भाडे रू.१८०० पेक्षा अधिक परंतु २४०० पेक्षा कमी	शेकडा ९ टक्के
२४०० चे वर	शेकडा १० टक्के

असा दर निश्चित करून तो १ ऑक्टोबर १९२१ पासून लागू केला.<sup>२६</sup>

#### ५.२.११ जाहिरातीवरील कर

महाराष्ट्र शासनाने अधिनियम १९०५ अंतर्गत नगरपालिका कार्यक्षेत्रात करावयाच्या जाहिरातीवर कर आकारण्यास सुरुवात केली. त्याकरिता शा.नि., न.वि.आरोग्य व गृ.विक्र.युएम.आर.११६६/७७३८८/युनिफिकेशन ४ दि.१० ऑगस्ट १९७० प्रमाणे दि.१ सप्टेंबर १९७० पासून जाहीरात कर लागू करणेत आला. कलम १०५(१) च्या खंड(ई) खाली वर्तमानपत्रात प्रसिद्ध करण्यात आलेल्या जाहिरातीखेरीज इतर जाहिरातीवर कर आकारणेत आला.<sup>२७</sup>

#### ५.२.११.१ सन १९७० ते २००४ काळातील जाहिरात कर

अ.नं.	वर्ष	जाहिरात कर	अ.नं.	वर्ष	जाहिरात कर
१.	१९७०	४८	११	१९८०	३२८
२.	१९७१	२७८	१२	१९८१	११६
३.	१९७२	७२९	१३	१९८२	४८६
४.	१९७३	६३६	१४	१९८३	७६७
५.	१९७४	७७८	१५	१९८४	५६८
६.	१९७५	६३४	१६	१९८५	१३३८
७.	१९७६	४७१	१७	१९८६	६३४
८.	१९७७	४५८	१८	१९८७	१५३
९.	१९७८	२८३	१९	१९८८	२०५८
१०.	१९७९	४९५	२०	१९८९	२४५४

२१	१९९०	२४९१	२९.	१९९८	५९७०
२२	१९९१	६९७१	३०.	१९९९	६८३४
२३	१९९२	४७६७	३१.	२०००	६९६६
२४	१९९३	५६४०	३२.	२००१	७३५६
२५	१९९४	५३९३	३३	२००२	१११०३
२६.	१९९५	२४६०	३४.	२००३	२३६५१
२७.	१९९६	३९९०	३५.	२००४	२१४१८ <sup>२८</sup>
२८.	१९९७	१०४२			

जाहिरात कर हे नगरपालिकेचे उत्पन्नाचे साधन बनल्याने मोठ्या प्रमाणात जाहिरातीतील करातून नगरपालिकेस उत्पन्न मिळू लागले. जाहिरात करातून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून उत्तरोत्तर वाढ होत गेल्याची दिसून येते.

#### ५.२.१२ वृक्षकर

नगरपालिका हद्दीत पर्यावरणाचे रक्षण व्हावे वृक्षांचे जतन व संवर्धन करण्यासाठी महाराष्ट्र वृक्ष संवर्धन अधिनियम १९७५ मधील कलम १८ अन्वये नगरपालिका हद्दीत वृक्षकर आकारण्यास सुरुवात झाली. वृक्ष संवर्धन अधिनियम कलम ३ प्रमाणे महाबळेश्वर नगरपालिकेत वृक्षाधिकार समिती स्थापन करणेत आली. या समितीत कौन्सिलचे पर्यटन विभागाचे नामनिर्देशन सभासद सोडून इतर सर्व सभासद वृक्षाधिकार समितीचे सभासद म्हणून नियुक्त करावेत मा.अध्यक्षसो.हे समितीचे अधिनियमान्वये सभापती आहेत. असा ठराव मंजूर करण्यात आला होता.<sup>२९</sup> महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात वृक्षांचे संवर्धन व जतन करण्याबाबत विशेष काळजी घेतलेली दिसून येते.

महाराष्ट्र (नागरी क्षेत्रे) झाडाचे जतन अधिनियम १९७५ चे कलम ३(९) नुसार नगरपरिषदेचा एकुण सदस्यापैकी कमीत कमी ५ व जास्तीत जास्त १५ सदस्य मिळून प्राधिकरण समितीवर नियुक्त करता येतील. तरी या प्राधिकरण समितीवर ८ सदस्य नियुक्तीस मंजूरी दिली होती.

१) भांगडीया एस.एन.

२) देवकर पी.एस.

- ३) माळवदे टी.व्ही.
- ४) शेख वाय.एन.
- ५) ढानक बी.के.
- ६) तोष्णिवाल यु.आर.
- ७) कदम एस.जे.
- ८) काळे एम.व्ही.

तसेच या अधिनियमाअन्वये वृक्षारोपन व झाडाचे जतन करणेकरिता वृक्ष प्राधिकरण समितीवर विशेष ज्ञान, अनुभव असलेल्या बिनसरकारी संघटनांचे जास्तीत जास्त तीन सदस्य प्राधिकरण समितीचे स्वीकृत सदस्य नियुक्त करणेची तरतूद आहे. ते सदस्य नियुक्तीस मंजूरी दिली होती.

- १) श्री राजेश विश्वनाथ कुंभारदरे
- २) रियाज यासिन डांगे
- ३) संदिप यशवंत साळुंखे.<sup>३०</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात वृक्षाचे संवर्धन व जतन करण्यासाठी अधिनियमानुसार वृक्षाधिकार समितीची स्थापना केली व त्यावर भर दिला. महाबळेश्वरचे सौंदर्य टिकवून ठेवण्यासाठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.

#### ५.२.१२.१ सन १९७० ते २००५ या काळातील वृक्षकर

अ.नं.	वर्ष	वृक्ष कर	अ.नं.	वर्ष	वृक्ष कर
१.	१९७०	२४९५०	९.	१९८७	३४४६१
२.	१९७१	३९५४५	१०.	१९८८	३४५४४
३.	१९७२	४७०२८	११.	१९८९	४३४८७
४.	१९८२	५८१९	१२.	१९९०	४४९४१
५.	१९८३	१२७९८	१३.	१९९१	५५४४४
६.	१९८४	१३०२१	१४.	१९९२	५४५९६
७.	१९८५	३२०१३	१५.	१९९३	२२२१
८.	१९८६	३५१०४	१६.	१९९४	८६२३३



१७	१९९५	८६३१४	२३.	२००१	१५८४१९
१८	१९९६	९२४०१	२४.	२००२	१७३५१९
१९	१९९७	१०७१७९	२५.	२००३	२०३९७५
२०	१९९८	११३३९६	२६.	२००४	१९४२२२
२१	१९९९	१०४८००	२७.	२००५	२१९६१८ <sup>३१</sup>
२२.	२०००	११२४२७			

महाराष्ट्र शासनाने नागरी क्षेत्रात वृक्षांचे संवर्धन व जतन करण्याकरिता हा वृक्षकर लागू केला या वृक्षकरणे नगरपालिका उत्पन्नात वाढ होत गेली. तसेच नगरपालिका क्षेत्रात मोठ्या प्रमाणावर वृक्षांचे जतन व संवर्धन होण्यास मदत झाली. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिका कार्यक्षेत्रातील नैसर्गिक सौंदर्य टिकून राहण्यास मदत झाली.

#### ५.२.१३ हॉटेल कर /व्यवसाय कर

महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात हॉटेल कर आकारण्यास सुरुवात केल्याने उत्पन्नात वाढ झाली.

सन १९४९ ते सन २००५ या काळातील हॉटेल कर

अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर	अ.नं.	वर्ष	नगरपालिका कर व दर
१.	१९४९	६४७४	९.	१९५७	३२५६
२.	१९५०	८०१७	१०.	१९५८	४१०४
३.	१९५१	४९७२	११	१९५९	५४०६
४.	१९५२	४७०६	१२	१९६०	९४३८
५.	१९५३	४९००	१३	१९६१	४९९२
६.	१९५४	४०४६	१४	१९६२	५००
७.	१९५५	४८५९	१५	१९६३	६८४१
८.	१९५६	४५००	१६	१९६४	३६८१

१७	१९६५	२५४८	३८.	१९८६	१२४२४
१८	१९६६	४७२८	३९.	१९८७	१२१२७
१९	१९६७	६०२६	४०.	१९८८	१३३८५
२०	१९६८	३७८२	४१.	१९८९	१५८३२
२१	१९६९	४१४३	४२	१९९०	१७२६४
२२	१९७०	५७६१	४३	१९९१	२१६९६
२३	१९७१	४४१४	४४	१९९२	२५२५५
२४	१९७२	४३३१	४५	१९९३	२६२७४
२५	१९७३	५११३	४६	१९९४	२७८४४
२६.	१९७४	६३९३	४७	१९९५	२९३६४
२७.	१९७५	११३६५	४८	१९९६	२९४३३
२८.	१९७६	६६७७	४९	१९९७	३१३९८
२९.	१९७७	७७३५	५०	१९९८	३१८९७
३०.	१९७८	७७१९	५१	१९९९	२८६४५
३१.	१९७९	७६५१	५२	२०००	३१५२२
३२.	१९८०	८३५५	५३	२००१	५६८७६
३३	१९८१	७६३०	५४.	२००२	५९३६७
३४.	१९८२	१०२२१	५५.	२००३	६४५००
३५.	१९८३	१०१०४	५६.	२००४	६५०५०
३६.	१९८४	९७६४	५७.	२००५	६२०५० <sup>२२</sup>
३७.	१९८५	९९८१			

महाराष्ट्र शासनाने नगरपालिका हद्दीतील भाडेपट्टा(लिजहोल्ड) मिळकतीच्या भाडेपट्ट्यात व मुदतीत वाढ केलेली आहे. नगरपरिषद हद्दीत सेक्टर दोनमधील भाडेपट्टा मिळकतीमध्ये हॉटेल्स, धनिकांचे बंगले येतात. सन २०००-२००१ मध्ये नगरपरिषदेचे चतुर्थ

वार्षिक करमूल्य निर्धारणाच्यावेळी सेक्टर दोनमधील भाडेपट्टा मिळकतीचे करमूल्य निर्धारणाचे जादा २० टक्के करणेस मंजूरी दिली.

नगरपरिषद हॉटेल टॅक्स हा प्रतिवर्षी वसूल करते. त्यामध्ये प्रत्येक वर्षाला हा कर १०००/- प्रमाणे २०००-०१ पासून वसूल करणेस मंजूरी दिली होती.<sup>३३</sup> महाबळेश्वर नगरपालिकेने हॉटेल कर, बंगले यावर करात वाढ करून नगरपालिका उत्पन्नात वाढ केली. त्यामुळे नगरपालिकेस नागरी सुविधाचा विकास साधता आला.

#### ५.२.१४ करमणूक कर

महाबळेश्वर नगरपालिकेतील सन १९७१ ते सन २००२ या कालावधीतील करमणूक कर पुढीलप्रमाणे-

अ.नं.	वर्ष	करमणूक कर	अ.नं.	वर्ष	करमणूक कर
१.	१९७१	६१५	१४	१९८६	२१२७
२.	१९७२	८२५	१५	१९८७	१४७२
३.	१९७३	७८०	१६	१९८८	१८८
४.	१९७४	१२४०	१७	१९९३	६३००
५.	१९७५	११५०	१८	१९९४	७३४८
६.	१९७६	८४	१९	१९९५	८३५८
७.	१९७७	३३६	२०	१९९६	१५२७६
८.	१९७८	२०४	२१	१९९७	२६००
९.	१९७९	२५२	२२	१९९८	६००
१०.	१९८०	४३६	२३	१९९९	७५०
११	१९८१	३६४	२४	२०००	७५०
१२	१९८२	१०५	२५	२००२	१५० <sup>३४</sup>
१३	१९८३	१०५			

महाबळेश्वर हे पर्यटन क्षेत्र असल्याने नगरपालिकेस करमणूक कराच्या माध्यमातून मिळणाऱ्या उत्पन्नात फारसी वाढ झाल्याचे दिसत नाही. परंतु नगरपालिकेस उत्पन्नाचे साधन म्हणून करमणूक कर महत्वाचा आहे.

#### ५.२.१५ कोंडवाडा कर

महाराष्ट्र शासन अधिनियम १९६५ नुसार नगरपालिकांना त्यांच्या कार्यक्षेत्रात फिरणाऱ्या भटक्या/मोकाट जनावरांना आळा घालण्याकरिता महाराष्ट्र शासनाने नियम क्र.युएमआर १०६५/१२८७१-युनि-४ दि.२/९/१९७० नुसार कोंडवाडा कर आकारण्यास नगरपालिकांना अधिकार देण्यात आले. या अधिनियमातील कलम २८३(१) नुसार त्या कोंडवाड्यावर रखवालदाराची नियुक्ती करण्याचा अधिकार दिला. हा कोंडवाडा अधिनियम २ नोव्हेंबर १९७० पासून अंमलात आला.<sup>३५</sup> त्यामुळे मोकाट जनावरांना काही प्रमाणात आळा बसला तसेच नगरपालिकांना आपल्या उत्पादनात वाढ करण्यास या कराने वाव मिळाला.

#### महाबळेश्वर नगरपालिकेतील सन १९७३ ते २००५ मधील कोंडवाडा कर

अ.नं.	वर्ष	कोंडवाडा कर	अ.नं.	वर्ष	कोंडवाडा कर
१.	१९७३	१२३	१३	१९८५	१९०
२.	१९७४	११८	१४	१९८६	१२८
३.	१९७५	८६	१५	१९८७	१४२
४.	१९७६	७०	१६	१९८८	९६२
५.	१९७७	११७	१७	१९८९	९८८
६.	१९७८	५४	१८	१९९०	२९००
७.	१९७९	५७	१९	१९९१	२२६५
८.	१९८०	११२	२०	१९९२	२४०५
९.	१९८१	१८	२१	१९९३	२४५०
१०.	१९८२	५७	२२	१९९४	१७१५
११	१९८३	८४	२३	१९९५	१५३५
१२	१९८४	६५	२४	१९९६	४५५

२५	१९९७	१८३५	३०.	२००२	१९९०
२६.	१९९८	२२९५	३१.	२००३	४५०
२७.	१९९९	३८४०	३२.	२००४	१९९०
२८.	२०००	३९९५	३३	२००५	१७६५ <sup>३६</sup>
२९.	२००१	३६७५			

कोंडवाडा करात दरवर्षी वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. त्यामुळे नगरपालिकेच्या उत्पन्नात वाढ होत गेली.

### ५.२.१६ शिक्षण कर

सन १९६४ ते २००५ या काळात महाबळेश्वर नगरपालिकेस मिळालेला शिक्षण कर

अ.नं.	वर्ष	शिक्षण कर	अ.नं.	वर्ष	शिक्षण कर
१.	१९६४	७५२२	१७	१९८०	५८३५१
२.	१९६५	६९७८	१८	१९८१	५७३४६
३.	१९६६	५६४३	१९	१९८२	६१८०८
४.	१९६७	८९३४	२०	१९८३	६५५७६
५.	१९६८	७४००	२१	१९८४	७२२३७
६.	१९६९	१४१४८	२२	१९८५	२१११६०
७.	१९७०	१८१४	२३	१९८६	२२०२११
८.	१९७१	२४७	२४	१९८७	२४५९७८
९.	१९७२	१३९	२५	१९८८	२६४५६५
१०.	१९७३	१९११४	२६.	१९८९	३८५२१७
११	१९७४	१९९७९	२७.	१९९०	३९९२६९
१२	१९७५	३१७४३	२८.	१९९१	४४२२७६
१३	१९७६	४४५१८	२९.	१९९२	४६८७२४
१४	१९७७	५३९८५	३०.	१९९३	९२०९६०
१५	१९७८	५६८८९	३१.	१९९४	८१७८१८
१६	१९७९	५५२८४	३२.	१९९५	७८२८३५

३३.	१९९६	८५७३३६	३८.	२००१	१५३०२७३
३४.	१९९७	१०१०९८३	३९.	२००२	१८२४४९९
३५.	१९९८	१०११८५७	४०.	२००३	२०५३४४५
३६.	१९९९	९९६१४०	४१.	२००४	१८१५२२६
३७.	२०००	११७१७४२	४२.	२००५	२०३८३५९ <sup>३७</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९६३-६४ या सालात शिक्षण कर हा ७५२२ रुपये होता. हे उत्पन्न दरवर्षी वाढत जावून २००४-०५ सालात २०३८३५९ रुपये एवढा झाला होता. म्हणजेच नगरपालिका उत्पन्नात दरवर्षी वाढ होत गेल्याचे दिसून येते.

#### ५.२.१७ विशेष स्वच्छता कर :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेस सन १८८१ ते २००४ या काळात मिळालेला विशेष स्वच्छता कर

अ.नं.	वर्ष	विशेष स्वच्छता कर रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	विशेष स्वच्छता कर रु. पै.आ.
१.	१८८१	२६३-०-०	१८	१९५२	१९८१
२.	१८८२	२५५-०-०	१९	१९५३	१९२६
३.	१९०३	१६५०-७-१०	२०	१९५४	१७१७
४.	१९०४	२०२१-६-९	२१	१९५५	१७५८
५.	१९०५	२२९३-४-४	२२	१९५६	२१४८
६.	१९०६	२०८०-११-७	२३	१९५७	१४५३
७.	१९०७	२१६७-१३-७	२४	१९५८	२२८१
८.	१९३०	१०१४	२५	१९५९	३२७५
९.	१९३१	१४७९	२६.	१९६०	२४५१
१०.	१९४०	१२४२	२७.	१९६१	७५३
११	१९४१	१२०३	२८.	१९६२	६००
१२	१९४२	११६७ <sup>३८</sup>	२९.	१९६३	३५९७
१३	१९४७	१३३०	३०.	१९६४	३८००
१४	१९४८	१५२२	३१.	१९६५	२३८४
१५	१९४९	२४४८	३२.	१९६६	२६६७
१६	१९५०	२५०७	३३	१९६७	३५७४
१७	१९५१	२३८२	३४.	१९६८	१९७८

३५.	१९६९	५५७४	५२	१९८९	४७६२
३६.	१९७०	६१०५	५३	१९९०	१०९३८
३७.	१९७१	२९७३	५४	१९९१	२२८४६
३८.	१९७२	२४५४	५५	१९९२	२५१०८
३९.	१९७३	२१३४	५६	१९९३	२३६९९
४०.	१९७४	१९२९	५७	१९९४	२३६५९
४१.	१९७५	४४३२	५८	१९९५	२५०३०
४२	१९७६	२५२४	५९	१९९६	२३९१४
४३	१९७७	२१५६	६०	१९९७	२३११०
४४	१९७८	१७५८	६१	१९९८	२३७०४
४५	१९७९	२११२	६२	१९९९	२३३७४
४६	१९८०	१५०४	६३	२०००	२६१७९
४७	१९८१	१७२६	६४	२००१	२४४२२
४८	१९८२	२०९८	६५	२००२	२४७६१
४९	१९८३	१९४	६६	२००३	२७९४८
५०	१९८७	४४१२	६७	२००४	२७५६४ <sup>२५</sup>
५१	१९८८	४३९४			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेत १८८१ मध्ये एकूण २६३ रु.० पैसे ० आणे एवढा विशेष स्वच्छता कर मिळाला होता. सन २००४ साली २७५६४ रुपये एवढा कर मिळाला. म्हणजेच सुरुवातीपासूनच नगरपालिकेस मिळणाऱ्या विशेष स्वच्छता करात वाढ झालेली दिसून येते.

#### ५.२.१८ बोटीवरील कर :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेने वेण्णा लेक तलावात बोटिंग करण्यास सुरुवात केली. सुरुवातीस बोटिंग करण्याकरिता खाजगी व्यक्तींना परवानगी दिली जात असे. सन १९७८ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेने वेण्णा तलावात खाजगी लोकांना बोटिंग करण्याची परवानगी न देता नगरपालिकेमार्फत बोटक्लब चालविण्याचा निर्णय घेतला आहे. त्याची व्यवस्था पाहण्याकरिता नगरपालिकेने पाच सदस्यांची कमिटी नेमली.

१) व्ही.एस.कुंभारदरे- चेअरमन

२) बी.टी.रानडे - सदस्य

- ३) ए.जी. नायडू- सदस्य  
 ४) जी.बी.पलोड- सदस्य  
 ५) रा.ह.जाधव - सदस्य<sup>४०</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिकेने वेण्णा तलावात नगरपालिकेमार्फत बोटक्लब सुरु करून आपल्या उत्पादनात वाढ केली. मुंबई करमणूक कर शुल्क सुधारणानुसार वेण्णालेक येथील बोटक्लब उत्पन्नावर करमणूक कर आकारणेकरिता बोटिंग फीवर १० टक्के करमणूक कर १ जानेवारी १९९९ पासून वसूल करणेस परवानगी देण्यात आली. तर बोटिंगसाठी अनामत फी २००/- करणेत आली.

अ.न.	बोटीचा प्रकार	वेळ	सध्याचे दर	वाढीव दर	करमणूक कर
१.	रोलिंग बोट	१ तास	७५/-	८०/-	१० टक्के
२.	रोलिंग बोट	अर्धा तास	४०/-	४०/-	१० टक्के
३.	पँडल बोट	१ तास	१२०/-	१२०/-	१० टक्के
४.	पँडल बोट	अर्धा तास	६०/-	६०/-	१० टक्के <sup>४१</sup>

५.२.१८.१ सन १९९५ ते २००५ या काळातील बोटीवरील कर

अ.नं.	वर्ष	बोटीवरील कर(रु.)
१.	१९९५	२४८९७९०
२.	१९९६	२८७९७७५
३.	१९९७	२९०९०८५
४.	१९९८	३०३३६६५
५.	१९९९	३११०१०५
६.	२०००	३८२६३३०
७.	२००१	४३४९३९०
८.	२००२	४९११५९५
९.	२००३	६७४९२६०
१०.	२००४	७३५३३६०
११	२००५	७३२७८९० <sup>४२</sup>



महाबळेश्वर नगरपालिकेस बोट क्लब हे सर्वात महत्त्वाचे उत्पादनाचे साधन आहे.  
नगरपालिकेस बोट क्लब मधून मिळणाऱ्या उत्पन्नात दरवर्षी वाढ होत गेल्याचे दिसून येते.

**५.२.१९ नगरपालिकेचे मालमत्ता व उपयोगितापासूनचे उत्पन्न(१९०३ ते २००५)**

अ.नं.	वर्ष	मा.उत्पन्न रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	मा.उत्पन्न रु. पै.आ.
१.	१९०३	७८८३-९-७	२१	१९६४	१४६७८
२.	१९०४	८०५४-७-६	२२	१९६५	२१७७१
३.	१९०५	९५६८-८-०	२३	१९६६	६९७५६
४.	१९०६	११११९-३-४	२४	१९६७	३९३३०
५.	१९०७	१६००-५-१	२५	१९६८	३६१६१
६.	१९४९	६६५६	२६.	१९६९	४९१३२
७.	१९५०	४२९७	२७.	१९७०	३१४६०
८.	१९५१	४२००	२८.	१९७१	२७९४१
९.	१९५२	५२८०	२९.	१९७२	२२५२४
१०.	१९५३	४८५०	३०.	१९७३	४५१३६
११	१९५४	४७३१	३१.	१९७४	४७५३५
१२	१९५५	३३२३	३२.	१९७५	६७७८२
१३	१९५६	३१४२	३३	१९७६	५०७३८
१४	१९५७	३०९३	३४.	१९७७	१५८४६४
१५	१९५८	३२७१	३५.	१९७८	१७८२२१
१६	१९५९	३९५०	३६.	१९७९	४३७४६१
१७	१९६०	८४९९	३७.	१९८०	४८५४१६
१८	१९६१	११५५२	३८.	१९८१	५५४३२९
१९	१९६२	७८२०	३९.	१९८२	५६६४८७
२०	१९६३	१०६२५	४०.	१९८३	७३३५३३

४१.	१९८४	७१३४०५	५२	१९९५	९९८०१४
४२	१९८५	७०११४५	५३	१९९६	१४२८३९१
४३	१९८६	९१३१०३	५४	१९९७	१०५४६३१
४४	१९८७	१३४५८९९	५५	१९९८	९६०४७३
४५	१९८८	१५८०२९५	५६	१९९९	४६४१६५०
४६	१९८९	१६८८७१४	५७	२०००	५७७०६२९
४७	१९९०	२०७७४३८	५८	२००१	६३६५८४९
४८	१९९१	२२५१४७४	५९	२००२	७१६६९४२
४९	१९९२	२५१३४५३	६०	२००३	३४५४८२५
५०	१९९३	२९२५३०९	६१	२००४	२६९९६२९
५१	१९९४	३३६०१८९	६२	२००५	२६६३२७३ <sup>०२</sup>

नगरपालिकेस मालमत्ता व उपयोगितापासून मिळणारा कर सन १९०३ मध्ये रु.७८८३.९.७ (रु.पै.आ.) एवढा होता. तो पुढे वाढत जाऊन सन २००५ सालापर्यंत २६६३२७३ रु.एवढा झाला. म्हणजे दरवर्षी नगरपालिकेस मालमत्ता व उपयोगिता करात वाढ झाल्याचे दिसून येते.

#### ५.२.२० नगरपालिकेचे अंशदाने व अनुदाने (१८८१ ते २००५)

अ.नं.	वर्ष	अंशदाने व अनुदाने रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	अंशदाने व अनुदाने रु. पै.आ.
१.	१८८१	६४००-०-०	८.	१९४०	३२४४
२.	१८८२	६४००-०-०	९.	१९४१	३२४०
३.	१९०३	६४२४९-०-०	१०.	१९४२	३२४० <sup>००</sup>
४.	१९०४	६३८५-०-०	११	१९४७	३२८८४
५.	१९०५	६५२१-०-०	१२	१९४८	१५१२२
६.	१९०६	६५२१-०-०	१३	१९४९	२७९३१
७.	१९०७	६५२१-०-०	१४	१९५०	३०१६४

୧୫	୧୯୫୧	୪୧୮୦୭	୪୧.	୧୯୭୭	୩୩୭୮୮୧
୧୬	୧୯୫୨	୪୭୧୫୦	୪୨	୧୯୭୮	୩୯୫୩୮୯
୧୭	୧୯୫୩	୧୯୨୬୨	୪୩	୧୯୭୯	୫୨୯୧୪୭
୧୮	୧୯୫୪	୩୩୩୬୬	୪୪	୧୯୮୦	୪୭୯୪୬୪
୧୯	୧୯୫୫	୫୨୫୨୨	୪୫	୧୯୮୧	୪୬୫୩୪୨
୨୦	୧୯୫୬	୪୪୭୪୬	୪୬	୧୯୮୨	୪୬୯୮୧୬
୨୧	୧୯୫୭	୭୭୬୫୫	୪୭	୧୯୮୩	୩୯୦୦୮୯
୨୨	୧୯୫୮	୫୯୫୫୩	୪୮	୧୯୮୪	୧୩୦୭୯୭୮
୨୩	୧୯୫୯	୭୧୨୨୩	୪୯	୧୯୮୫	୭୬୨୨୨୩
୨୪	୧୯୬୦	୫୦୭୩୪	୫୦	୧୯୮୬	୮୦୮୮୯୫
୨୫	୧୯୬୧	୪୭୮୩୧	୫୧	୧୯୮୭	୯୫୫୬୨୯
୨୬.	୧୯୬୨	୫୬୧୪୫	୫୨	୧୯୮୮	୨୨୫୪୪୬୯
୨୭.	୧୯୬୩	୪୯୨୦୦	୫୩	୧୯୮୯	୧୪୦୨୩୪୭
୨୮.	୧୯୬୪	୭୫୨୩୭	୫୪	୧୯୯୦	୧୮୨୬୩୮୯
୨୯.	୧୯୬୫	୭୦୬୮୫	୫୫	୧୯୯୧	୧୮୫୯୫୨୯
୩୦.	୧୯୬୬	୧୧୦୪୪୧	୫୬	୧୯୯୨	୧୦୮୪୫୩୨
୩୧.	୧୯୬୭	୮୨୦୫୫	୫୭	୧୯୯୩	୨୯୮୫୬୭୦
୩୨.	୧୯୬୮	୯୪୨୦୭	୫୮	୧୯୯୪	୩୧୯୬୫୦୭
୩୩	୧୯୬୯	୭୫୬୭୩	୫୯	୧୯୯୫	୪୨୩୩୦୧୨
୩୪.	୧୯୭୦	୬୬୬୩୬	୬୦	୧୯୯୬	୨୪୩୭୯୬୩
୩୫.	୧୯୭୧	୧୮୮୦୭୭	୬୧	୧୯୯୭	୪୯୧୪୦୨୧
୩୬.	୧୯୭୨	୨୫୧୨୦୧	୬୨	୧୯୯୮	୩୬୫୧୫୬୭
୩୭.	୧୯୭୩	୨୩୮୨୩୯	୬୩	୨୦୦୨	୧୩୫୩୪୧୭୦
୩୮.	୧୯୭୪	୨୬୮୫୮୩	୬୪	୨୦୦୩	୧୭୪୮୪୮୦୭
୩୯.	୧୯୭୫	୧୮୨୧୧୯	୬୫	୨୦୦୪	୨୨୬୪୧୧୮୬
୪୦.	୧୯୭୬	୩୪୬୩୪୭	୬୬	୨୦୦୫	୧୭୪୫୩୦୩୩ <sup>୧୧</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिकेस विविध मार्गाने अनुदाने व अंशदाने मिळाली. सन १८८१ मध्ये ६४००.०.० एवढे अनुदाने व अंशदाने होती. पुढे वाढत जाऊन २००५ मध्ये १७४५३०३३ रु. एवढी झाली. म्हणजे नगरपालिकेच्या अंशदाने व अनुदाने यामध्ये दरवर्षी वाढ होत गेल्याचे दिसते.

**५.२.२१ नगरपालिकेचे इतर उत्पन्न :- (१८८१ ते २००५)**

अ.नं.	वर्ष	इतर उत्पन्न रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	इतर उत्पन्न रु. पै.आ.
१.	१८८१	२६०५-१४-१	१८	१९५९	३९०५
२.	१८८२	१३२६-१४-२	१९	१९६०	३१९२४
३.	१९०३	३२५-१०-३	२०	१९६१	१०३५०
४.	१९०४	३२८-१-१०	२१	१९६२	५९५०
५.	१९०५	३२६-४-१	२२	१९६३	१९९४५
६.	१९०६	२१६-३-७	२३	१९६४	६६७७
७.	१९०७	३००-२-६ <sup>४५</sup>	२४	१९६५	५३२४
८.	१९४९	५२६४	२५	१९६६	५५४८
९.	१९५०	५१८३	२६.	१९६७	३६१६
१०.	१९५१	४५५०	२७.	१९६८	७५९७
११	१९५२	६९४२	२८.	१९६९	७०२०
१२	१९५३	४०४६	२९.	१९७०	६२६६९१
१३	१९५४	३६७६	३०.	१९७१	७०३३०६
१४	१९५५	१७५३	३१.	१९७२	८४२९०३
१५	१९५६	९५५०	३२.	१९७३	६५१६८
१६	१९५७	७२०४	३३	१९७४	८६१०१
१७	१९५८	७०३०	३४.	१९७५	६९२१५

३५.	१९७६	८७०६६	५०	१९९१	१५७७२७७
३६.	१९७७	१९६५४	५१	१९९२	८०८६८२
३७.	१९७८	२६६६१	५२	१९९३	१४२८३४५
३८.	१९७९	१९१२०५१	५३	१९९४	१९४१९५५
३९.	१९८०	२००५५५२	५४	१९९५	१६४२०११
४०.	१९८१	२१९८३७१	५५	१९९६	१०८९२१०
४१.	१९८२	२४१४६५३	५६	१९९७	१६५३१९१
४२.	१९८३	२९४४४०३	५७	१९९८	३०००९४९
४३.	१९८४	४३६५०००	५८	१९९९	३१४९४५६
४४.	१९८५	४४०८२१५	५९	२०००	३७०५४१५२
४५.	१९८६	५३०२०५२	६०	२००१	४३३६१७६९
४६.	१९८७	१७६३३५	६१	२००२	१३८४६२९३
४७.	१९८८	४९२७८५	६२	२००३	२७६१२६१
४८.	१९८९	९९७०६८	६३	२००४	१६०९७०१५
४९.	१९९०	७३७९५९	६४	२००५	१०३८७२३३ <sup>४७</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिकेस इतर बाबीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात दरवर्षी वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. त्यामुळे नगरपालिकेत आपला विकास साधता आला.

### ५.३ खर्च

स्थानिक स्वराज्य संस्थांना आपापल्या कार्यक्षेत्रात राहणाऱ्या लोकांना नागरी सुविधा उपलब्ध करून द्याव्या लागतात. यासाठी त्यांना खर्च करावा लागतो. महाबळेश्वर नगरपालिकाही लोकांना नागरी सुविधा देण्यावर खर्च करत असते. नगरपालिकेत अग्नीशमन दल, दिवाबत्ती, पाणी पुरवठा, साफसफाई (स्वच्छता) दवाखाना, साथीचे रोग इत्यादी बाबीवर खर्च करावा लागतो. नगरपालिकेने अशा विविध बाबींवर खर्च करून आपला विकास साधला आहे. हा विकास साधत असताना नगरपालिकेस मिळणारे उत्पन्न व त्या प्रमाणात नियोजनबद्ध केलेला खर्च यामुळे नगरपालिकेस आपला विकास साधता आला.

**५.३.१ नगरपालिकेच्या खर्चाच्या बाबी :-**

- १) नगरपालिकेचा सामान्य प्रशासन व वसुली खर्च
- २) नगरपालिकेचा सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च
- ३) नगरपालिकेचा सार्वजनिक आरोग्य व सोयीवरील खर्च
- ४) नगरपालिकेचा शिक्षण खर्च
- ५) नगरपालिकेचा अंशदाने खर्च
- ६) नगरपालिकेचा इतर खर्च

नगरपालिका अशा विविध बाबीवर खर्च करून आपला विकास साधत असते.

नक्षरपालिकेने केलेल्या खर्चाची तपशीलवार माहिती खालीलप्रमाणे :-

**५.३.२ नगरपालिकेचा एकूण खर्च (१८८०-८१ ते २००५)**

अ.नं.	वर्ष	एकूण खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	एकूण खर्च रु. पै.आ.
१.	१८८०-८१	११७१५-११-७	१५	१९५५-५६	२३२३९४
२.	१८८१-८२	१३९३६-३-०	१६	१९५६-५७	१९७५५०
३.	१९०२-०३	२१८८५-५-६	१७	१९५७-५८	२११३५३
४.	१९०३-०४	२१३२६-१३-४	१८	१९५८-५९	२२२६३६
५.	१९०४-०५	२५३२२-१२-११	१९	१९५९-६०	२८९०९०
६.	१९०५-०६	२२९६०-१५-११	२०	१९६०-६१	२९५४७९
७.	१९०६-०७	२३४५३-६-११ <sup>४८</sup>	२१	१९६१-६२	२०४५६०
८.	१९४८-४९	१०४००२	२२	१९६२-६३	२७८९८७
९.	१९४९-५०	१२६७६५	२३	१९६३-६४	२५७१७६
१०.	१९५०-५१	१५८२१०	२४	१९६८-६९	४२९७८४
११	१९५१-५२	१५१०८४	२५	१९६९-७०	४९१७०६
१२	१९५२-५३	१५७६५२	२६.	१९७०-७१	६९५५८४
१३	१९५३-५४	१४१२४६	२७.	१९७१-७२	६९२९७६
१४	१९५४-५५	१४५४८८	२८.	१९७२-७३	७७५६४९

२९.	१९७३-७४	६७०३८८	४५	१९८९-९०	७८२३२१८
३०.	१९७४-७५	९२१८०१	४६	१९९०-९१	५४६८२६०
३१.	१९७५-७६	९६९०९२	४७	१९९१-९२	६२९०७२१
३२.	१९७६-७७	१२१६०२७	४८	१९९२-९३	७९५७८९८
३३.	१९७७-७८	१०८२४३९	४९	१९९३-९४	९३७४६१७
३४.	१९७८-७९	१५०२३८९	५०	१९९४-९५	९०४८१८५
३५.	१९७९-८०	१८१९७०९	५१	१९९५-९६	१३२११९३९
३६.	१९८०-८१	१८९२७५५	५२	१९९६-९७	११५२३८२८
३७.	१९८१-८२	१७७८४६४	५३	१९९७-९८	७८०२१६९
३८.	१९८२-८३	२१९९७१७	५४	१९९८-९९	४५९४३०००
३९.	१९८३-८४	२४५४२५५	५५	१९९९-२०००	२६३२९१३५
४०.	१९८४-८५	३७७१०१०	५६	२०००-०१	४८६२७४९१
४१.	१९८५-८६	३९९४२६१	५७	२००१-०२	४०५२०८२९
४२.	१९८६-८७	४०५१५५१	५८	२००२-०३	२९६६८३८७
४३.	१९८७-८८	४४३९९३०	५९	२००३-०४	३३६३८९८८
४४.	१९८८-८९	४६३३३७	६०	२००४-०५	३८१२२९९७ <sup>४५</sup>

महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या एकूण खर्चामध्ये दरवर्षी वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. १९८१ मध्ये एकूण खर्च ११७१५-११-७ (रु.पै.आणा) एवढा होता. तो २००५ मध्ये ३८१२२९९७ एवढा झाला. म्हणजेच ज्याप्रमाणे उत्पन्नात दरवर्षी वाढ होत गेली. त्याप्रमाणे एकूण खर्चामध्ये दरवर्षी वाढ होत गेलेली दिसून येते.

### ५.३.३ नगरपालिकेचा सामान्य प्रशासन व वसुली खर्च(१९०२-१९०३ ते २००४-२००५)

सामान्य प्रशासन विभागात नगरपरिषद, मुख्याधिकार्याचे पगार, कार्यालयीन नोकर वर्गाचे, रोजंदारी वर्गाचे पगार, सभा कामकाम, जकात विभाग, निवृत्ती वेतन, अंशदानेबाबत खर्च इत्यादी बाबत खर्च सामान्य प्रशासनात करण्यात येतात. नगरपालिकेने केलेला तपशीलवार खर्च

अ.नं.	वर्ष	सामान्य प्रशासन खर्च रू. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	सामान्य प्रशासन खर्च रू. पै.आ.
१.	१९०२-०३	५२२८-१४-११	२३	१९५५-५६	४१९६८
२.	१९०३-०४	४७८३-५-७	२४	१९५६-५७	४०७९२
३.	१९०४-०५	४८८७-६-१	२५	१९५७-५८	४३३४०
४.	१९०५-०६	४७२५-१-५	२६.	१९५८-५९	४५९११
५.	१९०६-०७	६३९२-७-११	२७.	१९५९-६०	६४०४३
६.	१९२९-३०	९३४१	२८.	१९६०-६१	६१५११
७.	१९३०-३१	७८२१	२९.	१९६१-६२	६४६४०
८.	१९३९-४०	८७७८	३०.	१९६२-६३	६६९९४
९.	१९४०-४१	८२३७	३१.	१९६३-६४	८६१०३
१०.	१९४१-४२	९८६२	३२.	१९६४-६५	८३८४६
११	१९४२-४३	९६६९	३३	१९६५-६६	९३२३४
१२	१९४४-४५	११३६६	३४.	१९६६-६७	९५५२७
१३	१९४५-४६	१२४०३	३५.	१९६७-६८	७९४८८
१४	१९४६-४७	१३१८९	३६.	१९६८-६९	१०४३८०
१५	१९४७-४८	१६७१८	३७.	१९६९-७०	१०५३५२
१६	१९४८-४९	२७३१८	३८.	१९७०-७१	११५५७४
१७	१९४९-५०	३०३२४	३९.	१९७१-७२	१७३६४२
१८	१९५०-५१	३१०७१	४०.	१९७२-७३	१६७५७४
१९	१९५१-५२	३२०६३	४१.	१९७३-७४	२०१५५१
२०	१९५२-५३	३४२८८	४२	१९७४-७५	२२५७४९
२१	१९५३-५४	३५६०१	४३	१९७५-७६	२३९४९५
२२	१९५४-५५	३५७९३	४४	१९७६-७७	२२४९५८



४५	१९७७-७८	३२७९३५	५९	१९९१-९२	२४२८९७६
४६	१९७८-७९	३३०५३९	६०	१९९२-९३	३२३१८३८
४७	१९७९-८०	३६५०३०	६१.	१९९३-९४	३८१७३५४
४८	१९८०-८१	६०३५२९	६२.	१९९४-९५	४६५५३५२
४९	१९८१-८२	४९२८६६	६३.	१९९५-९६	६३७८०८७
५०	१९८२-८३	६८६९५४	६४.	१९९६-९७	५८७७०७०
५१	१९८३-८४	७८६००७	६५.	१९९७-९८	४३२२९३९
५२	१९८४-८५	१०९२७८८	६६.	१९९८-९९	३९७७४१९
५३	१९८५-८६	११५३०५६	६७.	१९९९-२०००	८२५९२६८
५४	१९८६-८७	१३६२७०४	६८.	२०००-०१	१६५७०१८०
५५	१९८७-८८	१६२३७७१	६९.	२००१-०२	१०३८७८४२
५६	१९८८-८९	१९२६०५४	७०.	२००२-०३	९७६६५१९
५७	१९८९-९०	२१००७६५	७१.	२००३-०४	१२३८१०३१
५८	१९९०-९१	१९५५२५४	७२.	२००४-०५	१२५२१३४९ <sup>१०</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या सामान्य प्रशासन व वसुली खर्चाच्या बाबीत वाढ झाली आहे. सन १९०२-०३ सालात ५२२८-१४-११ सामान्य प्रशासन व वसुली खर्च होता तो २००४-०५ सालात १२५२१३४९ रु.एवढा झाला म्हणजेच दरवर्षी खर्चात वाढ होत गेली.

#### ५.३.४ नगरपालिकेचा सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च(१९०२-०३ ते २००४-०५)

नगरपालिकेच्या खर्चाच्या या विभागांतर्गत अग्निशमक दल, साधनसामुग्री यावरील खर्च, रस्त्यावरील दिवाबत्ती, कर्मचाऱ्यांचे पगार, साधनसामुग्री व दुरुस्ती, दिवाबत्ती साहित्य खरेदी, विद्युत बिलाची अदाई, मोकाट जनावरे पकडणे इत्यादी बाबीवर नगरपरिषद खर्च करत असते. त्याचा तपशील खालीलप्रमाणे -

अ.नं.	वर्ष	सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	५९४-२-०	२३	१९६७-६८	२५०४८
२.	१९०३-०४	२०३१-२-४	२४	१९६८-६९	२५४०२
३.	१९०४-०५	३९६२-१४-४	२५	१९६९-७०	२९४८४
४.	१९०५-०६	२५६२-१२-४	२६.	१९७०-७१	३२५७२
५.	१९०६-०७	१३७१-८-११	२७.	१९७१-७२	४९६४४
६.	१९४८-४९	३९९६	२८.	१९७२-७३	५७२२०
७.	१९४९-५०	४६१७	२९.	१९७३-७४	३००५४
८.	१९५०-५१	६२१९	३०.	१९७४-७५	३८०८३
९.	१९५१-५२	६३८८	३१.	१९७५-७६	३७१३१
१०.	१९५२-५३	१४७६८	३२.	१९७६-७७	४१५४
११	१९५३-५४	७९७७	३३	१९७७-७८	४९९४८
१२	१९५४-५५	१०२२०	३४.	१९७८-७९	५४८१५
१३	१९५५-५६	९९००	३५.	१९७९-८०	६६०२४
१४	१९५६-५७	८११७	३६.	१९८०-८१	९६८८४
१५	१९५७-५८	८८६२	३७.	१९८१-८२	१०६५५२
१६	१९५८-५९	१०११४	३८.	१९८२-८३	९४१६३
१७	१९५९-६०	१८००१	३९.	१९८३-८४	११६६३६
१८	१९६०-६१	१०७१०	४०.	१९८४-८५	११२९५३
१९	१९६१-६२	१२४४२	४१.	१९८५-८६	१४६४१७
२०	१९६४-६५	५०४९	४२	१९८६-८७	१८९४३७
२१	१९६५-६६	१०४८७	४३	१९८७-८८	३७८४४३
२२	१९६६-६७	१७१९३	४४	१९८८-८९	३४८८७१

४५	१९८९-९०	३९९८८९	५३	१९९७-९८	४७०२१५
४६	१९९०-९१	४८५७३१	५४	१९९८-९९	१४२००००
४७	१९९१-९२	४०६४५६	५५	१९९९-२०००	१५२६८५३
४८	१९९२-९३	३७३७४५	५६	२०००-०१	१५०६३१५
४९	१९९३-९४	७५९६९९	५७	२००१-०२	२१३६७७५
५०	१९९४-९५	५५५२९६	५८	२००२-०३	२८२२४५९
५१	१९९५-९६	१५७८१७९	५९	२००३-०४	१७३४९८०
५२	१९९६-९७	८४२३४७	६०	२००४-०५	४८५५७३२ <sup>११</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-१९०३ या वर्षात नगरपालिकेचा सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च ५९४ रूपये २ पैसे ० आणे एवढा होता. तो सन २००४-०५ मध्ये ४८५५७३२ रूपये एवढा झाला. म्हणजेच नगरपालिकेच्या सार्वजनिक सुरक्षिततेच्या खर्चात दरवर्षी वाढ होत गेल्याचे दिसते. नगरपालिका नागरिकांच्या सुरक्षिततेची जास्त काळजी घेत असल्याचे दिसते.

#### ५.३.५ नगरपालिकेचा अग्निशमन खर्च (१९०२-०३ ते १९७३-७४)

अ.नं.	वर्ष	अग्निशमन खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	अग्निशमन खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	१०२-०-०	८.	१९५२-५३	२०
२.	१९०३-०४	१०२-०-०	९.	१९५३-५४	२८
३.	१९०४-०५	१०१-०-०	१०.	१९५५-५६	४००
४.	१९०५-०६	१०२-०-०	११.	१९५८-५९	५०
५.	१९०६-०७	११५-८-०	१२.	१९७२-७३	२६
६.	१९४९-५०	७२१	१३.	१९७३-७४	८० <sup>१२</sup>
७.	१९५०-५१	६८०			

५.३.६ नगरपालिकेचा दिवाबत्ती खर्च (१९०२-०३ ते १९९३-९४)

अ.नं.	वर्ष	दिवाबत्ती खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	दिवाबत्ती खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	४९२-२-०	२३.	१९५५-५६	९४७०
२.	१९०३-०४	१९२९-२-४	२४.	१९५६-५७	८०९६
३.	१९०४-०५	३८६१-१४-४	२५.	१९५७-५८	८८४९
४.	१९०५-०६	२४६०-१२-४	२६.	१९५८-५९	१००८४
५.	१९०६-०७	१२५६-०-११	२७.	१९५९-६०	१७९८६
६.	१९२९-३०	३५९२	२८.	१९६०-६१	१०६९९
७.	१९३०-३१	१५२४	२९.	१९६१-६२	१२४८२
८.	१९३९-४०	३६७१	३०.	१९६२-६३	१४५३७
९.	१९४०-४१	१९१२	३१.	१९६३-६४	५४३२
१०.	१९४१-४२	५७७२	३२.	१९६४-६५	५०४९
११.	१९४२-४३	२३४४	३३.	१९६५-६६	१०४६४
१२.	१९४४-४५	२११२	३४.	१९६६-६७	१७१७२
१३.	१९४५-४६	२६८७	३५.	१९६७-६८	२५०२९
१४.	१९४६-४७	२५६१	३६.	१९६८-६९	२५३७८
१५.	१९४७-४८	३६३८	३७.	१९६९-७०	१६१८
१६.	१९४८-४९	३९९६	३८.	१९७०-७१	१७२८
१७.	१९४९-५०	५६९६	३९.	१९७१-७२	२४८९
१८.	१९५०-५१	५५३९	४०.	१९७२-७३	५७२२०
१९.	१९५१-५२	६३८८	४१.	१९७३-७४	२९९६३
२०.	१९५२-५३	१४७३३	४२.	१९७४-७५	३८०८३
२१.	१९५३-५४	७९२५	४३.	१९७५-७६	३७१३१
२२.	१९५४-५५	१०२०९	४४.	१९८६-८७	३२४

४५	१९८७-८८	१७१२७०	४९	१९९१-९२	७४९५१
४६	१९८८-८९	१४९६२०	५०	१९९२-९३	३७३७४५
४७	१९८९-९०	१८१८३८	५१	१९९३-९४	७५९६९९ <sup>१३</sup>
४८	१९९०-९१	५३३००			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-०३ सालात नगरपालिकेचा दिवाबत्तीवरील खर्च ४९२-२-० एवढा होता. तो सन १९९४ सालात ७५९६९९ रुपएवढा झाला. म्हणजेच नगरपालिकेने दिवाबत्ती वरील खर्चात वाढ केलेली आहे.

#### ५.३.७ नगरपालिकेचा सार्वजनिक आरोग्य व सोयीवरील खर्च(१९०२-०३ ते २००४-०५)

या विभागातर्गत नगरपालिका पाणीपुरवठा, भांडार खरेदी कक्ष, साफसफाई व सोयी, गटार दुरुस्ती, दारिद्र्य निर्मूलन, महिला व बालविकास, मिश्र खते(कंपोस्ट), साथीचे रोग व कुटुंब कल्याण, कोंडवाडे, सार्वजनिक उद्यानालये, वाचनालये, क्रीडांगणे, उरूस, जत्रा, लेखे व अंदाजपत्रक, दफनभूमी नगररचना, बांधकाम परवाना इ.बाबीवर नगरपालिकेस खर्च करावा लागतो. महाबळेश्वर नगरपालिकेने सार्वजनिक आरोग्य व सोयी यावर केलेल्या खर्चाचा तपशील खालीलप्रमाणे

अ.नं.	वर्ष	सार्वजनिक आरोग्य व खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	सार्वजनिक आरोग्य व खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	४६८४-९-९	९.	१९४०-४१	१९१०१
२.	१९०३-०४	५६६८-०-२	१०.	१९४१-४२	२४८८३
३.	१९०४-०५	७०७६-७-२	११.	१९४२-४३	१८८०५
४.	१९०५-०६	५७९८-३-६	१२.	१९४४-४५	२७२७९
५.	१९०६-०७	५२२८-१-६	१३.	१९४५-४६	३५३४९
६.	१९२९-३०	३९०८०	१४.	१९४६-४७	२८८९४
७.	१९३०-३१	१८०३७	१५.	१९४९-५०	६९३४३
८.	१९३९-४०	१४५८७	१६.	१९५०-५१	८४२४७

୧୭	୧୯୫୧-୫୨	୧୦୫୯୩୬	୪୨	୧୯୮୦-୮୧	୮୨୨୭୭୯
୧୮	୧୯୫୨-୫୩	୯୦୫୬୬	୪୩	୧୯୮୧-୮୨	୬୦୨୪୯୨
୧୯	୧୯୫୩-୫୪	୭୯୯୧୪	୪୪	୧୯୮୨-୮୩	୮୯୨୫୮୨
୨୦	୧୯୫୪-୫୫	୮୫୩୧୫	୪୫	୧୯୮୩-୮୪	୯୪୭୦୯୧
୨୧	୧୯୫୫-୫୬	୧୫୨୮୦୯	୪୬	୧୯୮୪-୮୫	୧୧୭୪୩୨୬
୨୨	୧୯୫୬-୫୭	୧୩୫୯୭୫	୪୭	୧୯୮୫-୮୬	୧୧୯୫୪୫୦
୨୩	୧୯୫୭-୫୮	୧୪୩୬୭୫	୪୮	୧୯୮୬-୮୭	୧୪୧୩୮୬୪
୨୪	୧୯୫୮-୫୯	୧୩୪୨୫୬	୪୯	୧୯୮୭-୮୮	୧୫୯୮୩୮୩
୨୫	୧୯୫୯-୬୦	୧୮୩୭୮୨	୫୦	୧୯୮୮-୮୯	୧୪୧୧୭୯୩
୨୬.	୧୯୬୦-୬୧	୧୮୫୪୯୮	୫୧	୧୯୮୯-୯୦	୧୪୬୮୩୮
୨୭.	୧୯୬୧-୬୨	୮୮୨୯୭	୫୨	୧୯୯୦-୯୧	୧୯୦୫୯୯୩
୨୮.	୧୯୬୨-୬୩	୧୫୩୫୫୪	୫୩	୧୯୯୧-୯୨	୧୯୧୪୯୮୮
୨୯.	୧୯୬୩-୬୪	୧୨୧୩୯୧	୫୪	୧୯୯୨-୯୩	୨୮୦୨୩୪୭
୩୦.	୧୯୬୪-୬୫	୧୭୯୪୧୯	୫୫	୧୯୯୩-୯୪	୨୪୫୫୯୦୯
୩୧.	୧୯୬୫-୬୬	୨୮୩୮୪୩	୫୬	୧୯୯୪-୯୫	୨୫୯୯୯୬୫
୩୨.	୧୯୬୬-୬୭	୩୧୪୯୭୧	୫୭	୧୯୯୫-୯୬	୪୦୫୮୭୮୨
୩୩	୧୯୬୭-୬୮	୨୨୧୯୪୬	୫୮	୧୯୯୬-୯୭	୩୭୪୩୦୫୫
୩୪.	୧୯୬୮-୬୯	୨୨୮୧୮୯	୫୯	୧୯୯୭-୯୮	୨୨୬୯୭୭୭
୩୫.	୧୯୬୯-୭୦	୨୮୦୭୨	୬୦	୧୯୯୮-୯୯	୬୩୮୬୦୦୦
୩୬.	୧୯୭୦-୭୧	୪୫୯୮୩୪	୬୧.	୧୯୯୯-୨୦୦୦	୧୨୯୧୭୪୫୫
୩୭.	୧୯୭୧-୭୨	୩୪୯୭୧୭	୬୨.	୨୦୦୦-୦୧	୮୭୫୦୬୨୭
୩୮.	୧୯୭୨-୭୩	୯୧୫୯୧୮	୬୩.	୨୦୦୧-୦୨	୮୭୪୯୬୧୦
୩୯.	୧୯୭୩-୭୪	୪୫୧୨୨୧	୬୪.	୨୦୦୨-୦୩	୧୪୮୩୯୮୦୩
୪୦.	୧୯୭୪-୭୫	୬୩୫୬୭୬	୬୫.	୨୦୦୩-୦୪	୧୮୨୩୨୨୧୭
୪୧.	୧୯୭୫-୮୦	୭୭୯୨୧୭	୬୬.	୨୦୦୪-୦୫	୧୮୮୫୧୧୫୧ <sup>୧୪</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-०३ सालात नगरपालिकेच्या सार्वजनिक आरोग्य व सोयीवरील खर्च ४६८४.९.९ रु. एवढा होता. तो सन २००५ सालात १८८५१९५१ एवढा झाला. म्हणजेच नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात नागरिकांचे सार्वजनिक आरोग्य व सोयीवरील खाति वाढ करून विशेष खबरदारी घेतल्याचे दिसून येते.

#### ५.३.८ नगरपालिकेचा पाणीपुरवठा खर्च(१९०२-०३ ते २००४-०५)

अ.नं.	वर्ष	पाणीपुरवठा खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	पाणीपुरवठा खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	१७३-३-८	१९	१९५२-५३	२६५४
२.	१९०३-०४	१२९-११-९	२०	१९५३-५४	२८२१
३.	१९०४-०५	७३१-१०-६	२१	१९५४-५५	८६४
४.	१९०५-०६	६७५-१-९	२२	१९५५-५६	२९२०
५.	१९०६-०७	३६१-११-३	२३	१९५६-५७	५१५०
६.	१९२९-३०	४६१	२४	१९५७-५८	१६१४८
७.	१९३०-३१	३५५	२५	१९५८-५९	४३३०
८.	१९३९-४०	१७९	२६.	१९५९-६०	३५४
९.	१९४०-४१	२४६	२७.	१९६०-६१	१८१४
१०.	१९४१-४२	२५३	२८.	१९६१-६२	१८७५
११	१९४२-४३	४०६	२९.	१९६२-६३	१२८२
१२	१९४४-४५	३३०	३०.	१९६३-६४	२४८९
१३	१९४५-४६	१४३२	३१.	१९६४-६५	१६२०८
१४	१९४६-४७	१२२८	३२.	१९६५-६६	४४७७
१५	१९४८-४९	४१४०	३३	१९६६-६७	६५८१
१६	१९४९-५०	९४६	३४.	१९६७-६८	८४२०
१७	१९५०-५१	८३६	३५.	१९६८-६९	१३४५१
१८	१९५१-५२	५१९	३६.	१९६९-७०	५४१६७

३७.	१९७०-७१	११७१३९	५५	१९८८-८९	३९९७४
३८.	१९७१-७२	९९२१०	५६	१९८९-९०	३५०६८
३९.	१९७२-७३	७३१२६	५७	१९९०-९१	३७०३७
४०.	१९७३-७४	४५७५५	५८	१९९१-९२	७३८८४
४१.	१९७४-७५	८३८०	५९	१९९२-९३	१२२९४०
४२	१९७५-७६	७२१०८	६०	१९९३-९४	११३७४३
४३	१९७६-७७	१४७६८	६१.	१९९४-९५	१७७४७०
४४	१९७७-७८	७११७	६२.	१९९५-९६	१३११८२
४५	१९७८-७९	१४३०८	६३.	१९९६-९७	२६२३५२
४६	१९७९-८०	१०८५५	६४.	१९९७-९८	१६१९८९
४७	१९८०-८१	९७११	६५.	१९९८-९९	१७५४८६
४८	१९८१-८२	११३०१	६६.	१९९९-२०००	२३८८१४
४९	१९८२-८३	४७६०३	६७.	२०००-०१	५४९१७४
५०	१९८३-८४	१६०८७	६८.	२००१-०२	७७५७२६५
५१	१९८४-८५	१७५०१	६९.	२००२-०३	५८४२५४
५२	१९८५-८६	२२५४८	७०.	२००३-०४	५७९९७५
५३	१९८६-८७	३१२७४	७१.	२००४-०५	१७६७९६१ <sup>११</sup>
५४	१९८७-८८	३३७४६			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-०३ सालात नगरपालिकेचा पाणीपुरवठा खर्च १७३-३-८ एवढा होता. तो सन २००५ सालात रु. १७६७९६१ रूपये एवढा झाला. म्हणजेच नगरपालिकेच्या पाणीपुरवठा खर्चात वाढ झाली. नगरपालिकेने नागरिकांना शुद्ध व स्वच्छ पाणी मिळवून देण्याची विशेष काळजी घेतल्याचे दिसून येते.



५.३.९ नगरपालिकेचा साफसफाई व सोयीवरील खर्च :- (१९०२-०३ ते २००४-०५)

अ.नं.	वर्ष	साफसफाई व सोयीवरील खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	साफसफाई व सोयीवरील खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	२६३३-०-६	२२	१९६४-६५	३६५२६
२.	१९०३-०४	३५३७-४-१	२३	१९६५-६६	७५५६६
३.	१९०४-०५	३३२८-१५-११	२४	१९६६-६७	५१४११
४.	१९०५-०६	३३६९-१२-८	२५	१९६७-६८	५४०३०
५.	१९०६-०७	३२११-७-०	२६.	१९६८-६९	६२०३८
६.	१९४८-४९	२८४९९	२७.	१९६९-७०	५०७८५
७.	१९४९-५०	३५७९०	२८.	१९७०-७१	४६६२४
८.	१९५०-५१	२३२३७	२९.	१९७१-७२	६०७०२
९.	१९५१-५२	२२८३५	३०.	१९७२-७३	७४२८३
१०.	१९५२-५३	२९३९१	३१.	१९७३-७४	८१९११
११	१९५३-५४	२३९८८	३२.	१९७४-७५	९०२१७
१२	१९५४-५५	२७२५५	३३	१९७५-७६	१०४१२४
१३	१९५५-५६	४३६००	३४.	१९७६-७७	१५७६०४
१४	१९५६-५७	२७४१९	३५.	१९७७-७८	१२३६८२
१५	१९५७-५८	३१८४५	३६.	१९६९-७०	५०७८५
१६	१९५८-५९	२४८०६	३७.	१९७८-७९	१३५५८३
१७	१९५९-६०	२८९३६	३८.	१९७९-८०	३०९१९६
१८	१९६०-६१	२९३६६	३९.	१९८०-८१	२०२२३०
१९	१९६१-६२	३२२०६	४०.	१९८१-८२	३१८६६
२०	१९६२-६३	३३११८	४१.	१९८२-८३	१८४८५०
२१	१९६३-६४	३६१०१	४२	१९८३-८४	२२७९२०

४३	१९८४-८५	३१६४८०	५३	१९९४-९५	८९३५१३
४४	१९८५-८६	३०६४७६	५४	१९९५-९६	११२२८०२
४५	१९८६-८७	३२००४२	५५	१९९६-९७	१२०६८८४
४६	१९८७-८८	४३६७५०	५६	१९९७-९८	२१३०२६०
४७	१९८८-८९	४५९२१	५७	१९९८-९९	१५७१६८०
४८	१९८९-९०	४७९४८४	५८	२००१-०२	२९८१८५६
४९	१९९०-९१	५१०२९७	५९	२००२-०३	३५६७६०८
५०	१९९१-९२	६२५२२५	६०	२००३-०४	३८७४७२०
५१	१९९२-९३	७६९११८	६१	२००४-०५	५१०४०५४ <sup>१६</sup>
५२	१९९३-९४	७३२३९८			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-०३ सालात महाबळेश्वर नगरपालिकेचा साफसफाई व सोयीवरील खर्च रु.२६३३-०-६ एवढा होता. तो सन २००५ सालात ५१०४०५४ रु. एवढा झाला. म्हणजेच नगरपालिकेने नागरिकांच्या आरोग्याबाबत साफ सफाई व सोयींना महत्त्व देऊन आपला विकास साधलेला दिसून येतो.

#### ५.३.१० नगरपालिकेचा दवाखाना खर्च :- (१९०२-०३ ते २००४-०५)

अ.नं.	वर्ष	दवाखाना खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	दवाखाना खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	१४२१-९-८	१०.	१९४४-४५	२१००
२.	१९०३-०४	१६२२-१२-६	११	१९४५-४६	१८००
३.	१९०४-०५	१६५३-१२-५	१२	१९४६-४७	१९००
४.	१९०५-०६	१४२५-८-११	१३	१९४७-४८	१९००
५.	१९०६-०७	११३९-१४-५	१४	१९४८-४९	१८००
६.	१९३९-४०	२२००	१५	१९५०-५१	२५००
७.	१९४०-४१	२१००	१६	१९५१-५२	४८२०
८.	१९४१-४२	२१००	१७	१९५२-५३	४५००
९.	१९४२-४३	२१००	१८	१९५३-५४	४४६१

୧୯	୧୯୫୪-୫୫	୬୯୭୮	୪୪.	୧୯୭୯-୮୦	୧୩୫୨୩୭
୨୦	୧୯୫୫-୫୬	୬୨୦୦	୪୫.	୧୯୮୦-୮୧	୧୯୧୨୧୪
୨୧	୧୯୫୬-୫୭	୫୫୩୩	୪୬	୧୯୮୧-୮୨	୧୬୮୧୫୦
୨୨	୧୯୫୭-୫୮	୬୩୮୯	୪୭	୧୯୮୨-୮୩	୧୭୫୯୯୪
୨୩	୧୯୫୮-୫୯	୭୩୫୦	୪୮	୧୯୮୩-୮୪	୨୨୬୮୭୧
୨୪	୧୯୫୯-୬୦	୬୪୮୩	୪୯	୧୯୮୪-୮୫	୨୨୯୮୮୧
୨୫	୧୯୬୦-୬୧	୭୦୭୩	୫୦	୧୯୮୫-୮୬	୨୩୦୦୯୭
୨୬.	୧୯୬୧-୬୨	୭୫୦୦	୫୧	୧୯୮୬-୮୭	୧୯୩୪୧୧
୨୭.	୧୯୬୨-୬୩	୭୬୪୮	୫୨	୧୯୮୭-୮୮	୨୧୪୮୯୮
୨୮.	୧୯୬୩-୬୪	୯୭୯୭	୫୩	୧୯୮୮-୮୯	୧୩୨୮୮୦
୨୯.	୧୯୬୪-୬୫	୫୭୫୧	୫୪	୧୯୮୯-୯୦	୧୩୦୫୩୭
୩୦.	୧୯୬୫-୬୬	୭୧୭୮	୫୫	୧୯୯୦-୯୧	୧୪୦୬୫୧
୩୧.	୧୯୬୬-୬୭	୫୮୮୪	୫୬	୧୯୯୧-୯୨	୧୫୪୬୩୧
୩୨	୧୯୬୭-୬୮	୭୬୮୦	୫୭	୧୯୯୨-୯୩	୨୨୪୨୧୩
୩୩	୧୯୬୮-୬୯	୬୭୫୭	୫୮	୧୯୯୩-୯୪	୨୪୨୧୨୨
୩୪	୧୯୬୯-୭୦	୮୩୯୩	୫୯	୧୯୯୪-୯୫	୨୩୬୭୩୬
୩୫	୧୯୭୦-୭୧	୮୨୨୬	୬୦	୧୯୯୫-୯୬	୩୬୬୭୬୮
୩୬.	୧୯୭୧-୭୨	୯୫୩୩	୬୧	୧୯୯୬-୯୭	୨୬୬୮୩୬
୩୭	୧୯୭୨-୭୩	୧୧୦୫୬	୬୨	୧୯୯୭-୯୮	୯୯୬୩୨
୩୮.	୧୯୭୩-୭୪	୧୯୩୪୭	୬୩	୧୯୯୮-୯୯	୨୦୪୦୦୫
୩୯.	୧୯୭୪-୭୫	୧୦୬୪୦୫	୬୪	୧୯୯୯-୨୦୦୦	୧୬୨୯୪୭
୪୦.	୧୯୭୫-୭୬	୧୫୩୮୮୦	୬୫	୨୦୦୧-୦୨	୧୮୧୧୧୦
୪୧.	୧୯୭୬-୭୭	୮୪୭୦୯	୬୬	୨୦୦୨-୦୩	୧୯୩୬୫୩
୪୨.	୧୯୭୭-୭୮	୯୭୯୭୮	୬୭	୨୦୦୩-୦୪	୧୬୩୮୬୯
୪୩.	୧୯୭୮-୭୯	୧୦୯୭୩୮	୬୮	୨୦୦୪-୦୫	୨୧୩୮୦୫ <sup>୧୦</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-०३ सालात महाबळेश्वर नगरपालिकेने १४२१-९-८ एवढा दवाखान्यावर खर्च केला तो सन २००५ सालात २१३८०५ रु.एवढा झाला म्हणजेच नगरपालिकेने दवाखान्यावरील खर्चात दरवर्षी वाढ केल्याचे दिसून येते. नगरपालिकेच्या ताब्यात दवाखाना नसताना नगरपालिका आपल्या कार्यक्षेत्रातील गरीब रुग्णांना मोफत वैद्यकीय सोयी व औषधांचा मोफत पुरवठा व्हावा याकरिता नगरपालिका दरवर्षी दवाखान्यावर खर्च करीत असते. त्यामुळे गरीब रुग्णांना मोफत औषधे खर्च करीत असते. त्यामुळे गरीब रुग्णांना मोफत औषधे व वैद्यकीय सोयी नगरपालिका हद्दीत प्राप्त होतात.

**५.३.११ नगरपालिका लसीकरण खर्च :-**

अ.नं.	वर्ष	लसीकरण खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	लसीकरण खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	३०-०-०	१६	१९४७-४८	११८
२.	१९०३-०४	३०-०-०	१७	१९४९-५०	२२
३.	१९०४-०५	३०-०-०	१८	१९५०-५१	१८०
४.	१९०५-०६	३०-०-०	१९	१९५१-५२	२०
५.	१९०६-०७	३०-०-०	२०	१९५२-५३	२०
६.	१९२९-३०	१५८	२१	१९५३-५४	१६४
७.	१९३०-३१	२४३	२२	१९५४-५५	२१
८.	१९३९-४०	२०२	२३	१९५५-५६	३०
९.	१९४०-४१	१६८	२४	१९५६-५७	२१
१०.	१९४१-४२	१३७	२५	१९५७-५८	१४
११	१९४२-४३	१३३	२६.	१९५८-५९	२६०
१२	१९४३-४४	१२२	२७.	१९५९-६०	२८
१३	१९४४-४५	१२२	२८.	१९६०-६१	२८
१४	१९४५-४६	१२२	२९.	१९७२-७३	३२३४
१५	१९४६-४७	१४०	३०.	१९७३-७४	३४००

३१.	१९७४-७५	४४१२	३५	१९८८-८९	२०००
३२	१९७५-७६	३९०८	३६	१९८९-९०	२५००
३३	१९८६-८७	२००	३७	१९९०-९१	१४८८२
३४	१९८७-८८	२३०२	३८	१९९१-९२	९९४२ <sup>६८</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-०३ सालात महाबळेश्वर नगरपालिकेने ३०-०-० रु. एवढा लसीकरणावर खर्च केला तो खर्च सन १९९१-९२ सालात ९९४२ रु.पर्यंत वाढत गेला. म्हणजेच नगरपालिकेने आपल्या हद्दीत रोगाचा प्रसार होऊ नये त्याकरिता लसीकरण सोयी नागरीकांना उपलब्ध करून दिल्या दरवर्षी या लसीकरणार नगरपालिका आपल्या खर्चात वाढ करत असल्याचे दिसून येते.

**५.३.१२ नगरपालिकेचा एकूण साथीचे रोगावरील खर्च :- (१९४९-५० ते २००४-०५)**

अ.नं.	वर्ष	एकूण साथीचे रोगावरील खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	एकूण साथीचे रोगावरील खर्च रु. पै.आ.
१.	१९४९-५०	२१५०	१३	१९६१-६२	३३९९
२.	१९५०-५१	२३४०	१४	१९६२-६३	३२७५
३.	१९५१-५२	२८३३	१५	१९६३-६४	३३५२
४.	१९५२-५३	२५३२	१६	१९६४-६५	३३५५
५.	१९५३-५४	२४९९	१७	१९६५-६६	४००९
६.	१९५४-५५	२६०९	१८	१९६६-६७	४४९५
७.	१९५५-५६	२९०७	१९	१९६७-६८	५१३९
८.	१९५६-५७	२७२१	२०	१९६८-६९	४८५५
९.	१९५७-५८	३५१४	२१	१९६९-७०	५२८१
१०.	१९५८-५९	३४३५	२२	१९७०-७१	५४८३
११	१९५९-६०	४३८१	२३	१९७१-७२	७६५७
१२	१९६०-६१	२८९८	२४	१९७२-७३	८२२८

२५	१९७३-७४	१२६९२	४१	१९८९-९०	५३२३०
२६	१९७४-७५	११२०६	४२	१९९०-९१	५४५७९
२७	१९७५-७६	१२९५४	४३	१९९१-९२	६४९५८
२८	१९७६-७७	१३६१७	४४	१९९२-९३	१०८४२१
२९	१९७७-७८	१२९४८	४५	१९९३-९४	९३२३८
३०	१९७८-७९	१३२४९	४६	१९९४-९५	४९७७१
३१	१९७९-८०	१७६८६	४७	१९९५-९६	१२३०१८
३२	१९८०-८१	२९७२१	४८	१९९६-९७	१७९३६६
३३	१९८१-८२	२४१८८	४९	१९९८-९९	३३२४९७
३४	१९८२-८३	२२०६०	५०	१९९९-२०००	१०८३३५६
३५	१९८३-८४	३३५०६	५१	२०००-०१	२७०८६७१
३६	१९८४-८५	४१८६२	५२	२००१-०२	११४१०९३
३७	१९८५-८६	३८४७०	५३	२००२-०३	५३८८८५१
३८	१९८६-८७	४१०७७	५४	२००३-०४	७३०४०८२
३९	१९८७-८८	४८८८८	५५	२००४-०५	५५४४२०२ <sup>६८</sup>
४०	१९८८-८९	५१८६०			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९४९-५० सालात महाबळेश्वर नगरपालिकेने एकूण साथीच्या रोगावर रु.२१५० एवढा खर्च केला आहे. तर २००५ सालात ५५४४२०२ रु. एवढा खर्च एकूण साथीच्या रोगावर करणेत आला आहे. म्हणजेच दरवर्षी नगरपालिका आपल्या हद्दीत साथीच्या रोगाचा प्रसार होऊ नये म्हणून विशेष काळजी घेत असल्याचे दिसून येते. नगरपालिकेच्या साथीच्या रोगांबाबत असलेली दक्षता पाहता नगरपालिका हद्दीत आजपर्यंत कोणताही साथीच्या रोगाचा प्रसार झालेला नाही.

५.३.१३ नगरपालिकेचा उद्यानावरील खर्च :- (१९०२-०३ ते २००४-०५)

अ.नं.	वर्ष	उद्यानावरील खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	उद्यानावरील खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	२९५-१-७	२३	१९५७-५८	५५२८
२.	१९०३-०४	२४४-१-३	२४	१९५८-५९	५३१०
३.	१९०४-०५	२३९-२-९	२५	१९५९-६०	४१७६
४.	१९०५-०६	२६७-४-६	२६	१९६०-६१	३२४५
५.	१९०६-०७	२७३-२-९	२७	१९६१-६२	२९६८
६.	१९२९-३०	७८८	२८	१९६२-६३	३४११
७.	१९३०-३१	७२१	२९	१९६३-६४	४३८६
८.	१९३९-४०	५०५	३०	१९६४-६५	७६८२
९.	१९४०-४१	५११	३१	१९६५-६६	५८२०
१०.	१९४१-४२	६८२	३२	१९६६-६७	८८४५
११	१९४२-४३	६०१	३३	१९६७-६८	६७८४
१२	१९४४-४५	७६०	३४	१९६८-६९	१३११७
१३	१९४५-४६	८६१	३५	१९६९-७०	५३८०
१४	१९४६-४७	९९९	३६	१९७०-७१	५६९४
१५	१९४९-५०	१०५५	३७	१९७१-७२	८३१९
१६	१९५०-५१	६६२५	३८	१९७२-७३	७४५१
१७	१९५१-५२	२८९४७	३९	१९७३-७४	१६९३०
१८	१९५२-५३	१०३९०	४०	१९७४-७५	१७८१७
१९	१९५३-५४	४६१६	४१	१९७५-७६	१२३९९
२०	१९५४-५५	५६९८	४२	१९७६-७७	१५३३२
२१	१९५५-५६	१४७४५	४३	१९७७-७८	२२५३९
२२	१९५६-५७	५२२०	४४	१९७८-७९	२०७३९

४५	१९७९-८०	२६९२९	५८	१९९२-९३	१४२१६१
४६	१९८०-८१	२४५३४	५९	१९९३-९४	७६६४८
४७	१९८१-८२	२३६२५	६०	१९९४-९५	१३२७२४
४८	१९८२-८३	४५९९७	६१	१९९५-९६	५३६९०३
४९	१९८३-८४	५३१८०	६२	१९९६-९७	२६३८३६
५०	१९८४-८५	६०३०८	६३	१९९७-९८	२८११२२
५१	१९८५-८६	९६०९९	६४	१९९८-९९	२८२०९३
५२	१९८६-८७	६६६३८	६५	१९९९-२०००	१२७५७३०
५३	१९८७-८८	७५५२८	६६	२००१-२००२	६२४४१९
५४	१९८८-८९	६५३३०	६७	२००२-०३	१२०४७६८
५५	१९८९-९०	७९४४१	६८	२००३-०४	७८३८४४
५६	१९९०-९१	७९९४६	६९	२००४-०५	११०७८२० <sup>६९</sup>
५७	१९९१-९२	८४२५५			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-०३ सालात महाबळेश्वर नगरपालिकेने उद्यानावर रु.२९५.१.७ एवढा खर्च केला होता. तर सन २००५ सालात उद्यानावरील खर्च ११०७८२० रु. एवढा झाला. म्हणजेच नगरपालिकेने उद्यानाचा विकास घडवून आणण्यासाठी दरवर्षी उद्यानावरील खर्चात वाढ केलेली दिसून येते.

#### ५.३.१४ नगरपालिकेचा बांधकामावरील खर्च(सन १९०२-०३ ते २००४-०५)

अ.नं.	वर्ष	बांधकामावरील खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	बांधकामावरील खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	८७४८-०-५	६.	१९३९-४०	१६५०
२.	१९०३-०४	७३२६-६-११	७.	१९४०-४१	३२१८
३.	१९०४-०५	७७७३-७-८	८.	१९४१-४२	७२१२
४.	१९०५-०६	७४७७-१५-२	९.	१९४२-४३	५८००
५.	१९०६-०७	८७४८-०-५	१०.	१९४४-४५	११०५



୧୧	୧୯୪୫-୪୬	୧୫୩୫	୩୬	୧୯୭୦-୭୧	୪୫୮୪
୧୨	୧୯୪୬-୪୭	୧୮୯୯	୩୭	୧୯୭୧-୭୨	୧୨୬୫୫
୧୩	୧୯୪୭-୪୮	୧୮୯୯	୩୮	୧୯୭୨-୭୩	୭୯୦୯୪
୧୪	୧୯୪୮-୪୯	୨୫୬୮୮	୩୯	୧୯୭୩-୭୪	୭୦୪୦୫
୧୫	୧୯୪୯-୫୦	୩୧୩୮୩	୪୦	୧୯୭୪-୭୫	୭୮୩୭୫
୧୬	୧୯୫୦-୫୧	୬୩୧୨୫	୪୧	୧୯୭୫-୭୬	୭୫୧୧୦
୧୭	୧୯୫୧-୫୨	୩୫୫୪୧	୪୨	୧୯୮୩-୮୪	୩୩୨୬୩୨
୧୮	୧୯୫୨-୫୩	୨୯୨୬୮	୪୩	୧୯୮୪-୮୫	୪୨୬୪୭୬
୧୯	୧୯୫୩-୫୪	୨୯୮୭୪	୪୪	୧୯୮୫-୮୬	୩୮୭୯୧୨
୨୦	୧୯୫୪-୫୫	୩୧୦୧୫	୪୫	୧୯୮୬-୮୭	୫୪୨୩୨୬
୨୧	୧୯୫୫-୫୬	୫୧୮୮୧	୪୬	୧୯୮୭-୮୮	୬୨୪୯୨୫
୨୨	୧୯୫୬-୫୭	୮୧୪୦୧	୪୭	୧୯୮୮-୮୯	୫୨୮୦୯
୨୩	୧୯୫୭-୫୮	୬୭୩୧୯	୪୮	୧୯୮୯-୯୦	୫୪୭୯୬୧
୨୪	୧୯୫୮-୫୯	୭୪୩୪୬	୪୯	୧୯୯୦-୯୧	୯୦୫୩୫୧
୨୫	୧୯୫୯-୬୦	୧୫୭୩୬୦	୫୦	୧୯୯୧-୯୨	୬୭୭୯୧୫
୨୬	୧୯୬୦-୬୧	୧୧୬୬୧୪	୫୧	୧୯୯୨-୯୩	୫୭୫୨୬୮
୨୭	୧୯୬୧-୬୨	୧୯୯୬୮	୫୨	୧୯୯୩-୯୪	୪୫୨୬୨୪
୨୮	୧୯୬୨-୬୩	୭୨୫୭୬	୫୩	୧୯୯୪-୯୫	୭୪୯୭୨୬
୨୯	୧୯୬୩-୬୪	୩୫୦୮୩	୫୪	୧୯୯୫-୯୬	୯୮୭୦୪୮
୩୦	୧୯୬୪-୬୫	୪୫୪୫୮	୫୫	୧୯୯୬-୯୭	୧୧୩୨୮୧୪
୩୧	୧୯୬୫-୬୬	୫୬୧୭୧	୫୬	୧୯୯୭-୯୮	୧୩୦୩୦୩୬
୩୨	୧୯୬୬-୬୭	୧୫୯୩୧୧	୫୭	୨୦୦୧-୨୦୦୨	୩୦୮୭୩୨୬
୩୩	୧୯୬୭-୬୮	୪୮୨୧୭	୫୮	୨୦୦୨-୦୩	୩୪୦୦୩୬୪
୩୪	୧୯୬୮-୬୯	୩୬୪୮୧	୫୯	୨୦୦୩-୦୪	୪୨୧୧୮୦୫
୩୫	୧୯୬୯-୭୦	୧୮୦୨୩	୬୦	୨୦୦୪-୦୫	୪୮୯୦୭୩୭ <sup>୧୧</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, सन १९०२-०३ सालात महाबळेश्वर नगरपालिकेने विविध स्वरूपाची बांधकामे करून त्यावर ८७४८-०-५ (रुपये पै.आ.) एवढा खर्च केला होता. तर सन २००५ सालात बांधकामावरील खर्च ४८९०९३२ रु. एवढा करणेत आला. म्हणजेच नगरपालिकेने सुरुवातीपासून आपल्या हद्दीत विविध स्वरूपाची बांधकामे केली. त्या दरवर्षी बांधकामावरील खर्च वाढविलेला दिसून येतो.

**५.३.१५ नगरपालिकेचा झाडे लागवडीवरील खर्च(सन १९५५-५६ ते १९९३-९४)**

अ.नं.	वर्ष	झाडे लागवडीवरील खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	झाडे लागवडीवरील खर्च रु. पै.आ.
१.	१९५५-५६	२००	११	१९७३-७४	९६
२.	१९५६-५७	२१	१२	१९७४-७५	४४
३.	१९५७-५८	३३	१३	१९७५-७६	४२८
४.	१९५८-५९	३०	१४	१९७९-८०	१५६३
५.	१९५९-६०	२९	१५	१९८०-८१	१५९९
६.	१९६३-६४	१४०	१६	१९८१-८२	१८९७६
७.	१९६६-६७	६१७	१७	१९८२-८३	७६५०
८.	१९६७-६८	९८	१८	१९८५-८६	७३१
९.	१९६८-६९	१२५	१९	१९९२-९३	१२२३७
१०.	१९७२-७३	४८	२०	१९९३-९४	९०६० <sup>६२</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या हद्दीत झाडे लागवडीवर खर्च केला. सन १९५५-५६ सालात २०० रु.एवढा खर्च झाडे लागवडीवर केला तर तो सन १९९३-९४ सालात ९०६० रु.पर्यंत वाढत गेला. एकंदरीत महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात दरवर्षी वृक्ष लागवडीवर भर दिलेला दिसून येतो.

**५.३.१६ नगरपालिकेचा शिक्षण खर्च (१९०२-०३ ते २००४-०५)**

या विभागातर्गत नगरपालिका क्षेत्रात येणाऱ्या राष्ट्रीय पुरुषांचे पुतळ्या बाबतचे खर्च, नगरपरिषदेमार्फत क्रीडा स्पर्धाबाबत खर्च, सार्वजनिक संस्थाना व इतरांना अनुदान इ. खर्चाचा समावेश असतो. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शिक्षणावर केलेला खर्चाचा तपशील पुढीलप्रमाणे-

अ.नं.	वर्ष	शिक्षण खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	शिक्षण खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	९६९-१२-६	२०	१९५२-५३	११०७०
२.	१९०३-०४	९६५-०-९	२१	१९५३-५४	६८८१
३.	१९०४-०५	११३९-४-५	२२	१९५४-५५	१०७५०
४.	१९०५-०६	१२०४-५-९	२३	१९५५-५६	१२९६२
५.	१९०६-०७	१२४२-१३-११	२४	१९५६-५७	८६४१
६.	१९२९-३०	१०३४२	२५	१९५७-५८	८६४७
७.	१९३०-३१	८४३७	२६	१९५८-५९	१३९५०
८.	१९३९-४०	६१४०	२७	१९५९-६०	१२३३९
९.	१९४०-४१	४२८५	२८	१९६०-६१	१२१५४
१०.	१९४१-४२	१७१८९	२९	१९६१-६२	११८००
११	१९४२-४३	७७६०	३०	१९६२-६३	९५५४
१२	१९४४-४५	७९०९	३१	१९६३-६४	६८००
१३	१९४५-४६	४२९९	३२	१९६४-६५	३२२३
१४	१९४६-४७	३३७३	३३	१९६५-६६	१७५६
१५	१९४७-४८	७१६७	३४	१९६६-६७	४८०३
१६	१९४८-४९	५६९७	३५	१९६७-६८	६९५०५
१७	१९४९-५०	५९५३	३६	१९६८-६९	६०००
१८	१९५०-५१	५५५०	३७	१९६९-७०	१२०८६
१९	१९५१-५२	२०५७	३८	१९७०-७१	२८०३०

३९	१९७१-७२	१०३५३६	५६	१९८८-८९	६१९२८७
४०	१९७२-७३	१०७२७१	५७	१९८९-९०	७७१९१५
४१	१९७३-७४	५३१७८	५८	१९९०-९१	७७२६१०
४२	१९७४-७५	४५०९३	५९	१९९१-९२	५०५११८३
४३	१९७५-७६	३९६२४	६०	१९९२-९३	१०५५७२३
४४	१९७६-७७	१६१७६	६१	१९९३-९४	११०५७७५
४५	१९७७-७८	१५११३	६२	१९९४-९५	४०१४६१
४६	१९७८-७९	३३५७६०	६३	१९९५-९६	४५८६७७
४७	१९७९-८०	२६७९७६	६४	१९९६-९७	५३८७८०
४८	१९८०-८१	३०१३८३	६५	१९९७-९८	२०३०७७
४९	१९८१-८२	५०४१२०	६६	१९९८-९९	६१६०००
५०	१९८२-८३	४०४१०४	६७	१९९९-२०००	४९४४१५
५१	१९८३-८४	३५५४५२	६८	२०००-०१	४९९४३०
५२	१९८४-८५	४५११०६	६९	२००१-२००२	२०८१८०
५३	१९८५-८६	५१४१५०	७०	२००२-०३	५३६४४६
५४	१९८६-८७	५७८७५६	७१	२००३-०४	६७४९४५
५५	१९८७-८८	६५३३२६	७२	२००४-०५	५७३८५८ <sup>६२</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९०२-०३ सालात शिक्षणावर ९६९-१२-६ (रुपये पै.आ.) एवढा खर्च केला. तर सन २००५ सालात ५७३८५८ रु. एवढा खर्च करणेत आला. म्हणजेच नगरपालिकेने दरवर्षी आपल्या शिक्षणावरील खर्चात वाढ केलेली दिसून येते.

५.३.१७ नगरपालिकेचा अंशदाने खर्च (१९४८-४९ ते २००४-०५):-

अ.नं.	वर्ष	अंशदाने खर्च	अ.नं.	वर्ष	अंशदाने खर्च
१.	१९४८-४९	१२५	२४	१९७३-७४	११०३८
२.	१९४९-५०	१४७९	२५	१९७४-७५	३५६१
३.	१९५०-५१	१३७	२६	१९७५-७६	१५४५४
४.	१९५१-५२	१५७	२७	१९७६-७७	४६८१७
५.	१९५२-५३	१६०	२८	१९७७-७८	३७३७२
६.	१९५३-५४	१४७	३०	१९७८-७९	४४५०५
७.	१९५४-५५	१४७	३१	१९७९-८०	२६७९७६
८.	१९५५-५६	२५५	३२	१९८०-८१	३०१३८३
९.	१९५६-५७	२३७	३३	१९८१-८२	५०४१२०
१०.	१९५७-५८	३२०	३४	१९८२-८३	४०४१०४
११	१९५८-५९	३०५	३५	१९८३-८४	३५५४५२
१२	१९५९-६०	२५४	३६	१९८४-८५	४५११०६
१३	१९६०-६१	२७६	३७	१९८५-८६	५१४१५०
१४	१९६१-६२	२९२७	३८	१९८६-८७	५७८७५६
१५	१९६२-६३	७१०	३९	१९८७-८८	६५३३२६
१६	१९६३-६४	२०४	४०	१९८८-८९	६१९२८७
१७	१९६६-६७	२५४	४१	१९८९-९०	७७१९७५
१८	१९६७-६८	२५४	४२	१९९०-९१	७७२६१०
१९	१९६८-६९	११९३१	४३	१९९१-९२	१०५११८३
२०	१९६९-७०	८१६५	४४	१९९२-९३	१०५५७२३
२१	१९७०-७१	८०९९	४५	१९९३-९४	११०५७७५
२२	१९७१-७२	३४०१	४६	१९९४-९५	४०१४६१
२३	१९७२-७३	३४४९	४७	१९९५-९६	४५८६७७

४८	१९९६-९७	५३८७८०	५३	२००१-२००२	२०८१८०
४९	१९९७-९८	२०३०७७	५४	२००२-०३	५३६४४६
५०	१९९८-९९	६१६०००	५५	२००३-०४	६७४९४५
५१	१९९९-२०००	४९४४१५	३०	२००४-०५	५७३८५८ <sup>६४</sup>
५२	२०००-०१	४९९४३०			

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९४८-४९ सालात अंशदाने यावर १२५०० रु. एवढा खर्च केला. तर सन २००५ सालात ५७३८५८ रु. एवढा खर्च केला. ज्याप्रमाणे दरवर्षी उत्पादनात वाढ होत गेली. त्याच प्रमाणात खर्चावरील प्रमाणही वाढत गेले.

#### ५.३.१८ नगरपालिकेचा इतर खर्च (१९०२-०३ ते २००४-०५)

अ.नं.	वर्ष	शिक्षण खर्च रु. पै.आ.	अ.नं.	वर्ष	शिक्षण खर्च रु. पै.आ.
१.	१९०२-०३	१४६२-२-३	१३	१९५१-५२	४४८३
२.	१९०३-०४	४३६-३-४	१४	१९५२-५३	६८००
३.	१९०४-०५	३६४-१४-०	१५	१९५३-५४	१०७२६
४.	१९०५-०६	५२३-१४-५	१६	१९५४-५५	३२६४
५.	१९०६-०७	४४१-५-६	१७	१९५५-५६	१४५००
६.	१९२९-३०	१६२८	१८	१९५६-५७	३७८८
७.	१९३०-३१	१०५८	१९	१९५७-५८	७००९
८.	१९४४-४५	२०५३	२०	१९५८-५९	१८१००
९.	१९४५-४६	२३९१	२१	१९५९-६०	१०६७१
१०.	१९४६-४७	२६५३	२२	१९६०-६१	३६०३१
११	१९४८-४९	७१४७	२३	१९६१-६२	३६८७६
१२	१९५०-५१	४७००	२४	१९६२-६३	३३६३८

२५	१९६३-६४	३७२४६	४६	१९८४-८५	६०८८४३
२६	१९६४-६५	३४९७२	४७	१९८५-८६	८१९४७१
२७	१९६५-६६	४९०९९	४८	१९८६-८७	४९८९०८
२८	१९६६-६७	४३४९२	४९	१९८७-८८	१६८५५९
२९	१९६७-६८	४४७२६	५०	१९८८-८९	२१२१५८
३०	१९६८-६९	५३८८२	५१	१९८९-९०	२१३५७९
३१	१९६९-७०	५६१५७	५२	१९९०-९१	३२५२८४
३२	१९७०-७१	५१४७५	५३	१९९१-९२	२६५७२४
३३	१९७१-७२	१३०३६	५४	१९९२-९३	३५२५१२
३४	१९७२-७३	४५९६५	५५	१९९३-९४	२६०१६८
३५	१९७३-७४	१९४५५	५६	१९९४-९५	३९६४५४
३६	१९७४-७५	३१३७९	५७	१९९५-९६	४८५४६१
३७	१९७५-७६	४२३२८	५८	१९९६-९७	४१७८७७
३८	१९७६-७७	२६४७५	५९	१९९७-९८	४७७५२३
३९	१९७७-७८	३९६५४	६०	१९९८-९९	३४६५०००
४०	१९७८-७९	३१२५५	६१	१९९९-२०००	२४१२६०
४१	१९७९-८०	३२९८७५	६२	२०००-०१	१३१३९५८
४२	१९८०-८१	६२०२५	६३	२००१-२००२	११४७४९६
४३	१९८१-८२	७१७३६	६४	२००२-०३	१४००७३९
४४	१९८२-८३	६७६०२	६५	२००३-०४	२०३३१२
४५	१९८३-८४	७७३१९	६६	२००४-०५	८३०७८३ <sup>६८</sup>

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिकेने सन १९०२-०३ सालात इतर खर्चावर १४६२.२.३(रुपये पै.आ.) एवढा खर्च केला होता तर सन २००५ सालात ८३०७८३ रु. एवढा झाला म्हणजेच नगरपालिकेने आपला इतर खर्चात दरवर्षी वाढ केलेली दिसून येते.

## ५.४ समारोप :-

महाबळेश्वर नगरपालिकेस कर व करेत्तर बाबीपासून उत्पन्न मिळते. करापासून मिळणारे उत्पन्न कायम व स्थिर स्वरूपात मिळण्याकरिता महाबळेश्वर नगरपालिका ठराविक कालखंडानंतर त्यात बदल करीत असते. महाबळेश्वर नगरपालिकेस जकात कर, घरपट्टी, कुत्राकर, वाहन कर, पर्यटन कर, करमणूक कर अशा विविध बाबीपासून उत्पन्न मिळते. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या एकुण उत्पन्नात दरवर्षी वाढ होत असते. तसेच नगरपालिकेस बोटीवरील करातून अधिकचे उत्पादन मिळते. महाबळेश्वर नगरपालिका आपले उत्पन्न वाढवित असताना महाबळेश्वर नगरपालिकेस काही कर सक्तीने लादता येतात.

जसे नगरपालिका कर गोळा करून आपले उत्पादन वाढवित असते. त्याच प्रमाणात नगरपालिकेस काही कर्तव्ये पार पाडावी लागतात. यात आपल्या कार्यक्षेत्रात राहणाऱ्या नागरिकांना सोई सुविधा देण्याचे नगरपालिकेचे कर्तव्य असते. महाबळेश्वर नगरपालिका स्थापन झाल्यापासून नगरपालिकेने विविध बाबीपासून कर गोळा करण्यास सुरुवात केली आहे. जसा नगरपालिकेने कर गोळा केला त्याचप्रमाणे नागरिकांना विविध नागरी सुविधा देण्यावरही नगरपालिकेने खर्च केलेला आहे. नगरपालिकेने नागरिकांसाठी आरोग्यविषयक सुविधा मोफत उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केला आहे. तसेच पाणीपुरवठ्याकरीता सार्वजनिक विहीरी, बोअरवेल व तलावांची बांधणी करून शुद्ध पाणी पुरवठ्यासाठी सर्वतोपरी प्रयत्न केलेला आहे. याशिवाय रस्ते, लाईट, अग्निशमन दल, जन्म-मृत्यू नोंद, दफनभूमी इत्यादी बाबी पुरविण्यावर दरवर्षी वाढीव खर्च करून नागरिकांना सुविधा देण्याचा प्रयत्न केला आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात विविध बाबींवर केलेला खर्च हा खरोखरच गौरवास्पद असून तो इतर सर्व नगरपालिकांसाठी मार्गदर्शक असा आहे.

महाबळेश्वर नगरपालिकेचे बोट क्लब हे उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन आहे. यापासून नगरपालिकेस मोठ्या प्रमाणावर कर मिळतो. या करात उत्तरोत्तर वाढ होत राहावी याकरिता नगरपालिका सर्वतोपरी प्रयत्न करीत आहे. बोट क्लब करीता परदेशातील तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून परदेशी बनावटीच्या बोटी महाबळेश्वर बोट क्लबमध्ये पर्यटकांना उपलब्ध करून दिल्या जातात. त्यामुळे मोठ्या प्रमाणावर पर्यटक बोट क्लबकडे आकर्षित होत असतात. यासाठी नगरपालिका प्रयत्न करत असून आपले उत्पन्न वाढविण्याचा प्रयत्न करीत



आहे. पर्यटकांच्या सुरक्षिततेचीही काळजी घेवून पर्यटकांना महाबळेश्वरात बोटींगचा आनंद घेता यावा. याकरिता नगरपालिका कार्यशील आहे. महाबळेश्वर नगरपालिका ही एकमेव नगरपालिका आहे की जिने स्वतःच्या उत्पन्न वाढीसाठी बोट क्लब चालू करून स्वतःच्या महसूलात वाढ केली आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेचा हा महसूल उत्पन्न वाढीचा उपक्रम व प्रयत्न महत्वपूर्ण असून तो सातारा जिल्ह्यातील इतर नगरपालिकेना आदर्श ठरणारा आहे.

## संदर्भ

- १) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय अहवाल, १८८१-१८८२, पृ.१
- २) कित्ता, पृ.१
- ३) महाराष्ट्र राज्य, सातारा जिल्हा, जनगणना अहवाल- २००१, पृ.२
- ४) रुमाल क्र.६७, अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९९८-९९ ते २०००-२००१, पृ.३
- ५) सर्जन मेजर महाबळेश्वर रेकॉर्ड- १८८०-८१, पृ.५
- ६) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके १९०२-०३ ते २००४-०५
- ७) मुलाखत- माजी नगराध्यक्ष श्री.बावळेकर डी.एम.- दि.१०.०१.२०१५, स्थळ महाबळेश्वर वेळ -दुपारी ३.३०
- ८) रुमाल क्र.६०, प्रशासकीय अहवाल- १८७९-८० ते १९५९-६०, पृ.९
- ९) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९५१-५२ ते २००४-२००५, पृ.१२
- १०) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय अहवाल, १८८१-१८८२, पृ.३
- ११) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.३४४, दि.२९.३.१९६३, पृ.८९
- १२) खाडे एल.के., नगरपरिषदा मालमत्ता कर(घरपट्टी) आकारनी, वसुली आणि उपाय, सौ.एम.एल.खाडे प्रकाशक, सातारा जानेवारी २००२, पृ.८
- १३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.२५, दि.३०.८.१९६८, पृ.४२-४५
- १४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.३०७, दि.६.१.१९८१, पृ.३२
- १५) महाबळेश्वर नगरपालिका, रुमाल क्र.६०, प्रशासकीय अहवाल, १८७९-८० ते १९५९-६०, पृ.१३
- १६) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९६०-६१ ते १९९९-२०००, पृ.१३
- १७) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.२, १५ ऑक्टोबर १९०१, पृ.१९
- १८) महाबळेश्वर नगरपालिका, रुमाल क्र.६०, प्रशासकीय अहवाल, १८७९-८० ते १९५९-६०, पृ.११

- १९) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९६०-६१ ते २००४-०५, पृ.२१
- २०) महाबळेश्वर नगरपालिका, रुमाल क्र.६०, प्रशासकीय अहवाल, १८७९-८० ते १९५९-६०, पृ.२३
- २१) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९६०-६१ ते २००४-०५, पृ.४६
- २२) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.८, दि.११.६.१९२४, पृ.१०७
- २३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.१, दि.१२.१२.१८९६, पृ.६५
- २४) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९६० ते २००५, पृ.७०
- २५) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.१४, दि.१८.४.१९२१, पृ.२९
- २६) दैनिक ज्ञानप्रकाश, दि.३०.०८.१९२१
- २७) अँड शेलकर शोभा, महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती व औद्योगिक नागरी अधिनियम १९६५, नाशिक लॉ हाऊस औरंगाबाद आवृत्ती ६ वी २०१३, पृ.७३३
- २८) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९६९-७० ते २००३-०४, पृ.७६
- २९) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.२८६, दि.१८.३.१९७६, पृ.१०४
- ३०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.३०१, दि.२०.११.१९९८, पृ.१२२
- ३१) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९७० ते २००५, पृ.७३
- ३२) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९४९ ते २००५, पृ.२१
- ३३) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९७०-७१ ते २००१-०२, पृ.७५
- ३४) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.६५, दि.४.६.१९९९, पृ.१३
- ३५) अँड.शेलकर अभया, उपरोक्त, पृ.७६१

- ३६) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९७२-७३ ते २००४-०५, पृ.८२
- ३७) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९६३-६४ ते २००४-०५, पृ.८२
- ३८) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय अहवाल, सन १८८१ ते १९४२, पृ.८
- ३९) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९४७-२००५
- ४०) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.२४०, दि.२७.३.१९७८, पृ.१२, १३
- ४१) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल प्रोसिडींग ठराव क्र.८०१, दि.२९.१२.१९९८, पृ.७८
- ४२) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९९४-९५ ते २००४-०५, पृ.२
- ४३) कित्ता, १९०३ ते २००५, पृ.६७
- ४४) महाबळेश्वर नगरपालिका रुमाल क्र.६०, प्रशासकीय अहवाल, १८८०-८१ ते १९४१-४२
- ४५) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९४६-४७ ते २००४-०५
- ४६) महाबळेश्वर नगरपालिका रुमाल क्र.६०, प्रशासकीय अहवाल, १८७९-८० ते १८५९-६०, पृ.१४
- ४७) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९४८-४९ ते २००४-०५, पृ.३५
- ४८) महाबळेश्वर नगरपालिका रुमाल क्र.६०, प्रशासकीय अहवाल, १८८०-८१ ते १९०६-०७
- ४९) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९४८-४९ ते २००४-०५, पृ.१४६
- ५०) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९०२-०३ ते २००४-०५, पृ.४८
- ५१) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन पृ.४८

- ५२) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९०२-०३ ते  
१९७३-७४, पृ.१०३
- ५३) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९०२-०३ ते  
१९९३-९४, पृ.११३
- ५४) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९०२-०३ ते  
२००४-०५, पृ.१२५
- ५५) कित्ता, पृ.१३५
- ५६) कित्ता, पृ.१४५
- ५७) कित्ता, पृ.१४८
- ५८) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९०२-०३ ते  
१९९१-९२, पृ.११३
- ५९) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९०२-०३ ते  
२००४-०५, पृ.१४४
- ६०) कित्ता, पृ.१४४
- ६१) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९५५-५६ ते  
१९९३-९४, पृ.१६८
- ६२) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९०२-०३ ते  
२००४-०५, पृ.७८
- ६३) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९४८-४९ ते  
२००४-०५, पृ.१९८
- ६४) महाबळेश्वर नगरपालिका अर्थसंकल्पिय अंदाज व अंदाजपत्रके, सन १९०२-०३ ते  
२००४-०५, पृ.२१२
- ६५) कित्ता, पृ.२१८
- ६६) कित्ता, पृ.२२५

**प्रकरण सहावे**  
**महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन क्षेत्रातील योगदान**

६.१ प्रस्तावना

६.२ महाबळेश्वरास भेट देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या

६.३ महाबळेश्वरमधील प्रेक्षणीय ठिकाणे

६.३.१ विल्सन पॉईंट

६.३.२ बॅबिग्टन पॉईंट व नॉर्थकोट पॉईंट, चोराची गुहा, गौळणी पॉईंट

६.३.३ एलफिन्स्टन पॉईंट

६.३.४ आर्थर सीट, विंडो पॉईंट

६.३.५ मारजोरी, सावित्री, कॅसल रॉक पॉईंट

६.३.६ बॉम्बे, कर्नाक, फाकलंड पॉईंट

६.३.७ सिडने किंवा लॉडविक पॉईंट

६.३.८ केट्स, निडल्स होल, एको पॉईंट

६.३.९ बगदाद पॉईंट

६.३.१० कॅनोट शिखर

६.३.११ बेकविथ स्मारक पॉईंट

६.३.१२ प्लुटो, हत्तीचा माथा पॉईंट

६.३.१३ वेण्णा लेक

६.३.१४ चायनामन धबधबा

६.३.१५ लिंगमळा धबधबा

६.३.१६ धोबी धबधबा

६.३.१८ कृष्णाबाई मंदिर

६.३.१९ मारुती मंदिर

६.३.२० बाजार

६.४ समारोप :

**प्रकरण सहावे**  
**महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन क्षेत्रातील योगदान**

**६.१ प्रस्तावना :**

महाबळेश्वर हे भारतातील एक महत्त्वाचे पर्यटन ठिकाण आहे. महाबळेश्वरच्या चारही बाजूंनी सहयाद्रीच्या डोंगररांगा आहेत. नद्यांच्या विस्तृत खोऱ्यामुळे या प्रदेशाला एक वेगळे महत्व प्राप्त झाले आहे. महाबळेश्वरचे हे वेगळेपण ब्रिटिशांच्या वसाहतीमुळे लोकप्रिय बनले. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी महाबळेश्वर येथे बंगला बांधून वास्तव्य केल्यामुळे हळूहळू या प्रदेशात लोकवस्ती वाढू लागली व व्यापारी वर्ग ही या ठिकाणी येवू लागला. मुंबईहून महाबळेश्वरला येण्यासाठी दोन मार्ग आहेत. एक महाडमार्गे व दुसरा पुण्याहून महाबळेश्वरला येणारा तसेच कोल्हापूरहून सातारा मार्गे जाता येते. रेल्वे प्रवासाकरिता वाठार स्टेशन मार्गे तसेच विमान प्रवासाकरिता पुणे या ठिकाणांवरून प्रवास करावा लागतो. १९ व्या शतकाच्या मध्यापर्यंत महाबळेश्वरला भेट देणाऱ्या लोकांमध्ये यात्रेकरू, फिरस्ते यांचा भरणा सर्वाधिक होता. कृष्णेच्या मंदिराच्या सान्निध्यात आणि ब्रम्हारण्यात मिळणारी शांतता त्यांना हवी होती. प्रवासाची साधी पद्धत, काटकसर, निसर्गाप्रति, विशेषतः वारा, पाणी शक्तीच्या प्रती असलेली नितांत श्रद्धा यामुळे त्यावेळची पर्यटन स्थळे सुसंगत होती. त्यामुळे पर्यटकांची संख्याही कमी होती. परंतु भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर पर्यटकांच्या संख्येत वाढ होत गेली. महाबळेश्वर शहराची व्यवस्था पाहण्याकरिता सन १८६७ मध्ये नगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. तेव्हापासून नगरपालिकेने महाबळेश्वर परिसरात असणाऱ्या प्रेक्षणीय स्थळाबाबत दक्षता घेऊन पर्यटकांना सोयी सुविधा पुरविण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेने पर्यटन क्षेत्रात दिलेल्या योगदानाचा आढावा घेण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.



## ६.२ महाबळेश्वरास भेट देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या :

अ.नं.	वर्ष	पर्यटक संख्या
१.	१८३१-३२	१९७
२.	१८३२-३३	१६८
३.	१८३३-३४	२०९
४.	१८३४-३५	२१०
५.	१८३५-३६	२४०
६.	१८३६-३७	२५२
७.	१८३७-३८	३१३
८.	१८३८-३९	२६५
९.	१८३९-४०	३०७ <sup>१</sup>
१०.	१९७२-१९७३	१,१९,०५०
११.	१९७८-१९७९	२,२९,३००
१२.	१९८५-१९८६	४,०५,५००
१३.	१९८७-१९८८	४,३४,५००
१४.	१९९५-१९९६	७,८०,०००
१५.	१९९७-१९९८	८,६२,०००
१६.	१९९९-२०००	९.६०,००० <sup>२</sup>

## ६.३ महाबळेश्वरमधील प्रेक्षणीय ठिकाणे :

महाबळेश्वर सहयाद्रीच्या उंचच्या उंच रांगामध्ये वसले आहे. त्याच्या चार ही बाजूंना डोंगररांगा व नद्यांची खोरी आहे. त्यामुळे एक नैसर्गिक वेगळेपण या प्रदेशाला लाभलेले आहे. या प्रदेशात धार्मिक ठिकाणे पॉईंट्स व धबधबे अशी ३३ प्रेक्षणीय ठिकाणे आहेत. ज्याप्रमाणे एखाद्या मोठ्या किल्ल्याच्या तटास सोडून पुढे आलेले बुरूज असतात. त्याप्रमाणे पर्वताच्या मुख्य रांगापासून उजव्या व डाव्या बाजूस काही अंतरावर पर्वताच्या फुटलेल्या ज्या शाखा दिसतात. त्यास पॉईंट असे म्हणतात.<sup>३</sup> अशा प्रकारच्या दोन पर्वत शाखामध्ये मोठी दरी असते.

या शाखांच्या टोकास येऊन उभे राहिले म्हणजे समोरचा डोंगराळ प्रदेश साफ दिसतो. प्रतिबंधाच्या अभावामुळे जोराने वाहणारा वारा मिळतो. इंग्रज अधिकाऱ्यांनी या पॉईटवर हवा खात बसण्यासाठी तेथील आसपासची झाडे तोडून व जमीन साफ करून गाड्या फिरण्या जोगे मैदान केलेले आहे. या पॉईटच्या शेवटास येऊन उभे राहून अनेक जिज्ञासू प्रेक्षक सृष्टी सौंदर्याचा आस्वाद घेतात. महाबळेश्वरमध्ये पर्यटकांची आवडती अशी अनेक सौंदर्यस्थळे व पॉईट आहेत. त्यात प्रामुख्याने ऑर्थर सीट, एल्फिन्स्टन पॉईट, सिडनी पॉईट, बॉम्बे पॉईट, कर्नाक पॉईट, फॉकलंड पॉईट, बॅबिंग्टन पॉईट, केट पॉईट, शिंदोळे डोंगर, विल्सन पॉईट, क्षेत्र महाबळेश्वर, वेण्णा लेक, लिंगमळा धबधबा इ.ज्या ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी गव्हर्नर यांनी महाबळेश्वर विकसित केले. त्यांच्याच नावाने अनेक स्थळे ओळखली जातात. काहींनी त्या स्थळांचा विकास केला तर काहींचे तेथे निधन झाले. त्यांच्या कार्याची स्मृती म्हणून त्यांची नावे दिली आहेत. या प्रेक्षणीय स्थळांकरिता नगरपालिकेने दिलेल्या योगदानाचा आढावा या प्रकरणात घेण्याचा प्रयत्न करण्यात आला आहे.

### ६.३.१ विल्सन पॉईट :

महाबळेश्वरमधील सर्वात जवळचा व सर्वात उंच असा पॉईट आहे. त्याची समुद्र सपाटीपासूनची उंची ४७१० फूट आहे. इतर पॉईटसारखा याला डोंगरकडा नसला तरी या डोंगरावरील उंच सपाट स्थळ असल्यामुळे यास विशेष महत्त्व आहे. या पॉईटवरून उगवत्या सूर्याचा देखावा फार सुंदर दिसतो. या पॉईटला मुंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली आर विल्सन यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ हे नाव देण्यात आले आहे.<sup>४</sup> येथून दुपारी सूर्याचा तिरकस पडणाऱ्या किरणांच्या योगाने पश्चिमेस समुद्र दिसतो. दुर्बिण असल्यास समुद्रावरील गलबतेही दिसतात. पश्चिमेच्या बाजूस गव्हर्मेंट हाऊस व पश्चिमेस प्रतापगड दिसतो. वायव्येच्या कोपऱ्यात क्षेत्र महाबळेश्वर, एल्फिन्स्टन पॉईट दिसतो. उत्तरेकडून राजगड, तोरणा व कमळगड दिसतो. पूर्वेकडे पाचगणीचे पठार, वाई महाबळेश्वर रस्ताही दिसतो. या पॉईटवरून हिरवागार निसर्ग, पूर्वेकडील पाचगणी खोरे असे मनमोहक दृश्य दिसते.

### ६.३.२ बॅबिंग्टन पॉईट व नॉर्थकोट पॉईट, चोराची गुहा, गौळणी पॉईट :

हे सर्व पॉईट एका शेजारी एक असे आहेत. ते माल्कम पेठेपासून २ मैलावर आहेत. त्याची समुद्रसपाटीपासूनची उंच ४२४८ फूट आहे. या पॉईटवरून मकरंदगड, कोयनेचे खोरे

दिसते. या पॉइंटवरून मुंबई पॉइंटकरिता जाण्याकरिता टायगरपथ या नावाचा रस्ता आहे. मे महिन्यात येथील वर्तुळाकार लहानशा मैदानांतून धुक्याचे खेळ पाहणे फारच मजेचे असते. खालील दरीतून हत्तीएवढे धुक्याचे लोट वर येवून एकमेकावर आपटतात व एखादवेळी एका क्षणातच एकदम विरून जातात. बॅबिंग्टन पॉइंटच्या दक्षिणेकडे नॉर्थकोट पाऊलवाटेने सुमारे ३.४ कि.मी.अंतर चालून गेल्यावर लेडी नॉर्थ कोट पॉइंट लागतो. याच्या पश्चिमेस मकरंदगड व पूर्वेस चोरांची गुहा आहे. चोराच्या गुहाच्या दक्षिणेकडील गौळणी पॉइंटमार्गाने सुमारे ४ कि.मी. गेल्यावर गौळणी पॉइंट आहे. गौळणी पॉइंटवर दक्षिणेकडे तोंड करून उभे राहिल्यास डाव्या बाजूस सोळशी खोरे व उजव्या बाजूस कोयनेचे खोरे आहे. गौळणी पॉइंटच्या डाव्या बाजूस मांघर व धावरी ही खेडी तर उजव्या बाजूस पारूट खेडे आहे.

माचुतर गावाजवळ असलेल्या चोरांच्या गुहेस स्थानिक लोक 'शिनशिन' असे संबोधतात. पूर्वी येथे मोठ्या भूयाराचे प्रवेशद्वार होते.<sup>५</sup> आता ते दगडमातीने भरले आहे. या गुहेबाबत अनेक आख्यायिका आहेत. महाबळेश्वराशी संबंधित पुराणातील महाबळ व अतिबळ राक्षसांचे वास्तव्य या गुहेत होते. मराठा राजवटीत चोर व लुटारू या गुहेचा आश्रय घेत होते. सन १९४९ मध्ये बॅबिंग्टन पॉइंटच्या रस्ते विकासासाठी नगरपालिकेने ७६३ रु. मंजूर केले व सन १९५३ साली बॅबिंग्टन रोडवर बिशप टॅकजवळ संरक्षक भिंत बांधली. महाबळेश्वर रोटरी क्लबने सन २००१ यावर्षी आपला रौप्य महोत्सव साजरी केला आहे. त्यानिमित्ताने या क्लबमार्फत पर्यटन स्थळांचा विकास व प्रसिद्धी यावर भर दिला जाणार आहे. तरी महाबळेश्वर मधील कमी प्रसिद्ध असलेल्या पर्यटन स्थळांना प्रसिद्धी मिळवून देण्याकरिता त्याकडे ते पर्यटकांना आकर्षित करणार आहेत. या करीता त्यांनी नगरपालिकेकडे बॅबिंग्टन पॉइंट तीन वर्षासाठी विकासाकरीता मागितला आहे. हा क्लब संयुक्तिकरित्या नगरपालिकेच्या मार्गदर्शनाखाली बॅबिंग्टन पॉइंटचा विकास करण्यास तयार आहे. त्यासाठी लागणारा सर्व खर्च क्लब करणार आहे. नगरपालिकेने महाबळेश्वर शहरातील पर्यटकांच्या संरक्षणासाठी व विकासासाठी बॅबिंग्टन पॉइंट क्लबला तीन वर्षासाठी देण्यास मंजूरी दिली.<sup>६</sup> त्यामुळे पॉइंटचा विकास घडून आला.

### ६.३.३ एलफिन्स्टन पॉईट :

या पॉईटची समुद्रसपाटीपासूनची उंची ४१८४ फूट आहे. हा पॉईट बसस्टेशन पासून १० कि.मी. अंतरावर आहे. कोकणच्या बाजूने या पॉईटच्या शेजारी कोयनेचा तीन हजार फूट खोल असा कडा आहे. या पॉईटचा खडक अगदी घसरता असल्यामुळे तेथे सावधपणे जावे लागते. पॉईटवरून समोर प्रतापगड किल्ला, सावित्रीचे खोरे दिसते. तर पश्चिमेकडे समुद्रकिनारपट्टी पसरलेली दिसते. हा पॉईट डॉ.मरे यांनी सन १८३० मध्ये शोधून काढला व त्याला मुंबई राज्याचे गव्हर्नर सर माऊंट स्टुअर्ट एलफिन्स्टन यांचे नाव दिले.<sup>९</sup> हा पॉईट महाबळेश्वरमधील लोकप्रिय पॉईट पैकी एक असल्याने तेथे नेहमी वर्दळ असते. पॉईटवर फिरणाऱ्या लोकांकरिता विश्रांती व वनभोजनासाठी या ठिकाणी नगरपालिकेने एक लहानसा बंगला बांधला आहे. नगरपालिकेकडे त्याची फी भरून तो सर्वासाठी खुला केला जात असे.<sup>८</sup> तथापि, आज तो अस्तित्वात नाही. सन १९५५ मध्ये या पॉईटच्या रोड करीता नगरपालिकेने २५५० रु.मंजूर केले होते.<sup>९</sup> पॉईटवरून आर्थर सीटला जाणारा रस्ता डोंगरकड्याच्या अगदी काठाहून जात असून त्याच्या कड्याच्या बाजूने लहान तटबंदी आहे. नगरपालिकेने या पॉईटवर पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी पायऱ्या दुरुस्तीकरीता ५८,९७२ रु. मंजूर केले.<sup>१०</sup> तर २००२ मध्ये या पॉईटवरील पायऱ्या रेलिंग दुरुस्तीकरीता रु.९१५४५ मंजूर केले.<sup>११</sup> या पॉईटवरून आर्थरसीटला जाण्याकरिता रस्ता आहे.

### ६.३.४ आर्थर सीट, विंडो पॉईट :

बसस्टेशनपासून हा पॉईट १२ कि.मी. अंतरावर आहे. समुद्रसपाटीपासूनची त्याची उंची ४४२१ फूट एवढी आहे. महाबळेश्वरच्या आग्नेय टोकाला कड्यावरती असलेला आर्थरसीट नावाचा सर्वात प्रेक्षणीय असा पॉईट आहे. आर्थर मॅलेट यांच्या स्मरणार्थ या पॉईटला हे नाव देण्यात आले आहे. आर्थर मॅलेट याची पत्नी व मुलगी डिसेंबर १८५३ मध्ये महाबळेश्वरला येत असताना बाणकोट शेजारी सावित्रीमध्ये बुडून मेली. या दुःखाने तो विरक्त झाला. त्याने याठिकाणी घर बांधून काही काळ वास्तव्य केले होते. या पॉईटकडे जाण्यासाठी महाबळेश्वर नगरपालिकेने १८६८ मध्ये रस्ता तयार केला.<sup>१२</sup> पॉईटच्या बाजूने पर्वतरांगा पसरलेल्या असून त्या भयंकर व आक्राळविक्राळ दिसतात. पॉईटच्या शेजारी मोठ्या अमाप खडकांचे समुहाच्या आकाराचे ओबडधोबड डोंगर असून ते अतिशय सुंदर वाटतात. पॉईटवरून राजगड, तोरणा,

कांगोरी हे किल्ले व विशाल परिसर दिसतो. या पॉईंटच्या रस्ते विकासासाठी नगरपालिकेने सन १९४९ मध्ये १५०० रु. मंजूर केले.<sup>१३</sup> पॉईंटच्या डाव्या बाजूस सावित्रीच्या खोऱ्याचे खोल कडे दिसतात. तसेच उजव्या बाजूस जोर खोऱ्याचे घनदाट अरण्य दिसते. सर्वत्र दूरवर पर्वत शिखरे दिसतात. शिखरे तरंगणाऱ्या ढगांनी झाकलेली दिसतात. हे अप्रतिम सौंदर्य पाहता यावे या हेतूने पर्यटकांना उभे राहता यावे यासाठी सिमेंटचा स्लॅब वजा कट्टा बांधण्यात आलेला आहे. या पॉईंटवरून अतिशय अवघड वाटेने ६० मी.खाली उतरल्यावर असलेल्या उभट कड्यास 'विंडो' पॉईंट या नावाने ओळखले जाते. यावर पर्यटकांना व्यवस्थित चालता यावे यासाठी नगरपालिकेने पायऱ्या बनवण्यासाठी सन १९५९ मध्ये ३४० रु. मंजूर केले.<sup>१४</sup> विंडो पॉईंटवर दगडांची खिडकीसारखी नैसर्गिक रचना पाहावयास मिळते. या खिडकीतून निसर्गाचे अद्भुत दर्शन घडते. येथे खालून इतके जोराचे वारे वर येत असते की दगड टाकल्यास तो सुद्धा फारच सावकाशपणे खाली जातो. असे वाटते तर रूमालासारख्या वस्तू वरचेवर उडत राहतात.

ऑर्थरसीटजवळच एक जिवंत पाण्याचे टाके आहे. त्यास गायत्रीचे टाके असे म्हणतात. याठिकाणी सर्व ऋतुत पाण्याचा प्रवाह वाहत असतो. त्यामुळे रात्रीचे वेळी येथे वाघ, चित्ते, असे अरण्यातील प्राणी पाणी पिण्यासाठी येथे येतात. त्यामुळे त्यास वाघाचे पाणी असे म्हणतात. येथील व्यवस्था वनखात्याकडे असल्याने येथील पाणी खराब होवू नये म्हणून त्यास नळ लावून ठेवले आहेत. नगरपालिकेने या पॉईंटचा रस्ता डांबरीकरण करण्याकरिता सन १९६३ मध्ये ओव्हरसियर यांच्या १५०८० रु.च्या तयार इस्टीमेंटला मंजूरी दिली. तर या पॉईंटवरील पायऱ्यांची दुरुस्ती करणेकरिता सन १९८७ मध्ये २,१५,१७३ रु.व २००२ साली ४,२५,४९५ रु.मंजूर केले.<sup>१५</sup>

### ६.३.५ मारजोरी, सावित्री, कॅसल रॉक पॉईंट :

एलफिन्स्टन पॉईंटवरून जरा पुढे गेल्यानंतर एक मोठे वळण लागते. त्यास मारजोरी असे नाव दिले आहे. त्याची समुद्र सपाटीपासुनची उंची ४२३८ फूट आहे. याठिकाणी बरेच मोठे पटांगण करणेत आले असून डोंगराच्या कडेने सुरक्षितेकरिता नगरपालिकेने संरक्षक भिंत बांधली.<sup>१६</sup> असल्याने त्यास शोभा आली आहे. येथून महाडच्या बाजूचा प्रदेश रायगड, पुरंदर किल्ले दिसतात. पॉईंटवरून मुख्य रस्त्यापासून थोडे अंतर चालत जावून टेकडीवजा उंचवट्यावर चढावे लागते. याकरिता नगरपालिकेने या ठिकाणी रेलिंग पायऱ्या तयार

करण्यासाठी ५५,२५१ रु.मंजूर केले होते.<sup>१७</sup> येथील कडयावरून खाली पाहताना डोळे गरगरतात. या पॉईंटवरून जरा पुढे गेल्यानंतर सावित्री नदी येथून खाली जाते. ती जागा दिसते. यास 'सावित्रीचा पॉईंट' असे म्हणतात. येथून खाली तळ कोकण दिसतो. दूरवर पसरलेल्या सुळक्यामध्ये लपलेला कोकणातील दऱ्याखोऱ्यांचा प्रदेश येथून पाहता येतो. या पॉईंटवर नगरपालिकेने पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरीता रेलिंग पायऱ्या बनवण्यासाठी १८९५४० रु.च्या अंदाजपत्रकास मंजुरी दिली.<sup>१८</sup> येथून पुढे गेल्यानंतर एक भला मोठा दगड मोकळाच उभा असलेला दिसतो. यास 'कॅसल रॉक' म्हणतात. तो एखाद्या चबुतऱ्यासारखा भासतो. या चबुतऱ्यावर उभे राहून सभोवतालच्या आसमंताचे आणि वरच्या आभाळातील ढगांचे नयनरम्य दर्शन घेता येते वास्तविक हा सुमारे १५ पायऱ्यांचा बुरुज बांधलेला आहे. तेथून खालच्या भागातील रमणीय देखावा दिसतो.

### ६.३.६ बॉम्बे, कर्नाक, फाकलंड पॉईंट :

बॉम्बे पॉईंट महाबळेश्वर डोंगराच्या पश्चिम कडयावर असल्यामुळे येथून सुर्यास्त विलोभनीय दिसतो. त्यामुळे या पॉईंटला 'सनसेट पॉईंट' असेही म्हणतात. हा पॉईंट जुन्या मुंबई रस्त्याजवळ असल्याने त्याला 'बॉम्बे पॉईंट' असेही म्हणतात.<sup>१९</sup> काहींच्या मते येथून मुंबई बंदर दिसत असे म्हणून त्यास हे नाव पडले. या पॉईंटवरून पश्चिमेकडील अतिशय सुंदर दृश्य दिसते. या ठिकाणावरून वायव्येकडील प्रतापगड व पश्चिमेकडील मकरंदगड दिसतो. हा पॉईंट रडतोंडी घाटाच्या ऐन माथ्यावर आहे. या रडतोंडी घाटाला हल्ली 'फिट्झल्ड घाट' असे म्हणतात. या घाटमार्गाने मेटतळिये व पार गावापर्यंत जाता येते. या पॉईंटवरून अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याचे दर्शन पर्यटकांचे खास आकर्षण आहे. त्यामुळे येथे पर्यटकांची गर्दी असते. ढगांच्या संख्येनुसार येथे सूर्य मावळताना त्याचा आकार लंबगोल, घागरीसारखा, चौकोनी पतंगाकृती असा वेगवेगळा होत जातो. या पॉईंटवर जाण्यासाठी पक्का डांबरी रस्ता आहे. नगरपालिकेने सन १९३७ मध्ये रस्ता दुरूस्तीसाठी ६३० रु.चे व सन १९४७ मध्ये ७६३ रु.चे इस्टिमेट मंजूर केले.<sup>२०</sup>

बॉम्बे पॉईंटवरून जरा पुढे गेले की, कर्नाक पॉईंट लागतो. त्याची समुद्रसपाटीपासुनची उंची ४२४५ फूट आहे. मुंबईचा गव्हर्नर सर जेम्स रिबेट कर्नाक याच्या स्मृत्यर्थ हे नाव देण्यात आले आहे. येथून कोयनेचे खोरे व मकरंदगड स्पष्ट दिसतो. या पॉईंटजवळच फाकलंड पॉईंट

आहे. मुंबईचा गव्हर्नर व्हायकाऊन्ट फॉकलंड याचे स्मृत्यर्थ हे नाव देण्यात आले.<sup>३१</sup> याची समुद्रसपाटीपासूनची उंची ४२४७ फूट आहे. या पॉइंटवरून निसर्ग सौंदर्याचा आस्वाद घेता येतो.मुंबई पॉइंटवरून दक्षिणेकडे बॅबिंग्टन पॉइंटकडे टायगर पाथने जाताना ‘एको पॉइंट’ व ‘एको व्हॅली’ व ‘ससून पॉइंट’ लागतात. येथे फिरताना सभोवताली झाडी असल्याने निसर्गाचा आस्वाद घेता येतो.

### ६.३.७ सिडने किंवा लॉडविक पॉइंट :

महाबळेश्वर शहराच्या वायव्येला हा पॉइंट ५ कि.मी.अंतरावर आहे. त्याची समुद्रसपाटीपासूनची उंची ४०६७ फूट एवढी आहे. गव्हर्मेंट हाऊस जवळील महाड रस्त्याच्या वायव्येस लॉडविक पॉइंट मार्गाने येथे जाता येते. सुरुवातीस या पॉइंटला सिडने बेक वुडथ या इंग्रज अधिकाऱ्याचे नाव होते. म्हणून तो ‘सिडने पॉइंट’ म्हणून ओळखला जातो. परंतु या पॉइंटवर महाबळेश्वर डोंगरावर येणारा प्रथम युरोपियन पिटर लॉडविक याचा मुलगा आर.डब्ल्यू. लॉडविक याने या ठिकाणी सन १८७४ मध्ये लॉडविक यांच्या स्मृतीप्रित्यर्थ स्मारक उभारले. या पॉइंटला लॉडविक पॉइंट असे नाव सूचित केले.<sup>३२</sup> त्यामुळे या पॉइंटला लॉडविक पॉइंट असे म्हणतात. या स्तंभापासून पॉइंटवर जाण्यास १० ते १२ फुटांचा रस्ता आहे. त्याच्या दोन्ही बाजूकडील कडे तुटलेले असून खोल दऱ्या आहेत. या पॉइंटच्या टोकावर बसल्यानंतर सभोवतालचा सुंदर देखावा दिसतो. खालच्या खोऱ्यात चंद्रराव मोऱ्यांचे जावळी गाव दिसते. तसेच या पॉइंटवरून संध्याकाळी ४ ते ५ वाजण्याच्या सुमारास समुद्र दिसतो. गलबते व किनाऱ्यावरील जहाजेही दिसतात. या पॉइंटवर जाण्यासाठी रस्ता दुरुस्तीकरीता नगरपालिकेने सन १९४७ मध्ये ७६३ रु. व सन १९५५ मध्ये १७०० रु.मंजूर केले.<sup>३३</sup> लॉडविक पॉइंटवर डोंगररांगाची अरुंद टोके पुढे गेल्याने पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरिता नगरपालिकेने या पॉइंटवर रेलिंग बांधण्याकरिता २३१७४४ रु. या अंदाजपत्रकीय रकमेस मंजूरी दिली.<sup>३४</sup>

### ६.३.८ केट्स, निडल्स होल, एको पॉइंट :

महाबळेश्वर शहराच्या बाजारपेठेपासून हा पॉइंट ७.५० कि.मी.अंतरावर आहे. या पॉइंटची समुद्रसपाटीपासूनची उंची ४२३१ फूट एवढी आहे. या पॉइंटकडे जाण्यासाठी पाचगणी रोडवर ४ कि.मी.अंतरावर रस्ता फुटतो. या पॉइंटवरून खाली जोर खोऱ्यातील जंगल, कृष्णा खोरे, समोर कमळगड, पुढे उजवीकडे पांडवगड, मांढरदेवचा डोंगर दिसतो. पूर्वेस पाचगणीचे

टेबललँड दिसते. या पॉईंटशेजारी नाकिंदे गाव आहे. तेथील स्थानिक लोक याला 'नाकेखिंड' म्हणतात. हे ठिकाण सर जॉन माल्कम यांची मुलगी 'केट' हिने शोधून काढले ती तासनतास याठिकाणी बसत असे. त्यामुळे या पॉइंटला तिचे नाव देण्यात आले. या पॉइंटला 'केट पॉईंट' असे म्हणतात.<sup>२५</sup> केटस पॉइंटच्या उजव्या बाजूस निसर्गाच्या हालचाली होत असताना कठडयाचा समोरचा दगड अलग झाला. त्यातील मधला भाग नाहीसा होवून एक आरपार होत तयार झाले व त्याची रचना सुईच्या नाकाच्या आकाराची झाली म्हणून त्यास 'निडल्स होल' म्हणतात. केट्स पॉईंटच्या शेजारी डाव्या बाजूस एको पॉईंट आहे. या ठिकाणी उभे राहून पश्चिमेकडील विस्तीर्ण दऱ्यांच्या दिशेने मोठ्या आवाजात उच्चारलेल्या ध्वनीचे पाठोपाठ प्रतिध्वनी उमटतात. त्यामुळे हे ऐकताना मोठे कुतुहल वाटते. नगरपालिकेने या पॉइंटच्या रस्ते विकासासाठी सन १९४९ मध्ये १५०० रु.,<sup>२६</sup> सन १९५५ मध्ये १७०० रु.मंजूर केले<sup>२७</sup> तसेच सन १९६२ मध्ये या पॉईंटचा रस्ता डांबरीकरण करण्याकरिता डांबर खरेदीस मंजूरी दिली होती.<sup>२८</sup> तसेच या पॉईंटवर पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी रेलिंग बांधकामाकरिता सन १९८६ मध्ये ३४५५१.९३ रु. टेंडर मंजूर केले होते. २००२ मध्ये या पॉईंटच्या पायऱ्या व रेलिंग दुरुस्तीकरिता ३,९९,६२३ रु.मंजूर केले होते.<sup>३०</sup>

### ६.३.९ बगदाद पॉईंट :

हा पॉईंट समुद्रसपाटीपासून ४२०२ फूट उंचीवर असून महाबळेश्वर बसस्थानकापासून १२.५० कि.मी.अंतरावर सातारा मेढा महाबळेश्वर रोडवर आहे. या पॉईंटवर कोणतेही वाहन जात नसल्याने पायीच जावे लागते. त्यामुळे फारसी गर्दी याठिकाणी नसते परंतु हा पॉईंट प्रेक्षणीय असून या ठिकाणापासून सोळशी नदीचे खोरे दिसते. तसेच या पॉईंटवरून घोडयावरून फिरण्यासाठी निरनिराळे रस्ते काढलेले आहेत. त्यांना 'राइडस' म्हणतात. या रस्त्यावरून बरीच झाडी असल्याने फिरण्याची गमंत वाटते. या ठिकाणावरून ब्ल्यू व्हॅली, लॅमिंग्टन, लेडी, नॉर्थकोट, लेडी विलिंग्डन इत्यादी घोडदौडीचे रस्ते आहेत.

### ६.३.१० कॅनोट शिखर :

या पॉईंटला 'माऊंट ऑलम्पिया' असे जुने नाव होते. हा पॉईंट शहरापासून ५ कि.मी.अंतरावर समुद्रसपाटीपासून ४५४४ फूट उंचीवर आहे. हा पॉईंट महाबळेश्वर मधील दुसऱ्या क्रमांकाच्या उंचीचा पॉईंट आहे. या पॉइंटवरून सूर्योदय व सुर्यास्त पाहण्याची मजा



असते. या पॉईंटच्या शिखरावरून एका बाजूला कोयना व दुसऱ्या बाजूस कृष्णा नद्यांची खोरी मनमोहक दिसतात. हा पॉईंट ड्युक ऑफ कॅनॉट यांना अतिशय आवडला तो १८९० मध्ये मुंबईचा कमांडर-इन-चीफ म्हणून होता. त्याच्या स्मृतीप्रित्यर्थ या पॉईंटला हे नाव देण्यात आले आहे.<sup>२७</sup>

#### ६.३.११ बेकविथ स्मारक पॉईंट :

महाबळेश्वर बाजाराच्या उत्तरेस ख्रिस्त चर्चची इमारत आहे. त्याला लागून ६० मी.अंतरावर पश्चिमेस बेकविथ स्मारक आहे. सर सिडने बेकविथ मुंबई सैन्याचे कमांडर इन चीफ व तसेच काही काळ मुंबईचे गव्हर्नर देखील होते. ते सन १८३१ मध्ये महाबळेश्वर याठिकाणी मृत्यू पावले. त्याच्या स्मरणार्थ बेकविथ साहेबांच्या मित्रांनी वर्गणी काढून स्मारक बांधले. याकरिता ३००० रु.खर्च आला. हे स्मारक म्हणजे एक साधा ९ मी. उंचीचा मनोरा आहे. या स्मारकावर दोन शिलालेख बसविण्यात आले आहेत. पहिला शिलालेख वर्गणीदारांनी लावलेला आहे. तसेच दुसरा संगमरवरी शिलालेख लेडी बेकविथने ठेवला आहे.<sup>३२</sup> परंतु तो सन १८४३ मध्येच उन व पावसामुळे खराब झाला. पहिला शिलालेख सुस्थितीत असला तरी तो मोठ्या प्रयासाने वाचता येतो. बरीच वर्षे हे स्मारक येथील गरीब लोकांचे पवित्र ठिकाण होते.

#### ६.३.१२ प्लुटो, हत्तीचा माथा पॉईंट :

माचुतर भेकवली गावच्या श्री गणेश मंदिराच्या मागील भागास ‘प्लुटो पॉईंट’ किंवा ‘सडा’ म्हणतात. हा भाग उंचावर असून तेथून शिवसागर जलाशय दिसतो. महाबळेश्वर शहरापासून ६ कि.मी. अंतरावर व समुद्रसपाटीपासून २४०० फूट उंचीवर पर्वतशिखराचे पश्चिमेकडील सर्वात लांबचे टोक आहे. याची रुंदी अवघी ३.७ मी व खोली खालच्या कोयना खोऱ्यापर्यंत सुमारे ८०० मी.इतकी आहे. त्यामुळे लॉडविक पॉईंटवरून या पॉईंटचा आकार हत्तीचा माथा आणि सोंडेसारखा दिसतो. त्यामुळे या ठिकाणाला हत्तीचा माथा संबोधतात.<sup>३३</sup> याठिकाणी शेवटपर्यंत पक्का रस्ता नाही. त्यामुळे काही अंतर चालतच जावे लागते. या हत्तीच्या माथ्यावरून खाली पाहिले असता जावलीच्या घनदाट जंगलाचा भाग दिसतो. प्रतापगड अगदी स्पष्ट दिसतो. या पॉईंटसच्या राइटस करीता नगरपालिकेस देखरेख करण्याकरता ३००० रु.ची शासकीय ग्रँट मिळाली होती.<sup>३४</sup> नगरपालिकेने ३९ मैलाचे जंगलातून सुंदर राइडस

बनविले आहेत.<sup>३५</sup> या राइडसवर धुळीचा त्रास होत नाही. यावरून चालताना चांगला व्यायाम होतो त्यामुळे महाबळेश्वरच्या अरण्याची शोभा पाहता येते.

### ६.३.१३ वेण्णा लेक

महाबळेश्वर पाचगणी रस्त्यावर २.५ कि.मी.अंतरावर वेण्णा तलाव आहे. या तलावाचे बांधकाम सातारच्या महाराजांनी केले आहे. या तलावास अनेक झरे असल्याने या तलावात बारमाही पाणी असते. तलावाशेजारी मनोरंजनाचे स्टॉल्स आहेत. याठिकाणी घोडयावरून रपेटही करता येते. याठिकाणी संध्याकाळी गर्दी होते. सभोवताली घनदाट अरण्य आहे. नगरपालिकेने पर्यटकांना बसण्यास बाके, खेळण्यासाठी पार्क व फुलबाग केली आहे. या तलावात पर्यटकांना बोटिंगचा आनंद घेता यावा या करिता नगरपालिकेने १९२३ मध्ये मि.बॅनर्जी यांना वार्षिक ५० रु. फी आकारून बोटिंग सुरू करण्याची परवानगी दिली होती.<sup>३९</sup> १९३९ मध्ये नगरपालिकेच्या तलावात बोटिंग व्यवसाय करता यावा याकरिता सरकारची मान्यता घेतली. या तलावात नगरपालिकेमार्फत १ एप्रिल १९७८ पासून बोट क्लब सुरू करणेत आला आहे. नगरपालिकेच्या मालकीच्या ५१ रोईंग व ४० पॅडल बोटी आहेत.<sup>३७</sup> दरवर्षी बोट व बोटीवरील कर्मचारी बोटीत बसणाऱ्या पर्यटकांची नगरपालिका निविदा मागवून विमा उतरवित असते.<sup>३८</sup>

या तलावातून पुढे वेण्णा धबधबा पाहावयास मिळतो. पावसाळ्यात किंवा पावसाळ्यानंतर लगेच हा धबधबा पाहावयास सापडतो. तलावापासून ३ मैलावर वेण्णा नदी संध वाहत असते. परंतु त्यापुढे सुमारे ६०० फूट खोल दरीत पाणी पडताना ते एकदम न पडता दोन ते तीन टप्पे घेवून खाली पडते. पावसाळ्यानंतर काही दिवसच हा धबधबा प्रेक्षणीय दिसतो. यावेळी शेजारच्या डोंगरातूनही रूप्याप्रमाणे चमकदार स्वच्छ पाण्याचे प्रवाह वाहत असतात. धबधब्यातून स्फटिका सारखा शुभ्र व हिऱ्यासारख्या तेजोमय अनुकणांच्या बाष्पांचे अनंत लोळ निघत असतात. या लेकचा मुख्य रस्ता डांबरीकरण करण्याकरिता नगरपालिका कमिशनर यांनी ९००० रु.खर्च मंजूर केला.<sup>३९</sup>

### ६.३.१४ चायनामन धबधबा :

महाबळेश्वरच्या दक्षिणेस व बॅबिंग्टन पॉईंटच्या उत्तरेस घोडयाच्या नालेच्या आकाराच्या उंच डोंगर घळीत हा धबधबा आहे. या धबधब्याजवळ चीनी कैद्याकरिता एक तुरुंग बांधण्यात

आला होता. हे चिनी कैदी या भागात शेती करून त्यातून फळभाज्या काढीत शेतीचे मळे पिकवित त्यामुळे या धबधब्याला 'चायनामन धबधबा' असे नाव पडले.<sup>४०</sup> या चायनामन धबधबा रोडच्या बांधकामाकरिता नेहरू रोजगार योजनांतर्गत अंदाजपत्रकीय रकमेस नगरपालिकेने मंजूरी दिली.<sup>४१</sup>

#### ६.३.१५ लिंगमळा धबधबा :

पाचगणी व सातारा मार्ग यांना जोडणाऱ्या लिंगमळा रस्त्याच्या खालील बाजूस हा धबधबा आहे. पाचगणी रोडवरून लिंगमळा धबधब्याकडे जाण्याकरिता १८६५ मध्ये नगरपालिकेने रस्ता तयार केला. हा धबधबा पावसाळ्यात पाहण्यास खरी मौज वाटते. तो धबधबा जुलै ते डिसेंबरपर्यंत वाहत असतो. त्याचे पाणी ५०० फूट खोल दरीत पडते. पाण्याऐवजी फेसाळ दुध खाली पडत असल्यासारखे भासते. येथील रमणीय वातावरणामुळे व घनदाट जंगलामुळे हे ठिकाण पर्यटकांना आवडते या धबधब्यासमोर असलेल्या पॉईंटला बाळ गंगाधर पॉईंट असे नाव देण्यात आले आहे.<sup>४२</sup> या पर्यटनक्षेत्राच्या विकासाकरिता नगरपालिकेने सन १९४९ मध्ये १२४३ रु. मंजूर केले.<sup>४३</sup> तसचे येथे सन १९५३ मध्ये संरक्षक भिंत बांधण्यास मंजूरी दिली.<sup>४४</sup> १९५४ मध्ये लिंगमळा रोडच्या बांधकामाकरिता शासनाची मंजूरी दिली.<sup>४५</sup>

#### ६.३.१६ धोबी धबधबा :

हा धबधबा सिडने व एलफिन्स्टन पॉईंटच्या मधल्या घोडेवाटेवर आहे. हा धबधबा फार उंचावरून पडत नाही. परंतु येथून दिसणारे सृष्टी सौंदर्य अप्रतिम आहे. खाली खोल दरी, त्यात वाहणारी कोयना नदी समोर उंचच्या उंच पर्वतरांगा, भोवताली हिरवीगार रंगाची घनदाट झाडी दिसते. चारही बाजूला सर्वत्र शांतता मात्र पाण्याचा आवाज होत असतो. या धबधब्याकडे जाताना प्रचंड झाडी असल्याने हिंस्त्र प्राण्यांची भिती वाटते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने हिल स्टेशनवर पर्यटकांना आकर्षित करणेसाठी पर्यटकांची संख्या वाढविण्यासाठी जाहीरातबाजी करून प्रयत्न केला आहे.<sup>४६</sup>

#### ६.३.१७ क्षेत्र महाबळेश्वर :

पौराणिक काळापासून एक तीर्थक्षेत्र म्हणून हे ठिकाण प्रसिद्ध आहे. हे ठिकाण महाबळेश्वरपासून ६ कि.मी. अंतरावर बाजाराच्या उत्तरेस आहे. त्याची समुद्रसपाटीपासूनची

उंची ४३४५ फूट एवढी आहे.पुराणातील एका कथेनुसार महाबळेश्वर हे प्राचीन काळी राक्षसांची युद्धभूमी होती. या ठिकाणी अतिबळ व महाबळ या नावाचे दोन राक्षस बंधू होते. ते दोघेही जनतेचा छळ करीत होते. म्हणून अरण्यातील ऋषीमुनींनी ब्रम्हा, विष्णू, महेश यांची प्रार्थना करून राक्षसांचा बंदोबस्त करण्याची विनंती केली. तेव्हा देवांनी राक्षसांशी युद्ध सुरू केले. तेव्हा श्री विष्णुने अतिबळाचा पराभव करून त्यास ठार मारले. धाकटया भावाच्या वधामुळे महाबळ खवळला या प्रचंड शक्तिमान दैत्यापुढे या तीनही देवांचे काही चालेना म्हणून शेवटी या तिघांनीही महामाया देवीची आराधना केली तिने आपल्या सामर्थ्याने महाबळास मोहिनी टाकून युद्ध थांबविले. महाबळाने विष्णूस वर मागावे असे सुचविले. विष्णूने महाबळाच्या मरणाची मागणी केली. शिवाने महाबळास इच्छा प्रकट करावी, असे सुचविले. त्याने शिव व विष्णू यांनी महाबळेश्वर व अतिबळेश्वर अशी नावे धारण करावी. त्यांची मंदिरे याठिकाणी स्थापन करावी अशी इच्छा प्रदर्शित केली. येथे ही मंदिरे स्थापन झालेली आहेत. या मंदिरामुळेच या क्षेत्राला महाबळेश्वर असे नाव पडले असावे.<sup>४८</sup> यादवराजाच्या पदरी असलेल्या हेमाद्रीपंताने गावोगावी हेमाडपंती मंदिरे उभारली. हे दगडी मंदिर हेमाडपंती स्वरूपाचे आहे.<sup>४९</sup>

मंदिरास संगमरवरी फरसबंदी सभागृह बांधण्यात आले आहे. गर्भगृहात शिवलिंग प्रतिमा तसेच दुसऱ्या बाजूस शिवाचे शयनगृह आहे. तेथे शिवपार्वतीच्या मूर्ती आहेत. मंदिराच्या प्रवेशद्वारासमोरच मोठा नंदी आहे. हे मंदिर जावळीच्या मोऱ्यांचे कुलदैवत होते. शिवाजी महाराजांनी अफजलखानाच्या वधानंतर या मंदिराच्या शिखरावर सोऱ्याचा कळस बसविला आहे.<sup>५०</sup> याच मंदिरात शिवाजी महाराजांनी जिजाबाई व सोनोपंत डबीर यांची सुवर्णतुला केली.

या मंदिरास अतिबळेश्वराचे दगडी मंदिर आहे. या मंदिराचा जीणोद्धार सातारचे परशुराम नारायण अनगळ यांनी केला.<sup>५१</sup>

### ६.३.१८ कृष्णाबाई मंदिर :

क्षेत्र महाबळेश्वरच्या डोंगरातून पाण्याचे सात प्रवाह उगम पावलेले आहेत. या सात प्रवाहांच्या पुढे सात नद्या झालेल्या दिसतात. कृष्णा, वेण्णा, कोयना, गायत्री, सावित्री, भगिर्थी व सरस्वती अशा सात नद्या या ठिकाणी उगम पावतात. काही अंतरावर यापैकी पाच नद्यांचे पाणी त्याच्या उगम स्थानकानजीक एका कुंडात एकत्र केले आहे. त्याला ब्रम्हकुंड असे म्हणतात. ते ५ फूट खोल असून त्यात खाली उतरण्यास पायऱ्या बनविल्या आहेत. शेजारी

दोन लुप्त झालेले प्रवाह आहेत. ते भगिर्थी व सरस्वती नदीचे आहेत असे मानले जाते. भगिर्थी नदी कन्यागतात दर बारा वर्षांनी एकदा व सरस्वती नदी साठ वर्षांनी एकदा या मंदिरात प्रकट होते असे मानतात.<sup>५२</sup> या कुंडामधून वाहणारे पाणी मंदिराच्या खालील कृष्णा नदीच्या पात्रात पडते. तेथे कृष्णामाईचे मंदिर आहे. ६००० स्क्वे. फूट अशा विस्तीर्ण जागेत बांधण्यात आले आहे. त्याच्या भिंतीची जाडी सुमारे एक मीटर आहे. मंदिरात प्रवेश करताच तीन दालने लागतात. तेथे चंद्रराव मोरे यांनी भव्य मंदिर बांधले त्याला पंचगंगा मंदिर असे नाव आहे. १८७५ साली या कृष्णामाईच्या मंदिरास श्रीमंत जमखंडीकर साहेब यांनी १५००० रु. खर्च करून पत्रा घातला व जीणोध्दार केला. या मंदिरात उगम पावणाऱ्या पाच नद्यांपैकी गायत्री व सावित्री या दोन नद्या पश्चिमेकडे कोकणात जावून शेवटी अरबी समुद्राला मिळतात. कृष्णा, कोयना व वेण्णा या तीन नद्या पूर्वेकडे घाटावर वाहतात. वेण्णा नदी संगम माहूली येथे कोयना नदी कराड येथे कृष्णा नदीस मिळालेल्या आहेत. कृष्णा नदी महाराष्ट्र, कर्नाटक, आंध्रप्रदेश या तीन राज्यांमध्ये वाहून शेवटी आंध्रप्रदेशातील विजयवाड्याजवळ बंगालच्या उपसागराला मिळते. कृष्णाबाई मंदिराशेजारीच अहिल्याबाई होळकर हिने उत्तम देऊळ बांधले त्यास रुद्रेश्वर असे म्हणतात.<sup>५४</sup>

### ६.३.१९ मारूती मंदिर :

रामदास स्वामी महाबळेश्वर या ठिकाणी आल्यानंतर त्यांनी दोन ते अडीच महिने तेथे वास्तव्य केले. या काळात त्यांनी धर्मोपदेश केला. त्यामुळे त्यांना अनेक शिष्य लाभले. पंचगंगा मंदिरामागे त्यांनी मारूतीची स्थापना केली. अनंत भट व दिवाकर भट यांना पूजाअर्चा करण्यास सांगितले.<sup>५६</sup> समर्थांनी गावोगावी स्थापन केलेल्या मारूती मंदिरांपैकी हे पहिले मंदिर होय.<sup>५७</sup> येथील मुक्कामानंतर स्वामी वाईला गेले. क्षेत्र महाबळेश्वरपासून पुढील रस्ता अरुंद असल्याने वाहतूक कोंडी व अपघात घडतात. त्यामुळे नगरपालिकेने पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरिता या भागात जड वाहनांसाठी प्रवेश बंद करण्याचा ठराव मंजूर केला आहे.<sup>५९</sup>

### ६.३.२० बाजार

महाबळेश्वर हे गिरीस्थान पर्यटन क्षेत्र असले तरी पर्यटकांना येथील बाजारपेठ आकर्षित करते. कारण येथील बाजारपेठेत निसर्गातील फुलाफळांचा हंगामानुसार मध गोळा करून तो पर्यटकांना उपलब्ध करून दिला जातो. या करिता मधुसागर ही सहकारी तत्त्वावरील

संस्था कार्यरत आहे. स्ट्रॉबेरी, राजबेरी, मलबेरी इ.फळांपासूनचा जाम तयार करून पर्यटकांना उपलब्ध करून दिला जातो. महाबळेश्वर हे काठीचे माहेरघर म्हणून ओळखले जाते. येथील लोक काठयांना निरनिराळे आकार देवून कलाकुसरीचे दर्शन घडवित असतात. काही कारागीरांनी ब्रिटिशांचे बूट तयार केल्याची उदाहरणे आहेत. निरनिराळ्या चपलांचे आकार बाजारात येत असतात. त्यामुळे येथील पादत्राणे पर्यटकांना आकर्षित करतात. शाकाहारी व मांसाहारी हॉटेल बाजारपेठेतील टपोरा चणा, लाकडांच्या लगद्यापासून बनविलेली फुले अशा विविध वस्तू बाजारपेठेत पर्यटकांना खरेदीस भुरळ पाडतात.<sup>५८</sup>

महाबळेश्वरच्या बाजारपेठेत येणाऱ्या पर्यटकांची दुकानदारांकडून फसवणूक होवू नये. म्हणून नगरपालिकेने त्याची तपासणी करणेकरिता सन १९३९ मध्ये पाच सदस्यांची समिती स्थापन केली होती. यामध्ये डॉ.व्ही.पी.साबणे, अध्यक्ष ए.एच.ओमर, डी.डी.अंकलेसरीया, व्ही.ए.गाडेकर, आर.डी.दीक्षित यांचा समावेश होता.<sup>५९</sup> तर सॅनिटरी इन्स्पेक्टर यांच्या रिपोर्टवरून दुध व लोणी यात भेसळ करणाऱ्या लोकांवर भेसळ प्रतिबंधक कायदानुसार बाळू धाकटू मोरे, श्रीमती यमुनाबाई दगडू शिंदे, श्रीमती सकी राया जाधव, झिमू रामा आखाडे, चिमी भाऊ ढेबे यांचेवर नगरपालिकेने खटले दाखल केले.<sup>६०</sup> उन्हाळी हंगामामध्ये पर्यटकांचे मनोरंजन व्हावे याकरिता पोलीस बॅण्ड पथक, वेण्णा लेक, प्रतापसिंह गार्डन, बॉम्बे पॉईंट व माखरिया गार्डन याठिकाणी रोटेशननुसार लावून नगरपालिकेने पर्यटकांचे मनोरंजन करण्याचा प्रयत्न केला.<sup>६१</sup>

#### ६.४ समारोप :

महाबळेश्वर हे सहयाद्रीच्या पर्वतरांगामध्ये वसलेले गिरीस्थान आहे. अवतीभोवती असणाऱ्या पर्वत शिखरांची खोरी, नद्यांची खोरी यामुळे महाबळेश्वरला नैसर्गिक वेगळेपण लाभले आहे. परंतु हे वेगळेपण लोकांच्या नजरेस आणून दिले ते ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या प्रयत्नामुळे महाबळेश्वरला पुरातन काळापासून ऐतिहासिक वारसा लाभला आहे. त्यामुळे येथील ठिकाणास ब्रम्हारण्य असे संबोधतात. येथे असलेल्या दगडी मंदिरांना पुरातन कथा आहेत. त्यांचा जिर्णोद्धार यादवकाळापासून राजे, सरदार व संस्थानिकांनी केला. महाबळेश्वरची व्यवस्था पाहण्याकरिता नगरपालिकेची स्थापना झाल्यानंतर नगरपालिकेने या शहरात असलेल्या पर्यटन स्थळांचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला. येथे प्रचंड पाऊसाचे प्रमाण

असल्याने येथील लोकांना उत्पन्नाचे इतर कोणतेही साधन नसल्याने त्यांना येणाऱ्या पर्यटकावर अवलंबून रहावे लागते. त्यामुळे ते पर्यटकांना आपले दैवत मानतात. भारताला स्वातंत्र्य मिळाल्यानंतर महाबळेश्वरच्या पर्यटकांच्या संख्येत हळूहळू वाढ होवू लागली. त्यामुळे येथील लोकांच्या आर्थिक स्थितीत सुधारणा होवू लागली आहे.

नगरपालिकेने शहरातील पर्यटन क्षेत्राचा विकास घडवून आणण्याकरिता आपले योगदान देण्यास सुरुवात केली. येथील पर्यटकांना पर्यटन स्थळापर्यंत जाणेकरिता रस्ते विकासाकरिता नगरपालिकेने सहकार्य केले. जंगलातून जाणाऱ्या राइडस्चा विकास घडवून आणला कच्चे रस्ते डांबरीकरण करून पर्यटकांना पर्यटनास सहकार्य केले. विविध पॉईंट्सवर पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी पायऱ्या व रेलिंग तयार केली. तसेच वेळोवेळी सुधारणा करून पर्यटकांची विशेष काळजी घेतली. पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरीता अनेक ठिकाणी संरक्षक कठडे उभारून त्याची दुरुस्ती केली. विविध पॉईंट्सवर पर्यटकांना मार्गदर्शनाकरिता मार्गदर्शक फलक लावून सुचना केल्या. पर्यटकांना ठिकठिकाणी बसता यावे याकरिता बाके टाकली. मनोरंजनाकरिता बागांची निर्मिती केली. विविध पॉईंट्सवर पिण्याच्या पाण्याची सोय केली. बोट क्लबमधून बोटिंगचा आनंद घेणाऱ्या पर्यटकांचा विमा उतरवून त्यांना सुरक्षितता दिली. बाजारपेठेतून पर्यटकांची फसवणूक होवू नये. म्हणून नगरपालिकेने समिती स्थापन करून त्याची तपासणी केली. पर्यटकांच्या मनोरंजनासाठी उन्हाळी ऋतूकरिता पोलिस बॅण्ड पथक लावून पर्यटकांचे मनोरंजन केले.

महाबळेश्वर हे प्रसिद्ध थंड हवेचे ठिकाण आहे. महाबळेश्वर शहरास मिनी काश्मीर म्हणून ओळखले जाते. त्यामुळे या ठिकाणाला पर्यटकांची चांगली पसंती मिळते. महाबळेश्वरचे हवामान आरोग्यास आल्हाददायक आहे. येथील पॉईंट्सवरून निसर्गाची विविध रूपे अनुभवता येतात. कधी हिरवेगार निसर्ग सौंदर्य धुक्यामुळे अनुभवास येणारे वेगळेपण तर खोल दरीतून वर येणारे ढगांचे कल्लोळ असे मनमोहक दृश्य या पॉईंट्सवरून पाहावयास मिळते. डोंगरांची शिखरे तरंगणाऱ्या ढंगानी झाकलेली दिसतात. तर बॉम्बे पॉईंट्सवरून सूर्य मावळताना त्याचा आकार ढगांच्या संख्येनुसार लंबगोल, घागरीसारखा, चौकोनी, पतंगाकृती अशा विविध छटा पाहावयास मिळतात. तर येथील बाजारपेठेतून कारागीरांच्या कलाकृतीचे दर्शन घडते. बाजारपेठेतील खाद्य वस्तू, लाकडापासून बनविलेल्या वस्तू पर्यटकांना भूरळ पाडतात. इत्यादी

कारणामुळे इतर पर्यटन ठिकाणापेक्षा येथील निसर्गसौंदर्य पर्यटकांना मनमोहक वाटत असल्याने मोठ्या प्रमाणावर पर्यटक याठिकाणी येतात. त्यांची दक्षता घेण्याची जबाबदारी नगरपालिका पार पाडत असल्याने येथील पर्यटक सुरक्षित असतो.

महाबळेश्वरचे भौगोलिक वेगळेपण पर्यटकांना आकर्षित करीत असते. उंचच्या उंच डोंगर व अत्यंत खोल दरी असे भौगोलिक वेगळेपण महाबळेश्वरास लाभलेले आहे. त्यामुळे पॉईंट्सवरून दिसणारे निसर्गसौंदर्य स्वप्नवत असते काही काळ सर्वत्र धुके पसरलेले असते. पावसाचे प्रमाण अधिक असल्याने पर्यटकांना त्याचा आनंद घेता येतो. बॉम्बे पॉईंटवरून दिसणारे सूर्यास्ताचे दर्शन वेगळेपण दाखविते. ढगांच्या संख्येनुसार येथे सूर्य मावळताना आकार लंबगोल, घागरीसारखा, चौकोनी, पतंगाकृती असा वेगवेगळा होत जातो. ऑर्थरसिटवरून दिसणारी शिखरे तरंगणाऱ्या ढगांनी झालेली दिसतात. बॅबिंग्टन पॉईंटवरून मैदानातून धुक्याचे खेळ पाहावयास मिळतात. खालील दरीतून हत्तीएवढे धुक्याचे लोट वर येऊन एकमेकांवर आपटतात व एखादेवेळी एका क्षणातच एकदम विरून जातात. अशाप्रकारचे निसर्गसौंदर्य, पन्हाळा, माथेरान, चिखलदरा या ठिकाणांवरून अनुभवता येत नाही. त्यामुळे महाबळेश्वर शहरास पर्यटकांची सर्वाधिक पसंती असते.



## संदर्भ

- १) पारसनीस डी.बी., महाबळेश्वर, मुंबई, १९१६, पृ.९७
- २) नगरपालिका महाबळेश्वर रेकॉर्ड, मे.२०००, पृ.३८
- ३) दीक्षित द.क., महाबळेश्वर क्षेत्र व सॅनिटेरियम यांचे वर्णन, सौ.व श्री.मुकुंद दीक्षित  
प्रकाशक, पुणे, पुनरावृत्ती२०११, पृ.१०१
- ४) फ्रँकस एच.जॉर्ज, इन अँड अराउंड महाबळेश्वर, पुणे, पृ.५६ ते ५९
- ५) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), महाराष्ट्र राज्य गॅझेटियर, सातारा जिल्हा, १९९९, पृ. ८३८
- ६) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१५३, दि.६.८.२००१, पृ.८३
- ७) लांजेकर रू.ज., महाबळेश्वरची सहल, विद्यादिप प्रकाशन, पुणे, पृ.२०
- ८) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.१०८
- ९) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१२१, दि.२२.७.१९५५, पृ.९२
- १०) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१०३, दि.३०.९.१९८७, पृ.७०
- ११) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.२२२, दि.२९.१.२००२, पृ.१६६
- १२) Bombay Archeoogy, P.W.D. Dept., Vol. 1008 file No.484,  
Mahabaleshwar Road from Malcom peth to aurther Road, 1868-69,  
Page No.5
- १३) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.२, दि.२६.४.१९४९, पृ.५३
- १४) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.३९३, दि.१०.२.१९५९, पृ.३८
- १५) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१०३, दि.३०.९.१९८७, पृ.७०
- १६) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१२०, दि.१२.१०.१९५३, पृ.२८
- १७) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.२२२, दि.२९.१.२००२, पृ.१६६
- १८) कित्ता, पृ.१६६
- १९) पारसनीस डी.बी., उपरोक्त, पृ.११७
- २०) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१०, दि.५.५.१९३१, पृ.५९
- २१) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ. ८३८
- २२) खरे ग.ह., महाबळेश्वर मार्गदर्शक, गंगाधर गणेश खरे प्रकाशक, पुणे, १९३१, पृ.४४

- २३) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१२१, दि.२२.७.१९५५, पृ.९२
- २४) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.२२१, दि.१७.२.१९९२, पृ.५७
- २५) सातारावाला के.टी., उपरोक्त, पृ.८८
- २६) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.२, दि.२६.४.१९४९, पृ.५३
- २७) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१२१, दि.२२.७.१९५५, पृ.९२
- २८) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.२२७, दि.१७.३.१९६२, पृ.८४
- २९) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.४६४, दि.१५.११.१९९६, पृ.११३
- ३०) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.५३४, दि.२३.४.२००२, पृ.११५
- ३१) पारसनीस डी.बी., उपरोक्त, पृ.१२१
- ३२) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.१२०
- ३३) लांजेकर रू.ज., उपरोक्त, पृ.२१
- ३४) नगरपालिका प्रशासकीय अहवाल १९५१-५२, पृ.२
- ३५) नगरपालिका प्रशासकीय अहवाल १९५१-५२ पृ.४
- ३६) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.३, दि.८.५.१९२३, पृ.५०
- ३७) नगरपालिका महाबळेश्वर बोट क्लब रेकॉर्डवरून
- ३८) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१९४, दि.२४.३.१९९५, पृ.२०
- ३९) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.११, दि.३०.४.१९३३, पृ.७७
- ४०) सातारावाला के.टी., उपरोक्त, पृ.२५
- ४१) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.२२६, दि.१७.२.१९९२, पृ.६२
- ४२) **Bombay Archeology, P.W.D. Dept., Volume- 47 File No. 848, Satara carriage Road from Lingmala to join the Panchgani Road- 1865-Page No. 4**
- ४३) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ. ८४०
- ४४) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१८५, दि.२२.९.१९५३, पृ.५
- ४५) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१८६, दि.२२.१०.१९५४, पृ.९
- ४७) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.१९२, दि.२२.९.१९६३, पृ.१५
- ४८) पारसनीस डी.बी., उपरोक्त, पृ.२

- ४९) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), उपरोक्त, पृ. ८४३
- ५०) खरे गं.ग., उपरोक्त, पृ.३७
- ५१) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.२७
- ५२) सातारावाला के.टी., उपरोक्त, पृ.५३
- ५३) दीक्षित द.क., उपरोक्त, पृ.२७
- ५४) खरे ग.ह., उपरोक्त, पृ.३७
- ५५) कित्ता, पृ.३७
- ५६) लांजेकर रू.ज., उपरोक्त, पृ.१०
- ५७) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.४२१, दि.३.१२.१९९८, पृ.२०
- ५८) आवळे वामनराव, लव्हली महाबळेश्वर, पृ.३५
- ५९) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.४, दि.९.११.१९३९, पृ.३२
- ६०) नगरपालिका महाबळेश्वर जनरल प्रोसेडिंग ठराव क्र.२३६, दि.२८.३.१९६२, पृ.८९
- ६१) नगरपालिका महाबळेश्वर प्रशासकीय अहवाल १९५८-५९, पृ.४

## प्रकरण सातवे

### मूल्यमापन

सातारा जिल्हयातील एक प्रसिद्ध थंड हवेचे ठिकाण म्हणून महाबळेश्वर ओळखले जाते. सहयाद्रीच्या पर्वतरांगामध्ये समुद्र सपाटीपासून उंचीवर हे शहर वसलेले आहे. येथे सर्वाधिक पाऊस पडत असल्याने येथील हवामान थंड व आरोग्यदायी आहे. सहयाद्रीच्या उंचच्या उंच रांगा शहराच्या अवतीभवती असल्याने या शहराला नैसर्गिक वेगळेपण लाभलेले आहे. त्यामुळे ते एक गिरीस्थान म्हणूनही प्रसिद्ध आहे. याठिकाणी पावसाचे प्रमाण अधिक असल्याने भात, नाचणी, वरी, बटाटे, गहू, सातू इत्यादी पिके तर नवलकोल, कोबी, स्ट्रॉबेरी, गुजबेरी इ.भाज्या व फळे यांचे उत्पादन घेतले जाते. येथील डोंगररांगामध्ये वृक्षांचे प्रमाण अधिक आहे. परंतु हे वृक्ष इतर ठिकाणांसारखी उंचच्या उंच वाढत नाहीत. कारण येथील डोंगररांगामध्ये खडक जवळ आहे. येथील वृक्षांचा उपयोग विविध आजारावर औषधोपचारांसाठी केला जातो. जंगलात वाघ, कोल्हा, तरस, ससे, अस्वल, खोकडा, सांबर, डुकर, सायाळ, खार, मुंगूस, पिशारा, कोळिसरा, रानमांजर, भाट, रानकोंबडे इत्यादी प्राणी आढळतात. क्षेत्र महाबळेश्वर याठिकाणी कृष्णा, वेण्णा, कोयना, गायत्री, सावित्री, भागिर्ठी व सरस्वती अशा सात नद्या उगम पावलेल्या आहेत. महाबळेश्वरच्या चारही बाजूंनी नद्यांची खोरी, विविध उंचीच्या सुळक्यांच्या डोंगराचा विशाल प्रदेश येथील डोंगरकड्यांचा भूप्रदेश ही या प्रदेशाची विशेषता दिसून येते. त्यामुळे येथील प्रदेशास एक वेगळेपण लाभलेले आहे.

महाबळेश्वर शहरास प्राचीन काळापासून ऐतिहासिक पार्श्वभूमी लाभलेली आहे. राष्ट्रकूट नृपतीच्या पांडरंगपल्ली ताम्रपटात महादेवगिरीचा उल्लेख आहे. याच्या पूर्वेस अने(येण्या) नदी वाहत असल्याचाही उल्लेख आहे. महादेवगिरी म्हणजेच सहयाद्रीच्या डोंगररांगा होत. ही महादेवगिरी डोंगररांग महाबळेश्वरपासून पूर्वेस १६ कि.मी. वर सुरू होते. महाबळेश्वर येथे उगम पावणाऱ्या कृष्णा नदीचा उल्लेख खारवेलच्या हाथीगुंफा शिलालेखात कन्हवेन्ना असा आला आहे. महाबळेश्वरच्या अरण्याला ब्रम्हारण्य असे पुरातन काळापासून नाव आहे. १३ व्या शतकात देवगिरीचा यादवराजा सिंघण याने याठिकाणी इ.स.१२१५ मध्ये महाबळेश्वराचे मंदिर बांधले.या राजाच्या पदरी असलेल्या हेमाद्रीपंताने गावोगावी हेमाडपंती मंदिरे उभारली हे दगडी मंदिरही हेमाडपंती स्वरूपाचे आहे. यादवांच्या अस्तानंतर या भागावर महाराष्ट्रातील शिर्के

घराण्याची सत्ता होती. शिक्यांनंतर चंद्रराव मोरे याने जावळी व महाबळेश्वर भागावर आपली सत्ता स्थापन केली. छत्रपती शिवाजी महाराजांनी चंद्रराव मोरेवर आक्रमण करून हा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतला. रामदास स्वामींनी जावळी, शिवथरघळ, महाबळेश्वरच्या जंगलातून भ्रमंती केली. महाबळेश्वर येथे वास्तव्य केल्यानंतर पंचगंगा मंदिरामागे त्यांनी मारुती मंदिराची स्थापना केली.

छ.शिवाजी महाराजांनी जावळी व महाबळेश्वरचा प्रदेश आपल्या ताब्यात घेतल्यानंतर मातोश्री जिजाबाई व सोनोपंत विश्वनाथ डबीर यांची सुवर्णतुला केली. छ.शिवाजी महाराजांच्यानंतर छत्रपती शाहू महाराजांनी येथील मंदिरास भेट देवून त्याचा जिर्णोद्धार केला. पेशवेकाळात सवाई माधवराव पेशवे यांनी या मंदिरास भेट देवून दानधर्म केला. त्यांच्याबरोबर चार्लस मॅलेट व प्राईस हे पेशवे दरबारातील दोन इंग्रज प्रतिनिधीही याठिकाणी आले होते. इ.स.१८२४ मध्ये जनरल पिटर लॉडविक हा इंग्रज अधिकारी सातारचा रेसिडेंट असताना उन्हाळ्यात हवा पालटासाठी महाबळेश्वराला आला. त्यानंतर आलेल्या कॅप्टन ब्रिगज यांनी सातारच्या प्रतापसिंह महाराजांच्याकडून येथपर्यंत रस्ता बांधून घेतला. शिंदोळा पार्क येथे एक कुटिवजा इमारत बांधली हाच महाबळेश्वरमधील पहिला बंगला होय. या ठिकाणी तो आपल्या मुलासह राहिला व महाबळेश्वर हे ठिकाण आरोग्य धामासाठी निवडावे असे त्याने मुंबईचा तत्कालीन गव्हर्नर माऊंट स्टुअर्ट एलफिस्टन यास कळविले. सर जॉन माल्कम यांनी महाबळेश्वरच्या विकासात उत्साहवर्धक लक्ष देवून या ठिकाणी आजारी युरोपियन शिपायांकरिता एक दवाखाना बांधला. येथील हवेची विलियम डॉक्टरकडून चिकित्सा करून घेतली व अनुकूल अहवाल आल्यानंतर याठिकाणी गिरीस्थान बसविण्याचा निर्णय घेतला व स्वतःकरिता बंगला बांधला. माल्कम यांच्या सांगण्यावरून सातारच्या प्रतापसिंह महाराजांनी 'नहर' गाव वसविला. त्यांच्याच नावावरून या शहरास 'माल्कम पेठ' असे नाव दिले. पुढे या शहरास 'महाबळेश्वर' या नावाने ओळखले जावू लागले.

या शहरात प्रामुख्याने कोळी, धनगर, धावड, कुळवाडी, ब्राम्हण लोक राहत असत. हे लोक अत्यंत कष्टाळू असून शेती, मोलमजूरी करून आपला उदरनिर्वाह करत असत. जादा पावसाच्या प्रमाणामुळे येथील शेतीतून फारसे उत्पादन निघत नसल्याने येथील लोकांची आर्थिक परिस्थिती अत्यंत बिकट होती. येथील लोक पर्यटकांना विविध वस्तू बनवून विकत

त्यांना पर्यटकांमुळे आर्थिक हातभार लागत असल्याने ते पर्यटकांना आपले दैवत मानतात. शहरात शांतता टिकावी. पर्यटकाना सुरक्षितता लाभावी याकरिता शहरात राहणारे विविध जाती धर्माचे लोक एकत्रित येवून एकमेकांचे सण मोठ्या आनंदाने साजरे करतात.

माल्कम पेठेची वसाहत स्थापन झाल्यानंतर हे हिलस्टेशन सुरुवातीस रत्नागिरी कलेक्टर यांचे नियंत्रणाखाली होते. नंतर ठाणेचे कलेक्टर व इ.स.१८५५ मध्ये ते सातारा कलेक्टर यांचे नियंत्रणाखाली आले. ब्रिटिशांनी या ठिकाणी हिलस्टेशन स्थापन केल्यानंतर येथील कारभार पाहण्याकरीता, हिलस्टेशनची स्वच्छता राखणेकरिता सरकारतर्फे एक त्रिसदस्यीय समिती नेमली होती. या समितीत स्थानिक वैद्यकीय अधिकारी, वन अधिकारी व सुपरिटेण्डेंट यांचा समावेश होता. या समितीला सरकारी तिजोरीतून काही ठराविक रक्कम घेवून ती या हिल स्टेशनच्या स्वच्छतेकामी वापरण्याची परवानगी होती. इ.स.१८६५ मध्ये या हिल स्टेशनची सुधारणा करण्यासाठी या त्रिसदस्यीय समितीस नगरपरिषदेचा दर्जा देण्यात आला. १८६६ मध्ये ही व्यवस्था पूर्ण स्टेशनास लागू केली. १८६७ मध्ये ही समिती बरखास्त करून येथील व्यवस्थापन टाऊन म्युनिसिपालटीकडे सोपविण्यात आले. १ मे १८६७ रोजी समिती बरखास्त करून सरकारने या ठिकाणी म्युनिसिपालटीची स्थापना केली. या म्युनिसिपालिटीचा कारभार सातारा जिल्ह्याचे कलेक्टर यांचेकडे आला. परंतु ते सातारा येथे राहत असल्यामुळे या म्युनिसिपालटीचा कारभार पाहणेकरता दहा लोकांचे एक मंडळ निवडण्यात आले. त्यांची नियुक्ती सरकारमार्फत केली जात असे. या मंडळामध्ये काही लोक सरकारी नोकर व काही शहरातील मोठमोठे व्यापारी यांचा समावेश होता. म्युनिसिपालटीची स्थापना ही या शहराच्या विकासातील एक अत्यंत महत्त्वाची घटना मानली जाते. त्यामुळे शहर विकासास चालना मिळाली. म्युनिसिपालटीच्या मंडळामधून स्कूल कमिटी, मॅनेजिंग कमिटी, असेसमेंट कमिटी यांची निवड करण्यात येवून त्यांच्या मार्फत शहराचा विकास साधला जात असे. पुढे या मंडळात १० सदस्यांऐवजी १२ सदस्य निवडले जावू लागले.

इ.स.१९३९ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेकरिता पहिल्यांदा निवडणूक घेण्यात आली. एकूण १२ नगरसेविकांपैकी २ नगरसेवक सरकारी अधिकारी होते. तसेच १० नगरसेवकांच्या निवडीकरिता नगरपालिकेचे तीन वार्ड करण्यात आले. यामध्ये १० नगरसेवकांकरिता निवडणुक घेण्यात आली. या निवडणुकीत पहिल्यांदाच एक जागा हरिजांकरिता व तीन जागा

अल्पसंख्यांकाकरिता राखीव ठेवण्यात आल्या होत्या व एक जागा स्त्रीयांसाठी राखीव होती. या निवडणूकीने डॉ.एल.डी.थत्ते यांची अध्यक्ष व डॉ.व्ही.पी.साबणे यांची उपाध्यक्षपदी नेमणूक करण्यात आली. महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम १९६५ नुसार नगरपालिकेच्या कामकाजाकरिता विविध विषय समित्या स्थापन करण्यात आल्या. या विषय समित्यांच्या सदस्यांकरिता नगरपालिकेच्या नगरसेवकांमधून निवडणूका घेण्यात आल्या इ.स.१९६७ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेची आठवी निवडणूक पार पडली. या निवडणूकीवेळी नगरसेवकांची संख्या १५ करणेत आली व सर्वच्या सर्व नगरसेवक निवडणूक पद्धतीने निवडण्यात आले या निवडणूकीत श्रीमती थिटी इराणी यांची लोकनियुक्त अध्यक्ष म्हणून निवड करणेत आली. अशाप्रकारे महाबळेश्वर नगरपालिकेत नगरसेवकांची निवड निवडणूकीद्वारे केली जावू लागली. या निवडून आलेल्या नगरसेवकांनी शहराचा विकास साधण्याचा प्रयत्न केला. नगरपालिकेचा विकास योग्य पद्धतीने व्हावा याकरिता विविध समित्यांची स्थापना केली गेली.

महाबळेश्वर नगरपालिकेची प्रशासन यंत्रणा सुरळीत व सुनियंत्रित चालण्यासाठी विविध खात्याची निर्मिती केली. बांधकाम विभागामार्फत रस्ते बांधकाम, गार्डन तळी, स्मशान भूमी, मंडई, सार्वजनिक शौचालये, गटारे यांचे बांधकाम करून शहरातील लोकांच्या सुरक्षिततेकरिता व विकासाकरिता नगरपालिकेच्या प्रशासन यंत्रणेने हातभार लावला. आरोग्य विभागातर्गत औषध फवारणी, स्वच्छतेची देखरेख, साथीच्या रोगांचा फैलाव होवू नये म्हणून योग्य ती काळजी आरोग्य विभागामार्फत घेतली गेली. महाबळेश्वर हे पर्यटन ठिकाण असलेने वेळोवेळी औषधांची फवारणी करून साथीच्या रोगांना अटकाव केला जातो. त्यामुळे आजपर्यंत शहरात कोणताही साथीचा रोग प्रसारित झालेला नाही. तसेच या विभागातर्गत पाण्याचे नमुने तपासणे, कुटुंब नियोजन कार्यक्रम राबविणे, मार्केटवर देखरेख ठेवणे, भेसळ प्रतिबंध कायद्याची काटेकोर अंमलबजावणी केली जाते. त्यामुळे लोकांच्या फसवणूकीस आळा घातला जातो. कर विभाग हा अत्यंत महत्त्वाचा विभाग असून या विभागामार्फत घरपट्टी आकारणी, बिल्लिंग, वसुली, अड्डा वसूली, गाळे वसूली, जाहिरात कर इत्यादीच्या माध्यमातून कर गोळा केला जातो. त्यामुळे शहर विकासास चालना मिळते. याशिवाय बोट क्लब, प्रवासी, कर विभाग, पाणीपुरवठा जलनिःस्सारण विभाग, जकात विभाग, विद्युत विभाग, अग्निशमन विभाग, भांडार विभाग, वृक्ष व संवर्धन विभाग, ग्रंथालय विभाग, महिला व बालकल्याण समिती, मागासवर्गीय विशेष समिती,

नियोजन व विकास समिती, दप्तरखाना विभाग इ. विभागामार्फत अंमलबजावणी केली जाते. नगरपालिकेची प्रशासनयंत्रणा कार्यक्षम व कर्तव्यदक्ष असल्याने शहर विकासास चालना व लोकांच्या आरोग्याची दक्षता घेतल्याचे दिसून येते. शहर विकासाकरिता कार्यक्षम प्रशासन असणे अत्यंत महत्त्वाचे असते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने कर्मचाऱ्यांना राहण्याकरिता गृहनिर्माण संस्था उभी करण्यास मंजूरी दिली आहे. तेथील सोसायटीतील रस्ते डांबरी करून सोसायटीत राहणाऱ्या कर्मचाऱ्यांची देखभाल केली होती. महाबळेश्वर नगरपालिकेतील प्रशासन यंत्रणेने शहराचा सुनियोजित विकास घडवून आणण्याचा प्रयत्न केलेला दिसून येतो.

मानवी जीवनात शिक्षणाला अत्यंत महत्त्व आहे. प्राचीन काळापासून मानवाने शिक्षणाला महत्त्व दिल्याचे दिसून येते. त्यामुळेच त्याने आपली प्रगती वाखाणण्याजोगी केलेली आहे. महाबळेश्वर हे अत्यंत दुर्गम भागात वसलेले आहे. येथे पावसाचे प्रमाणही जादा असते. त्यामुळे येथील लोकांना अनेक समस्यांना सामोरे जावे लागते.

प्राचीन काळापासून मानवाने आपल्या बुद्धिकौशल्याच्या जोरावर सभोवतालील भौतिक परिस्थितीशी संघर्ष करून आपले जीवन सुखी बनविण्याचा प्रयत्न केला. यातूनच मानवी जीवन समृद्ध बनत गेले. एका पिढीकडून दुसऱ्या पिढीकडे ज्ञानाचा प्रसार होवू लागला. गुरुकूल शिक्षण पद्धतीतून शिष्याला ज्ञानप्राप्ती करावी लागत. नालंदा तक्षशिला सारखी मोठी विद्यापीठे प्राचीन काळात अस्तित्वात होती. या विद्यापीठातून भारतीय विद्यार्थ्यांबरोबर अनेक परकीय विद्यार्थीही शिक्षण घेत होते. मध्ययुगात भारतीय समाजात श्रेणीबद्ध जातीसंस्था अस्तित्वात असल्याने सर्वांना शिक्षणाचा अधिकार नव्हता आपल्या इच्छेप्रमाणे व शक्तीप्रमाणे मुलांच्या शिक्षणाची व्यवस्था केली जात असे. शिक्षणपद्धतीत लष्करी, व्यावहारिक व धार्मिक असे तीन भाग होते. हे शिक्षण सार्वजनिक ठिकाणी दिले जात. महाबळेश्वरची कमी लोकसंख्या प्रचंड पर्जन्यवृष्टी यामुळे शहरात शिक्षणाची प्रगती झाली नव्हती. महाबळेश्वर शहरात शिक्षणास चालना मिळाली. ती ब्रिटिशांच्या आगमनाने महाबळेश्वर या ठिकाणी ब्रिटिशांनी वसाहत केल्यानंतर सन १८६४ मध्ये शहरात शाळेची स्थापना करणेत आली. या शाळेत सुरुवातीस इ.पाचवी पर्यंतचे वर्ग चालत. त्यावेळी शाळेचा पट १५० होता. इ.स. १८८६ मध्ये म्युनिसिपल खर्चातून या शाळेकरिता इमारत बांधण्यात आली. ब्रिटिशांनी सुरु केलेल्या या शाळेत विद्यार्थी संख्या वाढावी शहरातील जास्तीत जास्त विद्यार्थ्यांनी शाळेत दाखल होवून शिक्षण घ्यावे. या करिता



नगरपालिकेने विशेष प्रयत्न कलेले दिसून येतात. नगरपालिकेमार्फत इयत्ता तिसरी पर्यंतच्या विद्यार्थ्यांना इंग्रजी शिकता यावे याकरिता जादा इंग्रजी क्लास सुरु करून त्यांना स्कॉलरशीप देवू केली.

पूर्व प्राथमिक शिक्षण हे शिक्षणाची पायरी मानली जाते. महाबळेश्वरात सन १९५८ पासून महिला मंडळामार्फत बालवाडी वर्ग चालविले जात होते. या वर्गांना नगरपालिका दरवर्षी अनुदान देत असे. शैक्षणिक व खेळांचे साहित्य या शाळांना दिले जात. सन १९९२ पासून नगरपालिकेमार्फत 'गरज तेथे बालवाडी' ही स्किम सुरु करून आवश्यक त्या ठिकाणी बालवाडी वर्ग सुरु केले. प्रशिक्षित शिक्षक, मदतनीस यांची नियुक्ती बालवाडी वर्गावर केली. या वर्गांना नगरपालिकेमार्फत नियमित खाऊ व शैक्षणिक साहित्याचा पुरवठा केला जावू लागला. शहरातील लोकांची इंग्रजी माध्यमांची शिक्षणाची आवड लक्षात घेता नगरपालिकेने शहरातील गरीब विद्यार्थ्यांना इंग्रजी माध्यमातून शिक्षण घेता यावे म्हणून इंग्रजी माध्यमाची शाळा सुरु केली. सन १९७५ पर्यंत नगरपालिकेने तीन मराठी माध्यमाच्या दोन उर्दू माध्यमाच्या प्राथमिक शाळा सुरु केल्या आहेत. या शाळांना सुसज्ज वर्ग खोल्या, इमारत, भौतिक सुविधा, संगणकक्ष, स्वच्छ पिण्याचे पाणी, खेळांचे साहित्य इ.सुविधा उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. शाळांमार्फत हरित महाबळेश्वर अभियान, आरोग्य तपासणी शिबीर, राष्ट्रीय कार्यक्रम विज्ञान प्रदर्शन, क्रीडा स्पर्धा, सांस्कृतिक उपक्रम, बाल आनंद मेळावा, परिसर भेट, संगणक शिक्षण इ. विविध कार्यक्रम राबविले जातात. महाबळेश्वर शहर हरित व स्वच्छ ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. महाबळेश्वर पर्यटन ठिकाण असल्याने येथील व्यवसाय हंगाम काळात चालत असत. यावरच येथील लोकांचा उदरनिर्वाह चालत असे. व्यवसायाव्यतिरिक्त लोकांना उत्पन्नाचे इतर कोणतेही साधन नव्हते. त्यामुळे नगरपालिकेने शहरातील लोकांना पुढील शिक्षण घेता यावे याकरिता दि. ५ जून १९६७ रोजी 'गिरीस्थान प्रशालेची' स्थापना केली. त्यामुळे या प्रशालेत शहरातील विद्यार्थ्यांबरोबर महाबळेश्वर परिसरातील विद्यार्थी या ठिकाणी शिक्षण घेण्यासाठी येवू लागले. नगरपालिकेने या शाळेकरीता सुसज्ज इमारत, पिण्याचे पाणी, खेळाचे साहित्य अशा सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. जून १९९१ पासून उच्च माध्यमिक शिक्षण सुरु करून नगरपालिकेने या शाळेत पाठ्यपुस्तकीय ज्ञानाबरोबर व्यावसायिक ज्ञान देण्याचा प्रयत्न केला. त्यामुळे शाळेतील विद्यार्थी संख्येत वाढ होवू लागली तसेच लोकांची शिक्षणाची आवड वाढीस

लागली. विद्यार्थ्यांच्या व्यक्तिमत्व विकासासाठी शाळेत विविध सहशालेय उपक्रम राबवून विद्यार्थ्यांच्या सुप्त गुणांना वाव दिला जातो.

नगरपालिकेने जून २००५ पासून वरिष्ठ महाविद्यालय सुरु करून शहरातील लोकांना पदवीपर्यंतचे शिक्षण उपलब्ध करून दिले आहे. वरिष्ठ महाविद्यालयात कला व विज्ञान' शाखेतील पदवी शिक्षण उपलब्ध करून दिले. या महाविद्यालयात सुसज्ज ग्रंथालय, प्रशिक्षित शिक्षक स्टाफ, राष्ट्रीय सेवा योजना, सांस्कृतिक विभाग, जिमखाना विभाग, स्पर्धा परीक्षा मार्गदर्शन केंद्र इत्यादी विभाग आहेत. वाढती लोकसंख्या व आर्थिक दुर्बलता यावर मात करता यावी याकरिता नगरपालिकेने शहरातील तरुणांना उच्च शिक्षणाची पर्यायी व्यवस्था देवू केली. आजपर्यंत शहरातील लोक पर्यटकांना आपले दैवत मानून पर्यटकांच्या सेवेसाठी त्यांना खूष करण्यासाठी प्रयत्नशील राहतात. नगरपालिकेने शहरात उच्च शिक्षणाकरीता महाविद्यालय सुरु केल्याने शहरातील लोकांना आपल्या व्यवसायात प्रगती करता आली शिवाय नवीन पिढीला उच्च शिक्षणाने आर्थिक स्वावलंबनाकरीता पर्याय उपलब्ध झाला. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरात केलेले शिक्षणाचे कार्य हे खरोखरच इतर नगरपालिकेकरीता मार्गदर्शक, प्रेरणादायीच आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेने दिलेले शैक्षणिक योगदान हे गौरवास्पद आहे.

शिक्षणाने सर्वांगीण विकास साधता यावा. गुणवान पिढी निर्माण व्हावी. याकरिता शिक्षण मंडळाने भौतिक सुविधा, गुणवत्तापूर्ण शिक्षण, कौशल्य विकासास चालना दिली. महाबळेश्वर नगरपालिकेने सुरु केलेल्या शिक्षणाने शहरातील लोकांची प्रगती घडून आलेली दिसून येते. तसेच शिक्षणाने भावी पिढ्या यशस्वीरित्या विकसित होत असल्याचे दिसून येते. म्हणूनच महाबळेश्वर नगरपालिकेने सुरु केलेल्या शिक्षणामुळे भावी काळातही विद्यार्थ्यांची प्रगती होत राहिल असे दिसून येते.

नगरपालिका ही स्थानिक स्वराज्य संस्था असल्याने स्थानिक लोकांच्या समस्यांचे निवारण करणे हे तिचे महत्त्वाचे कार्य आहे. दळणवळण ही अत्यंत महत्त्वाची गरज आहे. हे ओळखून महाबळेश्वर नगरपालिकेने मोठ्या प्रमाणावर शहरात कच्चे व पक्के रस्ते बनवून शहर विकासास हातभार लावला. महाबळेश्वर हे पर्यटन ठिकाण असल्याने शहरात अनेक नवीन रस्त्यांची निर्मिती करून ते पक्के बनविले. तसेच पर्यटन ठिकाणावर जाण्याकरीता पायी प्रवास करावा लागतो. याकरीता महाबळेश्वर नगरपालिकेने सर्व पर्यटन ठिकाणावर राइडस तयार

केलेले आहेत. शिवाय धर्मशाळा, मटण मार्केट, बीफ मार्केट, भाजी मार्केट, मच्छी मार्केट, गव्हर्मेट बंगला, चावडी इत्यादी प्रशासकीय इमारती उभारण्यात आल्या. शहराच्या वाढत्या लोकसंख्येचा आढावा घेवून महाबळेश्वर नगरपालिकेने लोकांना एकत्रित येण्यासाठी व चर्चा घडवून आणण्यासाठी अकरा ठिकाणी समाजमंदिरे उभारून शहरातील लोकांना सहकार्य केलेले आहे. नगरपालिकेने शहरातील दिवाबत्तीबाबत विशेष काळजी घेतली होती. उन्हाळा व हिवाळा ऋतुमध्ये पर्यटकांच्या हंगाम काळात रात्रीच्या वेळी केरोसिनचे दिवे दररोज रस्त्यांवर लावले जात. महाबळेश्वर डोंगररांगेत वसलेले असल्याने तेथे वीजेचे सोय नव्हती. त्यामुळे नगरपालिकेने एक ठराव मंजूर करून एका खाजगी कंपनीमार्फत शहरास वीजपुरवठा करणेबाबत करार केला.

महाबळेश्वर शहराकरीता खाजगी कंपनीमार्फत वीजपुरवठा केला जात असे. परंतु तो परवडणारा नसल्याने ए.आय. चिपाडे यांनी शहराकरिता कोयनेची वीज मिळण्यासाठी सन १९६३ मध्ये पाणांतिक उपोषण केले. त्यामुळे कोयनेची वीज शहरास मिळू लागली. महाबळेश्वर नगरपालिकेने वेण्णा लेक, लिंगमळा रस्ता, रांजणवाडी, धनगरवाडा इत्यादी ठिकाणी तसेच ज्या ठिकाणी वीजेची सोय नव्हती. त्या ठिकाणी पोल बसविले. शहराला लाईट उपलब्ध करून दिली. शहराची वाढती लोकसंख्या व पाण्याचा जादा वापर यामुळे शहरात रोगराई होण्यावर नियंत्रण ठेवण्यासाठी महाबळेश्वर नगरपालिकेने भुयारी गटार योजना राबवून त्यावर मात केली. त्यामुळे शहरात निर्माण होणारी रोगराई यावर नियंत्रण आले. लोकांच्या आरोग्याचे रक्षण होवू लागले.

महाबळेश्वर पर्यटन ठिकाण असल्याने दरवर्षी या ठिकाणाला भेट देणाऱ्या पर्यटकांची संख्या वाढत असते. या वाढीव लोकसंख्येला स्वच्छता गृहांची सोय व्हावी. याकरीता आराम चौक, स्कूल मोहल्ला, गवळी मोहल्ला, रामगड, मस्जिद रोड, गादरवाडी, रांजणवाडी, मटण मार्केट, एस.टी.स्टॅण्ड इत्यादी ठिकाणी वीज व पाणी सोयीयुक्त स्वच्छतागृहांची उभारणी केली. त्यामुळे शहर स्वच्छ व सुंदर राहण्यास मदत झाली. याशिवाय ठिकठिकाणी शॉपिंग सेंटर उभारून नगरपालिका उत्पादनात वाढ केली. शहरात राहणाऱ्या हिंदूमुस्लिम लोकांकरीता अंत्यविधीसाठी स्वतंत्र स्मशानभूमी उपलब्ध करून दिली. हिरडा नाका या ठिकाणी अत्याधुनिक स्मशानभूमी तयार केली तेथे ४ दहन वाहिन्या आहेत. लोकांना बसणेस शेड,

वखार, कार्यालय, कर्मचारी निवासस्थान इत्यादी. ठिकाणी अद्यावत स्मशानभूमी आहेत. शिवाय तेथे ४० केबी, ३ फेज जनरेटर देण्यात आला आहे. मुस्लिम लोकांकरिता सातारा रोडकडील ब्ल्यू व्हॅली व लिंगमळा बागेशेजारी स्मशानभूमी आहे.

अत्याधुनिक स्मशानभूमी उभारून शहराचा विकास साधला. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरात येणाऱ्या पर्यटकांचे मनोरंजन व्हावे याकरिता दोन उद्याने उभारली आहेत. या उद्यांनामध्ये बसणेस बाके, पाळणे, मुलांसाठी खेळणी, पिण्याचे पाणी, स्वच्छता गृह उभारून उद्यानांमध्ये अशा सोयी सुविधा उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. महाबळेश्वर शहरात ठिकठिकाणी असलेल्या सार्वजनिक विहीरीद्वारे पाणीपुरवठा केला जात असे. शहराला विहीरीद्वारे पाणीपुरवठा करण्यासाठी भरपूर खर्च येत होता. कारण माल्कम पेठ या ठिकाणी ५० ते ६० फूटांपर्यंत विहीरीचे खोदकाम करावे लागत. कर्नल ब्रिग्ज याने छ.प्रतापसिंह महाराजांकडून वेण्णा तलाव बांधून घेतला. या तलावावर शहराचा पाणी पुरवठा करण्याकरीता योजना तयार करण्यात आली. त्यानुसार या धरणातून सरासरी प्रत्येक व्यक्तिला दररोज ७० लिटर पाणीपुरवठा केला जात होता. ज्यावेळी वेण्णा लेक तलावातील पाण्याची पातळी खालावते. तेव्हा ग्लेनोगल धरणातून शहरास पाणीपुरवठा केला जातो. तसेच शहरातील विविध भागात पाणीपुरवठा करणेकरिता नगरपालिकेने बोअरवेल काढल्या आहेत. युनियन बँकेंजवळ, महाबळेश्वर मार्केटजवळ, जन्नीमाता मंदिर, अंबिका नामदेव सोसायटी, मुन्नवर जिजामाता हौसिंग सोसायटी, रांजणवाडी धनगरवाडा, आंजुमन हायस्कूल, माखरिया हायस्कूल इत्यादी ठिकाणी नगरपालिकेने बोअरवेल काढून पाणीपुरवठा केला आहे.

वेण्णा लेक व ग्लेनोगल धरणावर पाणीपुरवठा स्किम तयार करून शहरातील लोकांना पाणीपुरवठा केला जाई. याशिवाय नगरपालिकेने आपल्या हद्दीत बोअरवेल काढून शहरातील लोकांना पाणीपुरवठा केला. यावरून नगरपालिकेची शहर विकासाची तळमळ दिसून येते. इ.स.१८२८ मध्ये महाबळेश्वर शहरात दवाखाना उभारण्यात आला. या दवाखान्यात लष्करी अधिकारी व चिनी कैद्यावर उपचार केले जात. नगरपालिकेची स्थापना झाल्यानंतर दवाखान्यातील मेडिकल ऑफिसर मार्फत तिचा कारभार पाहिला जावू लागला. डॉ.जेम्स वॉकर हे पहिले मेडिकल ऑफिसर म्हणून नियुक्त झाले होते. या दवाखान्यात एक असिस्टंट व एक कंपाऊंडर असे नोकर असत. सरकारी नोकर व लष्करी अधिकाऱ्यांना उपचार घेण्यास

कोणतीही फी आकारली जात नसे. परंतु इतर लोकांकरिता तपासणीसाठी आठ आणे व औषधासाठी ३ आणे असे एकूण अकरा आणे द्यावे लागत. सुरुवातीस हा दवाखाना नगरपालिकेच्या नियंत्रणाखाली होता. नगरपालिकेने तो शासनाकडे वर्ग केला. १९६८-६९ मध्ये पुन्हा तो नगरपालिकेकडे वर्ग करणेत आला. १९८८ मध्ये तो नगरपालिकेने शासनाकडे वर्ग केला आज हे शासकिय हॉस्पिटल 'ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर' या नावाने सुरु आहे. नगरपालिकेकडे कोणताही दवाखाना नसताना शहरातील गरीब लोकांना मोफत औषधे व उपचार उपलब्ध व्हावेत. त्यांची गैरसोय होवू नये म्हणून नगरपालिकेने या शासकिय रुग्णालयास वेळोवेळी सहकार्य करून शहरातील लोकांना मोफत औषधोपचार उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. महाबळेश्वर शहरात देवी, क्षयरोग, नवज्वर, प्लेग, ताप, धनुर्वात, आकडी इत्यादी रोगामुळे मृत्यूचे प्रमाण होते. नगरपालिकेने शहरातील साथीच्या रोगांवर नियंत्रण मिळविण्यासाठी लसीकरण मोहिम राबविली. महाबळेश्वर शहरात पावसाचे प्रमाण अधिक असले तरी रोगराई निर्माण होण्यासारखे पोषक वातावरण नसल्याने शहरात आजपर्यंत कोणत्याही रोगाचा व साथीच्या आजाराचा प्रसार झालेला नाही. हे शहर पर्यटन क्षेत्र असल्याने देशविदेशातील अनेक पर्यटक याठिकाणी वरचेवर येत असतात. त्यामुळे शहरात कोणत्याही रोगाचा, साथीच्या आजाराचा प्रसार होवू नये. म्हणून नगरपालिका वरचेवर संपूर्ण शहरात जंतूनाशक फवारणी करित असते. म्हणजेच नगरपालिकेचा हा प्रयत्न शहरातील लोकांचे व पर्यटकांचे आरोग्य रक्षणाचा असलेला दिसून येतो. आरोग्य व स्वच्छतेबाबत नगरपालिका नेहमीच क्रियाशील असते.

शहरात पर्यटकांना आपली वाचनाची आवड पूर्ण करता यावी. याकरिता नगरपालिकेने ग्रंथालयाची स्थापना केली आहे. ग्रंथालयाच्या इमारतीत अनेक थोर व्यक्ती वर्तमानपत्रे वाचीत बसत त्यामुळे या इमारतीला नेटिव्ह लायब्ररी या नावाने ओळखले जात होते. ही इमारत मोडकळीस आल्यानंतर या ठिकाणी दानशूर व्यक्ती शेट बोमनजी दिनशा पेटिट यांनी नवीन इमारत ग्रंथालयास बांधून दिली. त्यामुळे हे ग्रंथालय सर दिनशा माणिकजी पेटिट यांचे नाव देण्यात आले आहे. या नवीन इमारतीमधील ग्रंथालयाचे उद्घाटन गव्हर्नर लॉर्ड नॉर्थकोट साहेब यांचे हस्ते करण्यात आले. सन १९७४-७५ या वर्षापासून या ग्रंथालयास सार्वजनिक ग्रंथालय म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे. हे 'क' वर्ग दर्जाचे ग्रंथालय आहे.

या ग्रंथालयात गुजराती, इंग्रजी व मराठी या तिनही भाषेतील पुस्तके उपलब्ध करून देण्यात आली आहेत. शिवाय बिलियर्ड व टेबल टेनिस खेळ खेळण्याची सोयही या ग्रंथालयात करणेत आली आहे. महाबळेश्वर हे पर्यटनाचे ठिकाण असल्याने हंगाम काळात शहराची लोकसंख्या वाढते. याकरिता नगरपालिकेने शहराच्या स्वच्छतेबाबत सुरुवातीपासूनच काळजी घेतलेली दिसून येते. महाबळेश्वरात येणाऱ्या पर्यटकांना राहण्याकरीता सुरुवातीस खाजगी घरांमध्ये सोय केली जात असे. तसेच सहा सार्वजनिक रुम राहण्याकरीता उपलब्ध करून दिल्या होत्या. या करिता तीन स्वच्छता कर्मचाऱ्यांची नेमणूक करून स्वच्छता राखली जात असे. कोणत्याही रोगाचा प्रसार होवू नये म्हणून शहरात सतत किटकनाशके फवारली जात होती. वेण्णा लेक हा शहराकरिता प्रमुख पाण्याचा स्रोत असल्याने याच ठिकाणी धोबी लोक कपडे धुत असत. त्यामुळे पाण्याची स्वच्छता राखण्याकरिता त्यांना बिशपटॅक येथे नगरपालिकेने धोबीघाट बांधून दिला. त्यामुळे पाण्याची स्वच्छता राखली गेली. शहरातील लोकसंख्या वाढू लागल्यानंतर नगरपालिकेने कचरा गोळा करणेकरिता वाहनांचा उपयोग सुरू केला. दिवसातून दोन वेळा कचरा गोळा केला जातो. साधारणपणे ७ ते ८ टन कचरा गोळा होतो. तोच पर्यटनकाळात १० ते १२ टनांपर्यंत जातो. शहरातील लोकांना ओला व सुका कचरा वेगळा करून देणेबाबत मार्गदर्शन केल्यामुळे तो वेगवेगळा कचरा गोळा होतो. जैविक कचरा आठवड्यातून दोन वेळा गोळा केला जातो. त्याची विल्हेवाट ब्रिटिशकालीन भट्टीत लावली जाते.

शहरातील कचरा सकाळ व संध्याकाळ अशा दोन्ही वेळेस गोळा करून स्वच्छता राखण्याचा प्रयत्न केला जातो. कचऱ्यापासून खत निर्मिती केली जाते व हे खत शहरातील हॉटेलच्या बागाकरिता विकले जाते. नगरपालिकेने शहरातील लोकांना स्वच्छतेबाबत मार्गदर्शन करून 'स्वच्छ व सुंदर महाबळेश्वर' घडविण्याचे लोकांना आवाहन केले. महाराष्ट्र शासनाच्या संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियानात महाबळेश्वर नगरपालिकेस सातारा जिल्ह्यात पहिला क्रमांक, पुणे महसूल विभागात पहिला क्रमांक व महाराष्ट्र राज्यामध्ये तिसरा क्रमांक मिळाला. नगरपालिकेने स्वच्छतेबाबत एक आदर्श निर्माण करून इतर नगरपालिकासाठी प्रेरणा देण्याचा प्रयत्न केलेला आहे.

महाबळेश्वर शहरात पावसाचे प्रमाण अधिक असल्याने त्याचा परिणाम शेतीतील उत्पादनावर होत असे. त्यामुळे शेतीवर आधारित आर्थिक जीवन जगणे लोकांना अशक्य होत असे. त्यावर उपाय म्हणून नगरपालिकेने पुढाकार घेवून शहरातील लोकांना रोजगार व व्यवसाय करण्यास प्रवृत्त केले. नगरपालिकेने व्यवसायाकरिता भांडवल उपलब्ध करून लोकांना सहकार्य केले, तसेच रोजगार निर्मिती करीता स्थानिक लोकांना गाईडचे प्रशिक्षण दिले व महिलाकरिता शिलाई मशीन प्रशिक्षण व दारिद्र्य रेषेखालील लोकांना इमारत दुरुस्ती, नळदुरुस्ती, इलेक्ट्रिशियन, रेफ्रिजरेटर दुरुस्तीचे प्रशिक्षण दिले. बोट क्लब, सुरु करून शहरातील लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला. टॅक्सी, घोडा, स्टॉल इत्यादी व्यवसाय सुरु करण्यास सहकार्य केले. पोलिओ, क्षयरोग, कुष्ठरोग निर्मूलन असे राष्ट्रीय कार्यक्रम राबवून ते यशस्वी करण्याचा प्रयत्न केला. महिला, बालकल्याण व मागासवर्गीय विशेष कल्याण समितीमार्फत कल्याणकारी योजना राबवून शहराचा विकास घडवून आणला. येथील हवामान आल्हाददायक असल्यामुळे त्यात येथील वनराईने भर पडते. याकरिता दरवर्षी वृक्ष लागवड केली जाते. तसेच ग्रीव्हिलिया, रोपस्टा, क्यासिरिना व युक्वालिट्स इ. परकीय झाडांचीही लागवड करण्यात आली आहे. नगरपालिकेमार्फत वृक्षाधिकार समिती स्थापन करण्यात आली आहे. तिच्यामार्फत वृक्षारोपन व संवर्धनाचे कार्यक्रम राबवून लोकांना आवाहन केले जाते.

पर्यावरण रक्षणासाठी नगरपालिकेमार्फत शाळांच्या सहकार्याने दरवर्षी वृक्षारोपन केले जाते. त्याचे जतन व संवर्धन करण्याचा प्रयत्न केला जातो. याकरिता शहरातील लोकांना मार्गदर्शन करून प्रोत्साहित केले जाते. वृक्षारोपन कार्यक्रमाबाबत नगरपालिकेस महाराष्ट्र राज्याचा तृतीय क्रमांकाचा 'वनश्री पुरस्कार' मिळाला आहे. पर्यटकांना महाबळेश्वर शहराच्या विविध पैलूंची माहिती व्हावी. याकरिता नगरपालिकेमार्फत 'महाबळेश्वर फेस्टीव्हल' कार्यक्रमाचे आयोजन केले जाते. त्यामुळे पर्यटकांना महाबळेश्वरातील भाजीपाला, फळे, फुले, कलाकुसरीच्या वस्तू इत्यादीची माहिती होते शिवाय शहरातील दर्जेदार उत्पादकास नगरपालिकेमार्फत गौरविले जाते. त्यामुळे दर्जेदार उत्पादन वाढीस मदत होते. शिवाय पर्यटकांचे मनोरंजनही होते. एकंदरित नगरपालिका शहर विकासाकरिता सतत प्रयत्नशील असल्याचे दिसून येते. मानवी जीवनात आर्थिक घटक महत्वाचे परिणाम घडवून आणतात. स्थानिक स्वराज्य संस्थाबाबतही तसचे आहे. नगरपालिकेचे यशापयश हे तिच्या उत्पन्न व खर्चावर

अवलंबून असते. नगरपालिकेस कायम व निश्चित स्वरूपाचे उत्पन्न मिळाल्यास नगरपालिका शहरातील लोकांच्या समस्या दूर करण्याकरिता विविध बाबींवर खर्च करून विकास साधण्याचा प्रयत्न करीत असते. महाबळेश्वर नगरपालिकेसही विविध कर, मालमत्ता व उपयोगिता, अंशदान व अनुदानाच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळते. नगरपालिकेच्या स्थापनेपासून या उत्पादनात वाढ होत गेलेली दिसून येते. १८७२-७३ या सालात नगरपालिकेस १४६०६.०.४ रु. एवढे एकूण उत्पन्न होते. २००५ सालात ते १२,७१,५३,८५४ रु.एवढे झाले आहे. म्हणजेच उत्पादनात वाढ झाली. नगरपालिकेमार्फत कोणत्याही स्वरूपाचा विशेष अधिनियमाखालील कर वसूल केला जात नाही. नगरपालिकेस जकात कर, घरपट्टी कर, जाहिरात कर अशा विविध बाबींपासून उत्पन्न मिळते. या उत्पादनात नगरपालिकेस पर्यटकांपासून मिळणारा कर सर्वाधिक आहे. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिका श्रीमंत नगरपालिका म्हणून ओळखली जाते.

जकात हे स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे कर वसूल करण्याचे प्रमुख साधन आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेने जकात कर गोळा करणेकरिता ठिकठिकाणी जकात वसुली केंद्रे सुरू केली. जकात कर वसुलीबाबत निश्चित दर ठरविण्यात आले. वेळोवेळी त्यामध्ये बदल घडून आले. जकात करावर एक कमिटी स्थापन करून देखरेख ठेवली जात असे. सन १९६५ च्या नगरपालिका अधिनियमानंतर दर ४ वर्षांनी जकात दरात फेरआकारणी केली जात असे. सरकारने कायद्याने जकात कर आकारणी बंद केल्याने नगरपालिकांचे जकात उत्पन्न बंद झाले. शहरात वावरणाऱ्या वाहनांवर नगरपालिकेने कर आकारला त्यामुळे नगरपालिकेच्या उत्पन्नामध्ये वाढ झाली. घोडा, खेचर, गाढव, दोन चाकी, चार चाकी, वाहनांवर कर आकारला जात होता. सन १९०१ मध्ये तो ३ रुपयांपासून १२ रुपयांपर्यंत वार्षिक कर आकारला जात होता. बोट क्लब हे महाबळेश्वर नगरपालिकेचे उत्पन्नाचे साधन आहे. नगरपालिकेने वेण्णा तलावात बोट क्लब सुरू करून त्यापासून नगरपालिकेस कायमस्वरूपी उत्पन्न मिळवून दिले तर शहरातील लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला. नगरपालिकेच्या मालमत्ता व उपयोगितापासून नगरपालिकेस उत्पन्न मिळते. तसेच अंशदाने व अनुदानातही नगरपालिकेस उत्पन्न मिळते.



महाबळेश्वर नगरपालिकेस चांगल्या प्रकारचे उत्पन्न मिळत असले तरी त्या प्रमाणात नगरपालिका शहर विकासावर खर्च करीत असते. नगरपालिकेने शहरातील लोकांना विविध सुविधा उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. याकरिता नगरपालिकेने अग्निशमन दल, दिवाबत्ती, पाणीपुरवठा, साफसफाई(स्वच्छता), दवाखाना, साथीचे रोग इत्यादी विविध बाबीवर खर्च केलेला आहे. या खर्चात नगरपालिकेने दरवर्षी वाढ केलेली दिसून येते. सन १८८०-८१ सालात नगरपालिकेने ११७१५.११.७ रु.एकूण खर्च केला होता. तो २००५ मध्ये ३८१२२९९७ रु.पर्यंत वाढलेला दिसून येतो. नगरपालिका सामान्य प्रशासन व वसुली खर्च, सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च, अग्निशमन खर्च, दिवाबत्ती खर्च, सार्वजनिक आरोग्य व सोयीवरील खर्च, पाणीपुरवठा, साफसफाई व सोयीवरील खर्च, दवाखाना खर्च, लसीकरण खर्च, साथीचे रोगावरील खर्च, उद्यानावरील खर्च, बांधकामावरील खर्च इ. विविध बाबींवर खर्च केला जातो. त्यामुळे लोकांना विविध सुविधा उपलब्ध होतात.

ब्रिटिशांच्या वसाहतीमुळे महाबळेश्वर हे रमणीय व प्रेक्षणीय स्थळ म्हणून प्रसिद्धीस आले. ब्रिटिश काळातच या शहराच्या विकासास चालना मिळाली. शहराच्या विकासाकरिता अनेक ब्रिटिश अधिकाऱ्यांनी प्रयत्न केले. ते दीर्घकाळ या ठिकाणी राहिले. त्यांच्या कार्याचा गौरव म्हणून महाबळेश्वरातील अनेक पर्यटन स्थळांना या ब्रिटिश अधिकाऱ्याची नावे दिलेली आहेत. यात प्रामुख्याने विल्सन पॉईंट, आर्थर सीट, एलफिन्स्टन पॉईंट, सिडने पॉईंट, केट पॉईंट, वेण्णा लेक, लिंगमळा, धबधबा इत्यादी प्रेक्षणीय स्थळे आहेत.

महाबळेश्वरमधील सर्वात उंच पॉईंट विल्सन पॉईंट असून त्यास मूंबईचे गव्हर्नर सर लेस्ली आर्म विल्सन यांच्या स्मृत्यर्थ नाव देण्यात आले आहे. एलफिन्स्टन पॉईंट हा महाबळेश्वरमधील सर्वात लोकप्रिय पॉईंट असून या पॉईंटवर पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरिता नगरपालिकेने पायऱ्या तयार केल्या असून त्यावर रेलिंग बसविण्यात आले आहे. ऑर्थर मॅलेट या ब्रिटिश अधिकाऱ्याच्या नावावरून ऑर्थर सिट पॉईंट असे पॉईंटला नाव देण्यात आले आहे. हा पॉईंट अत्यंत प्रेक्षणीय असून त्याच्या शेजारी मोठ्या खडकांचे ओबडधोबड असे सुंदर डोंगर आहेत. या पॉईंटकडे जाण्यासाठी नगरपालिकेने रस्ते बांधले आहेत. महाबळेश्वर डोंगराच्या पश्चिमेकडे असलेल्या पॉईंटला बॉम्बे पॉईंट असे नाव देण्यात आले आहे. या ठिकाणावरून सुर्यास्ताचे दर्शन विलोभनीय दिसते. त्यामुळे या पॉईंटला सनसेट पॉईंट असेही म्हणतात.

येथूनच जवळ कर्नाक व फॉकलंड पॉईंट आहेत. या पॉईंटच्या रस्ते विकासासाठी नगरपालिकेने आपले योगदान दिले आहे. महाबळेश्वर डोंगरावर येणारा पहिला युरोपियन पितर लॉडविक याच्या मुलाने त्याचे स्मारक येथील पॉईंटवर बांधले म्हणून त्यास लॉडविक पॉईंट असे म्हणतात. या पॉईंटकडे जाणाऱ्या रस्ते विकासासाठी नगरपालिकेने आपले योगदान दिलेले आहे.

महाबळेश्वर मधील दुसऱ्या क्रमांकाच्या उंचीचा कॅनॉटशिखर हा पॉईंट आहे. या पॉईंटवरून सूर्योदय व सूर्यास्त पाहण्याची मजा वाटते. मुंबईचा कमांडर इन चिफ म्हणून असलेल्या ड्युक ऑफ कॅनॉटला हे ठिकाण खूप आवडले होते. त्याच्या स्मरणार्थ या ठिकाणाला कॅनॉटशिखर हे नाव देण्यात आले आहे. प्लूटो, हत्तीचा माथा या पॉईंटकडे जाण्यासाठी शेवटपर्यंत पक्का रस्ता नाही. त्यामुळे या पॉईंटकडे जाण्यासाठी नगरपालिकेने राइड्स तयार केले आहेत. त्यामुळे पर्यटकांना येथील निसर्गसौंदर्य पाहता येते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने पर्यटकांच्या मनोरंजनासाठी वेण्णा तलावात बोट क्लब सुरू केला आहे. या ठिकाणी पर्यटकांना बोटिंगचा आनंद घ्यावा याकरिता नगरपालिकेने ५१ रोईंग व ४० पँडल बोटी उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. त्यामुळे नगरपालिकेस बोट क्लबच्या माध्यमातून मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळते तर शहरातील बेराजगारांना नगरपालिकेने रोजगार उपलब्ध करून दिलेला आहे. वेण्णा तलावाकडे जाणाऱ्या मुख्य रस्त्याच्या विकासाकरिता नगरपालिकेने आपले योगदान दिले आहे.

या पॉईंटवरून उंचच्या उंच डोंगररांगा, खोल नद्यांची खोरी, पश्चिमेकडे पसरलेली समुद्र किनारपट्टी, डोंगरदऱ्यामधील धुक्यांचे लोट असे निसर्ग सौंदर्य पहावयास मिळते. पर्यटन स्थळांच्या विकासाकरिता नगरपालिकेने आपले योगदान दिले आहे. ही पर्यटन स्थळे डोंगररांगात पसरलेली असून या ठिकाणांपर्यंत जाण्याकरिता नगरपालिकेने 'राइड्स' तयार केलेले आहेत. त्यावरून पर्यटकांना पायी चालत किंवा घोडयावरून बसून निसर्गसौंदर्याचा आस्वाद घेता येतो. पर्वत रांगामध्ये ही ठिकाणे विखुरलेली असल्याने त्या ठिकाणापर्यंत नगरपालिकेने कच्चे रस्ते बनविले आहेत. या ठिकाणी पावसाचे प्रमाण अधिक असल्याने नगरपालिकेस दरवर्षी रस्ते विकासावर बराच खर्च करावा लागतो. तसेच अनेक पर्यटन स्थळांवर पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरिता रॅलिंग बसविणेत आलेली आहेत. अवघड ठिकाणी

पायच्या बसविल्या आहेत. काही ठिकाणांवर पिण्याच्या पाण्याची सोय केलेली आहे. अशाप्रकारे नगरपालिकेने पर्यटन ठिकाणांचा विकास घडवून आणण्याकरिता आपले योगदान दिले आहे. तर पर्यटकांच्या सुरक्षिततेची दक्षता घेवून ठिकठिकाणी त्यांना मार्गदर्शन करणेकरिता मराठी व इंग्रजी भाषेतील बोर्ड, दिशादर्शक बसविण्यात आलेले आहेत. महाबळेश्वर शहरातील बरीच पर्यटन स्थळे नगरपालिका हद्दीत येत नसल्याने नगरपालिकेस या स्थळांचा विकास करण्यासाठी अडथळे निर्माण होत आहेत. तरीदेखील नगरपालिकेने महाबळेश्वर मधील पर्यटनाला चालना मिळावी पर्यटन क्षेत्राचा विकास व्हावा याकरिता नगरपालिका हद्दीबाहेरही रस्ते विकासावर व पर्यटन स्थळांच्या विकासावर खर्च केलेला दिसून येतो.

महाबळेश्वर नगरपालिकेची महाराष्ट्रातील इतर नगरपालिकेशी तुलना केल्यास असे दिसून येते की, महाबळेश्वर नगरपालिका इ.स.१८६७ मध्ये ब्रिटीश काळातच स्थापन झालेली आहे. या नगरपालिकेची लोकसंख्या दोन हजारापेक्षा जास्त असल्याने तिला टाऊन म्युनिसिपालटीचा दर्जा मिळाला होता. शासननियुक्त समित्यामार्फत तिचा कारभार पाहिला जात असे. सातारा, फलटण नगरपालिकेसारखे महाबळेश्वर नगरपालिकेकडे संस्थानिकांचे लक्ष नव्हते. त्यामुळे तिचा फारसा विकास झालेला दिसून येत नाही. रहिमतपूर, वाई, म्हसवड, पाचगणी नगरपालिकासारखे महाबळेश्वर नगरपालिकेकडेही संस्थानिकांचे लक्ष नव्हते. त्यामुळे या काळात फारसा विकास झालेला नाही. महाबळेश्वर डोंगराच्या पर्वत रांगामध्ये वसलेले असल्याने नगरपालिकेस आपला विस्तार करता आलेला नाही. शहराच्या चारही बाजूंनी पर्वतरांगा आहेत. शहराच्या आजूबाजूच्या गावातही फारसी लोकसंख्या नसल्याने महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या लोकसंख्येतही वाढ होण्यास मर्यादा पडल्या. महाबळेश्वर नगरपालिकेसमोर विविध समस्या असल्या तरी नगरपालिकेने शहराचा केलेला विकास वाखाणण्याजोगा आहे. नगरपालिकेने शहर विकासाकरिता केलेला प्रयत्न इतर नगरपालिकांसाठी प्रेरणादायी असाच आहे.

सातारा जिल्ह्यातील सातारा, पाचगणी, वाई, म्हसवड, रहिमतपूर, फलटण, कराड या नगरपालिकांपेक्षा महाबळेश्वर नगरपालिका ही उत्कृष्टततेचा नमुना ठरली आहे. कारण या नगरपालिकेने तेथील लोकांच्या रोजगाराचा प्रश्न स्वतः पुढाकार घेवून सोडविलेला आहे. तसेच बालकमंदिरापासून ते वरीष्ठ महाविद्यालयापर्यंतचे शिक्षण लोकांना उपलब्ध

करून दिले आहे. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिका ही महाराष्ट्रातील इतर नगरपालिकेच्या तुलनेत वाखाणण्याजोगी आहे. या नगरपालिकेचे वैशिष्ट्य म्हणजे नगरपालिकेने महाबळेश्वरमध्ये शाळा काढल्याने लोकांची शिक्षणाची होणारी गैरसोय दूर झाली. याचे सर्व श्रेय महाबळेश्वर नगरपालिकेस दिले जाते. महाबळेश्वर नगरपालिका ही एक महाराष्ट्रातील एक आदर्शवत नगरपालिका आहे. या नगरपालिकेतील सर्वच कारभार एक उत्कृष्टतेचा आदर्श नमुना आहे.

## संदर्भ ग्रंथसूची

### अ) प्राथमिक साधने

#### इंग्रजी(अप्रकाशित)

- 1) Mahabaleshwar Municipality, General Proceeding Book, 1895 to 1960
- 2) Mahabaleshwar Municipality, administration Annual Report, 1879-80 to 1968-69
- 3) Mahabaleshwar Municipality, School Board Proceeding Book, 1895 to 1963
- 4) Mahabaleshwar Municipality, Managing Committee Proceeding Book, 1895 to 1963
- 5) Mahabaleshwar Municipality, Sanitary Proceeding Book – 1895 to 1963.
- 6) Town planning & Valuation Dept.(Maharashtra), Urban Research cell. Pune, District Satara Volum III- 1980

#### मराठी (अप्रकाशित)

- १) महाबळेश्वर नगरपालिका, जनरल प्रोसिडिंग बुक, १९६२ ते २००५
- २) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय अहवाल १९८१ ते १९८५
- ३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल बोर्ड हजेरी पत्रक १९७९ ते २००५
- ४) महाबळेश्वर नगरपालिका शाळा क्र.१ ते ५ शाळांचे रेकॉर्ड
- ५) महाबळेश्वर नगरपालिका माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक हायस्कूलचे रेकॉर्ड(१९९२)
- ६) महाबळेश्वर नगरपालिका गिरीस्थान महाविद्यालयाचे रेकॉर्ड(२००५)
- ७) महाबळेश्वर नगरपालिका शिक्षण मंडळाच्या बोर्डवरून मिळालेली माहिती.
- ८) शिक्षण मंडळ रेकॉर्ड- लेखापरीक्षण अहवाल (१९८७ ते २००५)
- ९) महाबळेश्वर नगरपालिका शाळा नं १ ते ५ मधील मुख्याध्यापकांच्या मुलाखतीतून मिळालेली माहिती.

- १०) महाबळेश्वर नगरपालिका अंदाज व अंदाजपत्रकातून मिळालेली माहिती. (१९०३ ते २००५)
- ११) महाबळेश्वर नगरपालिका, लेखापरीक्षण अहवालातून मिळालेली माहिती.(१९३९ ते २००५)
- १२) महाबळेश्वर नगरपालिका, जन्म व मृत्यू रजिस्टर नोंदी (१९०५ ते २००५)
- १३) ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर, सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- १४) महाबळेश्वर नगरपालिका, सार्वजनिक बांधकाम समिती यांचेकडून सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- १५) महाबळेश्वर नगरपालिकेस मिळालेले पुरस्कार प्रमाणपत्रावरून मिळालेली माहिती
- १६) महाबळेश्वर नगरपालिका, प्रभाग रचना माहिती(१९९१ ते २००५)
- १७) महाराष्ट्र शासन राजपत्र निवडून आलेले उमेदवार माहिती
- १८) महाबळेश्वर नगरपालिका, आरोग्य विभाग, पाणीपुरवठा, बोट क्लब यांच्या सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- १९) महाबळेश्वर नगरपालिका, रेकॉर्ड(१८९५ ते २००५)
- २०) महाबळेश्वर नगरपालिका, नगराध्यक्ष बोर्डावरील माहिती.
- २१) महाबळेश्वर नगरपालिका, मुख्याधिकारी कालखंड बोर्डावरील माहिती.
- २२) महाबळेश्वर नगरपालिका, शिक्षण मंडळाचे सभापती, उपसभापती कालावधी बोर्डावरील माहिती
- २३) पंचायत समिती महाबळेश्वर, आरोग्य विभागातील सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- २४) महाबळेश्वर नगरपालिका, वाचनालय रेकॉर्ड वरून मिळालेली माहिती(२००४-०५)
- २५) पंचायत समिती महाबळेश्वर, शिक्षण विभागातील सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- २६) पाणीपुरवठा व जलनिस्सारण समिती प्रोसेडिंग बुक १९६७ ते २००५
- २७) सर्व बागा व रस्ते विकास समिती प्रोसेडिंग बुक, १९७६ ते १९८१
- २८) बांधकाम समिती प्रोसेडिंग बुक, १९६७ ते २००५
- २९) आरोग्य रक्षण वैद्यकिय व सार्वजनिक आरोग्य समिती प्रोसेडिंग बुक, १९६५ ते २००५
- ३०) स्थायी समिती प्रोसेडिंग बुक १९६७ ते २००५

३१) शिक्षण समिती प्रोसेडिंग बुक १९६७ ते २००५

३२) महाबळेश्वर पाणीपुरवठा केंद्र हस्तांतरण टिपणी १८ जून २००५

इंग्रजी (प्रकाशित)

1) Census of India - 2001

2) District Municipal Act.1884

3) Gazetteer of Satara District 1885

मराठी (प्रकाशित)

१) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), सातारा जिल्हा गॅझेटियर, महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, १९९९.

२) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल जमाखर्च १९८० ते २००५

३) महाबळेश्वर नगरपालिका जमाखर्च अंदाजपत्रक १९९० ते २००५

४) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल १९८० - २००५

मुलाखती

१) डॉ.ठोके प्रकाश, माजी वैद्यकीय अधिकारी, ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर, दि.९.२.२०१४, वेळ सकाळी ९.०० वाजता, स्थळ -महाबळेश्वर.

२) दस्तुरे संजय, पत्रकार, सकाळ दि.२०.१०.२०१४, वेळ सकाळी १०.३० वाजता, स्थळ - महाबळेश्वर

३) माजी मुख्याध्यापक, तोडकर सुधाकर, माखरीय हायस्कूल, महाबळेश्वर, दि.११.१.२०१४, वेळ दुपारी ४.०० वाजता, स्थळ -महाबळेश्वर

४) पटेल ए.यू. औषध निर्माण अधिकारी, ग्रामीण रुग्णालय, महाबळेश्वर, दि.२७.१०.२०१४, वेळ दुपारी ३.००, स्थळ -महाबळेश्वर

५) बावळेकर डी.एम., माजी नगराध्यक्ष, महाबळेश्वर, १०.१.२०१५, वेळ- दुपारी ३.१५ वाजता, स्थळ -महाबळेश्वर

६) पाटसकर बा.रा., माजी इंजिनियर, महाबळेश्वर नगरपालिका, दि.१३.५.२०१५, वेळ सायंकाळी ६.०० वाजता, स्थळ -महाबळेश्वर

**एम.फिल. व पीएच.डी.(अप्रकाशित प्रबंध)**

- १) प्रा.डॉ.बोडखे एस.एस., सातारा नगरपालिकेचा इतिहास (१८५३ ते २००३), पीएच.डी. शोधप्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, २०१५
- २) आवाळे ज्ञानेश्वर, सातारा जिल्हयातील नगरपालिकेचे राजकारण, एम.फिल. प्रबंध, य.च.म.मु.विद्यापीठ, नाशिक, २००९
- ३) चव्हाण सीमा, पर्यटन स्थळ महाबळेश्वरएक अभ्यास, एम.फिल. प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, २०१२
- ४) घाटगे प्रमोद, सातारा जिल्हयातील नगरपरिषदेचा वित्तीय व्यवहाराचे अर्थशास्त्र, पीएच.डी.प्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, २०१४
- ५) नालबंद एस.सी., 'महाबळेश्वर तालुक्यातील स्ट्रॉबेरी उत्पादकांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास', एम.फिल. प्रबंध, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक, २००९

**ब) दुय्यम साधने**

**इंग्रजी साधने**

- 1) H. George Franks, In & around Mahabaleshwar Poona Star press, Wellesley Road, Poona.
- 2) Perin Bharucha, Mahabaleshwar the club- 1881-1981 Published by Homi R. Khusrokhan, Hon. Secretary, 2006.
- 3) Pataskar B.R., Novel map of Mahabaleshwar with guide to Mahabaleshwar, 1992
- 4) Rao Bahadur, D.B. Parasnis, Mahabaleshwar, Lakshmi Art Printing works, Byculla Mumbai, 1974
- 5) Satarawala Kohiyar Tehmuras, Tourist's Guide to Mahabaleshwar & Environs with map, I sraelite press, pune, April 1954
- 6) Pataskar B.R., Guide to Mahabaleshwar, 1993
- 7) Sarabhai Choksi, Mahabaleshwar & Panchgani Guide, Gurjar Granth Ratha karyalaya Gandhi Road Ahmadabad



8) Sarada Dilip, wornderland Mahabaleshwar Prakruti Printer, Satara,  
1970

## मराठी साधने

- १) आवळे वामनराव लव्हली महाबळेश्वर
- २) आचार्य केशट्टीवार प्राचीन भारताचा इतिहास , विद्या प्रकाशन, नागपूर २०१२
- ३) बेलहेकर एन.जे., ग्रोवर बी.एल., आधुनिक भारताचा इतिहास, एस. चंद आणि कंपनी लि.नवी दिल्ली, २००७
- ४) भणगे रविंद्र पांडुरंग, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१२
- ५) दर्शनकार अर्जुनराव, पंचायतराज व नागरी प्रशासन, कैलास प्रकाशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, १९९९
- ६) दीक्षित दत्तात्रय कमलाकर, महाबळेश्वर क्षेत्र व सॅनिटेरिअम यांचे वर्णन सौ.व श्री. मुकुंद दीक्षित प्रकाशक पुणे, पुनरावृत्ती, २०११
- ७) गव्हाणे के.जी., शिंदे एस.पी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४
- ८) कुलकर्णी, खरे, मराठ्यांचा इतिहास, खंड १, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, २०१०
- ९) खाडे एल.के., नगरपरिषदा मालमत्ता कर(घरपट्टी) आकारणी, वसुली आणि उपाय, सुप्रिंट ऑफसेट प्रिंटेर्स सातारा, जानेवारी २००२
- १०) खरे गंगाधर गणेश, महाबळेश्वर मार्गदर्शक, प्रकाशक खरे गंग., के.के. आणि कंपनी पुणे, १९३२
- ११) लांजेकर रू.ज. महाबळेश्वरची सहल, विद्यादीप प्रकाशन, पुणे
- १२) लांजेकर रू.ज. सातारा जिल्हयातील प्रेक्षणीय स्थळे, विद्यादीप प्रकाशन, पुणे
- १३) नांदेडकर व्ही.जी., पंचायतीराज एक विश्लेषणात्मक परामर्श, के.सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१०

- १४) पगडी सेतू माधवराव, शिवचरित्र एक अभ्यास, शिवाजी विद्यापीठ, प्रकाशन कोल्हापूर,  
१९७१
- १५) पाटील वा.भा., स्थानिक स्वराज्य संस्था, जळगाव, २००९
- १६) बंग के.आर., भारतीय स्थानिक स्वशासन, विशेष संदर्भ, महाराष्ट्र राज्य, श्री.मंगेश  
प्रकाशन, नागपूर, २००५
- १७) देशपांडे महेश, साताऱ्याच्या परिसरात, लोकव्रत प्रकाशन, सातारा, ७ ऑगस्ट २०११
- १८) सोनकांबळे अशोक व कहाळेकर सी.एम., महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी स्थानिक  
स्वशासन, अरुणा प्रकाशन, लातूर, २०१३
- १९) शर्मा के.के.(मुख्य संचालक), इंटक्यलअस, सदर्थ महाराष्ट्र राज्य व जिल्हे एक दृष्टिकोन,  
खंड ५, २००५
- २०) शेलकर अभया, महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती व औद्योगिक नागरी अधिनियम  
१९६५, नाशिक लॉ हाऊस, औरंगाबाद, २०१४
- २१) शिरसाठ व बैनाडे भगवानसिंग, भारतीय स्थानिक स्वशासन, औरंगाबाद, २०१०
- २२) शिक्षणावर दृष्टिक्षेप, शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे, १९९५
- २३) रड्डी सुनिला(संपा.), रानफूल सहयगिरीचे, ८२ वे आखिल भारतीय मराठी साहित्य  
संमेलन, महाबळेश्वर, २००९
- २४) परांजपे विजय, पर्यावरणीय सद्यस्थित अहवाल, महाबळेश्वर पाचगणी पर्यावरणदृष्ट्या  
संवेदनशील क्षेत्र एरंडवण पुणे.
- २५) लठ्ठा कांता, निसर्गरम्य महाबळेश्वर, १९७०
- २६) उत्तेकर द.म., चला पाहूया महाबळेश्वर, १९६०
- २७) हडप नितीन, गिरीदुर्ग प्रतापगड, २००२

### स्मरणिका

- १) गिरीस्थान नगरपरिषद महाबळेश्वर, प्राथमिक शाळा क्र.१ शतकोत्तर सुवर्णमहोत्सवी वर्ष,  
२०१४
- २) सेठ गंगाधर माखरिया हासस्कूल महाबळेश्वर, सुवर्ण महोत्सवी वर्ष, १६ मे १९५५
- ३) वेण्णाई गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय महाबळेश्वर, २००८

## मासिके, त्रैमासिके, नियकालिके

### इंग्रजी

- 1) Archeological Survey of Western India, Vol. 4
- 2) Journal of the Bombay Branch of Royal Asiatic Society, Vol. 8 Mumbai
- 3) Indian Antiquary, Vol.9, Delhi.
- 4) Cunningham, Stope of Bharahut, Lekh
- 5) Mirashi V.V., Epigraphy India Vol.29, Delhi
- 6) Naik J.V., New Indian Antiquary Vol.9, 1947

### मराठी

- १) भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक मुंबई, एप्रिल –जून २०१६

### वर्तमानपत्रे

- १) दै.ज्ञानप्रकाश, दि.३०.८.१९२१
- २) दै.पुढारी, सातारा, दि.२२.८.२०१६, पुरवणी सातारा, पान नं.४  
दि.१.७.२०१५, पुरवणी सातारा, पान नं.५
- ३) दै.सकाळ, सातारा, दि.२२.८.२०१६, टुडे पुरवणी, पान नं.३
- ४) दै.सकाळ, सातारा, दि.२५.४.२०१६, टुडे पुरवणी, पान नं.१
- ५) दै.सकाळ, सातारा, दि.८.२.२०१६, टुडे पुरवणी, पान नं.३
- ६) दै. महाराष्ट्र टाईम्स, पुणे, दि.२६.२.२०१६, पुणे टाईम्स, पुरवणी, पान नं.३



महाराष्ट्र शासन

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग, मंत्रालय  
मुंबई ४०० ०३२



# प्रथम पारितोषिक

## प्रमाणपत्र

संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियानांतर्गत सन (२००५-०६)

भारतरत्न पंडीत जवाहरलाल नेहरू स्वच्छ नागरी स्पर्धेअंतर्गत

दुसऱ्या फेरीमध्ये गट क्र. ३ (नगरपंचायती व क वर्ग नगरपालिका) मधून

जिल्हास्तरावर सर्वोत्कृष्ट कामगिरी वजावल्याबद्दल

नगरपालिका ... मठाबलेश्वर ... जिल्हा ... सातारा ... यांस

रु. ३ लाखांचे प्रथम पारितोषिक प्रदान करण्यात येत आहे.

रणजित कांबळे  
राज्यमंत्री



अजित पवार  
मंत्री

स्वच्छता

आरोग्य

समृद्धी

दि. ०८ जानेवारी, २००६



महाराष्ट्र शासन  
ग्राम विकास व जलसंधारण विभाग  
सामाजिक वनीकरण संचालनालय



## महाराष्ट्र राज्य वनश्री पुरस्कार २००४

महाबळेश्वर गिरीस्थान नगरपरिषद  
महाबळेश्वर, जिल्हा सातारा.

यांना पर्यावरणाचा समतोल साधण्याच्या दृष्टीने राज्य पातळीवर सामाजिक वनीकरण कार्यक्रमांतर्गत वृक्षारोपण, वृक्षसंवर्धन आणि तत्संबंधीची जनजागृती या क्षेत्रात केलेल्या उत्कृष्ट कार्याबद्दल गट/ विभाग/ जिल्हा संवर्गातील तृतीय क्रमांकाचा महाराष्ट्र राज्य वनश्री पुरस्कार प्रदान करण्यात येत आहे.

ठिकाण : मुंबई

दिनांक : २७ सप्टेंबर २००५



बालसाहेब शोरात

( बालसाहेब शोरात )

मंत्री

कृषी, जलसंधारण व खास जमीन  
महाराष्ट्र राज्य



दुय्यम प्रमाणपत्र



महाराष्ट्र शासन

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग

मंत्रालय

मुंबई ४०० ०३२



# तृतीय पारितोषिक प्रमाणपत्र

संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियानांतर्गत सन २००२-२००३  
या वर्षी चौथ्या फेरीत गट क्र. ३ (क वर्ग नगरपालिका व नगरपंचायती)  
मध्ये राज्यस्तरावर सर्वोत्कृष्ट कामगिरी बजावल्याबद्दल  
सातारा जिल्हातील महाबळेश्वर नगरपालिकेस  
भारतरत्न पंडित जवाहरलाल नेहरू स्वच्छ नागरी स्पर्धेअंतर्गत  
रु. १५ लाखांचे पारितोषिक प्रदान करण्यात येत आहे.

'स्वाक्षरित' /-

सुलेखा कुंभारे  
राज्यमंत्री



'स्वाक्षरित' /-

अजित पवार  
मंत्री

दिनांक : १६ फेब्रुवारी २००४

स्वच्छता

अभियान

समृद्धी



# महाराष्ट्र शासन

पाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग  
मंत्रालय  
मुंबई ४०० ०३२



## प्रथम पारितोषिक प्रमाणपत्र

संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियानांतर्गत सन २००२-२००३  
या वर्षी दुसऱ्या फेरीतील गट क्र. ३ (नगरपंचायती व क. खों  
नगरपालिका) मधून जिल्हास्तरीय सर्वोत्कृष्ट कामगिरी सजावटच्याबाबत  
नगरपालिका **महाराष्ट्र** जिल्हा **...**  
ग्राम भारतरत्न पंडीत जवाहरलाल नेहरु स्वच्छ नागरी सभेअंतर्गत  
रु. २ लाखांचे प्रथम पारितोषिक प्रदान करण्यात येत आहे.

दिनांक : १४ एप्रिल २००३



शयलप्रसाद भारीच मण्टी

वि. नाग. बो. र्द  
मुख्य अधिकारी

नागरीय युवक मंडळणी  
महाराष्ट्र

पत्ती, ...

महाराष्ट्र गिरिस्थान नगरपरिषद, महाराष्ट्र



# महाराष्ट्र शासन



घाणी पुरवठा व स्वच्छता विभाग  
घनालय  
मुंबई ४०० ०३२



## प्रथम पारितोषिक प्रमाणपत्र

संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियानांतर्गत सन २००२-२००३  
या वर्षी तिसऱ्या फेरीतील गट क्र. ३ (नगरपंचायती व क वर्ग  
नगरपालिका) महसूल विभाग युजे अंतर्गत सर्वोत्कृष्ट  
कामगिरी बजावल्याबद्दल  
नगरपालिका महाबळेश्वर जिल्हा सातारा  
यांस भारतरत्न पंडीत जवाहरलाल नेहरु स्वच्छ नागरी स्पर्धेअंतर्गत  
रु. १० लाखांचे प्रथम पारितोषिक प्रदान करण्यात येत आहे.

दिनांक : १ मे, २००३



आर. आर. पाटील  
आर. आर. पाटील  
मंत्री

स्वच्छता  
आरोप्य  
समृद्धी

श्री. किशोर जोर्डे  
मुख्याधिकारी

श्री. डी.एम. वावळेकर  
नगराध्यक्ष

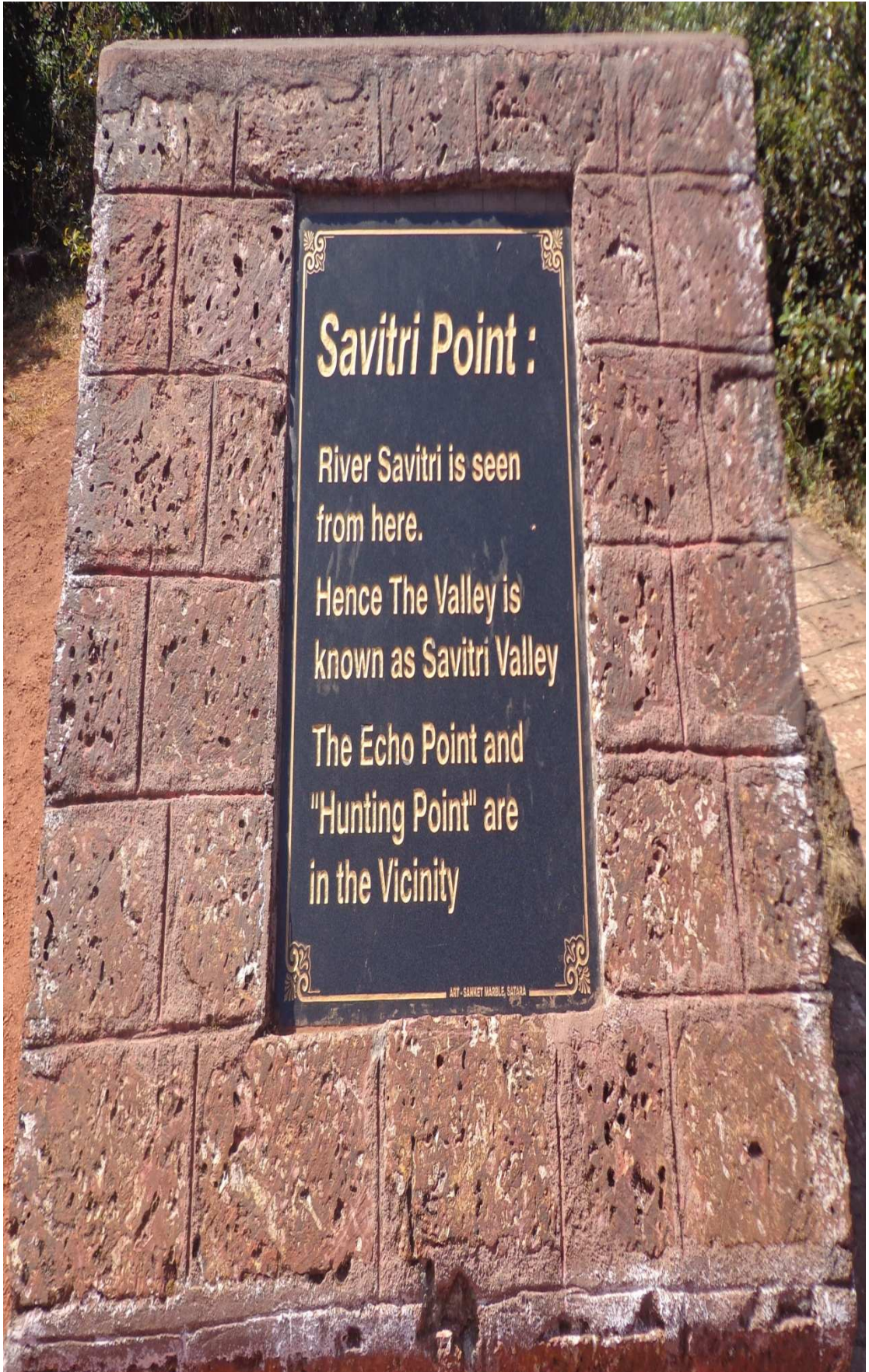
किशोर जोर्डे  
मुख्याधिकारी

आशिम सुब्रह्म मुलाणी  
उपाध्यक्ष

डी.एम. वावळेकर  
अध्यक्ष

महाबळेश्वर निविदान नगरपरिषद, महाबळेश्वर





## Savitri Point :

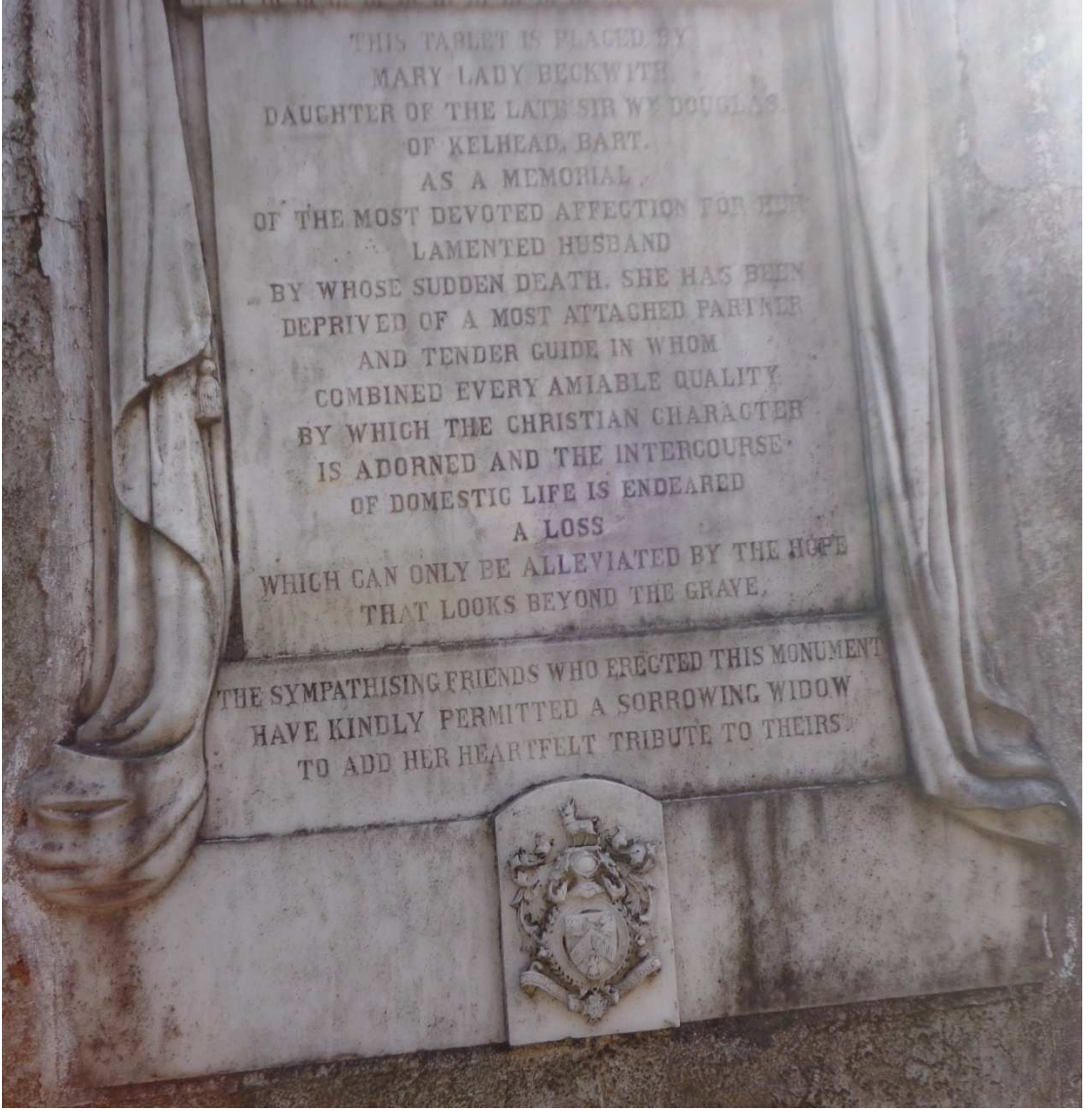
River Savitri is seen from here.

Hence The Valley is known as Savitri Valley

The Echo Point and "Hunting Point" are in the Vicinity

ART - SANJAY MARBLE, SATARA





**बेकविथ स्मारक :**

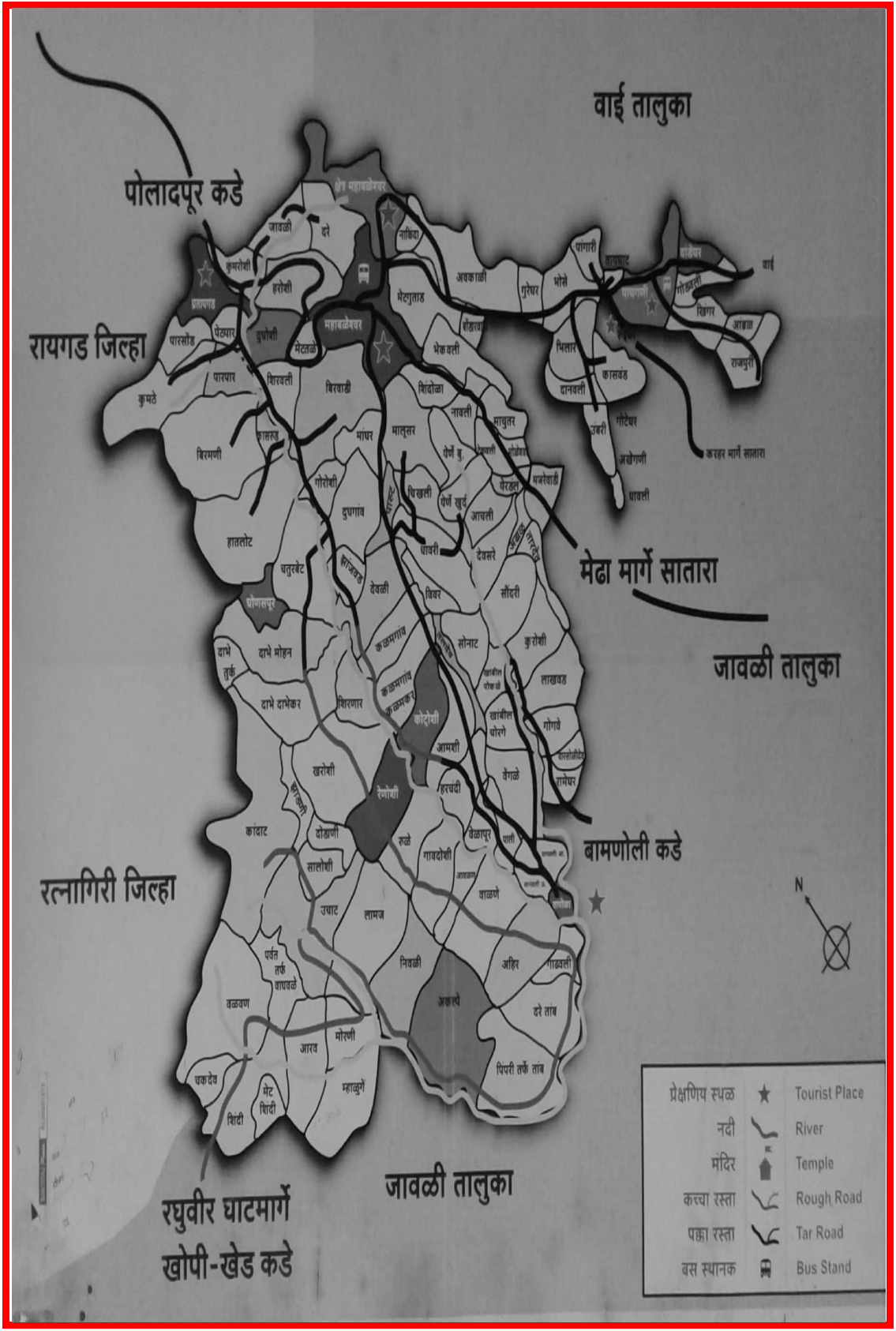
**पूर्व बाजूस**

बेकविथ याच्या मित्रांनी उभारलेल्या थडग्यावर त्याची पत्नी मेरी हिने तिच्या अंतकरणातील पतीविषयीच्या भावना व्यक्त केल्या आहेत. त्यात ती असे नमूद करते की, तिच्या पतीच्या आकस्मित निधनाने खुप दुःख झाले आहे. व त्याचा स्वभाव मनमिळाऊ शांत व त्यांच्या अंगी असणारे ख्रिस्ती धर्मास साजेशे गुण असा होता. अशा पतीच्या आत्म्यास शांती मिळावी अशाप्रकारे तिने आपल्या भावना व्यक्त केल्या आहेत. व त्याच्या मित्रांचे तिने आभार मानले आहेत.



बेकविथ स्मारक





महाबळेश्वर तालुका

महाराष्ट्र शासन  
 वनविभाग सातारा संयुक्त वनव्यवस्थापन समिती, क्षेत्रमहाबळेश्वर वनपरिक्षेत्र महाबळेश्वर

आर्थर शीट (Arthur Sheet)

महाबळेश्वर नकाशा



नकाशा प्रणयक नाही.

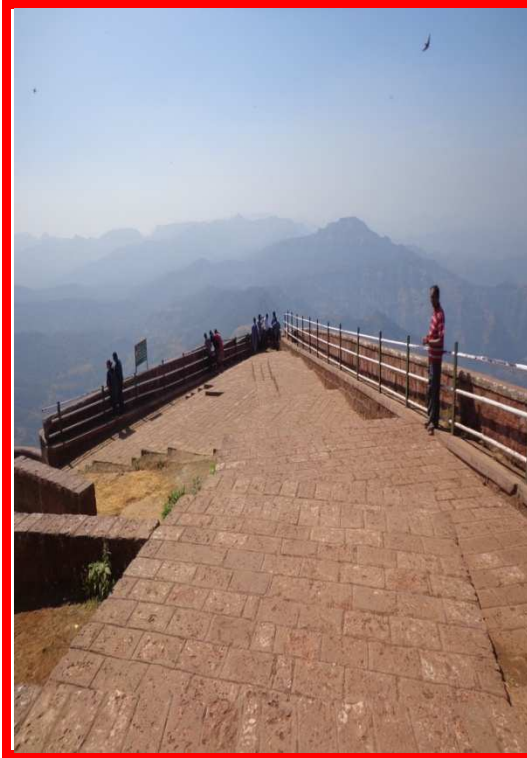




श्रीकृष्णेश्वर मंदिर



पंचगंगा मंदिर



एलफिन्स्टन पॉइंटवरील पायऱ्या व रेलिंग



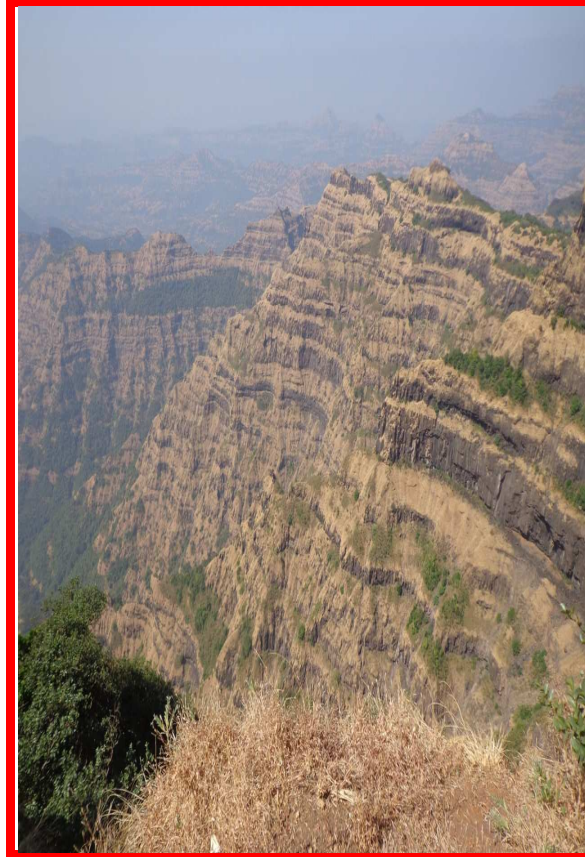
ऑर्थर पॉइंट



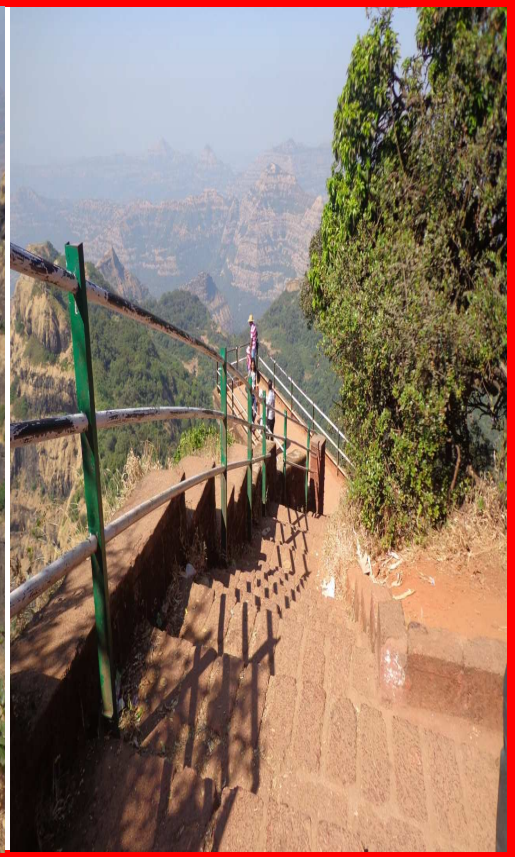
सावित्री पॉईटवरील पायच्या



विंडो पॉईटवरील पायच्या



एको पॉईट

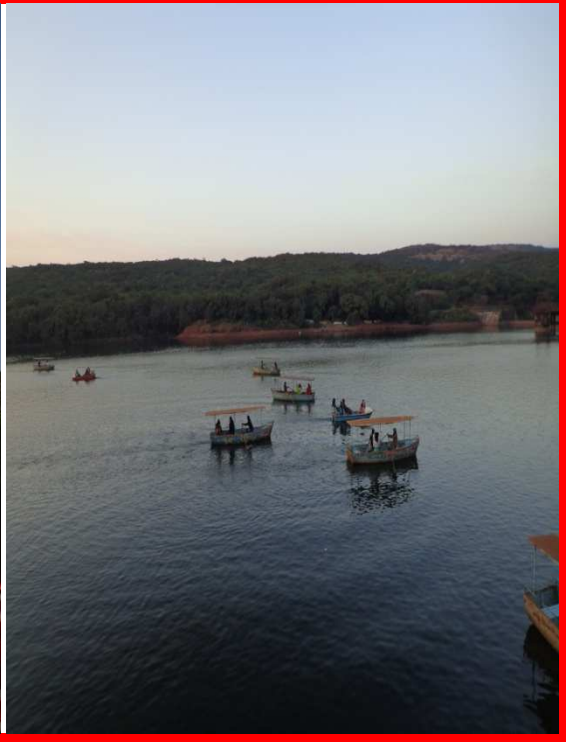


ऑर्थर सिटवरील सिमेंटचा स्लॅब व रेलिंग





लॉडविक स्मारक



वेण्णा लेक बोट क्लब



वेण्णालेकवरील घोडेस्वारी



बाजारपेठ





महाबळेश्वर नगरपरिषद प्राथमिक मुलांची शाळा क्र. १ महाबळेश्वर नगरपरिषद उर्दु शाळा, क्र. १



महाबळेश्वर वेधशाळा

दुग्धसंघाशेजारील निवडुंग

“महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास”  
(१८६७-२००५)

टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे

तात्विक व सामाजिकशास्त्रे विद्याशाखांतर्गत इतिहास विषयातील  
विद्यावाचस्पती (पीएच.डी.) पदवीसाठी सादर केलेल्या  
शोधप्रबंधाचा गोषवारा

संशोधक

श्री. भोसले संजय हणमंत

मार्गदर्शक

प्रा. डॉ. एस. पी. शिंदे

मे, २०१७

## ‘महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास’(१८६७ ते २००५)

### १.१ प्रस्तावना

सातारा जिल्ह्यातील महाबळेश्वर हे थंड हवेचे ठिकाण म्हणून प्रसिद्ध आहे. या शहराचा विकास करण्यासाठी नगरपालिका या स्थानिक स्वराज्य संस्थेची स्थापना करणेत आली. स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे उल्लेख प्राचीन कालखंडापासून आढळतात. प्राचीन काळात प्रांत, ग्राम, पूर किंवा नगर अशी विभागणी करून स्वशासनाकरीता असे प्रशासकीय विभाग पाडण्यात आले होते. प्रशासकीय मध्ययुगीन काळात प्रांत, जिल्हा, तालुका नगर, ग्राम असे प्रशासकीय विभाग पाडण्यात आले होते. पुढे ब्रिटिश काळात स्थानिक लोकांच्या गरजा भागविण्यासाठी नगरपालिका व लोकल बोर्ड यासारख्या संस्था स्थापन करण्यात आल्या. याच काळात स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा विकास मोठ्या प्रमाणावर झाला.

महाबळेश्वरला प्राचीन कालखंडापासून ऐतिहासिक वारसा आहे. यादवकाळापासून महाबळेश्वरचा उल्लेख सापडतो. तर महाबळेश्वरच्या अरण्याला ब्रम्हारण्य असे पुरातन काळापासून नाव आहे. ब्रिटिश काळात एक गिरीस्थान म्हणून हे शहर प्रसिद्धीस आले. ब्रिटिश गव्हर्नर सर जॉन माल्कम यांनी ‘माल्कम पेठ’ वसविल्यानंतर या ठिकाणी अनेक श्रीमंत लोक येवू लागले. येथील व्यवस्था पाहण्यासाठी एक त्रिसदस्यीय समिती स्थापन करण्यात आली होती. पुढे ती बरकखास्त करून २९ मे १८६७ रोजी नगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली. तिच्यामार्फत या शहराचा कारभार पाहिला जावू लागला. भौगोलिक दृष्ट्या महाबळेश्वर हे समुद्रसपाटीपासून उंचीवर असल्याने येथील हवामान थंड असून मानवी जीवनास आल्हाददायक असे आहे. पावसाचे प्रमाण सर्वाधिक प्रमाण असल्याने सदाहरीत वृक्ष मोठ्या प्रमाणावर आढळून येतात. तर उंचच्या उंचडोंगर व खोल दरी असे भौगोलिक वेगळेपण लाभले आहे. येथील जंगलात विविध प्राणी, पक्षी, वृक्ष, फुले यांची विविधता दिसून येते. महाबळेश्वर शहराला प्राचीन कालखंडापासून आधुनिक काळापर्यंत ऐतिहासिक वारसा लाभला आहे. या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वर शहराची भौगोलिक व ऐतिहासिक पार्श्वभूमीचे सविस्तर विवेचन करण्यात आले आहे.

### १.२ प्रबंधाचे शिर्षक :

‘महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास’(१८६७ ते २००५)

### १.३ संशोधन विषयाची निवड :

स्थानिक स्वराज्य संस्था या स्थानिक लोकांच्या गरजा चांगल्याप्रकारे सोडवू शकतील या हेतूने स्थानिक स्वराज्य संस्थांचा उदय झाला. महाबळेश्वर हे अतिदुर्गम भागात वसलेले आहे. या शहराचा विकास कसा झाला. शहराच्या विकासात नगरपालिकेचे योगदान कशा स्वरूपाचे आहे. याशिवाय महाबळेश्वर

शहराची लोकसंख्या कमी आहे. या कमी लोकसंख्येच्या शहरात नगरपालिकेची भूमिका कशा प्रकारची आहे. या हेतूने अभ्यास करण्यासाठी या विषयाची निवड केली आहे. ब्रिटीश कालखंडात लॉर्ड रिपन (इ.स.१८८१ते इ.स.१८८४) याला स्थानिक स्वराज्य संस्थांचे जनक मानले जाते. परंतु याच्यापूर्वीच महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना १८०८ मध्ये झाली होती. या नगरपालिकेची कार्यप्रणाली कशा प्रकारची आहे. तिचे शहराच्या विकासातील योगदान कशा प्रकारचे आहे. तसेच ब्रिटीश कालखंडात स्थापन झालेल्या या नगरपालिकेचा आधार व प्रेरणा इतर नगरपालिकांसाठी मिळावी या हेतूने हा विषय निवडला आहे.

महाबळेश्वर नगरपालिका ही लहान लोकसंख्येसाठी कार्यरत असणारी स्थानिक स्वराज्य संस्था असून या नगरपालिकेचा अद्याप स्थापनेपासून कोणत्याही अभ्यासकाने साकल्याने अभ्यास करण्याचा प्रयत्न केलेला नाही. या विषयावर संशोधन प्रकल्पांतर्गत प्रयत्न झालेला नाही. म्हणून या संशोधन प्रकल्पांतर्गत महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इ.स.१८६७ ते २००५ या काळात केलेल्या कामगिरीचा चिकित्सक अभ्यास करण्यासाठी हा विषय निवडला आहे.

#### १.४ संशोधनाची उद्दीष्टे:

- १) महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या स्थापनेमागील उद्दीष्टांचे विश्लेषण करणे.
- २) महाबळेश्वर शहराची पार्श्वभूमी अभ्यासणे.
- ३) महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या राजकिय घडामोडींचा अभ्यास करणे.
- ४) महाबळेश्वर नगरपालिकेची प्रशासकिय संरचना अभ्यासणे.
- ५) महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या आर्थिक घडामोडींचा अभ्यास करणे.
- ६) महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शहराच्या विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ७) महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन स्थळांच्या विकासातील योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ८) महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यावरण रक्षणासाठीच्या योगदानाचा अभ्यास करणे.
- ९) महाबळेश्वर नगरपालिकेने रोजगार निर्मितीसाठी केलेल्या प्रयत्नांचा अभ्यास करणे.

#### १.५ संशोधनाची गृहितके:

- १) महाबळेश्वर शहरातील नागरी कारभाराकरिता नगरपालिकेची स्थापना करण्यात आली आहे.
- २) महाबळेश्वर नगरपालिकेत वेळोवेळी राजकिय स्थित्यंतरे झालेली आहेत.
- ३) महाबळेश्वर नगरपालिकेने स्वतःची प्रशासकिय संरचना निर्माण केली आहे.
- ४) विविध करांच्या माध्यमातून नगरपालिकेचा आर्थिक विकास होत आहे.
- ५) महाबळेश्वर नगरपालिकेमुळे शहराचा विकास झाला आहे.

- ६) महाबळेश्वर नगरपालिकेमुळे पर्यटन स्थळांचा विकास झालेला आहे.
- ७) महाबळेश्वर नगरपालिकेने पर्यावरण रक्षणासाठी वगवेगळ्या योजना राबविल्या आहेत.
- ८) महाबळेश्वर नगरपालिकेमुळे रोजगार निर्मिती झाली आहे.
- ९) महाबळेश्वर नगरपालिकेमुळे शैक्षणिक विकास झाला आहे.

### १.६ संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा:

महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना इ.स.१८६७ मध्ये झाली आहे. स्थापनेपासून इ.स.२००५ पर्यंत मी महाबळेश्वर नगरपालिकेविषयी संशोधन विषय अभ्यासासाठी घेतला आहे. ही माझी व्याप्ती आहे. तर महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या स्थापनेपासून इ.स.२००५ पर्यंतच्या कालखंडाचा अभ्यास करण्यात आला आहे. ही या संशोधन विषयाची मर्यादा आहे.

### १.७ संशोधन तंत्र

प्रस्तुत संशोधन विषयाचा अभ्यास करत असताना संशोधनाच्या काही तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे. संशोधन विषयाशी निगडित असणाऱ्या साधनाचे प्राथमिक साधने व दुय्यम साधने असे विभाजन करून निवडलेल्या साधनांच्या आधारे प्रस्तुत विषयाचे विश्लेषण केले आहे. निवडलेल्या साधनांच्या आधारे घटनांची सत्यता तपासण्यात आली आहे. प्रस्तुत साधनांच्या आधारे तळटीपा दिलेल्या आहेत. संदर्भ यादी, निवडक छायाचित्रे व योग्य परिशिष्टे दिलेली आहेत. योग्य त्या संशोधन तंत्राचा वापर करण्यात आलेला आहे.

### १.८ संशोधन पद्धती

महाबळेश्वर नगरपालिकेचा इतिहास(इ.स.१८६७ ते २००५) या विषयाच्या संशोधनासाठी सामाजिक शास्त्रात प्रचलित असलेल्या सर्वच संशोधन पद्धती इतिहास संशोधनासाठी उपयुक्त ठरतात. या शोधप्रबंधासाठी ऐतिहासिक पद्धती, सर्वेक्षणात्मक पद्धती, संदर्भ पद्धतीचा उपयोग केलेला आहे. संशोधनासाठीचे प्राथमिक तथ्य संकलन करण्यासाठी मुलाखती, गटचर्चा इत्यादी पद्धतीचा वापर केलेला आहे. संशोधनाच्या पाठीशी असलेल्या सैद्धांतिक संकल्पना स्पष्ट करण्यासाठी वर्णनात्मक किंवा गुणात्मक, सैद्धांतिक व विश्लेषणात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. संशोधनासाठी आवश्यक अशा विश्लेषणात्मक पद्धती, सांख्यिकी पद्धती, निरीक्षण पद्धतीचा वापर केलेला आहे. त्याचप्रमाणे वृत्तपत्रे, मासिके, स्मरणिका, वार्षिक अहवाल, फोटो, शासकिय कागदपत्रे, गॅझेटियर इ. साधने वापरलेली आहेत.

## १.९ संदर्भ साहित्याचे पुनर्विलोकन

प्रा. ज्ञानेश्वर आवाळे यांनी सन २००९ मध्ये “सातारा जिल्हयातील नगरपालिकेचे राजकारण (१९९२-२००६)” या विषयावर य.च.म.मुक्त विद्यापीठ नाशिक येथे एम.फिल. पदवीसाठी राज्यशास्त्र विषयातून शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. यामध्ये सातारा जिल्हयातील आठ नगरपालिकांचे सन १९९२ ते २००६ काळातील राजकीय घटनांची माहिती दिलेली आहे.

श्रीमती सीमा चव्हाण यांनी २०१२ मध्ये ‘पर्यटन स्थळ महाबळेश्वर एक अभ्यास’ या विषयावर शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे एम.फिल.पदवीसाठी इतिहास विषयातून शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. यामध्ये महाबळेश्वरमधील पर्यटन स्थळे, पर्यटनपूरक उद्योग व व्यवसाय, वाहतूक व दळणवळण व्यवस्था, ऐतिहासिक महाबळेश्वर इत्यादीची माहिती दिलेली आहे.

प्रा. डॉ. प्रमोद घाटगे यांनी २०१४ मध्ये ‘सातारा जिल्हयातील नगरपरिषदेच्या वित्तीय व्यवहाराचे अर्थशास्त्र(२००१-०२ ते २०१०-११) या विषयावर टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ पुणे, येथे पीएच.डी.पदवीसाठी अर्थशास्त्र विषयातून शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. यामध्ये नगरपालिकांच्या वित्तीय व्यवहारांची माहिती देण्यात आलेली आहे.

शरद गोळे यांनी २००९ मध्ये ‘ए स्टडी ऑफ सिलेक्टेड को ऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटी इन महाबळेश्वर’ या विषयावर कॉमर्स विभागातून शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर येथे एम.फिल.पदवीसाठी शोधप्रबंध सादर केलेला आहे. यात महाबळेश्वर तालुक्यातील कोऑपरेटिव्ह क्रेडिट सोसायटीची माहिती दिली आहे.

नालबंद एस.सी.यांनी २००९ मध्ये ‘महाबळेश्वर तालुक्यातील स्ट्रॉबेरी उत्पादकांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास’ या विषयावर यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक येथून एम.फिल. पदवी मिळविलेली आहे. यामध्ये महाबळेश्वर तालुक्यातील स्ट्रॉबेरी उत्पादकांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांची माहिती दिली आहे.

प्रा.डॉ.बोडखे एस.एस. यांनी सातारा नगरपालिकेचा इतिहास (१८५३ ते २००३), या विषयावर टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात सन २०१५ मध्ये पीएच.डी.पदवी संपादन केलेली आहे.

प्रा.डॉ. टिके ए.एस. यांनी फलटण नगरपरिषदेचा इतिहास(१८६८ ते १९४८) या विषयावर टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठात सन २०१४ मध्ये पीएच.डी.पदवी संपादन केलेली आहे.अशा प्रकारे वरील सर्व अप्रकाशित शोधप्रबंधामध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेची सविस्तर माहिती कोठेही दिलेली नाही. त्यामुळे मी माझ्या शोधप्रबंधातून महाबळेश्वर नगरपालिकेचा सविस्तर इतिहास दिलेला आहे.

## १.१० सिद्धांत कल्पना

- १) नगरपालिकेच्या स्थापनेमुळे महाबळेश्वर शहराचा विकास झाला.
- २) महाबळेश्वर नगरपालिकेत राजकीय स्थित्यंतरे घडून आली.
- ३) नगरपालिकेने आदर्श प्रशासन राबवून आदर्श निर्माण केला.
- ४) नगरपालिकेमार्फत शहरातील जनतेस पदवीपर्यंतचे शिक्षण मिळते.
- ५) नगरपालिकेने नागरिकांना मोफत औषधोपचार उपलब्ध करून आदर्श निर्माण केला.
- ६) नगरपालिकेने रोजगार निर्मिती करून आदर्श निर्माण केला.

## १.११ प्रकरण नियोजन

### प्रकरणे पहिले – महाबळेश्वर शहराची पार्श्वभूमी

या प्रकरणात संशोधनाच्या दृष्टिकोनातून काही मुद्दे मांडलेले आहेत. त्यामध्ये संशोधनाचा विषय, संशोधन विषयाची निवड, संशोधनाची उद्दिष्टे, संशोधनाची गृहितके, संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा, संशोधन तंत्र, संशोधन पद्धती, संदर्भ साहित्याचे पुनर्विलोकन, संदर्भ साधने, सिद्धांत कल्पना इत्यादी. याशिवाय प्रकरण नियोजन, महाबळेश्वर शहराची भौगोलिक परिस्थिती यामध्ये स्थान, हवामान, पिके, वनसंपदा व प्राणी, नदीप्रणाली, भूप्रदेश वर्णन, महाबळेश्वर नावाची उत्पत्ती, महाबळेश्वर शहराची ऐतिहासिक पार्श्वभूमी, प्राचीन काळ, मध्ययुगीन काळ, आधुनिक काळ, महाबळेश्वर शहरातील सामाजिक, आर्थिक व धार्मिक जीवन, महाबळेश्वर शहराची लोकसंख्या इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### प्रकरण दुसरे – महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना, राजकीय व प्रशासकीय व्यवस्था

या प्रकरणामध्ये स्थानिक स्वराज्य संस्थांची पार्श्वभूमी, प्राचीन काळ, मध्ययुगीन काळ, ब्रिटिश कालखंड, महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना, महाबळेश्वर नगरपालिकेचा कारभार पाहण्यासाठी नियुक्त केलेल्या सदस्यांची माहिती देण्यात आली आहे. या सदस्यांमध्ये काही सरकारी व काही सरकार नियुक्त सभासदांचा समावेश होता. सरकारी अधिकाऱ्यांच्या बदल्या होत असल्याने नगरपालिका क्षेत्रात विकास घडवून आणण्यात अडथळा निर्माण होत होता. १९२० मध्ये नगरपालिकेच्या सदस्यांची संख्या १० वरून १२ करण्यात आली. परंतु यातील ६ सदस्यांपेक्षा अधिक सभासद निवडून आलेले नसावेत तसेच तीन सदस्य हे नॉन ऑफिसियल म्हणजे अल्पसंख्यांकाचे प्रतिनिधित्व करणारे असावेत. तर तीन सदस्य सरकारी अधिकारी असावेत असे ठरले. नगरपालिका सदस्यांकरिता नगरपालिकेचे ५ वॉर्ड तयार करावेत. त्यामधून ५ उमेदवार निवडून येतील व ६ वा उमेदवार टॅक्स देणाऱ्यामधून निवडून देण्यात यावा. असा बदल करणेत आला होता. महाबळेश्वर म्युनिसिपल बोर्डाने नागरिकांना मतदानाचा अधिकार नसल्याने पुन्हा म्युनिसिपल

सदस्यांची संख्या १० निश्चित करण्यात आली. त्यामध्ये ४ सदस्य माजी अधिकारी व ६ सदस्य सरकार नियुक्त निवडण्यात आले.

१९३९ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेत सदस्य निवडीकरीता पहिल्यांदा निवडणूक घेण्यात आली. व १२ नगरसेवकांची संख्या निश्चित करण्यात आली. त्यापैकी दोन नगरसेवक सरकारी अधिकारी होते तर १० नगरसेवकांच्या निवडीकरीता महाबळेश्वर नगरपालिकेचे तीन वॉर्ड तयार करण्यात आले. या निवडणूकीमध्ये पहिल्यांदाच एक जागा हरिजनांकरिता व तीन जागा अल्पसंख्यांकरिता राखीव जागा ठेवण्यात आल्या होत्या. महाबळेश्वर नगरपालिकेचा कारभार पाहणेकरिता मॅनेजिंग कमिटी, स्कूल कमिटी, असेसमेंट कमिटी, जकात कमिटी स्थापन करण्यात आल्या. १९६३ च्या सातव्या निवडणूकीत महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या सदस्य संख्येत दोनने वाढ करण्यात आली तर १० लोकनियुक्त सभासदाऐवजी १२ लोकनियुक्त सभासद करावयाचे ठरविले. वॉर्डची संख्या तीनच ठेवण्यात आली होती. पहिल्या वार्डमधून ४ दुसऱ्या वार्डमधून तीन व तिसऱ्या वार्डमधून ५ सदस्य निवडीकरीता निश्चित करण्यात आले. महाराष्ट्र नगरपालिका अधिनियम १९६५ अन्वये नगरपालिका कारभारात बदल करण्यात येवून नगरपालिकेच्या कामकाजाकरिता विविध कमिट्या स्थापन करण्यात आल्या. १९६७ च्या आठव्या निवडणूकीविना एक सदस्य मतदार संघाचे धर्तीवर नगरपालिकेच्या वार्डची पुनर्रचना करण्यात आली. महाराष्ट्र सरकारच्या आदेशानुसार नगरपालिकेच्या सभासदांची संख्या १५ करण्यात आली. १९६९ च्या जनगणनेनुसार १५ सदस्यांकरिता १५ वॉर्ड तयार करणेत आले. या नवीन वार्डरचनेनुसार स्त्रियांसाठी राखीव जागा १ ते ७ व ८ ते १५ या पद्धतीने फिरता ठेवण्याची तरतूद करण्यात आली. तसेच १९६५ च्या कायदानुसार या निवडणुकीपासून दोन स्विकृत सदस्य घेण्याची पद्धत सुरु झाली. या निवडणुकीत श्रीमती धिटी इराणी यांची लोकनियुक्त अध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली होती. १९७४ च्या नवव्या निवडणूकीत नगराध्यक्ष थेट जनतेमधून निवडला जावू लागला. त्यामुळे या निवडणूकीला महत्व प्राप्त खाते तर या निवडणूकीत आणकी दोन सदस्य स्विकृत घेण्यात आले. त्यामुळे नगरपालिका सदस्यांची संख्या १७ झाली. या निवडणुकीने श्री.शं.रा.माळवदे यांची थेट जनतेतून नगराध्यक्ष म्हणून निवड करण्यात आली होती.

वृक्ष संरक्षण अधिनियम १९७५ अंमलात आल्यानंतर महाबळेश्वर नगरपालिकेने वृक्षाधिकार समितीची स्थापना केली. या समितीमार्फत नगरपालिका हद्दीत वृक्षांचे लागवड करणे, त्यांचे संवर्धन करणे, त्यांची व्यवस्था राखणे इ.कामे केली. १९८१ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या सभासदांचा कार्यकाल संपला व शासनाचा निवडणूकीबाबत कोणताही आक्षेप नसल्याने नगरपालिका बरखास्त करण्यात आली. तिचा प्रशासकामार्फत चालविला जावू लागला. १९९१ मध्ये दहावी निवडणूक पार पडली. यावेळी



नगरपालिका सदस्य संख्येत व प्रभाग रचनेत बदल करण्यात आला. यानुसार दहा सदस्यांकरिता दहा प्रभाग पाडण्यात आले तर चार सदस्य स्विकृत घेण्यात आले. १९९६ मध्ये अकरावी निवडणुक पार पडली यावेळी १७ सदस्य संख्या निश्चित करण्यात आली तर १७ सदस्यांकरिता १७ प्रभाग पाडण्यात आले. दोन नामनिर्देशित सदस्य घेण्यात आले. २००१ मध्ये बारावी निवडणूक पार पडली. षा निवडणुकीत नगरपालिकेने आपल्या प्रभाग सतत बदल केला. एकूण १७ सदस्यांकरिता ५ प्रभाग ठवेण्यात आले. यानुसार प्रभाग १ ते ३ या प्रभागातून प्रत्येकी तीन सदस्य, चार व पाच प्रभागातून प्रत्येकी चार सदस्यांची निवड करण्यात यावी. अशी प्रभाग पुनर्रचना केली. तर दोन नामनिर्देशित सदस्य निवडण्यात आले.

नगरपालिकेत स्वतंत्र अशी प्रशासकीय संरचना आहे. या प्रशासकीय संरचनेत कामांचे वाटप करून विभागाची निर्मिती करण्यात आली आहे. हे विभाग नगरपालिकेच्या विकासासाठी एकमेकास पूरक राहून काम करीत आहेत. या प्रशासकीय संरचनेतील अधिकाऱ्यांच्या कर्तव्यदक्ष कामगिरीमुळे आजपर्यंत शहरात कोणत्याही साथीच्या रोगाचा प्रसार झालेला नाही. शिवाय अन्नभेसळ करणाऱ्यांवर कठोर कारवाई केल्यामुळे नगरपालिकेच्या कर्तव्यदक्ष प्रशासकीय अधिकाऱ्यामुळे शहरात नगरपालिकेची प्रतिमा उंचावलेली आहे. इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### **तिसरे प्रकरण - महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शैक्षणिक कार्य**

या प्रकरणामध्ये प्राचीन काळातील शिक्षण पद्धती, मध्ययुगीन काळातील शिक्षण पद्धती, आधुनिक काळातील शिक्षण पद्धती, महाबळेश्वर शहरातील शिक्षणाची पार्श्वभूमी, नगरपालिका शिक्षण मंडळाची माहिती, अंदाजपत्रक, जमाखर्च इ. माहिती दिली आहे. महाबळेश्वर शहरात महिला मंडळामार्फत बालवाडी वर्ग चालविले जात होते. त्यास नगरपालिकेमार्फत अनुदान दिले जात होते. नगरपालिकेने १९९२ पासून 'गरज तेथे बालवाडी' हे धोरण राबवून पूर्व प्राथमिक शिक्षणाची जबाबदारी स्विकारली व त्यास सर्वतोपरी मदत केली. ब्रिटिश राजवटीत शहरात प्राथमिक शिक्षणाची सुरुवात झाली. नगरपालिकेच्या स्थापनेनंतर प्राथमिक शिक्षण नगरपालिकेकडे गेले. नगरपालिकेच्या एकूण पाच शाळा आहेत. या शाळांच्या विकासासाठी नगरपालिका सर्वतोपरी प्रयत्न करीत आहेत. नगरपालिकेच्या महिला व बालकलयण विभागांतर्गत पाच शाळांमधील विद्यार्थ्यांना मोफत गणवेश वातप केले जाते. गरजू विद्यार्थ्यांना शैक्षणिक साहित्य, शालेय दसर यांचे वाटप केले जाते. सर्वच शाळांमध्ये दरवर्षी आठवडे बाजार भरविला जातो. त्यात विद्यार्थी ग्राहक व विक्रेता अशी दुहेरी भूमिका बजावतात.

प्राथमिक शिक्षणानंतर माध्यमिक शिक्षण घेण्याची सोय महाबळेश्वर शहरात नसल्याने एस.एस.सी. बोर्ड परीक्षेसाठी तीस मैलाचा प्रवास करून डोंगरातून जावे लागे. त्यामुळे महाबळेश्वर व परिसरातील

विद्यार्थ्यांची गैरसोय होत असे. माध्यमिक शिक्षणाची सोय महाबळेश्वरात व्हावी याकरीता नगरपालिकेने पुढाकार घेवून ५ जून १९६७ रोजी गिरीस्थान प्रशालेची स्थापना केली. परंतु या शाळेत शिकवण्याकरिता शिक्षक मिळत नसत. कारण महाबळेश्वर शहरात मोठ्या प्रमाणावर पाऊस पडत असे. त्यामुळे भौतिक सुविधा उपलब्ध होत नव्हत्या. नगरपालिकेने शिक्षकांकरिता राहण्याकरीता खोल्या बांधून दिल्या त्यामुळे माध्यमिक शिक्षणाला लोकांचा चांगला प्रतिसाद मिळाला. याशिवाय १९६४ मध्ये महाबळेश्वर येथे पी.एस.सी.परीक्षेचे उपकेंद्र व्हावे याकरिता शिक्षणाधिकारी सातारा यांचेकडे नगरपालिकेने पत्रव्यवहार केला. त्यास यश आल्यानंतर या परीक्षेसाठी बसणाऱ्या विद्यार्थ्यांसाठी नगरपालिकेने राहण्याची व जेवणाची मोफत सोय उपलब्ध करून दिली होती.

माध्यमिक शिक्षणानंतर उच्च माध्यमिक शिक्षणाची गरज लक्षात घेवून नगरपालिकेने १९९१ पासून कनिष्ठ महाविद्यालय सुरू केले. त्याचबरोबर विद्यार्थ्यांना स्वतःच्या पायावर उभे राहता यावे. स्वतःचा व्यवसाय सुरू करता यावा याकरिता नगरपालिकेमार्फत तांत्रिक व व्यावसायिक शिक्षण सुरू केले. नगरपालिकेने माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक शिक्षणाकरिता सर्व सोई सुविधा उपलब्ध करून दिल्या. या प्रशालेतील स्काउट गाईड विभागातून ३६ व्या राष्ट्रपती पुरस्कारासाठी कु. दिपाली खैरे या विद्यार्थिनीची निवड झाली होती. या प्रशालेतील गरीब विद्यार्थी सहाय्यक निधीकरीता प्रत्येक शिक्षकाकडून प्रत्येकी ५ रु. दरमहा गोळा केले जाऊन मदत केली जाते. या निधीतून जमा होणारी रक्कम बँकेत ठेवीच्या स्वरूपात ठेवली जाते. व या ठेवीवर मिळणाऱ्या व्याजाच्या रकमेतून गरजू विद्यार्थ्यांना गणवेश, पुस्तके, वहया, कंपास, स्वेटर, चपला इ.ची मदत केली जाते. नगरपालिकेच्या सर्वच शाळामध्ये शालेय पोषण आहार योजना राबविली जाते. परंतु महाबळेश्वर नगरपालिका या योजनेचा आहारा शाळेमध्ये न शिजवता तो स्वतंत्र यंत्रणेमार्फत शासन निर्णयानुसार पुरविला जातो. त्याची नियमित तपासणी केली जाते. याकरीता नगरपालिका शालेय पोषण आहार पुरविते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील उच्च शिक्षणाची गरज ओळखून २००५ सालापासून महाविद्यालय सुरू केले आहे. त्यामुळे शहरातील विद्यार्थ्यांना राज्य व राष्ट्रीय पातळीवरील ज्ञानाची दारे उघडी झाली. नगरपालिकेने आजपर्यंत कोणासही आदर्श शिक्षक पुरस्कार दिलेला नाही.

महाबळेश्वर हे थंड हवेचे ठिकाण आहे. या शहरात वास्तव्य करणाऱ्या लोकांना पर्यटनपूरक व्यवसायावर अवलंबून राहावे लागत असल्यामुळे उन्हाळा उन्हाळा व हिवाळा या पर्यटन काळात ते मोठ्या प्रमाणावर कष्ट घेतात. त्यामुळे शहरातील लोक शिक्षणापासून वंचित राहत होते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील लोकांची आर्थिक कुचंबनेतून सुटका व्हावी, त्यांना ज्ञानाची विविध साधने उपलब्ध व्हावीत. पर्यटनपूरक व्यवसायाबरोबर इतर पर्याय लोकांना उपलब्ध व्हावीत, पर्यटनपूरक व्यवसायाबरोबर इतर पर्याय

लोकांना उपलब्ध साधने उपलब्ध व्हावीत, पर्यटनपूरक व्यवसायाबरोबर इतर पर्याय लोकांना उपलब्ध व्हावेत याकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील शिक्षणाची गरज ओळखून लोकांना पूर्व प्राथमिक शिक्षणापासून, महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंतचे ज्ञान उपलब्ध करून दिले. त्याचबरोबर शहरातील लोकांचा इंग्रजी माध्यमातून आपल्या मुलांना शिक्षण देण्याचा कल लक्षात घेवून नगरपालिकेने एका खाजगी संस्थेस सहकार्य करून शहरातील लोकांना आर्थिकदृष्ट्या परवडेल अशा इंग्रजी माध्यमाची शाळा सुरू करून इंग्रजी माध्यमाच्या शाळेस नगरपालिकेने प्रोत्साहन दिले. सातारा जिल्ह्यातील महाबळेश्वर नगरपालिका ही एकमेव नगरपालिका आहे, की जीने शहरातील लोकांची शिक्षणाची गरज ओळखून पूर्वप्राथमिक शिक्षणापासून महाविद्यालयीन शिक्षणापर्यंतची सोय शहरात उपलब्ध करून दिली इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### **प्रकरण चौथे – महाबळेश्वर नगरपालिकेचे शहर विकासातील योगदान :**

या प्रकरणामध्ये या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहर विकासातील योगदान याची माहिती देण्यात आली आहे. महाबळेश्वर येथे पावसाचे सर्वाधिक प्रमाण असल्याने नगरपालिकेस रस्त्याच्या विकासासाठी सतत लक्ष द्यावे लागते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहर विकासाकरिता कामगार व बैलाच्या सहाय्याने रोलर ओढून ४० मैल लांबीचे पक्के रस्ते बनविले तर महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीबाहेरही ३९ मैल लांबीचे कच्चे रस्ते बनवून पर्यटकांना पर्यटन स्थळांकडे जाण्यास उपलब्ध करून दिले आहे. ब्रिटिश अधिकाऱ्यांच्या वास्तव्यामुळे महाबळेश्वरास महत्व प्राप्त झाले आहे. यामुळे याठिकाणी प्रसिद्ध इमारती उभ्या राहिल्या. माल्कम पेठेतील गव्हर्नमेंट हाऊस या इमारतीत पियानोचे दालन व बिलियर्ड हॉल आहे. त्यामुळे महाबळेश्वरच्या विकासात भर पडली आहे. शहरात पर्यटकांचा वावर मोठ्या प्रमाणात असल्याने सुरुवातीपासूनच महाबळेश्वर नगरपालिकेने रात्रीच्या वेळी दिवाबत्तीची सोय उपलब्ध करून दिली होती. उन्हाळ्यात रात्रीच्यावेळी रस्त्यावर दिवे व फॅन बसविण्यात आले होते. ही दिवे लावण्याची पद्धत अवघड असल्याने महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील बाजार एरियामध्ये इलेक्ट्रिक लाईट पुरविणेबाबत खाजगी कंपनीबरोबर करार केला होता. परंतु ही वीज नगरपालिकेस परवडणारी नसल्याने १९६३ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेचे सदस्य ए.आय. चिपाडे यांनी महाबळेश्वर शहराकरीता कोयनेची वीज मिळावी म्हणून महाराष्ट्र राज्याचे मुख्यमंत्री यांना नोटीस सादर करून महाबळेश्वर इलेक्ट्रिक सप्लाय कंपनीच्या पुढे तीन दिवस प्राणांतिक उपोषण केल्यानंतर कोयनेची वीज शहराकरीता मिळवून दिली.

शहरातील वाढती लोकसंख्या व वाढत्या पर्यटकांच्या संख्येमुळे शहरात स्वच्छता राखणेकरीता १९५२ मध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेने १७ कि.मी.लांबीची भुयारी गटार योजना राबवून सांडपाण्याची व्यवस्था केली. शहरास सुरुवातीस विहीरीद्वारे पाणीपुरवठा केला जात असे. याकरिता महाबळेश्वर शहरात

२७ खाजगी व ३३ सार्वजनिक विहीरी होत्या. विहीरींच्या सुरक्षिततेकरीता संरक्षक कठडे बांधण्यात आले होते. या विहीरी सर्वासाठी खुल्या असल्याची नोटीस नगरपालिकेने लावली होती. कर्नल ब्रिग्ज यांनी साताराच्या प्रतापसिंह महाराजांकडून वेण्णा तलाव बांधून घेतला. यानंतर ग्लेनोगल धरण व वेण्णा तलावांवर शहराकरीता पाणीपुरवठा योजना तयार करण्यात आल्या मुंबईचे गव्हर्नर माल्कम यांनी महाबळेश्वरची निरोगी व स्वच्छ हवा पाहून याठिकाणी लष्करी लोकांकरिता हॉस्पिटल बांधण्यात आले. म्युनिसिपालटीची स्थापना झाल्यानंतर त्याची सर्व व्यवस्था सुप्रीटेंडेंट साहेबांकडे देण्यात आली. पुढे हे हॉस्पिटल नगरपालिकेने शासनाकडे सुपूर्त केले. नगरपालिकेकडे कोणतेही हॉस्पिटल नाही. तरीदेखील नगरपालिका शहरातील लोकांना दवाखान्याच्या सोयी सुविध उपलब्ध करून देण्याचा प्रयत्न करीत आहे. याकरीता नगरपालिका शासकिय रूग्णालय आवश्यक वैद्यकीय सुविध उपलब्ध करून देता आहे. तर रूग्णांना मोफत औषध पुरवठा केला जावा याकरीता नगरपालिका दरवर्षी रूग्णालयस एक्स-रे-मशीन उपलब्ध करून दिली आहे. त्याचबरोबर नगरपालिका साथीच्या आजाराबाबत दक्षता घेवून साथीचे रोग नियंत्रणात ठेवण्याचा प्रयत्न करीत असते. याकरीता वरचेवर शहरात जंतुनाशक फवारणी केली जाते. शहरात कोणत्याही साथीच्या रोगाचा प्रसार झालेला नाही. त्यामुळे साथीच्या रोगामुळे होणारे मृत्यूचे प्रमाण अत्यल्प असे आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेने नागरिकांना ग्रंथालयाची सोय उपलब्ध करून दिली आहे. त्याचबरोबर या इमारतीत बिलीयर्डस व टेबल टेनिस खेळ खेळण्याची सोय केली आहे. ओला व सुका असा वेगळा कचरा गोळा करून त्यावर कचऱ्यावर प्रक्रिया करून खतनिर्मिती केली जाते. हे खत शहरातील हॉटेल बागांसाठी विक्री केली जाते. महाराष्ट्र शासनाच्या संत गाडगेबाबा नागरी स्वच्छता अभियान योजनेमध्ये सहभाग घेवून महाबळेश्वर नगरपालिका सातारा जिल्ह्यात पहिला क्रमांक, पुणे महसूल विभागात पहिला क्रमांक व महाराष्ट्र राज्यामध्ये तिसरा क्रमांक मिळविला आहे.

शहरविकासाबरोबर महाबळेश्वर नगरपालिकेने स्थानिक नागरिकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे. महाबळेश्वर पर्यटन क्षेत्र असल्याने उन्हाळी हंगाम काळात शहराची स्वच्छता राखणेकरिता हंगामी कामगाराना रोजगार उपलब्ध करून दिला जातो. पर्यटकांना संपूर्ण शहराची व परिसरातील पर्यटन स्थळांची चांगली माहिती मिळावी याकरिता नगरपालिकेमार्फत नागरिकांना गाईडचा धंदा करण्याकरिता प्रोत्साहन केले जाते. याकरिता नगरपालिका नागरिकांना मराठी, हिंदी, इंग्रजी, गुजराथी भाषेतून गाईडचे प्रशिक्षण देते. सुवर्णजयंती शहरी रोजगार योजनेअंतर्गत एकसेवा केंद्र स्थापन करून दारिद्र्य रेषेखालील लाभार्थ्यांना व्यावसायिक शिक्षण देवून व्यवसायासाठी प्रोत्साहित केले जाते. पर्यावरणाच्या रक्षणाकरिता झाडे तोडून त्याची विक्री करणाऱ्या महिलांना नगरपालिका इतर कामे उपलब्ध करून देते. बोट क्लब स्थापन करून

अनेक लोकांना रोजगार उपलब्ध करून दिला आहे. वृक्षारोपन कार्यक्रमातर्गत नगरपालिकेने वनखात्याच्या २५ एकर क्षेत्रावर वृक्ष लागवड केली आहे. त्याचे संवर्धन व संरक्षण व जनजागृती बाबत नगरपालिकेस महाराष्ट्र राज्याचा तृतीय क्रमांकाचा 'वनश्री पुरस्कार २००४' मिळाला आहे. याशिवाय महाबळेश्वर शहरात येणाऱ्या पर्यटकांना महाबळेश्वर शहरातील विविध पैलूंची माहिती व्हावी व स्थानिक लोकांना त्यांच्या उत्पादनाबाबत प्रोत्साहन मिळावे याकरिता नगरपालिका 'महाबळेश्वर फेस्टीव्हल' कार्यक्रमाचे आयोजन करित असते. सातारा जिल्ह्यातील महाबळेश्वर नगरपालिका ही एकमेव नगरपालिका आहे जीने शहर विकासाबरोबर स्वच्छतेबाबत राज्य, जिल्हा पातळीवर पारितोषिक मिळवून शहरातील नागरिकांच्या रोजगार निर्मितीसाठी कार्यरत असते. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेने हे कार्य इतर नगरपालिकांसाठी प्रेरणादायी व मार्गदर्शक असेच आहे. महाबळेश्वर हे ठिकाण पर्यटन क्षेत्र असल्याने या शहरात पाश्चात्य देशातील सोयी-सुविधा पर्यटकांना उपलब्ध करून देणे गरजेचे आहे. महाबळेश्वर शहरातील पर्यटन मोठ्या प्रमाणावर विदेशी पर्यटक भेटी देण्याकरिता आकर्षित होतील. इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

### **प्रकरण पाचवे – महाबळेश्वर नगरपालिकेची महसूल व्यवस्था**

या प्रकरणामध्ये या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेचा उत्पन्न व खर्चाच इतिहासाची माहिती देण्यात आलेली आहे. कोणत्याही नगरपालिकेचे यशापयश तिच्या उत्पन्न व खर्चावर अवलंबून असते. महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपले उत्पन्न वाढविण्यासाठी वेळोवेळी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते. त्यामुळे नगरपालिकेच्या उत्पन्नात दरवर्षी वाढ होत गेल्याचे दिसून येते. जकात हा कर नगरपालिकेचे महत्वाचे उत्पन्नाचे साधन आहे. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेने जकात कर वसूल करण्याबाबत वेळोवेळी बदल केले आहेत. महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपल्या कार्यक्षेत्रात जकात दर निश्चित करून त्यावर देखरेख करण्याकरीता जकात कमिटीची स्थापना केली होती. जकात दरात दर चार वर्षांनी फेरआकारणी करून दर निश्चित होत असे. जकात वसुलीकरिता जकात नाक्यांची स्थापना केली होती. जकात करात कमालीची घट झालेली दिसून येताच महाबळेश्वर नगरपालिकेने त्याकरीता पाच सदस्यांची एक समिती नेमून त्यावर नियंत्रण प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न केला. १९९९ पासून महाराष्ट्र शासनाने कायद्याने जकात बंद केली. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेस जकात करापासून मिळणारे उत्पन्न बंद झाले. पथकर, वाहनकर, प्राण्यांवरील कर, यात्रेकरूंवरील कर, पर्यटन कर, घरपट्टी कर, जाहिरात कर, हॉटेल कर, वृक्षकर, करमणुक कर, कोंडवाडा कर, शिक्षण कर, विशेष स्वच्छता कर, बोटीवरील कर, मालमत्ता व उपयोगितापासूनचे उत्पन्न अनुदाने व अंशदाने, इतर उत्पन्न इ. बाबीपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नात महाबळेश्वर नगरपालिकेने वेळोवेळी बदल करून आपले वाढविण्याचा प्रयत्न केला आहे.

उत्पन्न वाढीबरोबरच नगरपालिकेने शहरातील नागरिकांना विविध सोयीसुविधा देण्यावरही आपल्या खर्चात दरवर्षी वाढ केली आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेने सामान्य प्रशासन वसूली खर्च, सार्वजनिक सुरक्षितता खर्च, अग्निशमन खर्च, दिवाबत्ती खर्च, सार्वजनिक आरोग्य व सोयीवरील खर्च, पाणीपुरवठा खर्च, साफसफाई खर्च, दवाखाना खर्च, एकूण साथीच्या रोगावरील खर्च, उद्यानावरील खर्च, बांधकामावरील खर्च, झाडे लागवडीवरील खर्च, शिक्षण खर्च, अंशदाने खर्च, इतर खर्च इत्यादी बाबींवर आपल्या खर्चात वाढ केली त्यामुळे शहरातील नागरिकांना नागरी सुविधा उपलब्ध होवू लागल्या. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील नागरिकांना स्वच्छ पाणी उपलब्ध करून देण्यावर खर्च केल्याने मुबलक पाणी व्यवसायाकरिता उपलब्ध होवू लागले. महाबळेश्वर नगरपालिकेचा स्वतःचा कोणताही दवाखाना नसताना नगरपालिकेने दवाखान्यावर खर्च केल्याने गरीब लोकांना मोफत वैद्यकीय सोयी उपलब्ध होवू लागल्या. वैद्यकीय सोईसाठी नागरिकांना ३३ मैलावर वाई या ठिकाणी जावे लागत होते. त्यामुळे त्यांना अनेक समस्यांना तोंड द्यावे लागत होते. नगरपालिकेने साथीचे रोग व लसीकरणावर खर्च केल्यामुळे शहरात कोणत्याही साथीच्या रोगाचा प्रसार झाला नाही. तर लसीकरणावरील खर्चामुळे नागरिकांना अनेक रोगांपासून सुरक्षितता लाभली. महाबळेश्वर नगरपालिकेने उद्यानावर खर्च केल्याने पर्यटकांचे मनोरंजन होवू लागले. त्यामुळे व्यवसायास गती मिळाली. वृक्ष लागवडीवरील खर्चामुळे महाबळेश्वरचे सौंदर्य टिकून राहण्यास मदत झाली. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शिक्षणावर खर्च केल्याने नागरिकांना शैक्षणिक सुविधा उपलब्ध होवू लागल्या. बोट क्लब हे महाबळेश्वर नगरपालिकेचे उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन आहे. यापासून मोठ्या प्रमाणावर महाबळेश्वर नगरपालिकेस उत्पन्न मिळते. या बोट क्लबकडे पर्यटकांना आकर्षक करण्यासाठी नगरपालिका सर्वतोपरी प्रयत्न करीत असते. बोट क्लब करीता परदेशातील तंत्रज्ञानाचा स्वीकार करून परदेशी बनावटीच्या बोटी खरेदी करून महाबळेश्वर नगरपालिका पर्यटकांना बोट क्लबकडे आकर्षित करण्याचा प्रयत्न करीत असते. त्यामुळे महाबळेश्वर येथे येणारे पर्यटक बोट क्लबकडे आकर्षित होवून त्याचा आनंद घेतात. नगरपालिका बोट क्लबमधील बोटी व त्यात बसणाऱ्या पर्यटकांची विमा रक्कम विमा कंपनीस जमा करतात. त्यामुळे पर्यटकांना सुरक्षितता वाटते.

महाबळेश्वर नगरपालिका ही सर्वात लहान नगरपालिका असली तरी या नगरपालिकेने उत्पन्नाच्या प्रमाणात खर्चाचे वाढते राहिले आहे. नागरिकांना अनेक सोयीसुविधा उपलब्ध होवू लागल्या. त्यामुळे सातारा जिल्ह्यातील इतर नगरपालिकांप्रमाणे महाबळेश्वर मधील नागरिकांना नगरपालिकेमार्फत सोयीसुविधा उपलब्ध झाल्याने त्यांना आपला विकास साधता आला. महाबळेश्वर नगरपालिकेच्या भौगोलिक परिस्थितीचा विचार करता नगरपालिकेने केलेली कामगिरी गौरवास्पद असून ती इतर नगरपालिकेसाठी

प्रेरणदायी आहे इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.

## प्रकरण सहावे – महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन क्षेत्रातील योगदान

या प्रकरणामध्ये महाबळेश्वर नगरपालिकेचे पर्यटन क्षेत्रातील योगदानाची माहिती देण्यात आली आहे. महाबळेश्वर सहयाद्रीच्या उंचच्या उंच रांगामध्ये वसले आहे. त्याच्या चारही बाजूंना डोंगररांगा व नद्यांची खोरी आहेत. त्यामुळे एक नैसर्गिक वेगळेपण या प्रदेशाला लाभलेले आहे. महाबळेश्वर या ठिकाणी पॉईंट्स, धबधबे, धार्मिक ठिकाणे अशी एकूण ३३ प्रेक्षणीय ठिकाणे आहेत. या प्रेक्षणीय स्थळांच्या विकासाकरिता महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपले योगदान दिले आहे. महाबळेश्वरमधील सर्वात जवळचा व सर्वात उंच असा पॉईंट विल्सन पॉईंट आहे. या ठिकाणावरून उगवत्या सूर्याचा देखावा फार सुंदर दिसतो. बॅबिंग्टन पॉईंटवरून लहानशा मैदानातून धुक्याचे खेळ पाहावयास मिळतात. खालील दरीतून हत्तीएवढे धुक्याचे लोट वर येऊन एकमेकांवर आपटतात व एखादेवेळी एका क्षणातच एकदम नाहीशे होतात. महाबळेश्वर नगरपालिकेने या पॉईंटच्या रस्त्याची सुधारणा केली. बिशपटॅकजवळ संरक्षक भिंत बांधली. महाबळेश्वरमधील लोकप्रिय पॉईंटपैकी एलफिन्स्टन हा एक पॉईंट आहे. या पॉईंटवर पर्यटकांची नेहमी वर्दळ असते. या पॉईंटवर पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरीता नगरपालिकेने पायऱ्या व रेलिंगची दुरुस्ती केली. ऑर्थरसिट या पॉईंटच्या डाव्या बाजूस सावित्रीच्या खोऱ्याचे खोल कडे दिसतात. तसेच उजव्या बाजूस जोर खोऱ्याचे घनदाट अरण्य दिसते. येथून दिसणारी शिखरे तरंगणाऱ्या ढगांनी झाकलेली दिसतात. हे अप्रतिम सौंदर्य पाहता यावे याकरिता नगरपालिकेने पर्यटकांना उभे राहता यावे यासाठी सिमेंटचा स्लॅब वजा कट्टा बांधण्यात आला आहे. या पॉईंटवरून विडों पॉईंटकडे पर्यटकांना व्यवस्थित चालता यावे यासाठी नगरपालिकेने पायऱ्या बांधल्या आहेत. या पॉईंटवरून दगडांची खिडकीसारखी नैसर्गिक रचना पाहावयास मिळते. या खिडकीतून खालून इतके जोराचे वारे वर येत असते की, दगड टाकल्यास तो सुद्धा फारच सावकाशपणे खाली जातो असे वाटते तर रूमालासारख्य वस्तू वरचेवर उडत राहतात. ऑर्थरसिट जवळच एक जिवंत पाण्याचे टाके आहे. त्यास गायत्रीचे टाके म्हणतात. याठिकाणी वाघ, चित्ते, पाणी पिण्यासाठी येतात. त्यामुळे त्यास वाघाचे पाणी असे म्हणतात. या पॉईंटच्या रस्ते विकासासाठी व पायऱ्या दुरुस्तीकरीता नगरपालिकेने रक्कम मंजूर केली. मारजोरी पॉईंटवर पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरीता नगरपालिकेने संरक्षक भिंत बांधली तर या पॉईंटवरून मुख्य रस्त्यापासून थोडे अंतर चालत जावून टेकडीवजा उंचवट्यावर चढावे लागते. याकरिता नगरपालिकेने या ठिकाणी रेलिंग पायऱ्या तयार केल्या. या पॉईंटवरून जरा पुढे गेल्यावर सावित्री नदी जेथून खाली जाते ती जागा दिसते यास 'सावित्री पॉईंट' म्हणतात. येथून खाली तळ कोकण दिसतो. या पॉईंटवर नगरपालिकेने पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरीता रेलिंग पायऱ्या तयार केल्या आहेत.

बॉम्बे पॉईंट महाबळेश्वरच्या डोंगराच्या पश्चिम कड्यावर असल्यामुळे येथून सूर्यास्त विलोभनिय दिसतो. त्यामुळे या पॉईंटला 'सनसेट पॉईंट' असेही म्हणतात. या पॉईंटवरून अस्ताला जाणाऱ्या सूर्याचे दर्शन पर्यटकांचे खास आकर्षण आहे. ढगांच्या संख्येनुसार येथे सूर्य मावळताना त्याचा आकार लंबगोल, घागरीसारखा, चौकोनी, पतंगाकृती अस वेगवेगळा होत जातो. या पॉईंटवर जाण्यासाठी नगरपालिकेने रस्ता तयार केला. लॉडविक पॉईंटवर डोंगररांगाची अरुंद टोके पुढे गेल्याने पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरीता नगरपालिकेने या पॉईंटवर रेलिंग बांधली आहेत. सर जॉन माल्कम यांची मुलगी केट तासनतास या ठिकाणी जावून बसत असे. त्यामुळे या पॉईंटला 'केटस पॉईंट' हे नाव दिले. केटस पॉईंटच्या उजव्या बाजूस कठड्याच्या समोरचा दगड अलग झाला. त्यातील मधला भाग नाहीसा होवून एक आरपार होल तयार झाले व त्याची रचना सुईच्या नाकाच्या आकाराची झाली म्हणून त्यास 'निडल्स होल' म्हणतात. केटस पॉईंट शेजारील एको पॉईंट आहे. या ठिकाणी उभे राहून पश्चिमेकडील विस्तीर्ण दऱ्यांचा दिशेने मोठ्या आवाजात उच्चारलेल्या ध्वनीचे पाठोपाठ प्रतिध्वनी उमटतात. या पॉईंटच्या रस्ते विकासाकरिता व पर्यटकांच्या सुरक्षिततेकरीता नगरपालिकेने रेलिंग बांधकाम केले आहे.

महाबळेश्वरपासून दूरवर असलेल्या बगदाद पॉईंटवर कोणतेही वाहन जात नसल्याने पायीच जावे लागते. या पॉईंटवरून घोड्यावरून फिरण्यासाठी निरनिराळे रस्ते काढलेले आहेत. त्यांना 'राइडस' म्हणतात. या ठिकाणावरून ब्लू व्हॅली, लॅमिंग्टन, लेडी, नॉर्थकोट, लेडी विलिंग्डन इ. घोडदौडीचे रस्ते आहेत. महाबळेश्वर येथील पॉईंटवरून दिसणारे निसर्गाचे वेगळेपण, ढगांच्या आकारानुसार बदलत जाणारा सूर्याचा आकार, खोल दरीतून येणारे ढगांचे लोळ अगदी स्वप्नवत वाटतात. त्यामुळे महाबळेश्वरला भेट देण्यास पर्यटकांची सर्वाधिक पसंती असते. तर येथील बाजारपेठेत निसर्गातील फुलाफळांचा हंगामानुसार मध गोळा करून तो पर्यटकांना उपलब्ध करून दिला जातो. स्ट्रॉबेरी, राजबेरी, मलबेरी इ. फळांपासूनचा जाम तयार करून पर्यटकांना उपलब्ध करून दिला जातो. महाबळेश्वर हे काठीचे माहेरघर म्हणून ओळखले जाते. येथील लोक काठ्यांना निरनिराळे आकार देवून कलाकुसरीचे दर्शन घडवित असतात. काही कारागीरांनी ब्रिटिशांचे बूट तयार केल्याची उदाहरणे आहेत. निरनिराळ्या चपलांचे आकार बाजारात येत असतात. त्यामुळे येथील पादत्राणे पर्यटकांना आकर्षित करतात. बाजारपेठेतील टपोरा चणा, लाकडांच्या लगद्यापासून बनविलेली फुले अशा विविध वस्तू बाजारपेठेत पर्यटकांना खरेदीस भूरळ पाडतात. महाबळेश्वर नगरपालिकेने पर्यटन स्थळांचा विकास केला असला तरी अनेक पर्यटन स्थळ वनविभागाच्या नियंत्रणाखाली येत असल्याने अनेक अडथळे येतात. नगरपालिकेस पर्यटन स्थळांचा विकास करण्यासाठी काही अधिकार देणे गरजेचे आहे इत्यादीची सविस्तर माहिती दिलेली आहे.



## प्रकरण सातवे - मूल्यमापन

या प्रकरणामध्ये निष्कर्ष काढलेला आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेची स्थापना झाल्यामुळे शहराचा विकास झाला. नगरपालिका ही स्थानिक स्वराज्य संस्था असल्याने या नगरपालिकेत वेळोवेळी राजकीय स्थित्यंतरे घडून आली. प्रशासकिय यंत्रणा कार्यक्षम होती. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिकेने आपला आदर्श घालून दिलेला आहे. महाबळेश्वर नगरपालिकेने स्थापनेपासून शहरातील नागरिकांना नगरपालिकेमार्फत पदवी पर्यंतचे शिक्षण उपलब्ध करून दिलेले आहे. नगरपालिकेस विविध करांच्या माध्यमातून उत्पन्न मिळत असल्याने स्थानिक नागरिकांना सोयीसुविधा नगरपालिकेने उपलब्ध करून दिलेल्या आहेत. त्यामुळे शहराचा विकास घडून आला. शहरातील नागरिकांना रोजगार उपलब्ध व्हावेत याकरिता नगरपालिकेने रोजगार निर्मितीची साधने उपलब्ध करून दिलेली आहेत. महाबळेश्वर नगरपालिकेने शहरातील नागरिकांच्या आरोग्याची विशेष काळजी घेतल्याने आजपर्यंत कोणत्याही साथीच्या रोगाचा प्रसार शहरात झालेला नाही. महाबळेश्वर नगरपालिकेने उत्पन्न वाढीसाठी विशेष प्रयत्न केला आहे. त्यामुळे महाबळेश्वर नगरपालिका आर्थिकदृष्ट्या सक्षम नगरपालिका म्हणून ओळखली जाते. नगरपालिकेमार्फत विविध कार्यक्रम राबवून पर्यावरण रक्षणासाठी प्रयत्न केले जातात. महाबळेश्वर नगरपालिका हद्दीत अनेक पर्यटन पाँइट येत नाहीत. तरीही नगरपालिकेने पर्यटन ठिकाणांचा विकास घडवून आणला. पर्यटकांच्या सुरक्षिततेसाठी नगरपालिकेमार्फत विशेष काळजी घेण्यात आली. पर्यटन ठिकाणावर रॅलिंग पायऱ्या, पिण्याच्या पाण्याची सोय उपलब्ध करून देण्यात आली आहे.

### १.१२ संशोधनाचे महत्त्व :

महाबळेश्वर शहराच्या विकासात नगरपालिकेचे योगदान महत्त्वपूर्ण आहे. नगरपालिकेस करांच्या माध्यमातून उत्पन्न मिळते. शिवाय नगरपालिकेने उत्पन्नाचे साधन सुरू केल्याने नगरपालिकेस मोठ्या प्रमाणावर उत्पन्न मिळते. त्यामुळे महाबळेश्वर हद्दीतील नागरिकांना नगरपालिकेने सार्वजनिक पाणीपुरवठा, शौचालय, आरोग्य सुविधा, मुताऱ्या, शिक्षण, मंडई, शॉपिंग सेंटर, प्रशासकिय, मनोरंजन इत्यादी सुविधा उपलब्ध करून दिल्याने मानवाच्या संपूर्ण विकासास मदत झाली आहे. महाबळेश्वरची लोकसंख्या कमी असूनही शहराचा विकास कोणकोणत्या उपक्रमातून झाला. त्याचे फायदे, दोष इ. अशाप्रकारचे संशोधन म्हणजे एखाद्या समस्येचा शोध घेवून त्यावर उपाय सुचविणे व शहराचा विकास घडवून आणणे हे या संशोधनाचे महत्त्व आहे.

## संदर्भ ग्रंथसूची

### अ) प्राथमिक साधने

#### इंग्रजी(अप्रकाशित)

- 1) Mahabaleshwar Municipality, General Proceeding Book, 1895 to 1960
- 2) Mahabaleshwar Municipality, administration Annual Report, 1879-80 to 1968-69
- 3) Mahabaleshwar Municipality, School Board Proceeding Book, 1895 to 1963
- 4) Mahabaleshwar Municipality, Managing Committee Proceeding Book, 1895 to 1963
- 5) Mahabaleshwar Municipality, Sanitary Proceeding Book – 1895 to 1963.
- 6) Town planning & Voluation Dept.(Maharashtra), Urban Research cell. Pune, District Satara Volume III- 1980

#### मराठी (अप्रकाशित)

- १) महाबळेश्वर नगरपालिका, जनरल प्रोसिडिंग बुक, १९६२ ते २००५
- २) महाबळेश्वर नगरपालिका प्रशासकीय अहवाल १९८१ ते १९८५
- ३) महाबळेश्वर नगरपालिका जनरल बोर्ड हजेरी पत्रक १९७९ ते २००५
- ४) महाबळेश्वर नगरपालिका शाळा क्र.१ ते ५ शाळांचे रेकॉर्ड
- ५) महाबळेश्वर नगरपालिका माध्यमिक व उच्चमाध्यमिक हायस्कूलचे रेकॉर्ड(१९९२)
- ६) महाबळेश्वर नगरपालिका गिरीस्थान महाविद्यालयाचे रेकॉर्ड(२००५)
- ७) महाबळेश्वर नगरपालिका शिक्षण मंडळाच्या बोर्डवरून मिळालेली माहिती.
- ८) शिक्षण मंडळ रेकॉर्ड- लेखापरीक्षण अहवाल (१९८७ ते २००५)
- ९) महाबळेश्वर नगरपालिका शाळा नं १ ते ५ मधील मुख्याध्यापकांच्या मुलाखतीतून मिळालेली माहिती.
- १०) महाबळेश्वर नगरपालिका अंदाज व अंदाजपत्रकातून मिळालेली माहिती. (१९०३ ते २००५)
- ११) महाबळेश्वर नगरपालिका, लेखापरीक्षण अहवालातून मिळालेली माहिती.(१९३९ ते २००५)
- १२) महाबळेश्वर नगरपालिका, जन्म व मृत्यू रजिस्टर नोंदी (१९०५ ते २००५)
- १३) ग्रामीण रूग्णालय महाबळेश्वर, सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- १४) महाबळेश्वर नगरपालिका, सार्वजनिक बांधकाम समिती यांचेकडून सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.

- १५) महाबळेश्वर नगरपालिकेस मिळालेले पुरस्कार प्रमाणपत्रावरून मिळालेली माहिती
- १६) महाबळेश्वर नगरपालिका, प्रभाग रचना माहिती(१९९१ ते २००५)
- १७) महाराष्ट्र शासन राजपत्र निवडून आलेले उमेदवार माहिती
- १८) महाबळेश्वर नगरपालिका, आरोग्य विभाग, पाणीपुरवठा, बोट क्लब यांच्या सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- १९) महाबळेश्वर नगरपालिका, रेकॉर्ड(१८९५ ते २००५)
- २०) महाबळेश्वर नगरपालिका, नगराध्यक्ष बोर्डावरील माहिती.
- २१) महाबळेश्वर नगरपालिका, मुख्याधिकारी कालखंड बोर्डावरील माहिती.
- २२) महाबळेश्वर नगरपालिका, शिक्षण मंडळाचे सभापती, उपसभापती कालावधी बोर्डावरील माहिती
- २३) पंचायत समिती महाबळेश्वर, आरोग्य विभागातील सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- २४) महाबळेश्वर नगरपालिका, वाचनालय रेकॉर्डावरून मिळालेली माहिती(२००४-०५)
- २५) पंचायत समिती महाबळेश्वर, शिक्षण विभागातील सर्व्हेक्षणातून मिळालेली माहिती.
- २६) पाणीपुरवठा व जलनिस्सारण समिती प्रोसेडिंग बुक १९६७ ते २००५
- २७) सर्व बागा व रस्ते विकास समिती प्रोसेडिंग बुक, १९७६ ते १९८१
- २८) बांधकाम समिती प्रोसेडिंग बुक, १९६७ ते २००५
- २९) आरोग्य रक्षण वैद्यकिय व सार्वजनिक आरोग्य समिती प्रोसेडिंग बुक, १९६५ ते २००५
- ३०) स्थायी समिती प्रोसेडिंग बुक १९६७ ते २००५
- ३१) शिक्षण समिती प्रोसेडिंग बुक १९६७ ते २००५
- ३२) महाबळेश्वर पाणीपुरवठा केंद्र हस्तांतरण टिपणी १८ जून २००५

### इंग्रजी (प्रकाशित)

- 1) Census of India - 2001
- 2) District Municipal Act.1884
- 3) Gazetteer of Satara District 1885

### मराठी (प्रकाशित)

- १) पाठक अरुणचंद्र(संपा.), सातारा जिल्हा गॅझेटियर, महाराष्ट्र साहित्य आणि संस्कृती मंडळ मुंबई, १९९९.
- २) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल जमाखर्च १९८० ते २००५

३) महाबळेश्वर नगरपालिका जमाखर्च अंदाजपत्रक १९९० ते २००५

४) महाबळेश्वर नगरपालिका वार्षिक अहवाल १९८० - २००५

### मुलाखती

१) डॉ.ठोके प्रकाश, माजी वैद्यकीय अधिकारी, ग्रामीण रुग्णालय महाबळेश्वर, दि.१.२.२०१४, वेळ सकाळी ९.०० वाजता, स्थळ -महाबळेश्वर.

२) दस्तुरे संजय, पत्रकार, सकाळ दि.२०.१०.२०१४, वेळ सकाळी १०.३० वाजता, स्थळ -महाबळेश्वर

३) माजी मुख्याध्यापक, तोडकर सुधाकर, माखरीय हायस्कूल, महाबळेश्वर, दि.११.१.२०१४, वेळ दुपारी ४.०० वाजता, स्थळ -महाबळेश्वर

४) पटेल ए.यू. औषध निर्माण अधिकारी, ग्रामीण रुग्णालय, महाबळेश्वर, दि.२७.१०.२०१४, वेळ दुपारी ३.००, स्थळ -महाबळेश्वर

५) बावळेकर डी.एम., माजी नगराध्यक्ष, महाबळेश्वर, १०.१.२०१५, वेळ- दुपारी ३.१५ वाजता, स्थळ - महाबळेश्वर

६) पाटसकर बा.रा., माजी इंजिनियर, महाबळेश्वर नगरपालिका, दि.१३.५.२०१५, वेळ सायंकाळी ६.०० वाजता, स्थळ -महाबळेश्वर

### एम.फिल. व पीएच.डी.(अप्रकाशित प्रबंध)

१) प्रा.डॉ.बोडखे एस.एस., सातारा नगरपालिकेचा इतिहास (१८५३ ते २००३), पीएच.डी. शोधप्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, २०१५

२) आवाळे ज्ञानेश्वर, सातारा जिल्हयातील नगरपालिकेचे राजकारण, एम.फिल. प्रबंध, य.च.म.मु.विद्यापीठ, नाशिक, २००९

३) चव्हाण सीमा, पर्यटन स्थळ महाबळेश्वरएक अभ्यास, एम.फिल. प्रबंध, शिवाजी विद्यापीठ कोल्हापूर, २०१२

४) घाटगे प्रमोद, सातारा जिल्हयातील नगरपरिषदेचा वित्तीय व्यवहाराचे अर्थशास्त्र, पीएच.डी.प्रबंध, टिळक महाराष्ट्र विद्यापीठ, पुणे, २०१४

५) नालबंद एस.सी., 'महाबळेश्वर तालुक्यातील स्ट्रॉबेरी उत्पादकांच्या आर्थिक व सामाजिक समस्यांचा अभ्यास', एम.फिल. प्रबंध, यशवंतराव चव्हाण मुक्त विद्यापीठ नाशिक, २००९

## ब) दुय्यम साधने

### इंग्रजी साधने

- 1) H. George Franks, In & around Mahabaleshwar Poona Star press, Wellesley Road, Poona.
- 2) Perin Bharucha, Mahabaleshwar the club- 1881-1981 Published by Homi R. Khusrookhan, Hon. Secretary, 2006.
- 3) Pataskar B.R., Novel map of Mahabaleshwar with guide to Mahabaleshwar, 1992
- 4) Rao Bahadur, D.B. Parasnis, Mahabaleshwar, Lakshmi Art Printing works, Byculla Mumbai, 1974
- 5) Satarawala Kohiyar Tehmuras, Tourist's Guide to Mahabaleshwar & Environs with map, I sraelite press, pune, April 1954
- 6) Pataskar B.R., Guide to Mahabaleshwar, 1993
- 7) Sarabhai Choksi, Mahabaleshwar & Panchgani Guide, Gurjar Granth Ratha karyalaya Gandhi Road Ahmadabad
- 8) Sarada Dilip, wornderland Mahabaleshwar Prakruti Printer, Satara, 1970
- 9) Mahabaleshwar A nature's, Gift tourist information Guide.

### मराठी साधने

- १) आवळे वामनराव लव्हली महाबळेश्वर
- २) आचार्य केशव्रीवार प्राचीन भारताचा इतिहास , विद्या प्रकाशन, नागपूर २०१२
- ३) बेल्लेकर एन.जे., ग्रोवर बी.एल., आधुनिक भारताचा इतिहास, एस. चंद आणि कंपनी लि.नवी दिल्ली, २००७
- ४) भणगे रविंद्र पांडुरंग, भारतातील स्थानिक स्वराज्य संस्था, प्रशांत पब्लिकेशन्स, जळगाव, २०१२
- ५) दर्शनकार अर्जुनराव, पंचायतराज व नागरी प्रशासन, कैलास प्रकाशन, औरंगपुरा, औरंगाबाद, १९९९
- ६) दीक्षित दत्तात्रय कमलाकर, महाबळेश्वर क्षेत्र व सॅनिटेरिअम यांचे वर्णन सौ.व श्री. मुकुंद दीक्षित प्रकाशक पुणे, पुनरावृत्ती, २०११
- ७) गव्हाणे के.जी., शिंदे एस.पी., महाराष्ट्रातील समाजसुधारणेचा इतिहास, एज्युकेशनल पब्लिशर्स, औरंगाबाद, २०१४

- ८) कुलकर्णी, खरे, मराठ्यांचा इतिहास, खंड १, कॉन्टिनेन्टल प्रकाशन पुणे, २०१०
- ९) खाडे एल.के., नगरपरिषदा मालमत्ता कर(घरपट्टी) आकारणी, वसुली आणि उपाय, सुप्रिंट ऑफसेट प्रिंटेर्स सातारा, जानेवारी २००२
- १०) खरे गंगाधर गणेश, महाबळेश्वर मार्गदर्शक, प्रकाशक खरे गंग., के.के. आणि कंपनी पुणे, १९३२
- ११) लांजेकर रू.ज. महाबळेश्वरची सहल, विद्यादीप प्रकाशन, पुणे
- १२) लांजेकर रू.ज. सातारा जिल्हयातील प्रेक्षणीय स्थळे, विद्यादीप प्रकाशन, पुणे
- १३) नांदेडकर व्ही.जी., पंचायतीराज एक विश्लेषणात्मक परामर्श, के.सागर पब्लिकेशन्स, पुणे, २०१०
- १४) पगडी सेतू माधवराव, शिवचरित्र एक अभ्यास, शिवाजी विद्यापीठ, प्रकाशन कोल्हापूर, १९७१
- १५) पाटील वा.भा., स्थानिक स्वराज्य संस्था, जळगाव, २००९
- १६) बंग के.आर., भारतीय स्थानिक स्वशासन, विशेष संदर्भ, महाराष्ट्र राज्य, श्री.मंगेश प्रकाशन, नागपूर, २००५
- १७) देशपांडे महेश, सातान्याच्या परिसरात, लोकव्रत प्रकाशन, सातारा, ७ ऑगस्ट २०११
- १८) सोनकांबळे अशोक व कहाळेकर सी.एम., महाराष्ट्रातील ग्रामीण आणि नागरी स्थानिक स्वशासन, अरूणा प्रकाशन, लातूर, २०१३
- १९) शर्मा के.के.(मुख्य संचालक), इंटरक्युलअस, सदर्थ महाराष्ट्र राज्य व जिल्हे एक दृष्टिकोन, खंड ५, २००५
- २०) शेलकर अभया, महाराष्ट्र नगरपरिषदा, नगरपंचायती व औद्योगिक नागरी अधिनियम १९६५, नाशिक लॉ हाऊस, औरंगाबाद, २०१४
- २१) शिरसाठ व बैनाडे भगवानसिंग, भारतीय स्थानिक स्वशासन, औरंगाबाद, २०१०
- २२) शिक्षणावर दृष्टिक्षेप, शिक्षण संचालनालय, महाराष्ट्र शासन, पुणे, १९९५
- २३) रड्डी सुनिला(संपा.), रानफूल सहयगिरीचे, ८२ वे आखिल भारतीय मराठी साहित्य संमेलन, महाबळेश्वर, २००९
- २४) परांजपे विजय, पर्यावरणीय सद्यस्थित अहवाल, महाबळेश्वर पाचगणी पर्यावरणदृष्ट्या संवेदनशील क्षेत्र एरंडवण पुणे.
- २५) लढ्ठा कांता, निसर्गरम्य महाबळेश्वर, १९७०
- २६) उत्तेकर द.म., चला पाहूया महाबळेश्वर, १९६०
- २७) हडप नितीन, गिरीदुर्ग प्रतापगड, २००२

## स्मरणिका

- १) गिरीस्थान नगरपरिषद महाबळेश्वर, प्राथमिक शाळा क्र.१ शतकोत्तर सुवर्णमहोत्सवी वर्ष, २०१४
- २) सेठ गंगाधर माखरिया हासस्कूल महाबळेश्वर, सुवर्ण महोत्सवी वर्ष, १६ मे १९५५
- ३) वेण्णाई गिरीस्थान प्रशाला व कनिष्ठ महाविद्यालय महाबळेश्वर, २००८

## मासिके, त्रैमासिके, नियकालिके

### इंग्रजी

- 1) Archeological Survey of Western India, Vol. 4
- 2) Journal of the Bombay Branch of Royal Asiatic Society, Vol. 8 Mumbai
- 4) Indian Antiquary, Vol.9, Delhi.
- 5) Cunningham, Stope of Bharahut, Lekh
- 6) Mirashi V.V., Epigraphy India Vol.29, Delhi
- 7) Naik J.V., New Indian Antiquary Vol.9, 1947

### मराठी

- १) भारतीय इतिहास आणि संस्कृती, त्रैमासिक मुंबई, एप्रिल -जून २०१६

### वर्तमानपत्रे

- १) दै.ज्ञानप्रकाश, दि.३०.८.१९२१
- २) दै.पुढारी, सातारा, दि.२२.८.२०१६, व दि.१.७.२०१५, पुरवणी सातारा, पान नं.४ व ५
- ३) दै.सकाळ, सातारा, दि.२२.८.२०१६, टुडे पुरवणी, पान नं.३
- ४) दै.सकाळ, सातारा, दि.२५.४.२०१६, टुडे पुरवणी, पान नं.१
- ५) दै.सकाळ, सातारा, दि.८.२.२०१६, टुडे पुरवणी, पान नं.३
- ६) दै. महाराष्ट्र टाईम्स, पुणे, दि.२६.२.२०१६, पुणे टाईम्स, पुरवणी, पान नं.३

संशोधक

भोसले संजय हणमंत

मार्गदर्शक

प्रा.डॉ.एस.पी.शिंदे

छ. शिवाजी कॉलेज सातारा